

Девід Гудінг
Джон Леннокс

ЛЮДИНА ТА ЇЇ СВІТОГЛЯД

У ПОШУКАХ
ІСТИНИ І РЕАЛЬНОСТІ

Том 3

Застереження та авторські права

Вміст даних книг, разом з усіма наведеними посиланнями та обговореннями охоплених тем, був актуальним на момент початкової публікації, наскільки було відомо авторам. Хоча основоположні аргументи та дискусії все ще залишаються актуальними, більш пізні дослідження могли розширити структуру знань та спектр літератури у цих областях.

Права Девіда Гудінга та Джона Леннокса як авторів даної праці захищені згідно з Актом про авторське право, дизайн і патенти від 1988 р.

Людина та її світогляд

© Myrtlefield Trust, 2006

Всі права захищені. Жодна частина цієї публікації не може відтворюватися, зберігатися в системах пошуку інформації чи передаватися у будь-якій формі, включаючи будь-які переклади, будь-яким способом (електронним, механічним, фотокопіюванням, записом чи іншими), без попереднього дозволу видавця або ліцензії, що дозволяє обмежене копіювання. У Великобританії такі ліцензії видаються у Copyright Licensing Agency Ltd., Barnard's Inn, 86 Fetter Lane, London, EC4A 1EN.

Видано трастом “Міртлфілд”

Адреса:

PO Box 2116

Belfast, Northern Ireland, BT1 9YR

веб-сайт: www.myrtlefieldhouse.com

ел. пошта: info@myrtlefieldhouse.com

Зміст

Том 3

Передмова 5

Частина перша. Проблеми філософії моралі

Розділ 1. Статус, підстави й авторитет етики 13

Розділ 2. Стисла характеристика деяких
сучасних етичних систем? 63

Розділ 3. Яким є практичний зміст етики? 179

Розділ 4. Практичні завдання з етики 208

Розділ 5. За межами етики 225

Частина друга. Факти, історія і теологія

Розділ 6. Чи всі релігії мають однакову мету? ... 250

Розділ 7. Історичність Нового Завіту 266

Розділ 8. Постать Христа: літературна фікція,
релігійний міф чи історична
реальність? 291

Розділ 9. Воскресіння Христа і питання
чудес 318

Розділ 10. Дані, що засвідчують Воскресіння
Ісуса Христа 337

Частина третя. Досвід

Розділ 11. Проблема морального зла 372

Розділ 12. Проблема болю і страждання 410

Замість висновків 469

Список скорочень 472

Зміст*

Том 2. Книга перша

Передмова 5

Частина перша. Істина і реальність: постановка проблеми

Розділ 1. Поняття реальності 15

Розділ 2. Якою є природа Вищої Реальності? 20

Частина друга. Фізичні і метафізичні проблеми

Розділ 3. Індійський пантеїстичний монізм 29

Розділ 4. Давньогрецька філософія і
давньогрецький містицизм 46

Розділ 5. Атеїзм і етичний натуралізм 95

Розділ 6. Християнський теїзм 112

Частина третя. Проблеми епістемології

Розділ 7. Як ми пізнаємо світ? 133

Розділ 8. У пошуках істини 250

Розділ 9. Постмодернізм, філософія
і література 315

Розділ 10. Постмодернізм і наука 358

Список скорочень 374

* До відома читачів: оскільки існує книга перша другого тому, подаємо тут її зміст.

ПЕРЕДМОВА

Головна тема цього тому – етика. Усі його розділи присвячені саме цій темі.

Розділ 1-й починається з обговорення тих особливостей життя сучасної людини, які, з одного боку, ускладнюють, а з іншого – роблять усе більш необхідними серйозні роздуми про основні етичні принципи, практики і цінності життя (усвідомлені й неусвідомлені). Адже етика, насправді, – не буденна наука, що описує, як у дійсності *поводяться* окремі індивіди, суспільства, нації й культурні спільноти. Етика – це нормативна дисципліна, яка розкриває, як ми *повинні поводитися*.

Аналізуючи етичні норми і практики, починаючи від найелементарніших принципів та закінчуючи напрочуд складними теоретичними моделями, ми знаходимо відповіді на свої потреби, потреби наших співгромадян і найближчого оточення. Здійснюючи цей аналіз, ми повинні відповісти на запитання: яке право мають та чи інша людина або та чи інша етична теорія наказувати нам виконувати певні обов'язки або дії.

Якщо хтось визначив, «що таке добре, а що погано», то чи не є його визначення просто відображенням власних смаків та пріоритетів, спробою нав'язати нам суб'єктивні уявлення?

Якщо ж ви не бажаєте підпасти під вплив чіїхось суб'єктивних уявлень, чи достатньо, не роздумуючи, підкоритися диктату нашої культури? Чи існує щось об'єктивно правильне, а отже, протилежне йому – автоматично неправильне, незалежно від жодних культурних норм? У такому разі, які ці об'єктивно правильні установки? Яке їхнє джерело?

Прийняті нами етичні принципи впливають на нашу практичну поведінку. Звісно, ми не живемо абсолютно ізольовано від інших. Людина є частиною родини, соціальної групи, нації і, врешті, світового співтовариства. Якщо бажаємо жити в мирі і злагоді з ближніми, то маємо досягти згоди, принаймні, з основних правил поведінки.

Звичайно, не ми і не наші ближні винайшли фундаментальні етичні норми. Той, хто хоче займатися бізнесом, повинен прийняти, поряд з іншими членами цього співтовариства, що *два помножити на два – чотири*, а не три чи шість. Але не бізнесмени вигадали цей арифметичний закон, вони просто погодилися дотримуватися його. Таким чином, маємо розрізняти фундаментальні всезагальні етичні норми і прийняті на практиці умовності, які можуть бути різними в різних культурах. Наприклад, у деяких країнах ділова угода може бути укладена усно та скріплена рукописанням, і це вважають за достатню умову для дії угоди. Натомість в інших країнах угоду вважають укладеною, тільки якщо вона зафіксована на папері і підписана обома сторонами, котрі її укладають. Цілком очевидно, що способи укладання угод різняться між собою. І не має значення, якого способу дотримуються учасники переговорного процесу, позаяк обидва типи угод ґрунтуються на фундаментальних етичних принципах, відповідно до яких людина повинна виконувати свої зобов'язання: неправда й обман неприпустимі. Ці принципи універсальні, тому важливо, щоб вони застосовувалися у всіх країнах світу, незалежно від того, які конкретні норми переговорного процесу прийняті в даній країні.

Зрозуміло, ми не перші, хто замислюється над природою фундаментальних етичних принципів. До нас над цим розмірковували чимало умів різних часів і народів. Було б нерозумно ігнорувати їхню спадщину. Деякі з проголошених ними принципів дотепер не втратили своєї актуальності. «Завжди роби так, щоб твій учинок сприяв найбільшому задоволенню найбільшої кількості людей»; «Стався до інших так само, як ти хочеш, щоби вони стави-

лися до тебе» і «Ніколи не стався до людей як до засобу досягнення власних цілей». Ці максими часто наводяться як принципи поведінки навіть тими людьми, котрі не знайомі з етичними системами – першоджерелами таких максимумів і не уявляють собі результатів послідовного дотримання всіх принципів цих систем.

Саме тому в розділі 2-му пропонуємо огляд різноманітних історично значимих етичних систем. Звісно, ми не в змозі запропонувати читачеві повної картини етичної спадщини минулого. Не можемо також поставити собі це за мету. Наше завдання – показати цінний внесок, а також вади й прорахунки окремих етичних систем.

Однак слід урахувати, що етичні принципи не тотожні етичній практиці. Аби додержуватися цих принципів, самих теоретичних знань недостатньо. Людина має навчитися того, що називається практичними чеснотами: тобто бути доброю, сміливою, щедрою, терпимою тощо.

Візьмімо, приміром, сміливість. Уявіть собі ситуацію, що якусь компанію було викрито в підробках та обмані. Один з її службовців чудово розуміє, що недобре говорити неправду і тим самим уводити слідство в оману. Проте він також розуміє, що, давши правдиві показання, може втратити роботу. Тому зрозуміло, що для дачі правильних показань, тобто для дотримання одного з фундаментальних етичних принципів, йому потрібно достатньо сміливості.

Що ж таке сміливість? І як відрізнити її від таких властивостей людського характеру, як нерозсудливість, з одного боку, і боягузтво – з іншого? Чи властива людині сміливість від природи? Чи людина може виробити цю якість у собі шляхом особливих зусиль? І якщо так, то в який спосіб?

Або візьмімо ще одну практичну чесноту – доброту. Розглянемо таку ситуацію, яка часто зустрічається в житті: ваш друг непомітно приохотився до спиртного. І ось він приходить до вас і просить, розраховуючи на вашу доброту, щоб ви дали йому грошей на випивку. Як вам діяти в цій ситуації? Якщо ви дасте йому грошей, чи буде це актом справжньої доброти?

У розділі 2-му також побачимо, що́ про практичну чесноту писав Арістотель, а потім звернемося до напряду етичної думки, який у наші дні називається етикою чесноти.

Далі, у розділі 3-му, перейдемо до практичних питань міжособистісних стосунків. Розглянемо етичні проблеми, пов'язані з появою нового життя. Ми говоритимемо про взаємовідносини між статями, випадкові статеві контакти між підлітками, шлюб, гомосексуалізм, аборт і евтаназію. Розвиток сучасної науки і техніки привів до формулювання етичних питань, яких не порушували попередні покоління: чи є етичними дослідження стовбурних клітин або аналіз клітини, заплідненої *in vitro* перед її імплантацією? Чи етично використовувати можливості науки задля того, щоб дитина з'явилася на світ з такими якостями, які бажають бачити в ній батьки? Чи є етичною евгеніка, клонування тощо? Розмірковуючи над цими темами, ми повинні, по можливості, розуміти, що роблять учені, фахівці в галузі сучасної техніки й лікарі, якими мотивами керуються і до чого можуть призвести їхні дії. Усе це наочно ілюструє той факт, що етика залежить від наших базових цінностей, у даному випадку – від цінності людського життя.

Якщо людська істота вважається механізмом – нехай і дуже складним, але все ж таки механізмом, – то це породжує й відповідне ставлення до цінності людського життя. Якщо ж людська істота створена за образом і подобою Божими, а дух людини має здатність спілкуватися з Творцем, це породжує цілком інше ставлення до людського життя. Вочевидь, оцінка людського життя теїстом залежить від віри. Але так само від віри залежить і оцінка матеріаліста: адже він не може довести, що Бога-Творця не існує.

Отже, бачимо, що, врешті-решт, етичні дослідження припускають аналіз трансцендентальних, вищих цінностей. Тому питання існування Бога має винятково важливі практичні наслідки і повинно обговорюватися в рамках будь-яких серйозних етичних дискусій.

У розділі 4-му розглядається низка критичних ситуацій, котрі можуть виникнути і в дійсності виникають внаслідок

наступу промисловості на навколишнє середовище, а також у таких різноманітних сферах життя людини, як спорт, рекламна діяльність тощо. Автори книги пропонують читачам обговорити, які етичні рішення необхідно прийняти в тій чи іншій ситуації. У цьому ж розділі аналізуються три різних підходи до злочину й покарання.

У розділі 5-му автори звертаються до іншої практичної ситуації, що має серйозні етичні аспекти. Це добре відома всім ситуація, коли ми знаємо, як треба діяти і в чому полягає наш обов'язок, але, водночас, не робимо так, як слід. Більше того, діємо прямо протилежно. Чому це відбувається? Доки не знайдемо вирішення цієї проблеми, доти будь-яка етична теорія буде неефективною з огляду на свою непрактичність. У зв'язку з цим ми обговорюємо різні теорії витоків та причин непослідовності і слабкості людини, розмірковуємо про те, чи може бути щось здійснене для її подолання і що саме. Це обговорення підводить нас до міркувань про християнську етику, позаяк вона допомагає нам не тільки визначити причину такої непослідовності, а й укажує можливий спосіб її усунення.

Проте тут може виникнути певне непорозуміння. При обговоренні етичних систем необхідне обговорення християнської етики. Однак християнська етика має такі особливості: по-перше, Христос не просто проповідував певну етичну систему, Він вказував, що є авторитетом, Який стоїть за всіма етичними принципами; по-друге, як Боголюдина, Він переконував, що є Вищою Реальністю, а отже, – джерелом усіх справжніх цінностей, від яких залежить етика. Проте мета цих особливостей християнської етики не в тому, щоб нав'язати людям систему, основи якої вони не сприймають. Імовірно, така мета не тільки не прийнятна, а й образлива.

Насправді наша мета полягає в тому, щоб просто пояснити природу християнської етики. Навіть атеїст може зацікавитися тим, що він відкидає. Більше того, проти засад християнської етики можуть бути висунуті всі види заперечень. Однак, якщо християнська етика правильна, то хрис-

тиянство може відповісти на ці заперечення. Тому розділи 6 – 10 присвячені різноманітним запереченням і запитанням, адресованим християнству, а також відповідям, які воно пропонує.

Будь-яка етична система, заснована на вірі у Всемогутнього, Всевідаючого Творця, Котрий поширює Свою любов на всіх людей, стикається з певними проблемами. Заключні розділи книги присвячені саме цим проблемам та можливим способам їх вирішення.

Від перекладача

Запропонована книга ґрунтується на численних джерелах з філософії, теології, природознавства тощо.

Система посилань на класичні філософські праці враховує те, що не всі читачі мають академічні філософські видання. Наприкінці кожного розділу наводиться посилання на сторінки відповідного академічного видання. А у самому тексті книги робиться посилання на розділи і параграфи цитованого філософського твору, щоб читач, який користується іншим виданням, міг легко віднайти процитоване висловлювання у будь-якому виданні.

Цитати з Біблії наводяться відповідно до українських перекладів:

- ПЮ – переклад Івана Огієнка
- ПІХ – переклад Івана Хоменка
- Усі цитати з Нового Завіту наводяться відповідно до новітнього перекладу Рафаїла Турконяка – ПРТ.

Частина перша

Проблеми філософії моралі

Розділ 1

Статус, підстави й авторитет етики

Розділ 2

Коротка характеристика деяких сучасних етичних систем

Розділ 3

У чому полягає практичний зміст етики?

Розділ 4

Практичні завдання з етики

Розділ 5

За межами етики

Статус, підстави й авторитет етики

А / **Вступ**

Поза сумнівом, моральна невизначеність сучасного суспільства породжує сьогодні в багатьох людях розгубленість і подив. Могутні колективістські ідеології, засновані на нав'язаних із „центру” системах уявлень і практик, упали, залишивши мільйони людей у світі без витоків етичних норм і цінностей, якими вони звикли керуватися у своєму приватному, суспільному, діловому і політичному житті.

Водночас західний лібералізм як альтернатива колективістським ідеологіям також не задовольняє сучасну людину. Від часів видатного адвоката, філософа Джона Стюарта Мілля (1806–1873), лібералізм, звісно, сприяв розвитку вільного людського індивіда і формуванню процвітаючих економічних систем (попри відмінності у розумінні лібералізму в різних країнах). Розвиток лібералізму почався з утвердження так званих негативних прав індивіда: свободи від втручання в життя громадянина — насамперед з боку влади — у питаннях свободи совісті, стилю життя, смаку, намірів, власності, ділової активності. Подальший розвиток лібералізму втілюється у вимогу так званих «позитивних прав» у найрізноманітніших галузях, які виявилися не збалансованими обов'язками, що впливають з цих прав, і супроводжувалися недооцінкою важливих моральних цінностей. Професор Брендя Елмонд, сама прихильниця лібералізму, пише таке: «Сучасна критика лібералізму, як справа, так і зліва, впливає із серйозних хвороб сучасного ліберального суспільства: з відсутності укорінення окремого індивіда в масовому суспільстві, деградації родини, росту злочинності, порнографії, — тобто з морального і культурного вакуу-

му, до якого, імовірно, призводять деякі варіанти плюралістичного лібералізму... Чимало хвороб сучасного ліберального суспільства зумовлені деградацією родини і порушенням контрактних елементів людських відносин... У сучасному суспільстві стало практично неможливо укласти шлюб, якщо під шлюбом розуміти тривалий (або навіть укладений на певний обмежений час!) союз, заснований на взаємних зобов'язаннях сторін. Що ж стосується сучасних держав, то вони у своїй турботі про підростаюче покоління й родину керуються теоретично чудовими, однак практично дуже недосконалими програмами»¹.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

До традиційних проблем етичної теорії відносяться проблеми статевої моралі, війни, расизму, бідності і смертної кари. За наших днів у зв'язку з розвитком техніки виникають нові фундаментальні етичні проблеми, пов'язані з генною інженерією, дослідженням стовбурних клітин, імплантацією ембріонів, клонуванням людини, виношуванням і народженням дітей «на замовлення» тощо. Ці проблеми виникають у той час, коли величезні маси людей втратили навіть залишки релігійних переконань (якщо вони взагалі коли-небудь мали їх), якими могли б керуватися в складних етичних ситуаціях.

Крім того, чимало людей підпадає під вплив філософських і наукових теорій, які розвивають ідеї про те, що в людини відсутнє єдине цілісне Я, здатне дотримуватися несуперечливих життєвих принципів, що життя людини складається з калейдоскопа безпосередніх вражень та реакцій. Формування цілісного стійкого світогляду ускладнюється не лише цими теоріями, а й ще двома обставинами.

Перша обставина пов'язана з побічними продуктами розвитку інформаційних технологій. У даному контексті не має сенсу повторювати всім відомі істини про позитивні сторони цього процесу. Але поряд із незаперечними благами він має і свої негативні моменти. Завдяки Інтернету людський розум насичується найрізноманіт-

нішою інформацією, що надходить з усього світу. Однак не всі споживачі цієї інформації спроможні зрозуміти цінність фактів, теорій, філософських і релігійних систем, про які дізнаються. Більше того, погано засвоєна інформація не може бути джерелом істинного знання, яке сприяє розумінню світу. Як наслідок — формування добре усвідомленої моральної системи поглядів не полегшується, а ускладнюється.

Друга обставина, що ускладнює формування стійких моральних поглядів, — постмодерністський плюралізм, який навчає: у всьому величезному масиві інформації, котра надходить електронними каналами, немає жодної об'єктивної істини. Жодна інтерпретація не є більш правильною, ніж інша. Будь-яке уявлення про світ культурно детерміноване. Отже, ми не можемо правильно зрозуміти культури минулого або навіть сучасні культури, відмінні від нашої власної. А позаяк мислення представників нашої культури може в майбутньому також змінитися, то постає запитання: чи доцільно намагатися розвивати які-небудь незмінні етичні принципи?

Проте потрібно якось жити, а жити — значить, постійно натрапляти на ситуації, коли необхідно приймати моральні рішення: наприклад, якщо ти навчаєшся, то чи можна списувати під час іспитів? Якщо ти одружений, то чи можна обманювати дружину? Чи вважається аборт убивством? Чи самогубство — гріх? Чи можна вважати евтаназію злочином? Чи правильно ухилятися від податків? Чи будь-який хабар є гріхом? Чи етично прагнути до збільшення своїх доходів? У чому мета покарання: винагорода, профілактика нових злочинів, перевиховання або все разом узяте? Що таке прощення? Чи можна вважати моральним зобов'язанням безумовне, беззастережне прощення? Чи етичні генна інженерія, євгеніка, штучне запліднення? Якщо клонування людських істот стане технічно можливим, то чи буде воно автоматично етичним? Чи має суспільство право контролювати вчених? Чи морально припустима демонстрація по телебаченню порнографії, альтернативних стилів життя, сцен насильства? Чи припусти-

ме використання в засобах масової інформації ненормативної лексики? Чи може цензура завдати надто великої шкоди свободі преси і мистецтва? Яким має бути характер законів? Чи повинні закони відображати й охороняти прийняті суспільством цінності і змінюватися відповідно до змін цих цінностей? А може, вони мають охороняти і підтримувати абсолютні, незмінні принципи та цінності?

Ці й тисячі інших етичних запитань вимагають своєї відповіді. І якщо ми не хочемо, подібно до страуса, що занурює голову в пісок, ховатися від цих проблем у своєму приватному житті, то повинні відкрито їх формулювати і вирішувати. Які фундаментальні принципи і засновки будуть підставою наших рішень? Якщо ж ми ґрунтуватимемося на міркуваннях, які першими спадуть на думку і відповідають поточній кон'юктурі та поширеним у суспільстві забобонам, то навіряд чи нам вдасться прийти до відповідальних і задовільних рішень.

При розгляді цього питання доцільно звернутися до багатой російської традиції. Так, М. О. Лосський писав: «На диво, навіть найбільш видатні російські позитивісти — Лавров і Михайловський — у своїх працях відстоювали єдність (особливо Михайловський) теоретичної істини з такою істиною, як праведність. Таким чином, вони повністю визнали значення морального досвіду. Ось чому російські мислителі зустріли в багнети вчення про боротьбу за існування як фактор еволюції. Таку концепцію еволюції рішуче відкидали не тільки Михайловський, Кропоткін, Данилевський, Чичерін, але навіть і матеріаліст Чернишевський. Твердження про те, що російські мислителі переважно займаються етикою, лише частково істинне, бо, навіть займаючись далекими від етики галузями філософії, вони, як правило, не випускали з поля зору зв'язок між предметами їхніх досліджень та етичними проблемами. Автор “Історії російської філософії» (перший том якої був поданий на здобуття ступеня магістра мистецтв у Паризьку духовну академію), о. Василій Зеньковський, говорить, що в роз-

витку російської філософської думки етика відіграє особливо важливу роль. За його словами, навіть воїєвничі натуралісти і позитивісти вважали, що етика посідає у філософії панівне самостійне становище. Цілковитим підтвердженням цього були праці Герцена і ще більшою мірою — Лаврова, Михайловського, Толстого та ін. Зеньковський відзначає, що й у наші дні етичний персоналізм є, цілком імовірно, найхарактернішою рисою російської філософії»².

ЧОТИРИ АСПЕКТИ ЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

При аналізі будь-якої етичної теорії необхідно розглядати її з чотирьох аспектів.

1. Якими є її статус і підстави? До якого авторитету вона апелює?

При розгляді цього аспекту етичної теорії потрібно порушити такі питання: що пропонує нам дана теорія — розумну практичну пораду щодо поведінки, чи вона претендує на щось більше? Наприклад, на те, щоб приписувати нам норми поведінки й заповіді, яким маємо підкорятися? В такому разі постає наступне запитання: на чому, відповідно до цієї теорії, ґрунтується етика? На особистому виборі моральних стандартів, здійснюваному кожним індивідом? На єдиній думці, що існує в даному суспільстві? На природі й еволюції? На державних законах? Чи, може, на характері і заповідях Бога? На якому фундаменті дана етична система будує свій авторитет?

2. У чому полягає вища мета етичної системи? Які загальні принципи (або який загальний принцип) вона передбачає для досягнення цієї мети?

Деякі давньогрецькі філософи вважали, що мета людського життя — вище благо. Арістотель говорив, що такою метою повинно бути щастя. Для нього як мислителя вище благо полягало в теоретичних дослідженнях. Для досягнення вищого блага людина має жити життям шляхетного пана, якого обслуговують раби, зобов'язані виконувати за нього звичайні господарські справи. Стоїки вважали вищим благом життя відповідно до загального Розуму, що пронизує Всесвіт. Епікурейці назива-

ли вищим благом задоволення, Платон вбачав його в спогляданні Блага. Марксисти ставили собі за мету досягнення комуністичного раю. Таким чином, наше завдання полягає в тому, щоб, аналізуючи будь-яку етичну теорію, виявляти пропоноване нею вище благо, або мету, на яку повинні бути спрямовані всі наші зусилля, а також загальні принципи, дотримування яких забезпечить досягнення цієї мети.

3. Які конкретні правила встановлюються в даній етичній системі для регулювання поведінки людини в її повсякденному житті?

Чи задовольниться дана теорія якимось загальним правилом, на зразок: «Слід поводитися щонайкраще в будь-якій життєвій ситуації», чи вона встановлює конкретні правила, яких треба дотримуватися у взаємовідносинах із коханою людиною — при залицянні й житті у шлюбі; у стосунках з колегами по роботі, працівниками соціальної сфери, медиками, політиками, а також в економічних відносинах, пов'язаних з питаннями власності і соціального захисту?

4. Які рекомендації дає дана теорія для застосування її загальних принципів або конкретних правил у реальних складних життєвих ситуаціях?

У багатьох ситуаціях прийняття рішення не становитиме великих труднощів (хоч іноді виконання того чи іншого рішення виявляється надто складним). Чи можна списувати під час іспитів? Чесній людині відповідь на це запитання видається очевидною. Чи можна поцупити гаманець у свого однокласника? Напевно, можна було б, але чи потрібно це робити? Правило «Не вкради!» цілком однозначне. Натомість, усі ми, звісно, віримо в чесність і справедливість. Проте коли доходить до конкретних ситуацій, не завжди легко визначити, яке рішення буде справедливим. Як у цьому випадку знання статусу й засад етичної теорії, її загальних принципів і конкретних правил може допомогти в прийнятті правильного рішення?

Для ілюстрації ефективності виокремлення чотирьох зазначених вище аспектів етичної теорії звернімося до прикладів з медичної етики. У багатьох країнах упро-

довж століть кожен лікар, приступаючи до своєї праці, дає так звану клятву Гіпократа³.

У цій клятві нічого не говориться про застосування якихось конкретних ліків або способів лікування. Її мета полягає в тому, щоб лікар-початківець усвідомив необхідність наслідування етичних норм практичної медицини. Розглянемо зміст цієї клятви відповідно до нашої чотирьохаспектної схеми.

1. Статус і авторитет медичної етики

При аналізі клятви Гіпократа варто зазначити насамперед те, що людина, котра посвячується в медики, прикликає Бога або богів, які мають засвідчити її обіцянку дотримуватися медичної етики, що міститься в клятві. Крім того, вона закликає Бога або богів покарати її у випадку порушення клятви. Цілком очевидно, основою й авторитетом, що стоїть за медичною етикою, є Бог або боги.

2. Загальний принцип і мета медичної етики

Життя пацієнта — головна цінність. Діяльність лікаря має бути спрямована на збереження життя пацієнта і його лікування.

3. Конкретні правила медичної етики

Лікар не може використовувати свої знання й уміння, щоби нашкодити людині або спричинити її смерть; лікар не повинен зловживати довірою своїх пацієнтів і повідомляти подробиці щодо стану їхнього здоров'я стороннім.

4. Зв'язок між засадами, загальними принципами і метою медичної етики, з одного боку, і конкретними правилами прийняття практичних рішень — з іншого

Тут слід порушити таке питання: чи припустимо у світлі клятви Гіпократа, щоб лікар, бажаючи покласти край стражданню смертельно хворого пацієнта, свідомо вдавався до таких засобів, котрі потягнуть за собою його смерть? Чи припустимо, щоб лікар допомагав такому пацієнтові покінчити життя самогубством?

Або уявіть собі: лікар дослідив, що його пацієнт успадкував захворювання, що виявляється лише в зрілому віці у вигляді тяжкої хвороби з летальним кінцем. Якщо компанія, в якій його пацієнт застрахував своє життя, довідається про його хворобу, вона розірве з ним угоду і

жодна інша компанія не захоче мати з ним справу. Якщо ж страхова компанія запропонує великий гонорар за надання інформації про спадковість пацієнта, то як має повестися його лікар, зв'язаний клятвою Гіппократа?

Цей короткий коментар клятви Гіппократа та її зв'язку з питаннями практичної медичної етики показує: наші уявлення — по-перше, про статус, підстави й авторитет етичної системи; по-друге, про її цілі й загальні принципи і, нарешті, про її конкретні правила щодо різноманітних сфер людської діяльності — мають пряме відношення до реальних життєвих ситуацій, з якими стикаємося щодня. Тому в заключній частині даного розділу ми докладніше розглянемо перший аспект етичної теорії, тобто її статус, підстави й авторитет.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як ви оцінюєте ставлення до етики й моралі в сучасному суспільстві? Виберіть один із двох варіантів відповіді та обґрунтуйте його.

а) У сучасному суспільстві існує спільне ядро моральних цінностей. Поясніть, у чому воно полягає.

б) Жодної спільності цінностей не існує.

2. Що ви розумієте під лібералізмом, його висхідними принципами? У чому складнощі сучасного лібералізму? Чи згодні ви з критикою лібералізму, висловленою Брендю Елмонд?

3. Які специфічні проблеми сучасного суспільства роблять актуальним розвиток цілісної теорії моралі?

4. Чи вважаєте ви, що люди мають права? Якщо «так», то хто їх гарантує?

5. Чи вважаєте ви, що люди мають обов'язки? Якщо «так», то яке походження обов'язків? Хто їх приписує?

6. Чи існує різниця між правами людини і громадянськими правами? У чому вона полягає?

7. Що вам відомо про етичні погляди російських мислителів минулого, яких ми згадували вище?

8. Що мається на увазі, коли говориться, що інформація не тотожна знанню, а знання не тотожне розумінню? Проведіть дискусію на цю тему.

9. Обговоріть задані вище чотири аспекти, або параметри, етичних теорій.

а) Скажіть, у чому зміст кожного з цих аспектів, чи параметрів?

б) Як, на вашу думку, розуміння перших трьох аспектів може вплинути на рішення, прийняте в четвертому аспекті?

10. Що можна дізнатися з клятви Гіппократа про важливість розрізнення чотирьох зазначених вище аспектів етичної теорії?

Б / **Статус етики**

Філософія моралі — це не просто емпірична дисципліна, котра вивчає поведінку людей або її причини. Це нормативна дисципліна, що вивчає, як люди *мають* поводитися. Вона свідчить про те, яка поведінка є правильною, а яка — ні. Отже, перше питання, яке необхідно порушити: який авторитет має філософія моралі, коли засвідчує, як слід поводитися, і що конкретно розуміється під «правильною» і «неправильною» поведінкою. Зрозуміло, що думки з цих питань розходяться. Розглянемо деякі з них.

1. Емотивістська теорія

Відповідно до цієї теорії, мова моралі виражає або збуджує певні емоції. Те, що засвідчується в моральних термінах, є ані помилковим, ані істинним. Мова моралі просто є віддушиною для наших почуттів. Якщо, приміром, намагаючись забити цвях, я випадково вдарю молотком по пальцю, то можу вигукнути: «Ой!» — або ще щось. Однак ніхто не обговорюватиме, чи було те, що я мав при цьому на увазі, істинне або неістинне. Це була просто рефлекторна, емоційна реакція на біль.

Візьмімо інший приклад. Якщо уболівальник під час футбольного матчу кричить від радісного збудження, коли його улюблена команда забиває гол, або, навпаки, від досади, коли забиває гол її противник, — то це не значить, що він визначає: противник вчинив недобре тим, що забив його улюбленій команді гол. Уболівальник просто висловлює своє незадоволення. Згідно з емотивістською теорією, усі наші моральні судження — ніщо інше, як вираження наших симпатій та антипатій. Так, якщо я кажу: «Займатися боксом недобре», то, відповідно до даної теорії, зміст мого висловлювання можна

передати так: «Бокс? Ну, ні... Мені це не подобається». Напевно, я й справді маю це на увазі. Але, цілком імовірно, що можу мати на увазі і щось більше. Можливо, я нейрохірург, і, вимовляючи цю фразу, констатую той об'єктивний факт, що постійні удари по голові здатні викликати передчасне погіршення роботи головного мозку, тому недобре, коли люди платять великі гроші, аби спостерігати, як боксери наносять один одному удари по голові і тим самим завдають один одному ушкодження. Подібне висловлювання, зроблене нейрохірургом, може бути об'єктивно істинним і здатне започаткувати серйозну дискусію про те, чи є воно насправді істинним чи ні.

Або, візьмімо, наприклад, поведінку людей, що беруть участь в антивоєнних чи антиглобалістських маршах протесту. Цілком очевидно, що в такий спосіб вони виражають свої почуття, хоч іноді й порушуючи правила суспільного порядку. Однак емотивістська теорія спрощує ситуацію, коли говорить, що цим обмежується весь зміст акцій демонстрантів. Адже, принаймні, частина учасників протестів вважає, що ядерна війна загрожує цивільному населенню страшними втратами. Збиток, який вона може завдати, жахливо непропорційний її цілям, і тому подібна війна не може бути морально виправданою. Саме таке судження може стояти за діями й гаслами учасників маршу протесту, і його доцільність здатна стати предметом дискусії.

2. Культурний релятивізм

Культурний релятивізм може виражатися у двох різних формах.

Перша утверджує залежність етичних поглядів людини від *культури*, до якої вона належить.

Людина, котра належить до певної культури, дотримується певної системи поглядів не тому, що вона прагнула до об'єктивної істини і, зрештою, досягла її. Етичні погляди людини були сприйняті нею з культури суспільства, в якому вона виросла. Сама людина може не підтримувати таких поглядів, проте цілком здатна вважати їх істинними. Сам по собі факт, що людина дотримується тих чи інших поглядів, нічого не свідчить про

їх істинність. І це, відповідно до культурного релятивізму, стосується статусу будь-яких етичних поглядів.

Однак якщо ця теорія правильна, з неї випливає: уявлення про те, що «будь-які етичні погляди залежать від певної культури, детерміновані даною культурою і тому не є об'єктивно істинними», також визначається культурою людини, яка розвинула це уявлення, тому не може бути об'єктивно істинним. Чому ж, у такому разі, ми повинні вірити прихильникам цієї теорії?

Так чи інакше, але таке уявлення помилкове. Наприклад, погляди Сократа явно не були культурно детерміновані, адже він був страчений представниками своєї ж культури! Те саме відбувалося з реформаторами і пророками протягом усієї історії людства. Це сталося навіть із Самим Христом. Реформатори і пророки критикували погляди своїх сучасників, оголошуючи власні погляди істинними. А коли люди, що належать одній культурі, поділяються на дві незгодні між собою партії, єдиний спосіб вирішення конфлікту — звернутися до певних норм і критеріїв поза даною культурою.

Друга форма культурного релятивізму — *етноцентризм*. Значення цього терміна таке: уявлення про моральність мого народу є об'єктивними і правильними, а уявлення будь-якого іншого народу, відмінні від уявлень мого народу, неправильні.

З погляду прихильників теорії культурного релятивізму, етноцентристи проповідують зарозумілість і нетерпимість, позаяк стверджують, що погляди їхнього народу правильні лише тому, що їх дотримується саме їхній народ. Однак що відповів би прихильник культурного релятивізму, якби хтось сказав йому, що існує об'єктивна моральна істина, за якою мають іти усі народи, і якщо його народ іде за нею, то він на правильному шляху, а якщо якийсь народ її не дотримується, то він помиляється?

Згідно з теорією культурного релятивізму, об'єктивної моральної істини не існує. Усі погляди на мораль культурно детерміновані, і не існує об'єктивного стандарту, на підставі якого одна культура могла б обґрунтовувати перевагу своїх моральних уявлень над уявлен-

нями іншого народу. Таким чином, якщо представники однієї культури претендують на об'єктивну істинність своїх поглядів щодо моралі, то це вважається проявом крайньої нетерпимості, розцінюваної як непростимий гріх, позаяк потрібно завжди виявляти толерантність до етичних уявлень іншої культури.

Однак культурний релятивізм неминуче наштовхується на одну серйозну проблему. У нашій культурі прийнято поважати будь-яку людську істоту, незалежно від її професійної приналежності. Проте це не скрізь так. Наприклад, режим Пол Пота в Камбоджі провів кампанію зі знищення національної інтелігенції. Тисячі камбоджійських інтелектуалів були вбиті. Якщо йти за культурним релятивізмом, то, стверджуючи аморальність поглядів Пол Пота, ми розписуємося у власній нетерпимості. Тобто, ідучи за культурним релятивізмом, ми не повинні казати, що нетерпимість Пол Пота була неприпустима! Як у такому разі треба ставитися до самої вимоги культурного релятивізму, за якою нетерпимість є порочною? Цілком очевидно, що культурний релятивізм внутрішньо суперечливий.

Стаючи на позиції культурного релятивізму, ми наштовхуємося на непримиренне протиріччя між вимогою поваги до інтелектуалів і моральними уявленнями режиму Пол Пота, відповідно до яких інтелектуали повинні бути знищені. Якщо ми не згодні з тезою про те, що жодна з обговорюваних моральних позицій не є більш істинною за іншу, тобто: знищення інтелектуалів цілком прийнятне, як і наша повага до них, то повинні вирішити, яка з цих двох позицій істинна, а яка — помилкова. На яких підставах можливо дійти того чи іншого висновку? Ми не можемо сказати, що повага до інтелектуалів у нашій культурі правильна, бо це вимога нашої культури. Ми повинні спиратися на якийсь об'єктивний критерій, не залежний від обох культур.

Отож, нам слід замислитися над принциповим питанням: чи існують реально правильні і неправильні етичні уявлення, правильні і неправильні вчинки, що не залежать від нас і нашої культури? Інакше кажучи, чи існує яка-небудь об'єктивна норма моральності, якій усі ми

повинні підкорятися, незалежно від нашої культурної приналежності? Або моральність — завжди, зрештою, ніщо інше, як питання індивідуального рішення, культурних переваг і суб'єктивної думки?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Поясніть зміст твердження про те, що етика – нормативна дисципліна.

2. У чому полягає зміст емотивістської теорії етики? Обговоріть її достоїнства і вади.

3. Чи є культурний релятивізм абсолютно істинним, чи він тільки частково істинний?

4. Обговоріть тезу: «Теорія культурного релятивізму, врешті-решт, внутрішньо суперечлива».

5. Чи може бути моральне твердження об'єктивно істинним, чи воно завжди є тільки вираженням думки?

6. Чи завжди прояви нетерпимості неправильні? Яке ваше ставлення до теорії і практики Пол Пота?

В

Неадекватність суб'єктивізму

Вочевидь, не можна вважати, що у своїх моральних судженнях ми зовсім вільні від суб'єктивізму. Усі ми перебуваємо під впливом — і, насправді, під значно більшим впливом, аніж звикли думати, — своєї культури, індивідуальних переваг і накопиченого життєвого досвіду. Натомість, усі мислячі люди чудово усвідомлюють цей факт і враховують його у своєму житті. Ми намагаємося, як кажуть, пристати до чужої точки зору.

У льотних школах майбутніх пілотів навчають покладатися не стільки на свої суб'єктивні відчуття з приводу напрямку руху літака, скільки на об'єктивну інформацію, одержувану за допомогою приладів.

За правових суперечок кожна зі сторін вважає, що саме за нею правда, а її опоненти не праві. Але будь-яка сторона погоджується з тим, що нечесно і нерозумно залишати право вирішення суперечки за однією зі сто-

рін на підставі її суб'єктивної думки. Обидві партії погоджуються в тому, щоб рішення суперечки здійснювалося незалежним арбітром.

Футболістові може не сподобатися, якщо суддя оштрафує його в найбільш невідповідний, на його думку, момент гри. Однак він, як і інші гравці, має підкоритися об'єктивним правилам гри, незалежно від того, чи задоволений він тим, як для його команди і для нього самого складається дана гра. Якби гравці в ході гри могли змінювати правила за власним розсудом, то грати в таку гру було би неможливо.

Наведемо аргументи на користь того, що ніхто насправді не вважає, що мораль суб'єктивна.

1. Суб'єктивна мораль зводить усі моральні судження до питання особистого смаку

Смаки не бувають правильні чи неправильні. Якщо Наталі смакує сир, а Борисові навіть запах сиру огидний, то ніхто не може сказати, що Наталя права, а Борис не правий, або навпаки. Якщо Борис не любить сиру, то це просто факт. Ніхто не має права сказати, що його моральний обов'язок у тому, щоб любити сир, і він поводитьься неправильно, якщо не любить його. Він не любить сиру — і все. Ми також не можемо сказати, що смак Бориса суперечить смаку Наталі, бо тут не йдеться про істинність, або хибність. Різні смаки цих двох людей суперечать один одному не більше ніж морквина суперечить буряку.

Але якби моральні закони і цінності були питанням суб'єктивного смаку і переваг, ми не могли би вважати один учинок правильним, а інший — неправильним. Ми не могли б сказати, наприклад, що забороняти жінці здобувати освіту — неправильно. У такому випадку питання про доступ жінок до освіти було би просто питанням смаку. Ми не могли б дозволити собі відкрито обурюватися знущанням над дітьми або їх сексуальною експлуатацією, позаяк у нас не було би підстав засуджувати людей, котрі цим займаються. Подібні практики вважалися б тоді питанням смаку і відмінностей у ціннісних судженнях.

Коли керівники нацистської Німеччини постали перед Нюрнберзьким судом і їм було пред'явлене обвинувачення у знищенні в газових камерах шести мільйонів

евреїв, злочинці намагалися захиститися. Вони казали, що в їхній культурі це було цілком прийнятне, тоді як представники інших культур не мали права говорити про те, що було неправильним у рамках культури нацистів. Судді з ними не погодилися. Судді заявили, що існують універсальні об'єктивні норми моральної поведінки, не залежні від конкретної культури або сукупності культур. Геноцид не є звичайним питанням смаку.

2. Суб'єктивізм виключає ідею прогресу

Більше того, якби моральність була суб'єктивною, нам довелося б відмовитися від ідеї морального прогресу (чи регресу) не тільки стосовно історії різних країн, а й щодо морального розвитку окремих індивідів. Саме поняття морального прогресу, або вдосконалювання, має на увазі уявлення про моральну норму, за допомогою якої можна оцінювати не тільки характер, а й динаміку морального стану: чи став він кращим, аніж колись, або, навпаки, — гіршим. Чи можна без подібної норми сказати, що моральний стан культури, в якій канібалізм вважається огидним злочином, «кращий», ніж стан тієї культури, в якій він є цілком прийнятним?

3. У суб'єктивізмі закладене самоспростування

Релятивісти схильні до міркувань про те, що через відсутність абсолютних моральних начал не існує нічого об'єктивно правильного або неправильного. Тому не треба прагнути до нав'язування своїх уявлень про моральність іншим людям. Але, міркуючи в подібний спосіб, вони суперечать власним принципам. Слово «треба» має на увазі моральний обов'язок. Тому насправді вони говорять наступне: оскільки не існує універсальних об'єктивних принципів, існує універсальний моральний принцип, якого зобов'язані дотримуватися і прихильники об'єктивізму, і всі інші люди. А саме: ніхто не повинен нав'язувати свої моральні принципи іншим людям. Міркуючи так, релятивізм спростовує свій принцип.

4. Суб'єктивістам надзвичайно важко діяти згідно з власною теорією в щоденному житті

Пол Чемберлен у своїй книзі «Can We be Good Without God?» («Чи можна бути хорошими без Бога?») розповідає забавну історію, яка може бути влучною ілю-

страцією до цієї тези⁴. Талановитий юнак, студент філософського факультету, чудово виклав і аргументував у своєму есе думку про те, що не існує таких об'єктивних моральних принципів чи норм, як чесність або справедливість. Свій твір він поклав у гарну синю папку і вручив її викладачеві. Викладач поставив йому низьку оцінку, написавши у відгуку: «Мені не подобаються папки синього кольору». Студент був обурений. Він увірвався до кабінету викладача зі словами: «Ви не мали права так учинити зі мною. Моє есе заслуговує на вищу оцінку. Ви не могли оцінити його так низько лише тому, що вам не сподобався колір папки. Це нечесно!»

У відповідь викладач запитав: «Це ви написали працю, в якій стверджується, що не існує жодних об'єктивних моральних стандартів чесності і справедливості?»

- Так, я, — підтвердив студент.

- У такому разі, я просто повторив вашу головну думку, — сказав викладач. — Причина, з якої я поставив вам низьку оцінку, жодним чином не пов'язана зі справедливістю. Адже ви все одно не вірите в неї. А мені просто не подобаються сині папки.

Коли ж студент зрозумів думку викладача, той виправив оцінку на вищу, відзначивши прекрасний стиль автора твору і вкладену в нього працю. З цього прикладу випливає: навіть якщо людина теоретично дотримується морального суб'єктивізму, їй дуже важко уникнути використання об'єктивних цінностей і суджень бодай при викладі своїх суб'єктивістських уявлень. Так, Дж. Д. Меббот з цього приводу каже: «Філософи, які заперечують абсолютні цінності і говорять, що цінності утворюються сукупністю здійснених різними людьми виборів, насправді самі стверджують абсолютні цінності. Екзистенціалісти відкидають усі правила й абстрактні висловлювання відносно обов'язку або чесноти, вважаючи, що кожна людина утверджує свої цінності, коли робить вибір. Проте у творах екзистенціалістів постійно підкреслюється принципова цінність *відповідальності* (Кіркегор) або *ангажованості* (Сартр). У них можна також знайти відгомін дуже *суб'єктивістської* точки зору, розповсюдженої серед звичайних людей, котрі

заявляють: “Між цією людиною і мною немає нічого спільного. Але я поважаю її прямоту, принциповість і цілісність”. (Це означає, що в нас, насправді, є щось спільне). Ця універсальна й абсолютна цінність є спільною для всіх екзистенціалістів. Щоправда, у різних філософів вона має різні назви. Кіркегор і Гайдеггер називають її *автентичністю*, Марсель — *вірністю*, Сартр — *щирістю*. Так формується індивідуальна норма *терпимості*, однак вона виявляється не індивідуальною, а абсолютною нормою»⁵.

Коли ж дійде до практичних справ щоденного життя, філософ-суб'єктивіст буде категорично проти, якщо чийсь дії в душі суб'єктивізму завдадуть йому шкоди. Коли службовець банку, поділяючи ідею філософа-суб'єктивіста про те, що не існує об'єктивної чесності, спробує обманути нашого філософа на дві тисячі гривень, то філософ навряд чи потерпить таке суб'єктивістське і релятивістське до себе ставлення.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Усі ми маємо якісь забобони і погляди, обумовлені культурою, до якої належимо. Чи означає це, що ми не можемо зрозуміти, що:
а) ми здатні помилятися, а представники іншої культури можуть бути праві?

б) деякі істини є об'єктивними й універсальними?

2. У своїх практичних справах люди іноді воліють спиратися на деякі об'єктивні дані, що надходять з надійних джерел, не довіряючи при цьому своїм суб'єктивним уявленням і враженням. Наведіть приклади такої стратегії.

3. Чи згодні ви з таким твердженням: якщо віднести мораль до сфери суб'єктивності, це зведе її до питань смаку? Чи може таке ставлення до моралі вплинути на поведінку людей?

4. Поясніть, чому якби не існувало об'єктивних норм моралі, нам довелося б відмовитися від ідеї морального прогресу?

5. Ще порівняно недавно, згідно з індуїстськими культурними нормами, жінка, яка втратила чоловіка, мала вчинити акт само-спалення на похоронному багатті чоловіка⁶. Яке ваше ставлення до цього звичаю, відомого під назвою саті? Чи підтримуєте ви таку думку: оскільки це було культурною нормою, то з нею треба було би погодитися? Чи приєдналися б ви до тих, хто виступив з ініціативою заборонити цей звичай?

6. Обговоріть тезу: «В суб'єктивізмi закладене самоспростування». Наведіть приклади, що ілюструють цю тезу.

7. «Прихильникам морального суб'єктивізму важко погодити свою теорію зі щоденною життєвою практикою». Наведіть приклади, що ілюструють дане положення.

Г

Аргументи проти суб'єктивізму

Суперечка між суб'єктивізмом та об'єктивізмом, мабуть, є однією з тих ситуацій, коли альтернативи немає. Звідси випливає, що наші міркування про неспроможність суб'єктивізму промовляють на користь об'єктивістської концепції моралі. Але, зрозуміло, ці міркування «від протилежного» не є доказом істинності об'єктивізму в строгому розумінні слова «доказ». Тому доцільно звернутися до запитань, відповідь на які забезпечить більш широко аргументацію на користь об'єктивізму.

Перше запитання: *Якщо існують об'єктивні моральні цінності, як ми про них дізнаємося?*

На перший погляд, це запитання видається суто теоретичним, і, насправді, в одному зі своїх варіантів воно є предметом теоретичного дослідження. Однак на найпростішому рівні можна констатувати, що люди усвідомлюють об'єктивні норми і цінності, навіть не замислюючись про це. Якщо старший брат відібрав іграшку в молодшого і не віддає її, молодший обов'язково закричить: «Це нечесно!» Діти зазвичай мають гостре відчуття справедливості і чесності. Утім, як і дорослі. Легко уявити собі ситуацію, коли хтось говорить: «Я прийшов до тебе на допомогу, коли тобі було погано. А зараз, коли маю потребу у твоїй підтримці, ти і не думаєш мені допомагати. Це нечесно!»

Нормальній людині не потрібний спеціальний курс етики, аби зрозуміти, що чесно, а що не чесно. Це знання, як правило, взаємне, і ми очікуємо від інших людей чесного до себе ставлення. У нас можуть бути розбіжності з іншими людьми в деяких практичних ситуаціях, але серед людей зазвичай не виникає жодних проблем у

визначенні самого поняття чесності. Якщо ви поскаржилися другові, що хтось обійшовся з вами нечесно, а він скаже у відповідь: «Чесність? А що це таке? Я не розумію, що ти маєш на увазі!» — то ви навряд чи подумаєте, що він говорить серйозно.

Два невеликих відступи

Зробимо два невеликих відступи, аби розглянути дві проблеми, пов'язані з теоретичною і практичною етикою. Відразу ж зазначимо, що обидві ці проблеми можуть викликати запитання: «Який сенс говорити про абстрактну об'єктивну справедливість (або про якусь іншу моральну якість)?» Адже коли ви намагаєтеся застосувати поняття справедливості до будь-якої практичної суперечки, то зазвичай сторони, котрі сперечаються, не можуть і не хочуть виробляти спільне значення терміна «справедливість», яке було б застосоване в даній ситуації.

Відступ 1

Дуже часто і, ймовірно, не безпідставно стверджується, що твір Платона «Держава» є не стільки практичним політичним проектом, скільки свого роду досвідом розробки поняття «справедливість». Платон знав, що значення поняття «справедливість» можна осмислити значно краще, якщо прикласти його до всієї сукупності громадян, а не до життя окремого індивіда. Основна теза Платона в тому, що справедливість полягає не в однаковому відношенні до всіх громадян, а, навпаки, у різному ставленні, яке залежить від конкретних потреб того чи іншого громадянина та його місця в суспільстві. Можна проілюструвати думку Платона за допомогою простого прикладу: навіть у наші дні справедливий розподіл їжі між членами родини не означає, що чотирирічній дитині дадуть стільки ж їжі, скільки її батькові, котрий займається важкою фізичною працею.

Наша мета полягає не в обговоренні політичних поглядів Платона, а в демонстрації різного використання поняття «справедливість». Демонстрація відмінностей в його використанні, у свою чергу, потрібна для того, щоб уникнути помилкових дедуктивних висновків. Лег-

ко впасти в бездумний скептицизм із приводу необхідності обговорення цього поняття, кажучи: «Що користі обговорювати об'єктивні моральні якості, на зразок справедливості, якщо на практиці *справедливість* для різних людей означає зовсім різні речі?»

Проте подібний спосіб міркування не відрізняється глибиною. Ми повинні постійно думати про об'єктивний моральний принцип справедливості. У практичних питаннях різні люди, політичні партії, уряди і країни можуть по-різному підійти до визначення того, який спосіб їх вирішення буде справедливим. Однак ці відмінності не означають, що поняття об'єктивної справедливості та її норми не мають сенсу і від них потрібно відмовитися. Усі ми далекі від досконалості, і наша поведінка в багатьох відношеннях не дотягує норми. І це всім зрозуміло. Проте якщо відмовимося від об'єктивного стандарту, то в нас не залишиться жодної раціональної основи для обговорення спірних питань, жодних орієнтирів у вигляді уявлень про реформу чи прогрес — і ми загрузнемо в скандальних зіткненнях довірливих думок, цінностей та амбіцій.

Відступ 2

Друга проблема, яку вважаємо за потрібне обговорити, близька до першої, за винятком того, що вона тісніше пов'язана зі значенням слів, подібних до слова «справедливість». Існує точка зору, згідно з якою слова типу «справедливість», «чесність» тощо не мають власного значення. Вони несуть у собі ті смисли, які їм приписує якщо не кожен окремий індивід, то, принаймні, кожне окреме суспільство або культура (які, звісно, за своїми масштабами можуть бути менші за місто, в якому живе дана людина, або навіть її країна чи народ, не кажучи вже про людство в цілому). Стверджується, що значення цих слів у кожному окремому випадку не обов'язково має бути абсолютно суб'єктивним, оскільки це не індивідуальна ідея окремої людини. Воно об'єктивне в тому розумінні, що його значення розпізнається і поділяється всіма членами співтовариства, до якого належить даний індивід. Однак воно не може бути віднесене до сфери загального і тому об'єктивного, адже у світі

існує стільки ж значень терміна «справедливість», скільки країн і народів.

Слід зазначити, що дві з половиною тисячі років тому давньогрецькі філософи, подібні до Платона, виробили поняття справедливості, яке можна було застосовувати універсально. Більш пізні стоїки і римський правознавець Ціцерон у I ст. до н.е. накреслили ідею природного права, яка могла би бути застосована до всіх представників людського роду. Старозавітні псаломспівці і пророки, заглядаючи далеко в майбутнє, говорили про той час, коли Господь буде судити народи і правити ними «за справедливістю... і... по правді» (Псал.96:9-13). Вони попереджали: коли Господь буде це робити, то до Ізраїлю Він поставиться так само суворо, як і до інших народів, якщо не більш строго — з огляду на особливі привілеї, отримані іудеями як богообраним народом (Амоса 3:2). У світлі цього може видатися дивним, що цивілізації XXI століття ставляться до значень слів, подібних до слова «справедливість», як до абсолютно унікальних, не здатних передати той універсальний зміст, який одного чудового дня торкнеться всього людства.

Проте можна сподіватися на те, що прогрес людського роду, який виражається в посиленні справедливості в родині, у соціальних мережах, котрі виникають на базі родини, у рамках племінних зв'язків, у масштабах окремих держав і континентів, зрештою, змусить людей замислитися про загальну справедливість у світі. Хоча б у тому вигляді, як вона сформульована в Загальній Декларації прав людини. Але ми не будемо докладно зупинятися на змісті цього документа.

Постмодерніст Стенлі Фіш у своїй книзі «There's No Such Thing as Free Speech, and It's a Good Thing Too» («Не існує такої речі, як вільне мовлення, і це також добре») говорить про те, що зазвичай люди помиляються, вважаючи: значення таких термінів, як «справедливість», «чесність», «достоїнство», цілком ясне й очевидне для кожного і що в конкретній ситуації досить поведися справедливо — й усі відразу ж погодяться зі значенням терміна «справедливість». Це не

так, каже Фіш. Подібні терміни «мають неоднакове значення залежно від різних припущень та умов»⁷. З цього міркування Фіша, вочевидь, випливає, що не може бути дійсно об'єктивної справедливості, оскільки кожна культура і навіть кожен індивід розуміють справедливість по-своєму, і тому між ними не може бути жодних перетинань. Тим часом ті соціальні сили в суспільстві, які мають владу, використовують її для того, щоб саме їхнє уявлення про справедливість панувало в царині судочинства та за її межами⁸.

Змальовану Фішем картину, на жаль, можна справді побачити в переважній кількості судів багатьох країн світу. Однак, саме завдяки тому, що люди володіють справжньою вірою в об'єктивну, абсолютну справедливість, вони здатні розпізнавати порушення справедливості і мають підстави для зміни ситуації на краще, а також — стандарт, на який треба орієнтуватися для досягнення прогресу. Якби абсолютної справедливості не існувало, якби боротьба за справедливість зводилася до протистояння вічно протиборних партій, що просувають власне поняття справедливості та не здатні до сприйняття вищої справедливості і досягнення згоди, ми були б навічно приречені на ірраціональні суперечки, край яким могло б покласти лише силове вирішення представників влади.

Для ілюстрації своєї позиції Фіш наводить приклад, запозичений із кінофільму. В одному з його епізодів показані два чоловіки, які працюють у канцелярії великої компанії. Один з них — племінник керівника компанії. Компанія призначає людину, яка має визначити начальника канцелярії. Ця людина повідомляє співробітникам канцелярії, що їй наказано зробити свій вибір виключно на підставі ділових якостей співробітника. На те племінник керівника говорить: «Це нечесно!».

Ми вважаємо, що рішення, засноване на аналізі ділових якостей, є вищою мірою справедливим і протистоїть непотизму. Але ідея Фіша полягає в тому, що уявлення про справедливість племінника боса розходиться з цим рішенням. Племінник вважає, що його родинні стосунки з керівником компанії також мають братися до уваги⁹.

Справді, у багатьох країнах, навіть у рамках однієї культури, на державних підприємствах, у сфері цивільної служби та управління непотизм* не тільки широко практикується, але ігнорування родинних зв'язків може бути розцінене як зрадництво стосовно родини.

Чи повинні ми через це відмовитися від віри в об'єктивну справедливість, що існує незалежно від будь-якої культури? Чи повинні ми погодитися з постмодерністами в тому, що ідея справедливості створюється людьми, а оскільки людське суспільство породжує безліч суперечливих понять справедливості, насправді об'єктивна справедливість у принципі неможлива? Якщо ми з цим погодимося, то маємо погодитися і з моральним релятивізмом. Але в такому разі постає питання: на яких підставах ми будемо виступати проти Гітлера та його «арійських» ідеологів, котрі, діючи відповідно до своїх уявлень про справедливість, вважали, що знищення шести мільйонів євреїв у газових камерах цілком справедливо, а захист євреїв — злочин проти «арійської» держави. Якщо йти за концепцією Фіша, то гітлерівське визначення справедливості було об'єктивним, у тому розумінні, що воно належало не одному єдиному індивіду, а цілій культурі. Невже не існує справедливості, яка стоїть над культурою?

Друге питання, відповідь на яке має забезпечити аргументацію на користь об'єктивізму. *Якщо існують об'єктивні моральні цінності, об'єктивно правильна й об'єктивно неправильна поведінка, то чому в нашому світі існує така велика розмаїтість моральних практик?*

Насамперед, слід розібратися в сутності цього питання. Воно полягає не в тому, наприклад, чому, попри визнання правдивості як універсальної об'єктивної моральної цінності, так багато людей кажуть неправду. Відомо, що навіть у тих культурах, де істину вважають об'єктивною моральною цінністю, люди, котрі грішать проти істини, намагаються приховувати це, а коли їх виводять на чисту воду, вони шукають собі виправдання. Це, звісно, свідчить, що вони припускають існування й авторитет

* *Непотизм* — (лат. *peros*) — надання римськими панами вищих прибуткових посад, церковних санів та маєтків своїм родичам (прим. ред.).

загальної, об'єктивної моральної цінності істини і необхідність підпорядкування її авторитету. Інакше вони не вважали б за необхідне виправдовуватися.

Таким чином, питання полягає не в тому, чому багато людей кажуть неправду. Воно радше полягає ось у чому: якщо правдивість вважається універсальною, об'єктивною моральною цінністю, чому існує так багато культур, в яких неправда й обман розглядаються як нормальна і прийнятна практика, так що, випробувавши обман на власному досвіді, людина не буде скаржитися на це? Відповідь на запитання говорить, що насправді таких культур у нашому світі не існує, а якщо вони й існують, то їх украй мало.

Те ж саме стосується багатьох інших моральних цінностей. Історія свідчить: основні моральні закони, які існували вже в далекій давнині, зберегли свою загальну значимість аж до наших днів. Клайв С. Льюїс у своїй книзі «Людина скасовується»¹⁰ наводить список принципів моралі, спільних для всіх світових цивілізацій. Він називає їх «прикладними природного закону» і поєднує у вісім груп.

1. Закон загального благоденства.
2. Закон благоденства в конкретних сферах життя.
3. Обов'язки перед батьками, старшими і предками.
4. Обов'язки перед дітьми і нащадками.
5. Закон справедливості.
6. Закон доброї віри і правдивості.
7. Закон милосердя.
8. Закон великодушності.

У пункті 1 він має на увазі такі приписи, як не убивай, не руйнуй; не будь рвачем, гнобителем; не обмовляй; не лжесвідчи; не роби іншому те, чого б не хотів, щоб робили тобі, а також інші відповідні позитивні правила. У пункті 2 йдеться про любов до дружини/чоловіка, сім'ї, рідних і країни. У пункті 5 мовиться про справедливість, і чесність у відносинах між статями, чесний і справедливий суд. Пункт 8 передбачає сміливість, готовність постраждати в ім'я захисту інших; перевага смерті над життям у соромі й безчесті; прагнен-

ня уникати похитливих і непристойних думок та вчинків. Зміст пунктів 3, 4, 6 і 7 очевидний.

Або візьмемо конкретний приклад з історії давнього світу. Список, який наводимо нижче, міститься в єгипетській «Книзі мертвих». Ця книга була своєрідним документом, що клали разом з тілом померлої людини під час підготовки до поховання. Ідея цього документа в тому, що людина після смерті повинна постати перед Останнім Судом, який вирішуватиме, чи допускати померлого до вічного життя, чи ні. У цьому документі містилася свого роду «декларація», в якій повідомлялося, що людина не робила поганих учинків і не порушувала законів моральності. Наведемо деякі пункти цієї «декларації».

Я не чинив зла людям.

Я не зробив гріха стосовно Істини.

Я не творив поганого.

Я не чинив блюзнірства.

Я не піднімав руку на слабкого.

Я не робив мерзенного перед богами.

Я не був причиною недуги.

Я не вбивав.

Я не наказував убивати.

Я нікому не заподіював страждань.

Я не додавав до міри ваги і не зменшував її.

Я не обманював.

Я не крав.

Я не заздри.

Я не чинив перелюбу¹¹.

Ми не прагнемо тут визначити, чи справді померлий єгиптянин жив відповідно до того, про що йшлося в його «декларації». Слід зазначити, по-перше, що культура Давнього Єгипту істотно відрізнялася від нашої культури; по-друге, попри серйозні відмінності давньоєгипетської культури, наші моральні цінності істотно збігаються. Цей факт є свідченням на користь об'єктивності й універсальності моральних цінностей.

ЧИ Є ВИНЯТКИ З УНІВЕРСАЛЬНИХ ЕТИЧНИХ ПРАВИЛ? ПОХОРОННІ ОБРЯДИ ДАВНІХ ГРЕКІВ ТА КАЛЛАТІЇВ

Для обґрунтування релятивістського підходу до моральних цінностей часто наводиться історія з книги Геродота. «Цар Дарій під час свого правління звелів закликати еллінів, що були при ньому, і запитав, за яку ціну згодні вони з'їсти своїх покійних батьків. А ті відповідали, що нізащо на світі не зроблять цього. Тоді Дарій закликав індійців, так званих каллатіїв, що їдять тіла покійних батьків, і запитав їх через перекладача, за яку ціну вони погодяться спалити на багатті своїх покійних батьків. А ті голосно закричали і просили царя не блюзнити»¹².

Які висновки можна зробити на підставі цієї розповіді? Релятивісти твердять: ця розповідь показує, що різні народи дотримуються різних моральних цінностей та етики, що саме культура та звичаї додають їм стійкості, забезпечують їх передачу від покоління до покоління, унеможливають їх зміну, перетворюють їх на абсолютну, об'єктивну моральну цінність. Проте порівняльна антропологія показує, як кажуть релятивісти, що не існує абсолютних, універсальних моральних цінностей. У різних етнічних групах вони різні.

Проте в цій інтерпретації закладено, принаймні, дві помилки. По-перше, налаштованість релятивістів на те, щоб зауважувати лише відмінності в похоронних обрядах двох згаданих етнічних груп. Релятивісти не бачать спільного між ними, а саме: звичаї обох цих груп виконують функції вшанування померлих предків. Вочевидь, ці групи застосовують різні методи для вшанування померлих, але водночас вони рішуче заперечують будь-яку форму їх осквернення. І це ставлення є культурною універсалією¹³.

Друга помилка релятивістської інтерпретації полягає в тому, що в ній не наводиться відмінність між фундаментальною моральною цінністю і принципом, з одного боку, та різноманітними способами, за допомогою яких цей принцип реалізується на практиці, — з іншого. Якби в історії Геродота йшлося про дві групи, одна з яких шанувала би своїх померлих батьків, а інша викидала б їхні трупи в сміттєву яму, то це означало б істотні

відмінності між цінностями і принципами двох груп. Проте відмінності в практиках двох груп, насправді, стосувалися лише різниці в методах того самого фундаментального принципу.

Однак усе це має важливе значення з огляду на етику. Ми вже переконалися з наведених вище прикладів, що чесні люди, твердо впевнені в необхідності дотримання соціальної справедливості, можуть мати різні думки щодо застосування цього принципу в практичних ситуаціях. Проте використання цих розбіжностей для заперечення того, що існує якийсь фундаментальний, об'єктивний моральний принцип справедливості, буде означати знищення критеріїв оцінки і критики будь-яких вад сучасного суспільства й орієнтирів для майбутнього розвитку, а також способів гармонізації відмінностей, не поєднаних з егоїстичним нав'язуванням власних уявлень за допомогою сили.

Це, звісно, не означає, нібито ми заперечуємо, що завжди існували і дотепер існують соціальні групи, які порушують фундаментальні етичні практики. Канібалізм, знущання над дітьми, ритуальне вбивство і поховання рабів у випадку смерті їхнього господаря, убивство немовлят і переривання вагітності — усе це суперечить принципу недоторканності і святості людського життя. Позаяк деякі з цих практик зобов'язані своїм походженням забобонам та помилковим ідеям про богів, духів і бісів, ми повинні мати на увазі, що не всі релігії істинні: деякі релігійні дієства небезпечні і шкідливі. Проте водночас можна констатувати і те, що занепад традиційної релігії останнім часом призвів до колосальних втрат у розумінні недоторканності і святості людського життя, особливо життя ненароджених немовлят. Ми ще повернемося до цього питання.

Третє питання. *Чи є родина і школа джерелами моральних цінностей для більшості людей? Якщо так, то чи можна сказати, що вони сприйняли ці цінності з певних об'єктивних, незалежно існуючих моральних принципів?*

Легко припустити, що ми засвоїли чимало (якщо не всі) своїх моральних цінностей від батьків або вчителів. Одержувані знання й уявлення дуже різноманітні.

Деякі з них — це просто знання про соціальні умовності. Так, у деяких країнах дорожній рух правосторонній, тому діти там повинні засвоїти, що треба пересуватися правою стороною, а рух по лівій стороні є порушенням. Однак це просто довільна соціальна умовність, яка не є універсальним принципом. В інших країнах рух лівосторонній — і дітей навчають, що треба рухатися саме лівою стороною.

Проте існують і загальні, або, інакше кажучи, універсальні закони. Такими є закони арифметики. Дитина спочатку може дізнатися, що $2 + 2 = 4$ від свого вчителя. Роль учителя полягає тільки в тому, щоб *вказати* дитині на універсальні й об'єктивні істини. Те саме можна сказати і про універсальні, об'єктивно істинні моральні закони. Той факт, що діти повинні сприйняти ці закони від своїх батьків і вчителів не означає, що ці закони не мають абсолютного характеру.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якщо ви заперечуєте якийсь нечесний вчинок, то чи очікуєте від людей, що вони знають значення поняття «чесність»?

2. Іноді членам родини доводиться ділити спадщину і в них починаються серйозні розбіжності з цього приводу. Чи означає це, що поняття чесності не має жодного практичного значення і від нього треба відмовитися?

3. Обговоріть тезу: «Якщо в суспільстві не діє принцип справедливості, тоді головним способом контролю соціального життя стає воля правлячої групи або правлячої особи».

4. Обговоріть тезу: «Моральні закони подібні до правил арифметики. Їх ніхто не вигадав».

5. Як можна довести, що моральні цінності універсальні?

6. Наведіть приклад культури, в якій обман вважається нормальною, прийнятною і припустимою поведінкою. Як ви особисто ставитеся до обману? Чи вважаєте його прийнятним? Якщо «ні», то чому?

7. Яких помилок припускаються деякі теоретики, стверджуючи, що відмінність у похоронних обрядах різних культур свідчить про те, що моральні цінності не є універсальними й об'єктивними, а відносними?

8. Чи можна назвати істинним висловлювання: «Той факт, що ми засвоюємо моральні цінності в родині і школі, показує, що такі цінності — культурна традиція»? Обговоріть це висловлювання.

Яке джерело об'єктивних моральних цінностей і на чому вони ґрунтуються?

Існує три теоретичних можливості:

1. Підґрунтя загальних об'єктивних моральних цінностей закладено в матеріальній субстанції Всесвіту. Згідно з цією теорією, вони просто виникли в результаті еволюції подібно до іншої матеріальної субстанції і процесів Всесвіту.

2. Загальні об'єктивні моральні цінності — це продукт людської думки й діяльності. Згідно з цією теорією, вони є принципами поведінки, які виникли в результаті розвитку соціального життя і соціальних інститутів.

3. Основи загальних об'єктивних моральних цінностей містяться в характері Бога. Вони виявляються через природу і Слово Боже.

Розглянемо кожне з наведених пояснень, пам'ятаючи при цьому, що наше завдання — виявити загальні об'єктивні моральні цінності. Недостатньо пояснити той факт, що в різних націях і народів різні цінності. Ми повинні пояснити феномен цінностей, котрі не залежні від окремих людей, суспільств, культур і поколінь.

І. ПІДҐРУНТЯ ЕТИКИ ЗАКЛАДЕНО В ПРИРОДІ Й ЕВОЛЮЦІЇ¹⁴

1. Крайній матеріалізм та аморалізм підходу до етичних питань

Для прихильників атеїстичного матеріалізму проблема пояснення походження етично-морального почуття людства виявляється надзвичайно складною. І це зрозуміло, оскільки важко пояснити, як позбавлена свідомості матерія могла бути джерелом моральної свідомості. Тому деякі матеріалісти вирішують цю проблему шляхом заперечення існування будь-яких моральних або етичних законів. Так, Уїльям Б. Провайн, історик з Корнельського університету, пише: «Для людського суспільства не існує ні моральних або етичних законів, ні абсолют-

них принципів. Ми байдужі до Всесвіту і не маємо кінцевого смислу в житті»¹⁵.

Аласдер Палмер, кореспондент відділу науки «Sunday Telegraph», навіює рядовому читачеві: «Не лише релігійні уявлення *про світ* суперечать науковим поясненням походження людини. У протиріччі з наукою перебуває і більшість наших *етичних цінностей*, позаяк більшість із них бере свій початок у релігії. В науковому поясненні людини вже немає місця ані свободі волі, ані рівним здібностям усіх індивідів бути добрими і робити справедливі вчинки, ані душі»¹⁶.

2. Соціальний дарвінізм

Дарвін і деякі його послідовники-еволюціоністи вважали, що за допомогою двох взаємопов'язаних принципів — «боротьби за виживання» і «виживання найбільш пристосованих» — вони змогли не тільки пояснити походження видів, а й з упевненістю провістити майбутній розвиток різних людських рас. Дарвін писав: «У якийсь із прийдешніх періодів — і навіть не надто віддалений, якщо вимірювати століттями, — цивілізовані людські раси майже напевно знищать і витіснять у цілому світі дикі раси»¹⁷. Або: «Більш цивілізовані так звані кавказькі раси перемогли турецькі в боротьбі за виживання. Якщо поглянути на недавню історію світу, побачимо, що нескінченне число нижчих рас було знищено в усьому світі більш цивілізованими расами»¹⁸.

Легко уявити собі, що навіть за часів Дарвіна було важко переконати «турецькі», «нижчі» і «дикі» раси, що дарвінівські принципи еволюції становили надійну основу для універсальних, об'єктивних моральних цінностей. Коли згодом теорія соціального дарвінізму, вигадана Гербертом Спенсером (1820–1903), була підхоплена Гітлером і використана для винищення шести мільйонів євреїв, усі ці теорії були безповоротно дискредитовані.

3. Соціобіологія

Ця теорія більш витончена, ніж соціальний дарвінізм, проте вона також є крайньою формою матеріалізму. Пов'язана з іменами таких учених, як Френсіс Крік, Жак Моно, Едвард О. Уїлсон та Річард Докінз, теорія стверджує, що людина — ніщо інше, як її гени. Отже, мораль-

ність ґрунтується на генах, хоч очевидно, що головна, по суті, єдина мета генів полягає не в продовженні відтворення людини, а у відтворенні самих себе. Чимало поколінь людей стали просто машинами або засобами для відтворення того, що Докінз назвав «еґоїстичними генами». Майкл Рьюз і Едвард Уїлсон пояснюють це так: «Моральність, або, точніше, наша віра в моральність, є лише пристосуванням, призначеним для цілей нашого подальшого відтворення. Таким чином, основи етики закладені не у волі Бога...У будь-якому значимому смислі етика, як ми її розуміємо, є ілюзією, нав'язаною нам нашими генами, і спрямованою на те, щоб ми взаємодіяли з ними»¹⁹.

Подібна концепція містить у собі очевидні складності. Якщо людина — ніщо інше, як гени, і гени контролюють її моральну поведінку, то як можна критикувати людину за її погані вчинки та хвалити за хороші? Якими ж великими носіями моральності були гени Європи, Азії, Австралії, Африки й Америки, якщо з їхньої милості сталася Друга світова війна! Докінз у своїй знаменитій книзі «Еґоїстичний ген» вважає: хоч людина — ніщо інше, як її гени, вона може повставати проти них, коли вони зводять її на манівці: «Ми влаштовані як машини для генів... але ми спроможні повернутися проти наших творців. Ми — єдині істоти на Землі, здатні повстати проти тиранії еґоїстичних реплікаторів»²⁰. Але як? Якщо ми лише гени, якщо не існує нематеріального, негенетичного елемента всередині нас, то за рахунок чого можемо повставати проти наших генів і поводитися морально?

Подібний генетичний детермінізм, розвинутий Докінзом, згідно з яким існує прямий причинний зв'язок між генами і поведінкою, був підданий серйозній критиці з боку багатьох учених. Наведемо приклади цієї критики. Так, нейробіолог Стівен Роуз, у якого немає жодних заперечень проти еволюціонізму Дарвіна, різко виступає проти редукціонізму, покладеного в нейрогенетичний детермінізм. Він вважає, що подібний детермінізм цілком помилковий: «Мене засмучує самовпевненість і зарозумілість, які охопили окремих наших біологів, що претендують на такі пояснювальні можливості своєї — і нашої — дисципліни, яких вона явно не має.

Їхні поверхові атаки на наукові bastiони ігнорують суперечні їм поясненням факти»²¹. Далі Роуз каже: «Явища і прояви життя завжди пов'язані з питаннями культури та природи, а явища людського існування й досвіду є як біологічними, так і соціальними. Їхні адекватні пояснення повинні брати до уваги і те, й інше»²².

4. Теза про те, що «виживання сильніших» може пояснити альтруїстичну поведінку

Для еволюційної моделі пояснення альтруїстичної поведінки завжди виявлялося серйозною проблемою, позаяк альтруїзм, на перший погляд, ускладнює виживання, а не сприяє йому. З метою доказу можна було б припустити: оскільки сили еволюції завжди сприяють виживанню виду, то ці сили можуть у якийсь спосіб надавати морального змісту вчинкам і практикам, котрі сприяють виживанню раси. Але з огляду на ті самі причини ці ж сили еволюції мають сприяти виробленню відношення неприйняття дій і практик, які роблять виживання більш складним і менш імовірним.

Як у такому разі еволюційна модель може пояснити глибоке моральне переконання в тому, що ми зобов'язані підтримувати слабких, хворих, калік, літніх людей, причому не лише своїх рідних і близьких, а будь-яких особистостей, котрі потребують підтримки, хоч вона може призвести до істотного зменшення наших власних засобів та ускладнить і зробить менш імовірним виживання нашої раси? Твердження про те, що здорові підтримують слабких і хворих у надії, що коли самі стануть слабкими і хворими, то також знайдуть підтримку, що нібито сприяє виживанню, не переконливе. Така взаємна підтримка має неабияке схвалення, проте вона явно не є необхідною для виживання людського роду. Якби виживання було єдиною метою еволюції, остання ніколи не привела б до розвитку почуття обов'язку перед слабкими, хворими, каліками і старими.

5. Етичний натуралізм

В опублікованому нещодавно есе під назвою «Натуралізм»²³ Джеймс Рейчелс воскресив теорію етичного натуралізму. Він змальовує цю теорію так: «Етичний натуралізм — це ідея про те, що етика може бути зрозуміла в

термінах природознавства (*natural science*). Більш конкретно це означає, що моральні якості (такі як доброта і праведність) тотожні *природним* якостям, тобто таким, які фігурують у наукових описах і поясненнях світу».

У цій теорії є частка правди. По суті, у Біблії висловлюються аналогічні думки. У Новому Завіті (див. Римл.1:31 і 2Тим.3:3) вживається прикметник *astorgos* (бездушний) для опису людини, котра не може відчувати того особливого почуття любові й прихильності, що виникає між батьками і дітьми, а також іншими членами однієї родини. Зазвичай жінці не треба навчатися, як любити своїх дітей. Материнська любов — це вроджене почуття, обумовлене самим фізіологічним процесом, пов'язаним з виношуванням дитини²⁴. Члени однієї родини відчують природне почуття прихильності один до одного, так що зовсім протиприродно, коли ця прихильність заміняється безсердечністю, байдужістю і навіть жорстокістю.

Проблема буття (є) і повинності (треба)

Першим, хто описав цю проблему, був Девід Юм²⁷. Аби зрозуміти зміст цієї проблеми, слід зазначити, що модальне дієслово «повинен» може вживатися в різних значеннях. Нас цікавить те його значення, яке виражене у фразі «ти повинен зробити те-то і те-то», що означає: «твій обов'язок полягає в тому, щоб зробити те-то і те-то».

Слово «повинен» може мати й інші значення, і їх не слід плутати з тим, яке нас цікавить.

1. Воно може використовуватися для позначення рекомендації. Так, вислів: «Ти повинен піти і подивитися цей фільм. Він дуже хороший» — не означає: твій обов'язок — подивитися цей фільм. Це просто порада подивитися фільм.

2. Воно може вказувати також на те, що людині потрібно робити, аби досягнути або уникнути якогось результату: «Тобі треба зробити хід ферзем, щоб його не втратити». І це просто порада, з якої не впливає припис: зробити хід ферзем — твій обов'язок.

3. Воно може означати, що якась подія обов'язково відбудеться, якщо все йтиме за планом. Наприклад: «Цей потяг має прибути до Санкт-Петербурга за 30 хвилин». Якщо зараз 16.30, потяг повинен прибути о 17.00; якщо він йтиме за розкладом, то прибуде до Санкт-Петербурга за півгодини.

В етичному контексті слово «повинен» означає, що в даної людини є певний обов'язок. Отже, коли кажемо, що хтось повинен щось зробити, тобто має обов'язок, ми висловлюємо ціннісне судження. Внесок Юма в обговорення поняття повинності полягав у тому, що він указав — не можна засновувати ціннісне судження на висловлюванні про факт.

Розглянемо вигаданий приклад. Уявіть собі ситуацію, за якої в молодій людині на ім'я Борис знайшли тяжке захворювання нирок, і він помре від ниркової недостатності, якщо йому не зроблять операцію з трансплантації нирок. Таким є фактичний стан справи. Для проведення операції потрібен донор. У Бориса є племінник Олексій. Олексієві кажуть, що він повинен стати донором, адже, зрозуміло, що таким чином він врятує від передчасної смерті свого дядька. Проте не завжди все так просто і самоочевидно. А що, коли Борис через зловживання алкоголем зруйнував свою печінку? До того ж він є ватажком банди, на рахунок якої життя багатьох невинних жертв. Олексій же одружений; він порядний сім'янин і має четверо дітей, які потребують підтримки батька. Як із факту, що Борис помре, якщо Олексій не стане його донором, впливає обов'язок Олексія стати донором? Для доказу того, що це його обов'язок, треба висунути відповідні аргументи, які доведуть: обов'язок Олексія полягає в спасінні Бориса від смерті. Наведемо аналогію з розглянутим вигаданим прикладом: із того факту, що існує гора Еверест, не впливає, що я повинен здійснити сходження на неї.

Слабкість етичного натуралізму

Рейчелс, як прихильник та адвокат етичного натуралізму, усвідомлює проблему висновку повинності з факту існування. Він пропонує таке рішення: «Найімовірніша форма етичного натуралізму починається з ототожнення чесноти із задоволенням наших інтересів, тоді як «інтереси» пояснюються як об'єкти переваг. Наприклад, захист зору є в наших інтересах, бо в нас можуть бути бажання, які не можна було б здійснити, якби ми були сліпими, тому мати здорові очі — це дуже добре. Захист дітей — це також добре, тому що ми піклуємося про дітей і не хочемо бачити, як вони страждають... Отже, міркування про те, що ми робимо, в самій своїй основі — це міркування, як задовольнити наші інтереси»²⁸.

У зв'язку з цим міркуванням постає питання: як ставитися до повстанців у Сьєра Леоне, котрі ще зовсім недавно, з метою задоволення своїх інтересів, озброювали

дітей і навчали їх користуватися зброєю для винищення інших дітей і дорослих? Поза жодними сумнівами, повстанці неправильно розуміли свої справжні інтереси. Однак усі ми можемо помилятися. Чи завжди наш моральний обов'язок збігається з уявленнями про те, як задовольнити наші інтереси? Наполеон вважав, що задоволення його інтересів полягало в завоюванні Росії. Але чи був цей військовий похід його моральним обов'язком?

Рейчелс вважає, що можливо вивести «треба» з «є». На доказ своєї думки він наводить такий приклад: «Будь-яке судження про те, що повинно бути зроблене, має бути обґрунтоване. Якщо я вам кажу, що ви повинні вийти з кімнати, ви можете мене запитати: “Чому я повинен це зробити?” Якщо для того немає причин, вам не треба йти. Моє звернення виявляється просто якоюсь дивиною. Але уявіть собі: я кажу вам, що в кімнаті пожежа. Це вже достатня причина, щоб ви залишили кімнату. І якщо ви мені вірите, то, поза сумнівом, так і зробіте. Однак чи згадана ситуація стане для вас причиною залишити приміщення, залежить від вашої життєвої позиції. Якщо ви боїтеся одержати опік або взагалі згоріти у вогні, то пожежа буде для вас причиною залишити кімнату. Якщо ж раптом ви не боїтеся згоріти у вогні (що малоімовірно), то цей факт не має для вас значення. У цьому разі пожежа для вас не є підставою піти з кімнати»²⁹.

Коментар

Недоречно заперечувати положення, на обґрунтування якого спрямований приклад Рейчелса, а саме: самозбереження являє собою могутній мотив для дії і в багатьох обставинах — правильну й виправдану причину дії. Однак навіть якщо це так, то коли доходить до морального обов'язку, фізичне самозбереження не може бути вищим критерієм правильності дії. Сократ твердив: якщо людина зберігає своє життя, жертвуючи при цьому істиною, вона тим самим зраджує свій обов'язок. Тисячі християнських мучеників добровільно приймали на себе обов'язок вірності і воліли віддати своє життя за віру, тільки б не зрадити Христа. Існують вищі й важливіші цінності, ніж життя.

Проте головна мета Рейчелса полягає в тому, щоб довести: «Юм був неправий..., коли казав, що ніколи не слід виводити *треба з є*», і тим показати: можливо вивести етику обов'язку з простих фактів, які становлять природні процеси. Наскільки можна вважати доказовим приклад, наведений Рейчелсом? Відповідь полягає в тому, що він недоказовий, оскільки цей приклад не є ілюстрацією обов'язку. Зверніть увагу на те, як Рейчелс використовує слово «повинні»: «Якщо я вам кажу, що ви повинні вийти з кімнати... уявіть собі, що я кажу вам: у кімнаті пожежа. Це вже достатня причина, щоб ви залишили кімнату».

Але «повинні» в даному разі не означає, що ваш обов'язок — залишити кімнату. Єдине, що це слово означає в даному випадку: — щó саме вам належить робити, якщо ви хочете уникнути опіків. Якщо ж ви не боїтеся одержати опіки або взагалі згоріти, то у вас немає причини йти. Інакше кажучи, у вас немає жодного обов'язку йти з кімнати. У даному випадку пропозиція вийти з кімнати — просто порада. У ній не мовиться про обов'язок, і вона не є приписом обов'язку. Рейчелс, імовірно, був уведений в оману непевністю значення слова «повинен».

Його доказ неспроможний ще й з іншої причини. Для виведення повинності з простого твердження про факт слід використовувати адекватну підставу, за якою факт тягне за собою обов'язок. Рейчелс розуміє: це необхідно, а тому говорить, що в його формулюванні в загальному вигляді міститься адекватна підстава. Вона виявляється навіть не альтруїзмом, а нашими власними інтересами. А це навряд чи може бути основою для адекватної етики.

6. Інстинкт

Висловлювалася думка, що моральні цінності об'єктивні й універсальні тому, що вони засновані на інстинкті, спільному для всього людства. Зрозуміло, інстинкт для людини необхідний. Інстинктивні крики дитини потрібні, щоб на неї звернули увагу. Проте сам по собі інстинкт є не більш адекватною підставою для об'єктивних моральних цінностей, ніж натуралізм. У нас безліч інстинктів, однак проблема полягає в тому, що вони іноді суперечать один одному.

Уявіть собі таку ситуацію. Ви перебуваєте вдома цілком на самоті. Раптом чуєте відчайдушні крики про допомогу, що доносяться з вулиці. Ви відчуваєте інстинктивне спонукання прийти потерпілому на допомогу. Проте цьому спонуканню суперечить інше інстинктивне почуття — інстинкт самозбереження. Він каже вам, що ви не повинні втручатися в небезпечну для життя ситуацію. Як у цьому разі визначити, у чому полягає ваш обов'язок? Якщо ваші інстинкти суперечать один одному, то необхідна опора на щось інше, аби вирішити моральне завдання.

Підведемо попередні підсумки нашого обговорення.

Концепції фізичної еволюції та інстинктивних дій, соціальний дарвінізм, соціобіологія та етичний натуралізм не можуть бути основою для універсальної об'єктивної етики. Потрібне щось більше. І це, як вважають іудаїсти, християни і мусульмани, — характер Бога-Творця. Звісно, чимало людей не вірять у Бога. Водночас вони не можуть не бачити, що ні еволюційна теорія, ні натуралізм не здатні забезпечити основи для задовільної етичної системи. Ці люди замислюються про можливі підходи до вирішення такого питання. Нижче розглянемо деякі з них.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть причини, за яких можна погодитися чи не погодитися з теорією про те, що матеріалістична еволюція здатна пояснити існування загальних об'єктивних моральних цінностей.

2. Що таке соціобіологія? Чи правильно вважати, що наша поведінка контролюється генами?

3. Якою мірою можливо повставати проти своїх генів?

4. Як ви поясните альтруїзм?

5. Що таке етичний натуралізм?

6. Якою мірою Біблія погоджується з етичним натуралізмом?

7. У чому полягає логічна проблема виведення повинності з висловлювання про факти, які не супроводжуються додатковою вказівкою на підставі дії?

8. Обговоріть підхід Рейчелса, відповідно до якого особисті інтереси людини достатні для підстав адекватної етики.

9. Наведіть аргументи на підтримку та спростування тези: «Інстинкт – джерело етики».

II. ЗАГАЛЬНІ ОБ'ЄКТИВНІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ Є ПРОСТО ПРИНЦИПАМИ ПОВЕДІНКИ, ВІДКРИТИМИ І РОЗРОБЛЕНИМИ ЛЮДСТВОМ ЗАВДЯКИ ПРАКТИЧНОМУ ДОСВІДОВІ В ХОДІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ І СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Чимало філософів, зокрема переконаних у своєму атеїзмі еволюціоністів, заперечують, що можна побудувати етичну систему, виходячи з фізичних сил і природних процесів. Вони стверджують, що етичні поняття, норми, принципи і кодекси поведінки виникли в природний спосіб із практичних потреб людей — з таких соціальних проблем, як укладання шлюбу між людьми різних рас, а також між близькими родичами, територіальні конфлікти і конфлікти з приводу кордонів, ведення воєн, мирні договори, створення конституцій, законів тощо. Етика на цій ранній стадії розвитку становила сферу практичного розуму, і лише тривалий досвід рефлексії над багатьма подібними ситуаціями привів до формування теоретичної етики. Однак сформовані в такий спосіб етичні принципи не призначалися для того, щоби бути зафіксованими у вигляді кам'яних скрижалей, подібно до даних Богом Заповідей. Отже, вони могли бути змінені, забуті або замінені новими принципами, що відображають постійно накопичуваний людством досвід у сфері науки, техніки і психології³⁰.

Подібне пояснення виникнення і розвитку моралі й етики не відповідає на важливе практичне запитання: звідки людина знає, що повинна дотримуватися морального закону? Припустімо, наприклад, що в практичних цілях, керуючись власними інтересами, держава *N* укладає офіційний договір з державою *M*. Припустімо далі, що згодом обставини змінюються і в тих нових обставинах державі *N* стає вигідним порушити умови договору. Керівники держави *N* побоюються, що порушення умов може призвести до серйозних наслідків. Проте держава *M* настільки ослабла, що вже не здатна реагувати на порушення. Чи повинна держава *N* продовжувати дотримуватися своїх зобов'язань перед іншою державою? Чи може вона з огляду на слабкість іншого учасника

договору вважати, що вільна від моральних зобов'язань і може порушити укладену угоду? Інакше кажучи, чи моральний закон являє собою такий авторитет, який може наказувати державі, котра взяла на себе зобов'язання, їх виконання? Або, можливо, етика є сферою прагматики, так що суб'єкт дії не повинен дотримуватися своєї обіцянки у випадку безкарності її порушення?

Давні народи добре розуміли, що обіцянку і договір порушити дуже легко, тому вимагали від обох договірних сторін закликати Бога або богів у свідки укладання договору, аби порушник умов договору був підданий Божественним санкціям. І дотепер у судах багатьох країн або перед засіданнями сенату люди, котрі дають показання чи будь-які фактичні свідчення, клянуться казати правду, всю правду і нічого, крім правди. Порушення клятви вважається не тільки злочином, а й гріхом проти Бога.

Однак у тих випадках, коли люди не вірять у Бога, а етичні закони розглядаються просто як створені людьми умовності, постає запитання: на чому, врешті-решт, ґрунтується обов'язок людини говорити істину, діяти справедливо, дотримуватися обіцянки і любити ближнього?

ТЕОРІЯ ДОГОВОРУ, АБО КОНТРАКТНА ТЕОРІЯ⁹¹

Теорія договору має тривалу історію. В Європі вона походить від давніх греків. Відповідно до політичної теорії давніх греків, люди спочатку жили окремими родинами. Це були «дикуни», вільні, як дикі тварини. За цих умов життя людини було грубе і жорстоке. Потім люди навчилися жити в містах. Таке життя означало відмову від певної частини свободи, підпорядкування законам, інститутам і звичаям міста. Більшість людей була готова жити за цими законами, тому що міське життя надавало масу переваг порівняно з небезпеками і незручностями буття в умовах дикої природи.

Концепція Сократа — варіант контрактної теорії. Коли його засудили на смерть, він міг би врятуватися, залишивши місто. Проте Сократ вирішив не втікати. Він говорив, що протягом багатьох років погоджувався жити як громадянин Афін і користатися життєвими благами, можливими завдяки захистові закону. Сократ ро-

зумів цю ситуацію як своєрідний договір, який не можна порушувати, тому що вирок був винесений відповідно до законів міста. Він не був згодний з цим вирокком, але вважав, що має поважати довічний «договір» і підкорятися йому.

У XVII-XVIII ст. теорія договору ще залишалася в Європі впливовою політичною теорією і використовувалася для переконання людей, що вони зобов'язані підкорятися своєму урядові. У ті часи найпоширенішою формою державного управління була монархія. Стверджувалося, що життя, яке регулюється урядом, краще за побут «відповідно до природи». Більше того, люди мали моральне зобов'язання давати клятву вірності урядові, оскільки вони «погоджувалися» з його авторитетом, або, принаймні, у них були достатні підстави підкорятися йому, позаяк для них був спосіб уникнути труднощів і злигоднів «природного стану».

Це був у кращому випадку сумнівний аргумент. Адже до цього часу люди вже не жили в «природному стані» впродовж багатьох століть. І навряд чи можна було говорити про «згоду» людей з певними формами правління, тому що народні маси не мали права голосу.

Крім того, це був привід, що припускає подвійне тлумачення. Наприклад, Жан-Жак Руссо (1712-1778) у своєму трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) використовував теорію договору, аби затаврувати всі існуючі уряди і порушити питання про революцію. Він вважав, що народ не має причин підкорятися авторитетові існуючого уряду, бо без цього уряду він міг би розраховувати на кращу якість життя. Руссо висловив цю думку у своїй знаменитій формулі: «Людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах»³². Руссо висунув ідею народного суверенітету. Державні закони повинні прийматися спільною волею всього народу і застосовуватися до всіх людей однаково. Це привело б до реального втілення свободи, рівності і братерства. Людина, як добра і благородна від природи істота, більше вже не буде розбещена і зіпсована цивілізацією.

Томаса Гоббса (1588-1679) також відносять до прихильників теорії договору. Проте його концепція суспі-

льного договору протилежна тому, що згодом було сказано Руссо. Відповідно до теорії Гоббса, люди, які жили в природному стані, відчували постійний страх і загрозу з боку окремих людей або певних груп, котрі мали владу їх убити. Тому вони поступилися своїми природними правами якомусь суверену в обмін на захист з боку цього суверена. Таким чином, він брав на себе обов'язок захищати їх, а вони зобов'язувались підкорятися йому та його законам. Тим самим люди втрачали моральне право повернення собі відданих прав і виступу проти суверена.

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Вихідна, обтяжена політичними значеннями версія теорії суспільного договору, зрештою, вийшла з моди. Класична теорія суспільного договору повинна була допустити реальну угоду таких же реальних людей у дійсних обставинах, тоді як насправді ця теорія була розроблена як гіпотетична модель угоди між ідеальними суб'єктами, котрі діють в ідеальних умовах. Таким чином, вона була витіснена теоріями, адресованими життєвим реаліям.

В останні десятиліття контрактна теорія була відроджена, однак не як політична теорія, а як спроба серйозного розгляду етичної проблематики. Спроба, спрямована на аналіз статусу етики, авторитету морального закону, і, отже, як відповідь на питання, яке ми обговорювали вище: в якому розумінні наш обов'язок полягає в тому, щоб підтримувати основу морального закону? Сучасна контрактна теорія націлена на те, щоб дати відповідь, яка містить у собі серйозне ставлення до почуття обов'язку та водночас задовольняє тих, хто не вірить у Бога, і особливо тих, хто заперечує ідею обґрунтування морального закону за допомогою авторитету Бога, Котрий має право накладати на нас зобов'язання і приписувати Свій Закон.

Одним зі сучасних прихильників контрактної теорії є Джефрі Сайєр-Маккорд. Він змальовує достоїнства цієї теорії: «...так само, як політична теорія договору виросла у відповідь на визнання того, що політична легітимність і політичні зобов'язання не можуть бути зведені ні до Бога, ні до природи, моральна теорія договору величезною мірою зобов'язана своїм походженням уявленню про те, що

моральні обмеження повинні якось відображати людський розум чи соціальні умовності, а не Бога, і не природу. Контрактна теорія стверджує звабліві перспективи теорії, котра демістифікує статус моральності і показує, що вона є необхідним вираженням природи людини. Адже якщо джерело й авторитет моральності сходять до нашої здатності розуміти її вимоги, тоді розуміння моральності, врешті-решт, вимагає звернення до того, що нам необхідне в будь-якому разі для пояснення наших власних здібностей і практик. Тобто немає необхідності постулювати щось окультичне, таємниче або надприродне»³³.

Із цього міркування випливає: філософські теорії повинні прийматися не просто тому, що вони істинні, а тому, що вони привабливі. І багатьом людям певна теорія здаватиметься справді привабливою, якщо в ній не визнається авторитет Бога. Якщо ж, врешті-решт, моральний закон виходить від нас самих та від наших моральних здібностей, тоді, по-перше, більше ймовірності, що ми можемо його дотримуватися. І, по-друге, якщо нам не вдається його дотриматися, то в тому разі ми відповідальні лише перед самими собою та співтовариством, до якого належимо, а не перед Усемогутнім Богом. Якщо моральний закон походить від Бога, то чи не будуть тоді Його вимоги занадто високими для нас? І чи не призведе наша нездатність дотримуватися цього закону до стану страху? Більше того, якщо, з одного боку, моральний закон — це таке установлення, з яким ми як члени певного співтовариства готові погоджуватися, то в нас зберігається відчуття свободи. Якщо ж, з іншого боку, моральний закон запропонований нам Усемогутнім Богом, то чи не опиняємося ми у якомусь рабстві?

ОЦІНКА КОНТРАКТНОЇ ТЕОРІЇ МОРАЛІ

На рівні практичної етики не існує сумнівів, що досягнення максимальної згоди серед максимальної кількості людей — ідеальний спосіб досягнення суспільної гармонії й добробуту. І якби кожний член цього гармонізованого співтовариства був зацікавлений у безкорисливому служінні загальному благу, то результат був би ідеальним. Однак тут виникає якась принципова склад-

ність: як почати переговорний процес людей з уже сформованим прагненням до загального блага?

Коли справа доходить до конкретних рекомендацій контрактної теорії моралі, вона нашоухується на ще серйозніші складнощі, бо нас при цьому цікавлять не лише практичні деталі щоденного життя, а й фундаментальні питання на кшталт статусу моральності. Нас також цікавить фундаментальна проблема. Уявіть собі, що в якійсь формі контрактної теорії моралі було досягнуто спільної згоди щодо вимог моральності. Тоді, який вищий обов'язок або мету можна покласти в основу цієї моральної згоди? Ось як сам Сайєр-Маккорд описує зміст проблеми, що постала перед його моральною теорією: «Друге, що нас турбує, — це... чому взагалі ми повинні замислюватися над мораллю? Навіть ті, котрі прагнуть поводитися відповідно до моралі, можуть у певний момент задуматися: чи треба їм дотримуватися моральних норм, особливо в ситуаціях, коли цілком очевидно, що мораль вимагає жертв. Чому ми не можемо думати про занепокоєність щодо моральної поведінки просто як про відображення процесу соціалізації, який проходив би більш гладко, якби не треба було йти за моральними нормами? Тією мірою, в якій контрактна теорія розробляється просто як спосіб вираження занепокоєності з приводу моралі, котра повинна бути для нас спільною, вона, по суті, не звертається до цього питання. Та багато хто вважає, що від аналізу цього питання відмовлятися не можна, принаймні, тому, що справжні турботи людей відображають нещасття і забобони. Звісно, мораль пропонує нам виявляти підпорядкування нормам і жертвність як цілком законні вимоги. Але чи справді в нас є причини і підстави виявляти підпорядкування і вірність нормі та жертвність собою, коли від нас цього вимагають?»³⁴

У Гоббса, як указує Сайєр-Маккорд³⁵, можна знайти відповідь на питання про те, чому в нас є якісь фундаментальні причини неморальної властивості, що змушують нас підкорятися нормі і жертвувати собою. Ми повинні захищатися від несправедливості, жорстокості, гноблення і насильства. Позаяк усі члени даного співтовариства погоджуються жити відповідно до прийня-

тої і побудованої на суспільному договорі моралі, у нас існує могутня практична (хоч вона є поза моральністю) підстава для того, щоби бути вірними і підкорятися загальноприйнятій моралі, незважаючи на необхідність жертвності з нашого боку.

У рамках визначених меж така мораль може бути корисною як практична порада, але вона має серйозні обмеження. У тих країнах, де демократія допускає максимальний вплив контрактного підходу до моралі, поширені випадки обману, неправди, несправедливості стосовно окремих людей, корупція у сфері бізнесу, порушення податкового режиму, організована злочинність, насильство над дітьми тощо. Оскільки ті, хто чинить подібні злочини, часто виявляються безкарними, мораль, заснована на договорі, не має жодних механізмів, які б регулювали їхнє підпорядкування моральним нормам. Вони не визнають жодних вимог обов'язку.

Що можна сказати, коли більшість представників нації, ґрунтуючись на єдиному моральному рішенні, укладає договір про переслідування меншості, як це сталося в Руанді, коли етнічна група хуту вдалася до політики геноциду стосовно етнічної меншини, або коли в Албанії віра в Бога вважалася злочином, за який передбачалася вища міра покарання — страта?

Якщо за моральними законами не стоїть Бог і страшний Суд, то мораль не має вищого авторитету. Що ж до моралі, яка ґрунтується на договорі, на засновку про те, що Бога не існує, і тим самим спирається на власні моральні здібності і ресурси людства, то ця мораль, попри всі свої прекрасні ідеали, виявляється ілюзією.

III. УНІВЕРСАЛЬНІ ОБ'ЄКТИВНІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ І ЗАКОНИ ҐРУНТУЮТЬСЯ НА ХАРАКТЕРІ Й ВОЛІ БОГА. ВОНИ ЯВЛЕНІ НАМ У ПРИРОДІ ТА СЛОВІ БОЖОМУ

Цю точку зору можна було б назвати «теорією моралі, заснованою на владі Бога». Відповідно до цієї теорії, наш обов'язок — дотримуватися морального закону, заснованого на тому факті, що Бог є нашим Творцем. Її логіка проста: у нас не було б ні життя, ні ото-

чуючого світу, якби Бог не створив наш світ і нас самих. Навіть якщо ви відкинете ідею Бога, все одно твердження про те, що люди не створили самих себе, не кажучи вже про Всесвіт, залишиться незаперечним. Але в такому разі ми вважаємо за творче начало безособистісні сили і тому не можемо знайти жодних переконливих причин, чому ми, будучи особистостями, які в силу самої своєї природи є вищими за позбавлені особистісного начала сили, повинні мати якийсь вищий обов'язок підкорятися їм або будь-якій соціальній системі, створеній нашими ж побратимами.

Обов'язковим наслідком «теорії моралі, заснованої на владі Бога», є те, що не підкорятися нашому Творцеві і Його законам — значить прирікати себе на життя в нереальному світі, сповненому нещастя і трагедій. Можна пояснити, чому ця теорія так часто піддавалася нападкам. Людське мислення нерідко перевантажене емоціями й індивідуальним сприйняттям. У свідомості деяких людей ця теорія породжує ідею всемогутнього тирана з невсипущим оком, котрий грубо обмежує людську свободу. Інші люди вибудовують проти цієї теорії заперечення морального порядку. Вони твердять: дія, викликана страхом перед Богом або надією одержати Божу винагороду, призводить до руйнування безкорисливої мотивації, необхідної для справжньої моральності³⁶. Проте найбільш фундаментальним і найчастіше використовуваним філософським аргументом проти обговорюваної теорії є так звана проблема Евтифрона.

ПРОБЛЕМА ЕВТИФРОНА

Зазначена назва походить від діалогу Платона «Евтифрон», у якому, наскільки відомо, ця проблема була порушена вперше. Евтифрон обговорює зі Сократом природу благочестя, або, інакше кажучи, святості (*holiness*). На якомусь етапі дискусії благочестя визначається як те, що «люблять усі боги»³⁷. А потім Сократ запитує його: «...Благочестя боги люблять тому, що воно благочестиве, чи воно благочестиве тому, що його люблять боги?»³⁸

І понині, коли йдеться про те, *що саме* Бог визначає як моральність, люди запитують: Бог наказує щось, тому

що воно моральне, чи воно стає моральним тому, що Бог це наказує?

Якщо Бог це наказує, тому що воно добре (благо), розмірковують деякі, тоді має існувати благо, незалежне від велінь Бога. А це означатиме, що «благочестя» — норма, якої Бог також має дотримуватися. А це, своєю чергою, означає, що існує щось вище за Бога, тому Бог не є вищим авторитетом.

Отже, коли щось стає моральним просто тому, що так наказує Бог, значить, Бог може наказувати взагалі будь-яку поведінку (добре, погане або зовсім обурливе), і це має бути добрим лише тому, що воно відповідає довільному велінню Бога. Таким чином, робиться висновок, що Бог не кращий за будь-якого з гірших диктаторів.

Далі цей висновок призводить до такого міркування: навіть якщо Бог існує, Він не може бути вищим моральним авторитетом, і моральність мала би бути цілком автономною.

Однак таке міркування неправильне і впливає з нашої нездатності зрозуміти, що ми маємо справу як з Божою волею і заповідями, з одного боку, так і зі сутністю Бога — з іншого. Розглянемо одне з найважливіших повелінь Бога: «...будьте святі, бо святий Я...» (Левіт 11:44,45; 19:2; 20:7; 1Петра 1:16). Це повеління вимагає від нас бути святими, або, інакше кажучи, благочестивими, однак воно не є довільним наказом безсвісного тирана; воно ґрунтується на природі Самого Бога: «Я святий», — говорить Він. Водночас воно не базується і на певній нормі, яка є зовнішньою та більш високоавторитетною стосовно Бога. Сам Бог у Своєму бутті — абсолютна сума і досконалість святості. Він, наприклад, не може казати неправду або бути невірним, бо не може заперечувати Самого Себе (див. 2Тим.2:13; Тита 1:2). Бог не може діяти «всупереч Самому Собі» або наказувати те, що несумісне з Його природою.

Це означає, що обов'язок дотримуватися морального Закону покладається на нас не силами природи, не нашими побратимами і не зведенням безособових принципів, а особистісним Богом, співчутливим і милостивим.

ЩЕ ОДНА ПРОБЛЕМА

Крім проблеми Евтифрона, людство замислюється ще над однією істотною складністю, про яку ми вже говорили. Цю складність безуспішно намагалася подолати теорія суспільного договору. Прихильники згаданої теорії ставили перед собою завдання, по-перше, усунути загрозу людській свободі, і цією загрозою нібито є для нас Усемогутній Бог, Котрий наказує нам дотримуватися Його морального Закону; по-друге, подолати страх людини, яка побоюється, що вона не здатна (не кажучи вже, що не готова) дотримуватися цього Закону, в той час як його порушення потягнуть за собою страшні наслідки.

Тому в даному контексті доцільно позначити два аспекти того, як, за свідченням Біблії, Бог дає людям Свій Закон.

1. Десять Заповідей і Старий Заповіт (Вих.19:1-8; 20:1-24; 24:1-11)

Коли Бог дав людям Десять Заповідей, Він спочатку звільнив їх від політичного, економічного і соціального рабства і тим здобув їхню подяку. Потім Він запропонував на знак їхнього вільного вдячного прийняття Його Закону укласти з Ним угоду (Заповіт), відповідно до якого вони стали б Його людьми, зобов'язаними дотримуватися Його постанов. Закон передбачав цілком вільні умови прощення у випадку порушення цього Закону.

2. Новий Заповіт. Закони Божі написані в серцях людей (Луки 22:20; Євр.8:6-12; 10:14-18; 2Кор.3:2-18)

Новий Заповіт із Христом, який людина може вільно прийняти, заснований на Його смерті за гріхи світу. За допомогою цього Заповіту можуть бути подолані грікі почуття образи і страху і досягнуте примирення з Богом. Бог забезпечує не тільки повне прощення, а й дію Святого Духа в серцях людей, додаючи тому, хто добровільно вступає в Заповіт, нових сил, необхідних, аби навчатися осягати й любити Його закони та дотримуватися їх.

Ці міркування дають змогу дійти висновку: побоювання, що Бог, Котрий стоїть за моральним Законом, може пригноблювати людину як безсердечний тиран, позбавлені усяких підстав.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому будь-яка теорія моралі повинна забезпечувати обґрунтування причин, за якими маємо дотримуватися морального закону?

2. Чим пояснити правило стародавніх (і деяких сучасних) народів закликати у свідки своїх тверджень обіцянок та угод Бога або богів?

3. У чому полягає зміст договору в концепції Сократа?

4. Як застосовувалася політична теорія договору в XVI-XVII ст.?

5. У чому відмінність між застосуванням контрактної теорії у Гоббса і Руссо?

6. Які особливості сучасної теорії суспільного договору? Що є рушійною силою її розвитку?

7. Охарактеризуйте позитивні сторони теорії моралі, заснованої на ідеї суспільного договору.

8. У чому полягають її хиби?

9. Поясніть зміст теорії моралі, заснованої на владі Бога. Якими є її підстави та наслідки?

10. Поясніть, як ви зрозуміли проблему Евтифрона. Чи вважаєте, що можна знайти задовільний спосіб вирішення цієї проблеми?

11. У чому полягав Старий (тобто стародавній) Заповіт (угода)? Якими були його передумови? (Див. Вих. 19: 1-6). Учомусть його умов?

12. Що, відповідно до Нового Заповіту, Христос пропонує зробити для нас?

ПРИМІТКИ

¹ Liberty or Community?: Defining the Post-Marxist Agenda // Introducing Applied Ethics / Ed. by Brenda Almond. Oxford: Blackwell, 1995. P. 249 and 256.

² Лосский Н.О. История русской философии. М.: Высшая школа, 1991. С. 515 – 516.

³ Про давнього лікаря Гіппократа (460–377 до н. е.) практично нічого не відомо. Йому приписують цілу низку давньогрецьких медичних трактатів. Малоймовірно, що текст клятви написав саме він, але цілком вірогідно, що він сформулював деякі її принципи. Окремі фрагменти цієї клятви дотепер використовуються в медичних навчальних закладах.

⁴ Chamberlain P. Can We be Good Without God? Downers Grove. Illinois: Inter Varsity Press, 1996. P. 50 – 51.

⁵ Mabbott J. D. An Introduction to Ethics. L.: Hutchinson University Library, 1966. P. 101.

⁶ Звичай був заборонений у 1829 р. – Прим. перекл.

⁷ Fish S. There's No Such Thing as Free Speech, and It's a Good Thing Too. New York: Oxford University Press, 1994. P. 4.

⁸ Ibid. P. VIII.

⁹ Безперечно, у родинному бізнесі господар має цілковите право призначення за своїм бажанням і на основі сімейних зв'язків.

¹⁰ Lewis C. S. The Abolition of Man. Collins:Fount Paperbacks, 1978. P. 49 – 59.

- ¹¹ Поэзия и проза Древнего Востока / Под ред. И. Брагинского. М.: Худ. лит. 1973. С. 71 – 72.
- ¹² Геродот. История: В 9 кн. Л: Наука, 1972. Кн. 3. 38. С. 150.
- ¹³ У зв'язку з цим можна також навести як приклад дії Антигони, героїні відомої трагедії Софокла. Вона вважала, що «неписані закони» Небес вимагали, аби її брат був похований, хоч держава забороняла його ховати на тій підставі, що він був зрадником.
- ¹⁴ Більш повний аналіз даного питання див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 11.
- ¹⁵ *Provine W. B. Scientists, Face it!: Science and Religion are Incompatible // The Scientist. 1988. September 5/ P. 10.*
- ¹⁶ *Palmer A. Must Knowledge Gained Mean Paradise Lost? // Sunday Telegraph. 1997. 6 April.*
- ¹⁷ *Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор // Дарвин Ч. Сочинения: В 5 т. М., 1953. Т. 5. С. 266.*
- ¹⁸ *Darwin Ch. Letter to W. Graham. July 3 // Life and Letters. I. 1881. P. 316.*
- ¹⁹ *Evolution and Ethics // New Scientist. 1985. Vol. 108. October 17. P. P. 51 – 52.*
- ²⁰ *Докинз Р. Эгоистичный ген. М.: Мир, 1993. С. 186.*
- ²¹ *Rose St. Lifelines – Biology, Freedom, Determinism. London: Penguin, 1997. P. 276.*
- ²² *Ibid. P. 279.*
- ²³ *Rachels J. Naturalism // The Blackwell Guide to Ethical Theory / Ed. by Hugh LaFollette. Malden, Massachusetts, USA; Oxford, UK: Blackwell, 2000. Ch. 4.*
- ²⁴ Коли цей фізіологічний процес порушується, наприклад, унаслідок післяродової депресії, природне материнське почуття може бути пригнічене.
- ²⁵ *Levin M. Why Homosexuality Is Abnormal // Ethics in Practice / Ed. by Hugh LaFollette. Oxford: Blackwell, 2002. P. 233.*
- ²⁶ *Ibid. P. 234.*
- ²⁷ *Див.: Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Д. Сочинения: В 2 т. М., 1966. Т. 1. С. 618.*
- ²⁸ *Rachels J. Op. cit. P. 75.*
- ²⁹ *Ibid. P. 78.*
- ³⁰ Відомим представником цієї позиції є Т. Добржанський, один з провідних спеціалістів у сучасній біологічній теорії еволюції. Див. його статтю: *Dobzhansky Th. Chance and Creativity in Evolution // Studies in the Philosophy of Biology: (Reduction and Related Problems) / Ed. by F. A. Ayala and Th. Dobzhansky. Berkeley, 1974. P. 307 – 336.*
- ³¹ У даному перекладі терміна «*contractarianism*», який вживають автори книги в оригіналі, використовується як традиційний термін «суспільний договір», так і калькований термін «соціальний контракт». У даному разі йдемо за поширеною практикою дублюю понять. Порівняйте «суспільне – приватне» і «публічне – приватне», «спеціаліст зі зв'язків із громадськістю – піарщик, або спеціаліст з піару». – *Прим. перекл.*
- ³² *Руссо Ж. -Ж. Трактаты. М.: Наука, 1969. С. 152.*
- ³³ *Sayre-McCord G. Contractarianism // Ethics in Practice / Ed. by Hugh LaFollette Oxford: Blackwell, 2002. P. 254.*
- ³⁴ *Ibid. P. 259.*
- ³⁵ *Ibid. P. 260.*
- ³⁶ Більш докладно див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 11. 6.6.
- ³⁷ *Платон. Сочинения: В 4 т. М.: Мысль, 1990. Т. 1. 9с-2.*
- ³⁸ Там само. 10а-3-5.

Стисла характеристика деяких сучасних етичних систем

ВСТУП

Почнемо з розгляду чотирьох груп питань, які варто порушувати при аналізі будь-якої етичної системи.

1. Який статус і підстави даної етичної системи? До якого авторитету вона апелює?

2. Яка її кінцева мета? Який загальний принцип або які принципи вона пропонує для досягнення цієї мети?

3. Які конкретні правила встановлюються в цій етичній системі для регулювання вчинків людини в її повсякденному житті?

4. Які рекомендації дає дана теорія для застосування її загальних принципів або специфічних правил у реальних складних життєвих ситуаціях?

Ми, зрозуміло, не будемо втискувати кожен етичну систему в рамки чотирьох позначених вище груп (або рівнів міркування), адже не всяка етична теорія відповідає на всі ці запитання. У деяких теоріях відсутня позиція 2, тобто не вказується кінцева мета, відмінна від загальної настанови щодо моральної поведінки. В інших теоріях не робиться різниці між загальними принципами (позиція 2) і конкретними правилами (позиція 3). А в деяких не розрізняються конкретні правила (позиція 3) та рекомендації, необхідні в певних життєвих ситуаціях (позиція 4). Проте якщо матимемо на увазі всі чотири групи (або рівні міркувань) в етичних теоріях, це допоможе нам об'єктивно розглянути будь-яку етичну систему, котра нас цікавить. Можемо, принаймні, спробувати при співставленні різних етичних теорій залишатися на одній позиції, тобто порівнювати рівень однієї теорії з відповідним рівнем іншої і не допускати їх змішання.

Цього разу почнемо з біблійної етичної системи, яка протягом кількох століть залишалася основною, якщо не єдиною етичною системою Європи.

A

Християнська етика

1. СТАТУС, ПІДСТАВИ Й АВТОРИТЕТ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ

У попередньому розділі ми переконалися, що біблійна етика ґрунтується на характері й волі Бога. У Ньому ж міститься і її авторитет. Більш того, моральний Закон у біблійній етиці не є безліччю безособових правил і норм: це воля Триєдиного Творця. Таким чином, послух людини, зрештою, — це не лише питання підпорядкування Законові, а й послух перед Особистістю.

Природа може бути дороговказом щодо нашого морального обов'язку, однак *авторитет*, що стоїть за природою, закликає нас жити в гармонії не зі законами самої природи, а з Творцем природи. Творіння (у первозданному вигляді, ще не спотвореному падінням людини та її відчуженням) — це Божі розум і світобудова (*design*), виражені і приведені в дію Божественним Логосом, Другою Особою Божественної Трійці. А Божі розум і характер згодом були виражені через богонатхненне Святе Письмо і, крім того, — через втілення, життя, вчення, смерть, поховання, воскресіння та вознесіння втіленого Логосу.

Біблійна істина про те, що чоловіки і жінки були створені за образом і подобою Божими, означає, що ми також є особистостями; ми здатні підтримувати особисті стосунки не лише один з одним, а й з нашим особистим Творцем у тих рамках, які Він окреслив у Своїх Заповідях.

Більше того, Закон Божий виражений не тільки у формі висловлювань. У втіленій Боголюдині, Ісусі, Сині Божому, він був явлений через людське життя. Закон не залишився просто теоретико-етичною системою. Авторитет цього з'явлення був підтверджений тим, що Христос повстав із мертвих.

І, нарешті, остання авторитетна оцінка моральності людей буде здійснюватися не Богом Отцем, а тим же досконалим проявом Закону Божого, останнім Суддею — Ісусом Христом, Людиною, Яка одночасно є Богом (див. Івана 5:22,23).

2. ВИЩА МЕТА І ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ

а). *Вища мета*

Прославляння Христа

Ось що мовиться в Євангелії: «...все робіть на славу Богу» (1Кор.10:31); «...все з Нього, через Нього і для Нього! Йому слава навіки. Амінь» (Римл.11:36). І ще: «Він упокорив Себе, був слухняним аж до смерті, і до смерті хресної. Тому й Бог надзвичайно звеличив Його та дав Йому Ім'я, що вище всякого іншого імені, аби перед Ім'ям Ісуса поклонилося кожне коліно — і піднебесних, і земних, і підземних; і щоб кожною мовою для слави Бога Отця було визнано, що Ісус Христос — це Господь» (Филп.2:8-11).

А ось слова з одного християнського катехізису: «Головна мета людини — прославляти Бога і вічно Його радувати».

Моральне вдосконалення віруючих у Христі

«...Любіть ваших ворогів [благословляйте тих, що проклинають вас, робіть добро тим, що ненавидять вас] і моліться за тих, що [кривдять і] переслідують вас, щоб бути вам синами вашого Отця, що на небі... <...> Тож будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Матв.5:44,45,48). Христос карає нас «...для нашої користі, щоб ми стали учасниками Його святості» (Євр.12:10).

Остаточне прославлення віруючих у Христі

«...яких Він наперед пізнав, тих і визначив наперед, щоб були вони подібні до образу Його Сина, аби бути Йому первістком серед багатьох братів; а яких наперед визначив, тих і покликав; а яких покликав, тих і виправдав; а яких виправдав, тих і прославив» (Римл.8:29,30).

«...Тепер ми Божі діти, але ще не виявилось, що будемо. Знаємо, що коли Він з'явиться, будемо подібні до Нього, бо побачимо Його таким, який Він є. І кожний, хто має цю надію на Нього, очищає себе, як і Він чистий» (1 Івана 3:2,3).

Із цих та багатьох інших подібних новозавітних текстів стає очевидним, що християнська етика містить у собі не лише правила, які забезпечують нормальні відносини між людьми, хоч ці правила і посідають у ній неабияке місце. Серед особливих понять Нового Завіту, таких як спасіння, викуплення, виправдання і т.п., етика становить частину того, що називається освяченням. Це невід'ємна частина мети створення, викуплення і, нарешті, прославлення природи і людства, котре освоює навколишню природу як середовище існування.

б). Загальні принципи християнської етики

«І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю!» (П.Зак.6:5). «Це — перша і найбільша заповідь» (Матв.22:38).

У другій заповіді записано: «...І будеш любити ближнього свого, як самого себе!» (Левит 19:18). «На цих двох заповідях тримається увесь Закон і Пророки» (Матв.22:40). «Любов не чинить ближньому зла; тож любов — це виконання Закону» (Римл.13:10).

Інакше кажучи, ці дві заповіді: «Люби Господа свого» та «Люби ближнього свого» — загальні етичні принципи, які мають бути покладені в основу вчинків людини (позиція 3) та її практичних рішень (позиція 4) і визначати їхню мотивацію.

Або візьмімо ще один стислий виклад загальних принципів біблійної етики:

«Було тобі сказано, о людино, що добре, і чого вимагає від тебе Господь, — лише чинити справедливість, любити милосердя, й покійно ходити перед Богом твоїм» (Мих.6:8 ПІХ*).

За будь-яких життєвих обставин справедливість і любов, а також усвідомлення того, що ти живеш і хо-

* ПІХ — тут і далі означає: Переклад Біблії Іваном Хоменком (прим. перекл.)

диш перед Богом, є абсолютно необхідними. Без любові справедливість стає безсердечною і формальною. Без пізнання Бога ми випускаємо з уваги головну мету етики, яка полягає в тому, щоб догоджати Богові та прославляти Його, і, крім того, втрачаємо „запобіжник”, який заважає нам робити зло.

Згадаймо старозавітну історію про Йосипа, якого спокушала дружина його господаря Потіфара. На її спроби звести його Йосип відповів: «Як же я вчиню це велике зло, і згрішу перед Богом?» (Бут.39:9).

До наведених вище принципів Новий Завіт додає ще один, характерний для християнства. Це — усвідомлене на раціональному рівні почуття обов'язку жити в Ім'я Христа на знак подяки за особисте спасіння, здобуте завдяки самопожертві Христа:

«Бо любов Христа охоплює нас, коли ми думаємо так: [якщо] один помер за всіх, то й усі померли. А Він помер за всіх, щоб ті, котрі живуть, більше не жили для самих себе, але для Того, Хто за них помер і воскрес» (2Кор.5:14,15).

Саме це означає давню християнську мудрість: «У християнстві спасіння — це милість, етика — це подяка».

3. КОНКРЕТНІ ПРАВИЛА РЕГУЛЮВАННЯ ВЧИНКІВ ЛЮДИНИ

Старий Завіт

Десять Заповідей, які Бог дав спільноті Ізраїлю на горі Сінай, стосуються таких царин людської діяльності.

Ставлення людини до Бога:

1) заборона поклонятися іншим богам (при цьому слід мати на увазі, що ідоли не обов'язково бувають дерев'яними, кам'яними або металевими. Вони також можуть існувати у свідомості людини, тобто поняття та ідеї здатні також перетворюватися на ідолів);

2) заборона поклонятися різним зображенням і вшановувати їх;

3) заборона використовувати Ім'я Бога в повсякденних обставинах та при виголошенні неправдивої клятви.

Ставлення людини до своєї роботи:

4) припис дотримуватися суботи, тобто використовувати один день тижня для фізичного, емоційного і психологічного відпочинку і водночас — для роздумів про Творця.

Ставлення людини до батьків:

5) припис шанувати батьків, причому не тільки формально, а й фактично, підтримуючи їх у старості, тим самим утверджуючи святість процесу передачі життя від одного покоління до іншого.

Ставлення людини до суспільства:

6) святість життя, заборона на вбивство;

7) святість шлюбу, заборона на подружню зраду;

8) повага до власності і заборона крадіжок;

9) святість істини і заборона фальшивого свідчення.

Ставлення людини до своїх думок, бажань, прагнень і спокус:

10) заборона, що стосується не просто загарбання чужого, а й бажання чужої власності, тобто заборона внутрішніх бажань людини, які можуть спровокувати дії стосовно чужої власності (Левит 19-й розд.).

З наведеного списку очевидно, що Десять Заповідей — це конкретні правила. Але так само незаперечно і те, що вони не можуть слугувати за вичерпний список норм на всі випадки життя. Тому в наступних трьох розділах Старого Завіту й у багатьох інших книгах Біблії подано докладні рекомендації і правила відносно більш конкретних обставин; ці рекомендації показують, як застосовувати загальні правила Десяти Заповідей до найрізноманітніших життєвих ситуацій. Наприклад, шоста заповідь, що забороняє вбивство, супроводжується докладними інструкціями, як слід пов'язувати цю заповідь з винятковими ситуаціями, на кшталт страти, випадкового ненавмисного вбивства або вбивства з метою самооборони. Більш того, у Книзі Приповістей Соломонових міститься чимало практичних порад, які не пов'язані із жодними загальними законами і мають застосовуватися там, де видаються доречними.

Таким чином, Десять Заповідей не призначені для того, щоб бути докладними і вичерпними правилами. Значення Заповідей полягає в описі основних життєвих цінностей та їхньої святості. І це недаремно. Існують

цінності, на які варто орієнтуватися в найрізноманітніших сферах життя й діяльності. Коли ви переживаєте великі труднощі у своєму житті і треба упоратися з нерозв'язними ситуаціями, дуже легко відмовитися від базових цінностей і піти на компроміс. Наприклад, якщо людина намагається вижити в умовах жорсткого змагання у світі бізнесу, їй нескладно поставитися до істини як до чогось відносного і вдатися, наприклад, до підробки документів. Коли не обмежена моральними нормами сексуальна поведінка стає розповсюдженою, дуже легко втратити почуття святості передачі життя від одного покоління до іншого. Коли життя тяжке або, навпаки, сповнене успіху й багатства, дуже легко відмовитися від вищої цінності: щоденного духовного спілкування з Творцем. Отже, зрозуміло: біблійна етика повинна приділяти особливу увагу тому, що можна назвати «приватними» правилами, спрямованими на збереження неминущих цінностей і святості життя.

Новий Завіт

Формулювання християнської етики можна знайти у всьому тексті Нового Завіту. Це пов'язано з тим, що Новий Завіт не є системним викладом теології, де один розділ присвячений, наприклад, Богові Отцю, інший — Христові, третій — Церкві, а четвертий — етиці. У теології Нового Завіту христологія, сотеріологія, етика, окремі розповіді і притчі переплетені між собою так само, як це відбувається в нашому мисленні й житті. Теорія і практика завжди повинні йти разом. Тому в усьому Новому Завіті зустрічаються уривки, в яких містяться етичні норми, наприклад, Нагірна проповідь (Матв.5-7), або перелічуються заповіді, пов'язані, скажімо, з життям у родині, на роботі й у суспільстві в цілому.

Доцільно спеціально згадати такі особливості християнської етики, які трактуються в Новому Завіті.

Мета християнської етики – виконання Закону Божого. У Новому Завіті наголошується, що спасіння не можна заслужити шляхом дотримання Закону Божого, воно дається виключно Божою милістю як дар. Проте тут мовиться, що ціль спасіння

— зміцнення кожного християнина в Божому Дусі. Адже, «що було неможливе для Закону через немічність тіла, — Бог, пославши Свого Сина в подобі гріховного тіла і задля гріха, засудив гріх у тілі, щоб оправдання Закону здійснилося в нас, що ходимо не за тілом, а за Духом» (Римл.8:3,4; порівн. Гал.5:16-25).

Етичні вимоги Христа вищі за справедливість у загальноприйнятому розумінні цього поняття. «Ви чули, що було сказано: Люби ближнього свого і ненавидь свого ворога. А Я кажу вам: Любіть ваших ворогів [благословляйте тих, що проклинають вас, робіть добро тим, що ненавидять вас] і моліться за тих, що [кривдять і] переслідують вас, щоб бути вам синами вашого Отця, що на небі, Який Своему сонцю велить сходити над злими і над добрими та посилає дощ на праведних і на неправедних» (Матв.5:43-45). З цієї етичної вимоги Христа випливає, що християнство автоматично виключає переслідування на релігійному ґрунті.

Один з етичних принципів Христа припускає особистий досвід спасіння та приналежність до Тіла Христового, що породжує нові спонукання і підстави людської діяльності. «Відкинувши неправду, кожний говоріть своєму ближньому правду, бо ми є членами одне одного» (Ефес.4:25). «Отож, зодягніться... в щире милосердя, доброту, покірність, лагідність, довготерпіння, вибачаючи і прощаючи одне одному, коли хто проти кого має якусь скаргу. Як Христос простив вам, там само й ви робіть» (Колос.3:12,13).

Людина в реальних складних життєвих ситуаціях має керуватися принципами християнської етики.

Більш докладно будемо говорити про це в наступному розділі. А зараз маємо зупинитися на тому, що повинні робити християни, коли, стикаючись з якоюсь складною ситуацією, вони не знаходять у Біблії ясних розгорнутих вказівок щодо прийняття рішення. Як у такому разі потрібно діяти і де шукати моральне керівництво:

а) у створеній Богом природі. «Чи ж сама природа вас не вчить?...» – запитує апостол Павло (1Кор.11:14). Біблія аж ніяк не свідчить, що лише ті люди, котрі знають Біблію і вірять у неї, прагнуть жити моральним життям. Насправді в Біблії стверджується, що люди досить часто, діючи відповідно до природи, пізнають приписи Творця, позаяк Він заклав Свій Закон у їхні серця (Римл.2:14,15), і вони діють так, як підказує їм сумління. Саме тому християни готові об'єднатися з людьми інших віросповідань і навіть з невіруючими, котрі занепокоєні станом навколишнього середовища і пов'язаними з цим питаннями медицини, сільського господарства, освіти, боротьби з голодом, бідністю, глобальним потеплінням тощо. Християни інтуїтивно розуміють, які процеси і дії суперечать природному перебігові справ;

б) у традиційній культурі, якщо вона пропонує правильні способи життя (1Кор.10:31-33);

в) у колективній свідомості християнської громади, якщо ця свідомість справді християнська (1Кор.10:32,33);

г) у керівництві Духа Божого (Римл.8:14,15), Котрий живе в душі людини;

д) у молитві (Дії 13:1-13);

е) у колективному досвіді Божих людей (Євр.11-й розд.).

Крім цього, у християнській етиці закладений ще один принцип, який допомагає зрозуміти, чому в Біблії відсутня незліченна кількість докладних правил на всі випадки життя. Бог не хоче, щоб люди були морально інфантильними. Він бажає, аби християни навчалися брати на себе відповідальність у прийнятті рішень, пам'ятаючи при цьому, що одного чудового дня кожен з них має постати перед Христом та відзвітуватися за прийняте рішення. Їм доведеться сказати Йому: я не знаю, правильне моє рішення чи неправильне, але я прийняв його, бо щиро вважав, що воно відповідає Твоїй волі. Практичне набуття здатності вільного ухвалення рішення, підпорядкованого бажанню догодити Господові, становить секрет розвитку справді християнського характеру, а також серцевину християнської етики.

Наведемо уривок з Біблії, який іноді буває предметом розбіжностей серед самих християн. «Хтось відрізняє один день від іншого, а хтось вважає всі дні однаковими. Нехай кожний тримається свого власного переконання. Хто розрізняє дні, — для Господа розрізняє. [І хто не розрізняє днів, — для Господа не розрізняє.] Хто їсть, — для Господа їсть, адже заносить подяку Богові. А хто не їсть, — для Господа не їсть, і дякує Богові. Бо ніхто з нас не живе сам для себе, і ніхто сам для себе не вмирає. Якщо живемо, — для Господа живемо; якщо вмираємо, — для Господа вмираємо. Отже, чи живемо, чи вмираємо, — ми є Господні! Бо Христос тому і помер, і ожив, щоб панувати і над мертвими, і над живими. Тож чому ти осуджуєш свого брата? Чому свого брата зневажаєш? Адже всі ми станемо перед Божим судом, як написано: Я живу, — каже Господь, — і схилиться переді Мною кожне коліно, і визнає Бога кожний язик! Отже, кожний з нас сам за себе дасть відповідь Богові» (Римл.14:5-12).

Заперечення принципів християнської етики

Заперечення принципів християнської етики численні. Наведемо приклад.

1. Християнська етика виходить з передумови, що Бог існує. Однак ця передумова не доведена. Для тих, хто в Бога не вірить, її підстави й авторитет є довільними і непереконаливими.

2. Якщо людські істоти підпорядковуються моральному кодексу, нав'язаному їм якимось божеством, то вони перетворюються на рабів. Оскільки такі люди підпорядковуються правилам через страх, це знищує моральний характер їхньої поведінки.

3. На підставі аналізу так званої проблеми Евтифрона (див. розд. 1-й даної книги) доводиться: логічно неможливо дійти висновку, що Бог створив моральний Закон. Моральне почуття людини має бути незалежним.

Чимало серйозних філософів стверджує, що можна побудувати задовільну етичну теорію безвідносно Бога. У наступних розділах книги розглянемо деякі з концепцій більш докладно.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. На чому ґрунтується християнська етика і до якого авторитету апелює?
2. Як трактується в християнській етиці природа?
3. Який зміст християнського уявлення про те, що підпорядковуватися моральному Законові – значить, врешті-решт, підкорятися особистості? Чому християни вважають, що це так важливо?
4. З яких джерел християни черпають знання про моральний Закон?
5. Назвіть і поясніть чотири основні мети християнської етики.
6. Які основні чотири принципи покладені в основу християнської поведінки і становлять її мотивацію?
7. До яких сфер людської діяльності відносяться Десять Заповідей?
8. Як Новий Завіт ставиться до старозавітних Десяти Заповідей? Яку роль вони відіграють у Новому Завіті?
9. Яка суть твердження про те, що християнська етика передбачає особистий досвід спасіння?
10. Наведіть приклади, що ілюструють тезу: «Етичні вимоги Христа вищі за звичайні уявлення про справедливість».
11. Чому моральна поведінка має ґрунтуватися як на справедливості, так і на любові?
12. Звідки можна черпати уявлення про моральну поведінку, якщо в самій Біблії не дано ясних вказівок, як діяти в тій чи іншій ситуації?
13. Наведіть приклади заперечень християнської етики. Наскільки вони, на ваш погляд, є розумними?

Б

Діяльний утилітаризм (*act-utilitarianism*)

Утилітаризм існує в різних формах. Дотепер побутує його початковий варіант, розроблений Єремією Бентамом (1748–1832). Це так званий діяльний утилітаризм (*act-utilitarianism*), на відміну від його зміненого варіанта, який називають регулятивним утилітаризмом (*rule utilitarianism*). Усі форми утилітаризму – це види консеквенціалізму. Нижче розкриємо зміст назв цих напрямів. Але, перш ніж пояснювати значення різновидів утилітаризму, зупинимося на його початковій формі.

Праця, в якій Бентам уперше виклав свою теорію, називається «Вступ до підстави моральності і законодавства» (1789). Як випливає з назви, його теорія спочатку стосувалася етики політичних, соціальних, економічних і

правових систем, поряд з особистою етикою, або моральністю. Ми повинні постійно мати це на увазі. Адже етика приватного життя людини, що виявляється в її індивідуальній турботі про сім'ю і близьких родичів, може відрізнятись від безсторонньої турботи, яку покликаний виявляти уряд до всіх своїх громадян. Таким чином, критикуючи теорію Бентама, ми повинні мати на увазі відмінності практичного застосування етичних теорій.

Утилітаризм залишається цікавим і для наших сучасників, позаяк його підходи проникають в етичні теорії, які за своєю природою не є утилітаристськими. Так, невелика книжка «Утилітаризм: “за” і “проти”», в якій Дж. С্মарт наводить аргументи на користь утилітаристської теорії, а Бернард Уїльямс – проти неї, з 1973 по 1998 роки витримала 16 перевидань¹. Популярність цієї книги почасти зумовлена тим фактом, що чимало економістів здійснювали спроби застосувати принципи Бентама до економічної теорії і практики. Сучасну оцінку утилітаризму в контексті економічних дискусій можна знайти в книзі «Утилітаризм і за його межами», опублікованій за редакцією лауреата Нобелівської премії Амартія Сена у співпраці з Бернардом Уїльямсом². Загалом підхід авторів цієї книги до утилітаризму критичний.

Загальна оцінка діяльного утилітаризму

1.	Статус, підстави й авторитет утилітаризму	Природа і людська психологія
2.	Мета (а) Загальний принцип (б)	Задоволення або щастя Завжди прагнути досягти найбільшого задоволення для найбільшої кількості людей
3.	Конкретне правило	Дія ³ людини моральна, якщо вона приводить до найбільшого задоволення, і не є моральною, якщо приносить більше страждань, ніж задоволення
4.	Рекомендації для конкретних випадків	При кількісному обліку і в конкретних випадках розподілу задоволення, вчиненого конкретною дією, кожен повинен вважатися за одного і не більш як за одного. При обліку задоволення, вчиненого даною дією, людина, яка враховує це задоволення, повинна залишатися цілком безсторонньою.

АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ УТИЛІТАРИЗМУ

1. ПІДСТАВИ УТИЛІТАРИЗМУ

Майкл Слоут описує підстави утилітаризму в такий спосіб: «Бентам та його послідовники відкидають релігійні традиції і соціальні умовності на користь трактування добробуту людини або щастя як наріжних каменів моральної оцінки будь-якого явища...»⁴.

Сам Бентам говорить: його теорія заснована на тому, що він вважає фундаментальним і обов'язковим елементом психічної організації будь-якої людини, а саме: бажання досягти задоволення й щастя та уникнути болю і страждання. Він пише: «Природа поставила людство під управління двох верховних володарів — страждання і задоволення. Їм одним надано визначати, що́ можемо робити, і вказувати, що́ ми повинні робити»⁵.

Інакше кажучи, страждання і задоволення — це не просто факти людського досвіду, які нам слід враховувати поряд з іншими речами, аби виконувати наш громадянський обов'язок стосовно своїх співгромадян: діяти справедливо, говорити правду, любити тощо. Страждання і задоволення — це єдині моральні орієнтири людства. Саме вони визначають, що ми повинні робити, аби уникати страждань і досягати задоволень. Більше того, вони вказують, у чому полягає суть морального обов'язку. Наш моральний обов'язок у тому і полягає, щоби прагнути щастя й уникати болю. Ця теза утилітаристів пов'язана з їхнім розумінням життєвих цілей.

2. МЕТА І ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ УТИЛІТАРИЗМУ

Метою життя в утилітаризмі вважається задоволення. Інакше кажучи, задоволення — не тільки обов'язок, а й вища мета людини. Це пояснює загальний принцип утилітаризму, відповідно до якого слід прагнути, щоб сукупне задоволення для найбільшої кількості людей переважувало страждання.

Природа задоволення в концепції Бентама

Оскільки Бентам вважав задоволення вищою метою людства, його можна назвати гедоністом (від грец. *hēdonic* — задоволення). Але, як і в грецьких філософів-епікурейців, котрі також вважали задоволення вищим благом, задоволення, за Бентамом, означає не сибаритство і розтрачання самого себе в нескінченних задоволеннях, а щастя чи благополуччя.

У реальному житті не завжди виходить так, що дія приводить лише до задоволення, якого всі очікують. Дуже часто вчинок людини призводить до змішаного результату: задоволення може супроводжуватися стражданням або воно може принести і приносить задоволення одним та біль іншим. Позаяк, відповідно до утилітаризму, загальний принцип полягає в тому, щоб діяти не в ім'я задоволення як такого, а в ім'я найбільшого задоволення і мінімального страждання, то потрібна якась система для вимірювання співвідношення між задоволенням і стражданням, яке впливає з даної дії. Ця система в Бентама одержала назву «гедонічного числення» (*hedonic calculus*)⁶.

Гедонічне числення Бентама

Відповідно до системи Бентама, задоволення і страждання обчислюються за такими параметрами:

- 1) інтенсивність;
- 2) тривалість;
- 3) безсумнівність або сумнівність;
- 4) віддаленість або близькість;
- 5) здатність даної дії породжувати стани й відчуття того ж роду, тобто здатність даного задоволення зумовлювати подальше задоволення або здатність задоволення чи щастя не породжувати подальшого страждання;
- 6) здатність даного вчинку або стану не породжувати відчуття протилежного роду, тобто здатність страждання не породжувати задоволення або здатність задоволення чи щастя не породжувати страждання;
- 7) масштаб (*extent*), тобто кількість людей, яких ця дія торкається.

Розміри страждання, котре визначається в такий спосіб і виникає з даної дії, потім співставляються з розмірами задоволення, що виникає з тієї самої дії. Так визначається, чи додає така дія страждання або задоволення.

Зрозуміло, якщо сприймати запропонований Бентамом метод числення занадто буквально, тобто прирівнювати вимір щастя і болю до виміру ваги картоплі, то це буде занадто великим спрощенням його позиції. Очевидно, Бентам мав на увазі інше — приблизно те саме, що думає людина, зважуючи «за» і «проти» будівництва дачі: чи компенсує задоволення, котре одержить вона та її родина, користуючись цією дачею, весь тягар, пов'язаний з будівельними роботами і наступним благоустроєм ділянки. Так само розмірковує вагітна жінка, роздумуючи про те, чи окупляться біль і страждання, які їй доведеться перенести під час пологів, радостями материнства. Усі ми час від часу подумки зважуємо та зіставляємо подібні речі.

Бентам розробив гедонічне числення задля доволі практичних речей, як це видно з того, в який спосіб він застосував свої принципи до політики держави в системі покарання злочинців в Англії.

Логічне обґрунтування покарання в Бентама

З одного боку, міркував Бентам, злочинець розглядає свій злочин як спосіб максимізації свого задоволення й мінімізації страждання. Якщо суспільство реагуватиме на його прагнення так, що причинене ним страждання переважуватиме задоволення, то це втримає злочинця від здійснення нових злочинів. З іншого боку, Бентам вважав, що суспільство не повинно заподіювати злочинцю більшого болю, ніж це необхідно для одержання такого благого результату. В Англії за часів Бентама людину могли повісити за крадіжку свині. Бентам вважав, що таке покарання є надмірним. І на основі своєї утилітаристської теорії він енергійно виступав за реформу системи в'язниць.

3. КОНКРЕТНЕ ПРАВИЛО УТИЛІТАРИЗМУ

Моральність учинку (що таке добре, а що — погано) має оцінюватися не на основі моральності самої

дії, а виключно за її наслідками, тобто згідно з тим, приносить вона задоволення чи страждання.

Це конкретне правило повинно застосовуватися до будь-якої сфери діяльності, якщо необхідно встановити, чи є дана дія моральною чи аморальною. Сам Бентам називав такий підхід принципом корисності, або утилітарності (від латинського *utilitas* — корисність).

Бентамівський принцип корисності

«Під принципом корисності, — пише Бентам, — розуміється той принцип, який схвалює або не схвалює будь-яку дію, дивлячись по тому, чи має вона (як нам здається) прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтерес якої йдеться, чи, говорячи те саме іншими словами, сприяти або перешкоджати цьому щастю»⁷. Саме цей принцип утилітаризму найчастіше зазнавав критики, оскільки, відповідно до нього, якщо якась дія визнається більшістю людей аморальною, але призначена зробити щасливими найбільшу кількість людей, то така дія повинна вважатися моральною. Інакше кажучи, якщо досягнутий результат — благо, то не має значення, що засоби для його досягнення аморальні: ціль виправдовує засоби, а засоби при цьому слід оцінювати не як аморальні, а як моральні. Саме тому таку форму утилітаризму прийнято називати діяльним утилітаризмом.

4. ЗАСТОСУВАННЯ УТИЛІТАРИЗМУ ДО КОНКРЕТНИХ СИТУАЦІЙ

При оцінці задоволення чи щастя, які має спричинити конкретна дія, кожного адресата дії слід враховувати один раз, і не більше («кожен повинен вважатися за одного і не повинен вважатися більш як за одного»⁸).

Це правило варто використовувати, наприклад, при прийнятті парламентом законів. Неправильно, якщо парламентський закон забезпечує одній групі більше щастя або добробуту порівняно з іншими.

Суб'єкт дії при ухваленні рішення має бути абсолютно нейтральним та об'єктивним і не повинен на-

давати перевагу своїм інтересам порівняно з інтересами інших людей або суспільства в цілому.

Для ілюстрації цієї тези спробуємо змалювати кілька життєвих ситуацій.

Ситуація 1. Уявімо собі, що дві різні людини у двох різних випадках порушили правила вуличного руху, що призвело до серйозних аварій. Обидві вони постали перед начальником поліції. Як той має поводитися? Звісно, ми очікуємо, що стосовно обох порушників він буде діяти за законом, навіть якщо один з них доводиться йому рідним братом. Лише абсолютна неупередженість може забезпечити повагу до закону і тим самим створити передумови благополуччя і щастя в суспільстві. Зрозуміло, що багато людей схвалюють такий принцип Бентама.

Ситуація 2. Уявіть собі, що я працюю електриком у лікарні, а моя дружина в тій же лікарні виконує обов'язки медсестри. В одному з приміщень лікарні, де в цей час знаходяться хірург зі світовим ім'ям і моя дружина, починається пожежа. У мене є можливість врятувати одного з них. Кого я повинен рятувати?

Бентам говорить, що аморально в подібній ситуації рятувати власну дружину. Чому? Тому що, приймаючи рішення, кого рятувати, я повинен бути абсолютно об'єктивним і нейтральним. Єдине, чим я маю керуватися, — це щастям і благополуччям найбільшої кількості людей. Якщо я врятую хірурга високої кваліфікації, він може врятувати життя більшої кількості людей, ніж моя дружина. Отже, мій обов'язок — залишаючись безстороннім, врятувати життя лікарю і залишити свою дружину гинути в палаючому будинку.

Аналізуючи подібну ситуацію, більшість людей вважатиме правило Бентама нелюдським.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. На основі якої теорії психологічної організації людини побудована концепція Бентама?

2. Що, відповідно до утилітаризму, становить головну мету людини та її благо, і який загальний принцип, згідно з даним ученням, може забезпечити досягнення цієї мети?

3. У чому полягає бентамівське «гедонічне числення»? Для чого воно було розроблене?

4. Як Бентам застосував свою теорію до питання про покарання і реформи в'язниць?

5. Яке конкретне етичне правило запропонував Бентам для регулювання дій людини?

6. У чому полягає бентамівський «принцип корисності»?

7. Який зміст терміна «діяльний утилітаризм»?

8. Чи згодні ви з тезою Бентама, що мета виправдовує засоби? Чи має значення, що дія, яка, врешті-решт, приносить благо, є злом?

9. Що мав на думці Бентам, коли стверджував: ми завжди повинні бути безсторонніми при обчисленні найбільшого задоволення для найбільшої кількості людей?

10. Поміркуйте над прикладом про пожежу в лікарні і скажіть, чи засудили б ви електрика, якби він врятував свою дружину, а не хірурга? Якщо ні, то скажіть, яка різниця між електриком, який рятує свою дружину, і начальником поліції, котрий виявляє до свого брата більшу поблажливість, ніж до іншого правопорушника?

ЗАГАЛЬНА ОЦІНКА УТИЛІТАРИЗМУ. ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗАСТОСУВАННЯМ УТИЛІТАРИСТСЬКОЇ ЕТИКИ

Утилітаризм, безумовно, має деякі привабливі риси. Одна з них – простота й очевидність його основного принципу: завжди прагнути максимізувати задоволення і мінімізувати страждання для можливо більшої кількості людей. Будь-яка людина погодиться з тим, що прагнення передбачити наслідки дій людини з метою збільшення задоволення і зменшення болю – це звичайна справа. Більше того, прагнення максимізувати задоволення не тільки для самого себе, а й для найбільшої кількості своїх ближніх є винятково похвальною поведінкою в суспільстві. Крім того, воно може містити в собі героїчну самопожертву. Якщо єдиний спосіб максимізувати задоволення для можливо більшої кількості моїх співгромадян – це відмовитися від власного задоволення, узяти на себе біль і страждання інших, то утилітаристський принцип зобов'язує мене це зробити. І, нарешті, звичка ретельно аналізувати результати своїх дій перетворює нас на відповідальних і передбачливих людей.

Однак утилітаризм зіштовхується також зі серйозними проблемами. Тому серед філософів багато хто категорично відкидає утилітаризм, тоді як його прихильники, не вдоволені можливими наслідками, опікуються його постійною видозміною. У результаті їхніх зусиль складаються теорії, які важко віднести до утилітаристських.

Розглянемо деякі труднощі, які виникають при спробах застосування утилітаризму на практиці.

1. Відсутність одностайності в питанні про те, якого роду задоволення ми повинні максимізувати

Спочатку звернімося до критичних зауважень Дж. С. Мілля (1806-1875). Хоч Мілля сам був палким прихильником утилітаризму, він стверджував, що треба прагнути не збільшення кількості задоволення (як казав Бентам), а поліпшення його якості. Інтелектуальне, естетичне і духовне задоволення, переконував він, є вищим типом цього явища порівняно з фізичним і приносить значно більше внутрішньої насолоди. Він говорив, що набагато «краще бути незадоволеною людиною, ніж задоволеною свинею...»⁹. Таким чином, коли людина стоїть перед вибором між тілесними і духовними задоволеннями, то слід віддати перевагу останнім, а не першим. Так модифікується спрощене уявлення Бен-тама про кількість задоволення.

2. Проблема виміру порівняльної цінності непорівнянних сутностей

Коли ми стоїмо перед вибором, яку з двох можливих дій зробити, то повинні зупинитися на тій із них, що приведе до найбільшого задоволення. Далі, припустімо, що вчинена вами дія дає 5 одиниць фізичного задоволення, 5 одиниць інтелектуального задоволення, тоді як інша могла би дати 7 одиниць інтелектуального задоволення і 3 одиниці фізичного. Чи є загальна сума задоволень однаковою? Чи дає кожна одиниця інтелектуального задоволення більше, ніж одиниця фізичного, як впливає з концепції Мілля? Відповідь, зрозуміло, буде залежати від того, хто робить оцінку задоволень, позаяк смаки і переваги різних людей неоднакові. Якщо особистість приймає рішення про власні задоволення, не враховуючи інтересів інших людей, то відповідь дуже

проста. Але якщо слід максимізувати задоволення найбільшої кількості людей, то стикаємося з іншою практичною проблемою.

3. Хто має вирішувати, до якого роду задовольень слід прагнути?

Суб'єкт дії (тобто той, хто здійснює дію) чи об'єкт дії (тобто адресат цієї дії)? Відповідно до теорії Бентама, дію слід оцінювати як моральну, якщо вона приводить до задоволення, або аморальну, якщо вона призводить до страждання. Припустімо, що окрема дія призводить до наслідків, які суб'єкт оцінює як винятково приємні, тоді як об'єкт цієї дії оцінює їх як нудні, неприємні та болісні. Як вважати таку дію: моральною чи аморальною? Хто оцінює її результат?

Більше того, коли йдеться про оцінку, що слід вважати істинним, прийнятним і приємним, то постає питання про законність, або легітимність судження індивіда чи групи (скажімо групи, котра відноситься до соціальних меншин). Правило Бентама, як ми вже казали вище, полягає в тому, що дія повинна сприяти найбільшому задоволенню найбільшої кількості людей. Це правило було би, мабуть, дотримане, якби держава прийняла законодавство, за яким даний акт вважається моральним, якщо він, наприклад, робить щасливим 80 % усього населення; при тому інші 20 % можуть залишатися мінімально задоволеними чи навіть засмученими. За такої постановки питання не можна не згадати безжалісну політику Гітлера, котра одержала підтримку більшості населення країни, але при цьому призвела до приниження, а потім і знищення таких соціальних меншин, як євреї, цигани і багато інших.

Цілком розумно, коли батьки і держава наполягають на тому, що всі діти повинні ходити до школи і здобувати освіту, тоді як чимало дітей вважає, що це заняття не приносить їм задоволення. Батьки й держава вважають: вони знають, що́ для дітей краще. І, хоч навчання видається дітям важким, вони переконані, що одержані дітьми знання в подальшому житті допоможуть їм досягти найбільшого задоволення і щастя.

Проте коли йдеться про самостійних дорослих людей, то постає питання, чи мають окремі індивіди або соці-

альні меншини право наполягати на своїх уявленнях про задоволення і щастя, чи вони повинні йти за загальноприйнятими поглядами і смаками в ім'я необхідності досягнення найбільшого щастя найбільшої кількості людей.

Аргументація Дж. С. Мілля

Саме Дж. С. Мілля, який наполягав, що треба віддавати перевагу якості, а не кількості задоволення, був поборником прав індивіда і соціальних меншин. Однак, попри відмінності від концепції Бентама, його концепція залишається утилітаристською. Так, Мілля стверджував, що права окремого індивіда ґрунтуються не на тому, що він створений Богом за Його образом та подобою, а тому, що ці права даються йому державою. Людина має права на ту чи іншу річ, вважав Мілля, якщо суспільство бере на себе зобов'язання захищати її права власності. Але у зв'язку з цим постають закономірні запитання: на чому ґрунтується зобов'язання держави? Хто або що покладає такий обов'язок на державу?

Мілля відповідає повністю у дусі Бентама: це зобов'язання має засновуватися на «корисності». Тобто суспільство гарантує і захищає права окремої людини тільки тому, що це «корисно», або, як сказав би в цьому разі Бентам, це сприяє досягненню найбільшого задоволення в суспільстві. Ми добре знаємо, як цей принцип зрозуміли в тоталітарній державі.

Залишаючись у рамках бентамівської концепції, Мілля наполягав, що індивід повинен бути вільним у наслідуванні власних цілей в сфері особистого (або, інакше кажучи, приватного) життя. Він стверджував: єдине, заради чого може застосовуватися сила щодо іншого члена суспільства, — це попередження шкоди, якої цей член суспільства може завдати іншим. Тільки в цьому разі є виправданим застосування сили стосовно індивіда проти його волі. Його власне благо, фізичне або моральне, не може бути достатнім.

Джон Скорупський пише з цього приводу: «Мілля чудово захищає цей принцип свободи на двох засадах: він дозволяє індивідам реалізовувати свій індивідуальний потенціал так, як вони цього бажають; шляхом розкри-

пачення талантів, творчих здібностей і динамізму він створює дуже важливі умови для морального й інтелектуального прогресу. Проте обмеженість бентамівської спадщини, попри істотне розширення його теорії в концепції Мілля, не може не сковувати його думку. Його захист принципу свободи був би сильнішим, якби він послабив (або лібералізував) її засади, визнавши множинність людських цілей і підставивши замість загальної корисності родове поняття загального блага»¹⁰.

4. Проблема передбачення майбутнього

Бентам твердить, що моральність або аморальність дії (*act*) залежить від того, веде вона до задоволення чи страждання. Але, звісно, результати дії дуже часто відрізняються від тих, яких очікував суб'єкт дії. Поряд з позитивними результатами, до яких, на думку суб'єкта, мала привести його дія, можливі і негативні побічні ефекти. Іноді за безпосередніми позитивними результатами криється негативний ефект. Таким чином, постають запитання: як оцінювати дію — за тією моральною якістю, котру очікує від неї суб'єкт дії, і за безпосередніми наслідками цієї дії? Чи може слід почекати та порівняти її безпосередні й віддалені наслідки?

Ті, хто в 1950-ті роки будували атомні реактори, щиро вважали, що несуть людству благо, і частково були праві. Вони не могли передбачити, що атомні реактори будуть джерелами смертельної небезпеки, а проблема обробки і збереження атомних відходів виявиться практично нерозв'язною.

Як же тоді оцінювати дії розробників і будівельників атомних реакторів, якщо йти за утилітаристською концепцією? Якими вони були: моральними чи аморальними? Можна сказати, що наміри цих людей були благими, незалежно від того, до яких результатів вони призвели. Але це серйозно підриває діяльний утилітаризм і перетворює його на регулятивний (*rule-utilitarianism*). Адже як тільки припускаємо, що повинна братися до уваги моральність наміру, який стоїть за даним учинком, незалежно від того, яким є його результат, ми підриваємо самі основи діяльного утилітаризму: моральність чи аморальність дії має оцінюватися не на підставі мо-

ральності самої дії або мотивів суб'єкта, котрий її вчинив, а на підставі якості її результатів.

Більше того, усім відомо, що погані вчинки (*acts*), які безпосередньо тягнуть за собою недобрі результати, іноді в майбутньому приводять до несподівано добрих результатів. Чи слід такі дії розглядати як благі? Згадаймо відому біблійну історію про Йосипа та його братів (див. Бут.37–50 розд.). Брати продали Йосипа в рабство. Але, зрештою, на їхній великий подив, це виявилось доброю справою для Єгипту, сусідніх держав, а також для батька Йосипа і його братів. Йосип говорить своїм братам: «Ви задумали на мене зло, але Бог обернув це на добре, щоб зробити так, як воно є сьогодні: спасти життя багатьом людям!» (Бут.50:20 ПІХ). Зрозуміло, зрештою їхня дія привела до максимізації радості і задоволення. Але чи можна зробити висновок, що вчинок братів був добродесним?

Християнська оцінка утилітаризму

Якщо добродесність учинку має оцінюватися за його результатами, то атеїстичний утилітаризм накладає на плечі людей тяжкий вантаж, який вони ніколи не хотіли нести. Ми всі повинні відповідати за наші вчинки і зобов'язані виявляти далекоглядність, турботу й обережність. Однак ми не можемо повністю передбачати майбутнє. Це під силу тільки Богові.

Уявімо собі, що батько сімейства вирішив вивезти свою родину на природу. Він керує автомобілем з великою обережністю. Та раптом прямо перед його машиною перебігає дорогу дитина. Водій робить крутий поворот, аби не наїхати на дитину. Машина врізається у телеграфний стовп, і дружина водія, яка сиділа на пасажирському місці, отримує смертельне поранення. Якщо моральність учинку людини, яка захотіла влаштувати пікнік на природі, оцінювати за тим, чим закінчилася поїздка, то це означає, що вона зробила аморальний учинок і повинна решту життя мучитися через докори сумління. Зрозуміло, будь-яка розсудлива людина заперечить такий висновок: наміри глави сімейства були благими; він не міг передбачити аварію, тому не винуватий у нещасному випадку, що призвів до смерті його дружи-

ни. Не кажучи вже про те, що він прагнув уникнути загибелі дитини. Звинувачувати його в аморальності було б цілком несправедливо.

Чи візьмемо, приміром, хірурга, який оперує з найвищою обережністю і має намір полегшити страждання свого пацієнта, однак унаслідок якоїсь помилки в ході операції завдає йому непоправної шкоди — і пацієнт помирає. Чи маємо ми право вважати, що хірургічна операція була моральним злом?

Річ у тім, що ми живемо в непевному світі. Ніхто з нас не здатний завжди передбачити погані результати, до яких можуть призвести наші ненавмисні дії. Якщо моральність наших учинків має оцінюватися просто по тому, зумовлюють вони задоволення чи страждання, то будь-яка діяльність буде абсолютно протипоказаною, а відповідальність за неї — нестерпною. Кожний християнин має сміливість, необхідну, щоб жити активним життям. Ця сміливість походить з упевненості, що «тим, які люблять Бога, які покликані за Його передбаченням, все сприяє до добра» (Римл.8:28). Тобто якщо люди люблять Бога, то все, що з ними відбувається, сприяє вищому і вічному благу.

Задля справедливості слід зазначити, що чимало сучасних утилітаристів у даному пункті змінюють вихідну концепцію Бентама. Вони стверджують, що при оцінці моральності кожного вчинку варто брати до уваги не тільки результати і наслідки цього вчинку, а й багато інших чинників, зокрема мотивацію і наміри суб'єкта дії. Це набагато чесніше і справедливіше. Але, як ми вже зазначили вище, це підриває базовий принцип, на якому ґрунтується бентамівський діяльний утилітаризм.

Модифікації вихідної утилітаристської концепції

Саме ці практичні проблеми призвели до того, що сучасні прихильники утилітаризму здійснюють спроби його модифікації.

Деякі з них відмовляються від бентамівського уявлення про моральну дію як про таку, що повинна бути спрямована на *найбільше* задоволення для *найбільшої* кількості людей. Замість цього згадувані прихильники пропонують принцип *результативного утилітаризму*

(*outcome utilitarianism*). Відповідно до цієї теорії, якість будь-якого стану справ визначається залежно від того, наскільки загальний або середній добробут доступний людям, а також високоорганізованим тваринам. Цієї точки зору дотримується чимало економістів.

Інші мислителі пом'якшують критерій Мілля, пов'язаний з якістю задоволення, до якого слід прагнути. Вони обмежуються, вважаючи благом те, що задовольняє бажання і прагнення людей або робить їх щасливими.

Можна також відзначити тенденцію пом'якшення вимоги кількості блага або задоволення, до якого повинна привести конкретна дія суб'єкта. Якщо заради того, щоби вважатися моральною, людина має прагнути до максимізації блага для найбільшої кількості людей, тоді вона повинна віддати останню шкоринку хліба й останній гріш для порятунку величезної кількості голодуючих у світі людей. Однак це розцінюється багатьма утилітаристами, і не тільки утилітаристами, як нерозумна і неможлива вимога.

Тому замість такої вимоги пропонується принцип «помірного утилітаризму» (*satisficing utilitarianism*). Згідно з цією вимогою, дію можна вважати добродесною, якщо в результаті дії задоволення людей та їхнє благо збільшуються, не дивлячись на те, що, в принципі, суб'єкт міг зробити набагато більше добра, якби захотів. Помірна природа цього мінімального, але обов'язкового блага залишає відкритою можливість для ентузіаста робити більше і, не обмежуючись обов'язком, прагнути до все більшого добра людей.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які особливості утилітаристської концепції видаються вам привабливими?

2. Дж. С. Мілля сказав: «Краще бути... незадоволеним Сократом, аніж задоволеним дурнем»¹¹. Як це зауваження пов'язане з теорією задоволення Бентама?

3. Які проблеми застосування бентамівського гедонічного числення на практиці?

4. Хто повинен оцінювати, якого роду задоволення мають бути наявні в житті а) родина; б) школа; в) держава?

5. Чи достатньо справедлива налаштованість на те, аби прос-
то максимізувати задоволення і благо в державі в цілому?

6. На чому, за Дж. С. Міллем, ґрунтуються права людини? Чи
згодні ви з ним?

7. Яка різниця між правами людини і громадянськими права-
ми? Чи виходять вони з одного і того ж джерела? Які обов'язки
супроводжують громадянські права?

8. Чи справедливо ставити доброчесність учинку в залежність
виключно від його майбутніх результатів? Якщо ні, то чому?

9. На якій підставі, на ваш погляд, слід відрізнити моральні дії
від аморальних?

10. Як далеко ми повинні заглядати в майбутнє, аби вирішити,
здійснювати дану дію чи ні? Узв'язку з цим дайте відповідь на запи-
тання: чи слід було взагалі будувати атомні реактори?

11. Якщо при оцінці моральності дії варто розглядати мотиви і
наміри суб'єкта дії, поряд з характером її результатів, то як це під-
риває фундаментальний принцип діяльного утилітаризму?

12. Уявіть собі, що якась дія потягнула за собою зло, але з ча-
сом, врешті-решт, привела до добра. Чи слід таку дію оцінювати як
моральну?

13. Коли християни кажуть, що «все сприяє до добра», то про яке
добро йдеться? Для відповіді на це запитання прочитайте Римл.8:28-30.

14. Як сучасні прихильники утилітаризму перетворили вихідну
утилітаристську концепцію?

ОЦІНКА УТИЛІТАРИЗМУ: ЙОГО МОРАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

1. ОСНОВА УТИЛІТАРИЗМУ

Наведемо ще раз одне з висловлювань Бентама:
«Природа поставила людство під управління двох вер-
ховних володарів — страждання і задоволення. Їм од-
ним надано визначати, що можемо робити, і вказувати,
що ми повинні робити»¹².

Спочатку слід переконатися, що ми правильно розу-
міємо зміст цього висловлювання, а потім — запитати
себе: чи є воно істинним?

А. У чому полягає зміст даного висловлювання?

Насамперед, слід звернути увагу на те, що, хоч «Бен-
там і більша частина його послідовників відкидають ре-
лігійні традиції і сакральні норми», їхня концепція, яка

заперечує Бога як основу моралі, не робить їх вільними у виборі свого обов'язку. Отже, вони підкоряються двом «суверенним володарям», що стоять над їхньою природою і диктують їм обов'язки. Щоб ці вчені краще розуміли зміст обов'язку, підпорядкування йому заохочується радістю і задоволенням, а непокора — болем і стражданням. Цілком логічно у зв'язку з цим запитати: як цей безособовий, *аморальний* стан справ (природа, задоволення і страждання), якщо за ним не стоїть Творець-Особистість, може приписувати людині, у чому полягає її *моральний* обов'язок?

Можливо, подібна оцінка концепції Бентама несправедлива. Можливо, його риторика означає лише те, що страждання і задоволення — це обставини, за яких доводиться жити, тому нам швидко стає зрозумілим, у чому полягає наш обов'язок стосовно ближнього.

Ще раз звернемося до вигаданої ситуації. Уявімо собі, що я керую автобусом, наповненим пасажирами. У якийсь момент я виїжджаю на дорогу, що вкрита тонким шаром льоду і тому дуже небезпечна. Стан дороги свідчить, що мій обов'язок полягає в максимально обережному керуванні автобусом. Якщо я цим принципом знехтую, то можу потрапити в аварію і наразити життя пасажирів на небезпеку. Таким чином, стан дороги диктує мені основи моєї моральної поведінки. Згідно з Бентамом, тільки стан дороги каже мені, у чому полягає мій обов'язок, тому що дає мені можливість усвідомити: якщо я не керуватиму автобусом максимально обережно, то спричиню біль і страждання своїм пасажиром. А якщо керуватиму автобусом обережно, це принесе їм задоволення. Отже, за Бентамом, нами керує Природа. Саме вона вказує, у чому полягає наш обов'язок, і накладає на нас суворі санкції, якщо ми не виконуємо або навіть відмовляємося від виконання. Проте зрозуміло: те, що ми повинні виконати, — це не обов'язок стосовно Природи, а обов'язок стосовно наших ближніх і самих себе. Водночас виходить, що саме позбавлена свідомості і моральності природа, а не Бог, навчає нас, у чому полягає вище життєве благо, прагнення до якого становить наш вищий обов'язок, а саме — задоволення.

Зміст поняття повинності за Бентамом

Однак, щоби бути чесними стосовно Бентама, слід переконатися, що ми правильно розуміємо його міркування. Що він має на увазі під поняттям «повинні», коли каже: наші дії повинні визначатися уявленнями про задоволення і страждання? Під час обговорення *етичного натуралізму (Ethical Naturalism)* (див. розд. 1-й даної книги) ми наголошували, що поняття повинності може вживатися в різних значеннях. Чи можна розуміти тезу Бентама в такому сенсі: якщо хочемо уникнути страждання й одержати задоволення, то повинні виявити мудрість і діяти у якийсь певний спосіб? Чи він вкладає в неї більш жорсткий смисл: страждання і задоволення вказують нам, у чому полягає наш моральний обов'язок діяти певним чином?

Відповідь на ці запитання видається очевидною. По-перше, у липні 1822 р. Бентам додав примітку до першого розділу свого «Вступу до підстави моральності і законодавства», в якій стверджується «*найбільше щастя* або *благоденство* як єдино істинна, належна й у всіх відношеннях бажана» мета людської дії¹³.

Бентам вважає, що лише за такого розуміння слова «повинен», «правильне (добре)» і «неправильне (погане)» тощо мають сенс; за іншого ж розуміння вони не мають смислу¹⁴.

По-друге, розмірковуючи над можливістю того, що людина здатна відкинути утилітаристський принцип і зосередитися на власних почуттях, Бентам каже про значення поняття повинності як про безумовне. Він висуває пропозицію, щоб людина насамперед запитала себе, чи не є її принцип деспотичним і ворожим стосовно всього людського роду, а також чи не є він анархічним, або «чи не виникне на цій підставі стільки ж різних стандартів доброго і поганого (*right and wrong*), скільки існує людей»¹⁵.

Таким чином, очевидно, що Бентам вкладає в поняття повинності найжорсткіше з усіх можливих значення морального обов'язку. Саме так його сприймали послідовники мислителя. Належне, на яке Природа вказує людям за допомогою страждання і щастя, — це не побажання, а вказівка на моральний обов'язок, яка гласить:

потрібно діяти так, а не інакше, і якщо ви не чините відповідно до даної вказівки, ваша дія «аморальна, анархічна і деспотична».

Б. Чи істинно те, що Природа не лише вказує людині на її моральний обов'язок, який полягає в досягненні найбільшого задоволення в суспільстві, а й приписує цей обов'язок людині?

Християни, зрозуміло, не будуть заперечувати, що мають діяти на благо кожної людини (див. Гал.6:10); що «кожна людина нехай кориться вищій владі...» і потрібно віддавати «всім належне: кому податок — податок, кому мито — мито...» (Римл.13:1,7); «... звершувати молитви, благання, прохання, подяки за всіх людей, за царів і за всіх, що при владі...» (1Тим.2:1,2). Інакше кажучи, треба любити ближнього свого, як самого себе (Римл.13:9). Проте християни вважають, що їхній обов'язок прагнути блага суспільства ґрунтується не на Природі і не на задоволенні та стражданні, а на Богові. Роблячи Природу основою морального обов'язку людини перед суспільством, утилітаризм натрапляє на ту ж проблему, з якою стикається етична система, заснована на ідеї договору, або контракту (*Contractarianism*): Природа просто існує. Це — «суцце», з якого не можна вивести «належне» (див. докладне обговорення цього питання в розд. 1. Д/П. С. 51).

2а. ВИЩЕ БЛАГО І ВИЩА МЕТА В УТИЛІТАРИЗМІ

Отже, Бентам проголошує «задоволення» вищим благом і метою як для індивіда, так і суспільства. Сам він пізніше став говорити про «щастя», а його послідовники почали вживати терміни «благополуччя» і «задоволення бажань».

Звичайним людям подобаються задоволення, і християни в цьому розумінні не є винятком. Вони насолоджуються як радіощами життя, так і відчуттям «повноти радості у Твоїй присутності» (Псал.16:11). Однак добре відомо, що задоволення — це щось хитке і скороминуще. Воно може набувати різної форми: фізичної, психологічної, естетичної, інтелектуальної або духовної. Різні люди одержують задоволення від різних речей, і те, що приносить задово-

лення одному, може завдавати страждань іншому. Крім того, задоволення як досвід саме по собі досить хитке.

Задоволення не існує саме по собі, так би мовити, у вакуумі. Мудреці вже давно зрозуміли, що задоволення зазвичай одержуєш тоді, коли прагнеш чогось іншого. І цим воно подібне до спорідненого з ним почуття — радості. Не можна просто радіти, не маючи при цьому об'єкта радості. Можна отримувати радість від гри у футбол, плавання, малювання, гри в шахи, осягнення чогось і тисячі інших речей. Те саме можна сказати і про задоволення.

Деякі висновки

1. Не всяке задоволення — благо

Усе залежить від того, що є джерелом задоволення. Деякі люди знаходять задоволення в тому, щоб завдавати біль іншим людям. Це називається садизмом. Є й такі особистості, котрі одержують задоволення від сексуальної наруги над дітьми. Це називається педофілією. Цей тип злочинної поведінки стає все більш і більш розповсюдженим. Злочинці часто одержують задоволення від учиненого злочину, як відзначав ще Бентам.

Коли доходить до особистих цілей людини, то не всяке задоволення — благо. Все залежить від того, яке джерело і моральна якість одержуваного задоволення. Недостатньо просто прагнути задоволення як вищого блага, цінності і мети. Отож, за яким принципом слід вирішувати, яке задоволення — благо?

2. Просто прагнути задоволення неправильно з морального погляду

Наприклад, якщо людина шукає задоволення в шлюбі, — це цілком природно і нормально. Але припустимо, що одне з подружжя занедужує і завдає своїй парі лише страждання. Якщо здорова людина прагне лише щастя, вона може вважати своїм правом залишити хворого партнера і знайти собі іншого. Але якщо шлюб заснований на справжній любові, то подібний «вихід» практично неможливий.

3. Буває аморальним бажання зробити приємність іншим

Звернімося до історичних прикладів. Сократ надав би величезне задоволення атенянам, якби погодився при-

пинити свої пошуки істини. Він не пішов цим шляхом. Сократ вважав своїм обов'язком закликати атенян до спільного пошуку істини. Але вони його за це стратили.

Христос приніс би величезне задоволення юрбі, якби підняв збройне повстання проти римлян. Він не пішов цим шляхом. І юрба зажадала Його розп'яття.

4. Прагнення задоволення, навіть задоволення позитивного, як вищої мети свого життя – це різновид ідолопоклонства

У Біблії не засуджується прагнення до задоволення, але утилітаристський підхід до задоволення як до вищої мети в житті не знаходить у ній підтримки. Так, Біблія засуджує людей, «що більше люблять розкоші, ніж Бога» (2Тим.3:4). Адам і Єва, як повідомляє одна з біблійних оповідей, жили в саду, сповненому задовольень і радощів, котрі міг їм дати люблячий Бог. Проте вони піддалися найдавнішій зі спокус: вирішили, що фізичне, естетичне й інтелектуальне задоволення – головне в житті і можна відчувати ці задоволення, ігноруючи Творця, Його волю і Слово.

Роблячи попередні підсумки, можна сказати: щодо питання про життєві прагнення окремої особистості християнська позиція полягає в тому, що немає нічого поганого в прагненні задовольень, однак неправильно робити задоволення вищою життєвою метою. В усіх наших пошуках любов до Бога і ближнього, обов'язок і моральність, які випливають з цієї любові, повинні в нашій системі пріоритетів зайняти вище місце, ніж пошуки задоволення заради самого задоволення. Коли ж доходить до обов'язку перед суспільством, то чимало філософів також стверджують, що деякі речі мають посісти вище місце порівняно з бентамівським принципом корисності (див. про це нижче).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як Бентам розуміє принцип, відповідно до якого Природа, страждання і задоволення диктують людині її моральний обов'язок?

2. У чому суть вислову: „Задоволення – це щось таке, що ви виявляєте, коли шукаєте чогось іншого?” Чи згодні ви з цим?

3. Чи можна вважати задоволення моральним? Якщо ні, то на якій підставі визначаєте, що є благом, а що – ні?

4. У чому небезпека перетворення задоволення на вище життєве благо?

5. Чи завжди правильно давати людям те, що принесе їм задоволення?

6. Подумайте про мотиви вашої поведінки. Чи можна сказати, що ви керуєтеся виключно стражданням і задоволенням? Якщо ні, то які інші мотиви керують вашою поведінкою?

7. Якщо ви усвідомлюєте, що, повідомляючи правду, засмути-те свого співрозмовника, то чим будете керуватися у своїй стратегії спілкування з ним: вірністю істині чи бажанням догодити і сподобатися своєму співрозмовникові?

8. Чи зможете ви безкорисливо здійснювати догляд за коханою людиною, якщо вона важко занедужає?

9. У чому слабкість підходу до обов'язку перед суспільством, заснованого виключно на фактах безособової Природи?

26. ЗАГАЛЬНИЙ ПРИНЦИП УТИЛІТАРИЗМУ

Легко сформулювати загальний принцип, що за наявності вибору завжди слід обирати таку дію, котра сприятиме досягненню найбільшого задоволення для найбільшої кількості людей. Однак на практиці цей вибір може бути непростим.

Почнемо з того, що надзвичайно складно, здійснюючи всі свої дії, щоразу зупинятися і прораховувати, чи принесе дана дія максимум задоволення для кожної людини. Коли ж йдеться про найважливіші суспільні рішення, зокрема такі, які передбачають залучення безлічі експертів, то очевидно, що громадяни повинні покладатися на думку фахівців. Проте навіть експертам не завжди легко оцінити, які дії обов'язково приведуть до найбільшого задоволення найбільшої кількості людей. Наведемо деякі приклади.

1. Вирубка джунглів у різних частинах світу й виробництво високоякісної деревини, що не супроводжуються програмами нових посадок, максимально збільшує доходи компаній, котрі займаються продажем лісоматеріалів, а також урядових чиновників, які дивляться крізь пальці на порушення з боку цих компаній. Усе це звичайно приносить задоволення тим, хто може дозволити собі придбати виготовлені з цієї деревини меблі. НАТО-

мість вплив вирубок на стан навколишнього середовища і на загальне благополуччя населення, що живе в місцях вирубки, є негативним. Якщо єдиний мотив нашої поведінки полягає в тому, щоб спричинити найбільше задоволення найбільшій кількості людей, то які дії потрібно було б здійснювати?

2. Припустімо, бухгалтери великого промислового підприємства виявили, що директори підприємства фальсифікували дані фінансового звіту, так що обнародовані ними доходи насправді значно менші за дійсні. Таким чином вони насправді збільшують ціну своїх акцій, і тим самим роблять приємність акціонерам. Як у такому разі мають діяти бухгалтери? Чи повинні вони змиритися з таким обманом, привселюдно санкціонуючи його і таким чином зберегти своє положення на даному підприємстві? Чи вони мали б обнародувати правдиві дані і тим самим підірвати репутацію компанії, завдаючи збитків її пенсійному фонду та спровокувавши значне скорочення робочих місць? Як слід діяти людині в подібній ситуації, якщо головним мотивом її вчинків є не справедливість, а досягнення добробуту найбільшої кількості людей?

3. Поширені нині позашлюбні зв'язки, небажання людей зв'язувати себе умовами шлюбного контракту, а також достатньо прості умови розлучення, подружнтя невірність, переривання вагітності — усе це підноситься як способи зменшення страждання і збільшення задоволення. Чи справді подібні практики приводять до максимального збільшення задоволень їхніх учасників? Чи сприяють вони благополуччю, здоров'ю і щастю держави в цілому?

Опинившись перед прийняттям рішення, як діяти в критичних життєвих ситуаціях, котрі можуть призвести до розриву шлюбу, переривання вагітності тощо, мабуть, люди не можуть керуватися винятково загальним правилом: «Дій так, щоб зробити найбільшу приємність найбільшій кількості людей». Потрібні більш конкретні правила, пов'язані з різноманітними сферами життєдіяльності, якими можна керуватися при прийнятті рішень, аби принести щастя якомога більшій кількості людей. Вочевидь, природа проблем, які стоять перед нами, така, що ми обов'язково потребуємо морального керівництва.

Саме тому в Біблії поряд з більш загальними правилами, подібними до заповіді: «Любитимеш Господа, Бога свого, всім серцем своїм, і всією своєю душею, і всім своїм розумом...» (Марка 12:30) або «Люби ближнього свого, як самого себе», містяться більш конкретні постанови, які стосуються особливих сфер людських відносин: «Не вбивай! Не чини перелюбу! Не кради!» (Вих.20:13-15); «... не ставайте спільниками в неплодних ділах темряви, а краще їх викривайте» (Ефес.5:11).

Утилітарист Дж. С. Мілль чудово розумів проблеми, пов'язані з тим, що людина не завжди може прорахувати наслідки своїх дій, пов'язані з дотриманням правил і норм. Звісно, він не вважав, що ці правила і норми йдуть від Бога. На думку Мілля, вони є результатом людського досвіду, накопиченого впродовж багатьох століть існування суспільства. У своєму творі «Утилітаризм», який вперше був опублікований 1863 р., він писав, що протягом історії людство досвідним шляхом засвоювало тенденції певних дій. Тому до нинішнього часу людство набуло позитивні уявлення, як деякі дії людей сприяють щастю. Таким чином, сформовані поняття виявляються правилами моральності для багатьох людей, а також для філософа, допоки йому не вдасться віднайти кращі правила. Однак Мілль додає, що прийнятий моральний кодекс жодним чином не є фактом божественного права¹⁶.

Зміст його тверджень насправді полягає в тому, що такі правила і норми можуть безконечно покращуватися, хоч від них у жодному разі не можна відмовлятися під приводом перевірки кожної дії за допомогою загального принципу корисності, висунутого Бентамом. Він писав, що вважати правила моральності такими, які піддаються поліпшенню, — це одне, а проходити повз проміжне узагальнення (він має на увазі «правила і норми», які виникли в результаті узагальнення тривалого досвіду людства) і намагатися перевіряти кожен окрему дію безпосередньо за допомогою найбільш фундаментального принципу (тобто принципу корисності Бентама), — це інше.

Таким чином, звичайні люди не можуть допускати безвідповідального ігнорування норм і правил. Покра-

щувати загальну мораль — справа філософів. Проте Мілль, як переконаний утилітарист, стверджував, що жодна норма і жодне правило не є абсолютними. Існує лише один фундаментальний принцип моральності — утилітарний, відповідно до якого дія оцінюється залежно від того, наскільки вона сприяє добробуту. Отже, коли якісь норми і правила видаються недосконалими (особливо якщо, на думку філософів, вони мають потребу в покращенні), і якщо якимось із них суперечить іншому, то єдиним критерієм їх оцінки й удосконалення є щастя.

Підкреслимо ще раз, що цей варіант утилітаризму приваблює своєю простотою. Насправді ж, це форма утилітаризму, заснована на ідеї правила (*rule-consequentialism*), а не на уявленні про наслідки вчинку (*direct-consequentialism*). Відповідно до останнього правильність або неправильність учинку має оцінюватися не за моральною якістю самої дії, а за якістю її наслідків. Така вихідна форма бентамівської теорії в чистому вигляді. Тоді як утилітаризм, заснований на правилі, стверджує, що оцінка моральності вчинку повинна в більшості випадків будуватися на правилах і нормах традиційної моралі, а не просто на намірах суб'єкта й очікуваних ним результатах.

Більшість сучасних утилітаристів дотримується прямолінійного утилітаризму, що виходить із наслідків учинку, і заперечує утилітаризм, заснований на правилі. Вони запитують: яке теоретичне обґрунтування має бути підведене під твердження, що *правила* повинні оцінюватися просто на підставі їхніх наслідків (тобто, чи приводить дотримання цих правил до щастя?), а самі *дії* не повинні оцінюватися лише за їхніми наслідками (тобто, приводять ці дії до щастя чи ні?)¹⁷.

Але існує ще серйозніший практичний аргумент проти теорії Мілля. Його сила може бути оцінена на підставі історичного досвіду, який набуло людство з часів Мілля. Як за комунізму марксистського гатунку, так і за гітлерівського соціалізму не бракувало впливових могутніх філософів, котрі переконували світ у тому, що за традиційним моральним правилом «Не вбий!» не стоїть авторитет Бога. Тому, відповідно до їхніх уявлень про мораль,

це правило можна було порушувати. Обґрунтуванням такого ставлення до правила було, як вони вважали: порушення того чи іншого правила сприятиме найбільшому щастю найбільшій кількості людей в утопічній державі, яку вони мали намір створити. Таким чином це правило порушувалося мільйони разів. До чого призвело таке порушення, нам добре відомо.

3. ОДНЕ З КОНКРЕТНИХ ПРАВИЛ УТИЛІТАРИЗМУ

Зі загального принципу бентамівської етики випливає одне конкретне правило:

Правильність чи неправильність, тобто добродіє чи зло дії повинна оцінюватися не на підставі певної якості, властивій самій дії, а на підставі її наслідків, тобто на підставі того, до чого дія приводить: до задоволення чи страждання. Якщо ця дія приводить до збільшення задоволення, вона добродіє, а якщо — до збільшення страждання, вона аморальна.

Перша моральна проблема: який наш обов'язок перед минулим?

Закликаючи людей оцінювати моральність учинку виключно на підставі його майбутніх наслідків, діяльний утилітаризм (*act-utilitarianism*) тим самим ігнорує їх обов'язок перед минулим. Припустімо, я бізнесмен. У мене є друг, також бізнесмен, який свого часу допоміг мені встати на ноги. Зрозуміло, я дуже зобов'язаний йому. Друг занедужує тяжкою хворобою і помирає. Вмираючи, він звертається до мене з проханням, щоб я, на знак подяки, допоміг його недосвідченому синові вести справу батька. Однак після смерті батька, замість допомоги молодому бізнесмену, я планую, як, не порушуючи закону, спочатку встановити контроль над його справою, а потім звільнити його. І я вирішую зробити це. Таким чином, порушую обіцянку, дану батькові молодого бізнесмена відплатити йому добром за добро. Наживши чимало грошей на новій справі, у майбутньому я зможу зайнятися добродієчною діяльністю і принести добробут багатьом людям. Тим самим загальна кількість щастя візьме гору над стражданням і болем деяких людей.

Згідно з Бентамом, така поведінка мала б розглядатися як добродійна. Чи є вона такою насправді?

Друга моральна проблема: питання про справедливість розподілу (*distributive justice*)¹⁸

Мета принципу корисності Бентама полягає в тому, що задоволення має перевищувати страждання. Якщо візьмемо всю націю в цілому, обчислимо загальний обсяг страждання і загальний обсяг задоволення, які відчують усі її громадяни, і виявимо, що сукупне задоволення перевищує сукупне страждання, то це буде означати, що принцип корисності Бентама дотриманий. Однак чи буде така ситуація справедливою? Чи не виявиться при цьому, що розподіл благ буде нерівним і збережеться значна нерівність між дуже багатими і дуже бідними? Чи буде це справедливим?

Навіть Дж. С. Мілль, як послідовник Бентама, стверджував, що справедливість повинна вважатися більш важливою, ніж загальна користь. Дж. М. Скорупський розкриває позицію Мілля з цього питання в такий спосіб: «Права на справедливість накладають винятково жорсткі зобов'язання на суспільство. Ці зобов'язання забезпечують кожній людині найважливіші складові благополуччя. Вимога справедливості — це вимога “від наших ближніх, щоб вони об’єднаними зусиллями забезпечували те, що складає істотну умову людського існування, тобто безпеку”¹⁹. Оскільки права на справедливість (*justice-rights*) захищають ті види користі, які стосуються самих умов існування, вони мають пріоритет порівняно з прямим домаганням загальної користі, так само як і порівняно з прагненням приватних цілей» (курсив наш — Д. Г., Д. Л.)²⁰. Джон Ролз у своїй відомій книзі «Теорія справедливості»²¹ виступає ще категоричніше проти принципу корисності Бентама. Філософ Томас Нагель так характеризує його точку зору: «Ролз виступає проти утилітаризму, стверджуючи, що найвищого загального блага не можна досягти, якщо використовувати як засоби досягнення цього блага такі, що ведуть до несправедливості стосовно меншин, зокрема людей, котрі не мають належної освіти і професійної підготовки»²².

Ще важливіше розуміння Нагеля міститься в наступному зауваженні: «Міркуючи на більш загальному рівні, він [Ролз] стверджує, що право передує благу, не залежить від нього і *не може бути визначене як те, що сприяє благу або максимізує його*. Деякі умови соціальних відносин між людьми і те, як з ними можна поводитися, передують одержанню бажаних результатів. Таке уявлення протилежне ідеї, що права — це просто людські угоди, корисність яких була інструментально доведена тим, що вони сприяють загальному добробуту»²³.

Таким чином, Ролз переконаний, що права людей з обмеженими фізичними можливостями, малокваліфікованих і малоосвічених, а також права меншин повинні враховуватися до того, як буде застосований принцип корисності Бентама, котрий диктує обчислювати найвище благо для найбільшої кількості людей.

Третя моральна проблема: складність обґрунтування розбіжностей між уявленнями про моральність у діяльному утилітаризмі та уявленнями про моральність на рівні здорового глузду

Діяльний утилітаризм запевняє, що мета виправдовує засоби. Правильність або неправильність учинку залежить не від моральної якості самої дії, а від її результатів, тобто чи створює вона найбільше благо для найбільшої кількості людей. Опоненти утилітаризму наводять приклади екстремальних випадків, які наочно демонструють моральну неприйнятність основного принципу утилітаризму.

Припустімо, що в одній лікарні опиняються чотири смертельно хворі людини. Одна з них страждає захворюванням легень, дві інші — захворюванням нирок і ще одна — захворюванням печінки. Спробуйте уявити такий кримінальний розвиток ситуації: хірурги лікарні захоплюють здорового юнака, вбивають його і здійснюють пересадку його органів своїм пацієнтам. Чи є такий учинок моральним? Відповідно до утилітаризму, він цілком моральний, позаяк замість чотирьох людей помирає лише одна людина. Продовження життя чотирьом людям нібито виправдовує смерть однієї людини.

З погляду уявлень про мораль на рівні здорового глузду подібний висновок, зроблений у дусі утилітаризму,

викликає огиду. Навіть якщо припустити, що мотиви хірургів були цілковито благими, постають запитання: хто дав їм право віднімати життя в юнака? І до якого суспільства ми прийдемо, якщо життя одних людей буде приноситися на «вівтар» щастя і задоволень інших? І кого можна вважати авторитетом при вирішенні, що людське життя має лише обмежену цінність, так що чотири людських життя можна вважати більш цінними, ніж одне?

А якщо припустити, що людське життя має безмежну цінність?

У цьому світлі цілком зрозуміле твердження Майкла Слоута, що значна частина сучасних утилітаристів «так чи інакше намагається звести до мінімуму або замовчати важливість розбіжностей між утилітаристськими уявленнями про мораль та уявленнями на рівні здорового глузду»²⁴.

Звісно, цим займаються не всі. У книзі «Утилітаризм: “за” і “проти”» Дж. С্মарт пише: «Вважається, що деякі наслідки утилітаризму несумісні з мораллю на рівні здорового глузду, але я схильний вважати: тим гірше для здорового глузду»²⁵. І далі: «Не складно показати, що утилітаризм може в деяких виняткових випадках призвести до жахливих наслідків»²⁶. Наводячи вигаданий випадок, коли шериф маленького містечка здатний запобігти великим заворушенням, під час яких можуть загинути сотні людей, тільки сфабрикувавши обвинувачення проти невинної людини й убивши її як козла відпущення²⁷, С্মарт визнає, що він почувався би жахливо, якби йому довелося в подібній ситуації прийняти рішення відповідно до принципів утилітаризму. Водночас він додає, що почувався б не краще, якби йому довелося допустити загибель і страждання сотень людей»²⁸.

Однак Бернард Уїльямс завершує книгу про утилітаризм таким зауваженням: «Але вимоги політичної реальності і проблеми політичного мислення, що не кажи, вперті. І, зважаючи на ці вимоги та проблеми, простота утилітаризму свідчить про його неспроможність. Важливі питання, які він порушує, повинні обговорюватися в контекстах, значно більш цікавих і плідних, аніж сам утилітаризм. Недалеко той день, коли ми більше про нього не почувемо»²⁹.

4. РЕКОМЕНДАЦІЇ УТИЛІТАРИЗМУ ЩОДО ДІЙ У КОНКРЕТНИХ ВИПАДКАХ

Тут моральна проблема пов'язана з вимогою утилітаризму, що за будь-яких обставин людина повинна забути про свої обов'язки щодо сім'ї заради прагнення найвищого блага для всіх людей. Послідовне застосування цього принципу призведе до знищення сім'ї як осередку суспільства. Час від часу філософи різних напрямів, а також тоталітарні політичні діячі висували ідею руйнування природних сімейних зв'язків, які нібито заважають процвітанню держави. На щастя, природа виявилася сильнішою за цих ідеалістів. Біблія навчає, що турбота про родину має бути першорядним, хоч і не єдиним обов'язком людини (див. 1Тим.5:4, 8).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якими конкретними правилами ви підтвердите обґрунтованість чи необґрунтованість вирубки джунглів?

2. Якщо керівники комерційного підприємства вважають, що, обманюючи клієнтів, вони здатні одержати більші доходи від своєї справи, зберегти працівників і заслужити схвалення партнерів, то чи можна вважати їхні дії правильними? Поясніть свою відповідь.

3. Якби інститут шлюбу припинив своє існування і був замінений проміскуїтетними відносинами, то до яких наслідків це привело б: до збільшення чи до зменшення загального щастя? Обґрунтуйте свою відповідь.

4. Навіщо нам потрібні конкретні правила для різноманітних сфер життєдіяльності?

5. Яке, на думку Дж. С. Мілля, походження норм і правил моральної поведінки та яким авторитетом вони підкріплені?

6. Яка відмінність між прямим консеквенціалізмом та консеквенціалізмом, заснованим на правилі?

7. Протягом минулого століття заповідь «Не вбий!» порушувалася мільйони разів. Чи вважаєте ви, що це привело до збільшення щастя людства? Обґрунтуйте свою точку зору історичними прикладами.

8. Який зміст поняття «справедливість розподілу»?

9. Чому і як Дж. С. Мілля та Джон Ролз вимагають модифікації утилітаризму, щоби була досягнута справедливість розподілу?

10. Уявлення діяльного утилітаризму про те, що мета виправдовує засоби, суперечить здоровому глузду. Чи згодні ви з цим? Наведіть приклади на підтримку вашої точки зору.

11. Які, на ваш погляд, роль і функція родини в суспільстві та особистий обов'язок кожної людини стосовно суспільства? Яке місце цей обов'язок повинен посідати серед інших її обов'язків?

В

Інтуїтивізм

Ми досить докладно зупинилися на різноманітних версіях утилітаризму, позаяк центральні ідеї цього напрямку, як і раніше, захоплюють розум багатьох людей, навіть якщо вони не є послідовними утилітаристами і не вважають себе формально приналежними до цієї школи етичної думки. Більш того, утилітаризм — добра підстава для порівняння і з'ясування особливостей інших теорій, до яких звернемося нижче.

Перш ніж приступити до аналізу інших теорій, введемо два технічних терміни.

1. Телеологічні теорії. Грецьке слово *telos* означає «мета» або «результат» дій людини. Етичні теорії вважаються телеологічними, якщо вони стверджують, що правильність чи неправильність учинків повинна оцінюватися виключно за їх результатами, або наслідками, а не за моральними якостями самих дій. Прагматизм і всі форми консеквенціалізму, вочевидь, є телеологічними теоріями, так само як і діяльний утилітаризм (див. попередній розділ).

2. Деонтологічні теорії. *Deonto* — це частина грецького слова, яке означає: те, що має бути зроблено, або просто «обов'язок людини». Етичні теорії вважаються деонтологічними, якщо, згідно з цими теоріями, всі люди повинні поводитися певним чином, і добровільність їх дії оцінюється не за її результатом, а за тим, чи діяли вони відповідно до обов'язку чи ні. Важлива сама моральна якість учинку. При цьому вважається, що зазвичай моральні вчинки ведуть до позитивних результатів. Однак не благі результати роблять учинок моральним.

Моральність учинку визначається його відповідністю моральному обов'язку і моральним нормам.

Переходимо до аналізу двох етичних теорій, які, на відміну від утилітаристських, вважаються деонтологічними. Це інтуїтивізм та етика Канта³⁰.

Загальна характеристика інтуїтивізму

1. Інтуїтивізм — це деонтологічна концепція.
2. Відповідно до інтуїтивізму, існує ряд принципів або обов'язків людини, за якими можна оцінювати моральність учинку.
3. Ці принципи й обов'язки (*duties*) відомі людині на інтуїтивному рівні.
4. Із таких невведених фундаментальних принципів або обов'язків виводимо принципи й обов'язки, які повинні застосовуватися в різноманітних сферах діяльності і конкретних ситуаціях.

Деякі інтуїтивістські концепції

ГОЛОВНІ ПРЕДСТАВНИКИ ІНТУЇТИВІЗМУ

Серед сучасних представників інтуїтивізму слід назвати імена Дж. Е. Мура (1873-1958); Г. А. Річарда (1871-1947); У. Д. Росса (1877-1971) та А. К. Евінга (нар. 1953). Найбільш впливовим із цих філософів є Росс. Незважаючи на жорстку критику, яка на якийсь час занурила інтуїтивізм у небуття, він недавно був знову відроджений, зокрема у вченні Девіда Макнотона.

ІНТУЇТИВІЗМ В ЕТИЦІ

У логіці й науці термін «інтуїція» вживається по-різному. У філософії, зокрема в теорії пізнання, він використовувався так званими інтуїтивістами М. О. Лосським (1870-1965) та С. Л. Франком (1877-1950) для розвитку системи цілісного інтуїтивізму. Під останнім М. Лосський розуміє вчення про те, що всі види знання є безпосереднім спогляданням реальності суб'єктом, який пізнає³¹. Учення М. Лосського і С. Франка розвивали інші мислителі, такі як Д. В. Болдирєв (1885-1920) та С. Левитський. Різновид так званого інтуїтивного реалізму був прийнятий Б. Бабініним, А. Огневим, Ф. Бережковим,

П. Поповим, В. Кожевніковим (1850-1917). Останній розробляв релігійно-містичний напрям цієї концепції.

В обговоренні сучасного етичного інтуїтивізму легше сказати, що цей термін не означає. Сучасний інтуїтивізм не говорить про інтуїцію як про натхнення, котре раптово охоплює людину, або передчуття чи несподівану ідею. Слово «інтуїція» походить від латинського *intuitio*, яке спочатку означало «пильно дивитися» (тобто «дивитися» у фізичному розумінні). Потім воно почало означати «бачити щось на інтелектуальному рівні», наприклад, бачити, що ціле більше, ніж його складові частини, або що $3+5=8$; і бачити це, не вдаючись до дискурсивного мислення, бачити як самоочевидну істину, яка не потребує доказів. Те, що ми бачимо за допомогою інтуїції, є самоочевидним.

Девід Макнотон пояснює, що означає розуміння фундаментальних, або первинних (*basic*) принципів моральності інтуїтивним шляхом: «Термін “інтуїтивізм” має нещасливу долю. Він породжує всілякі неправильні уявлення на рівні здорового глузду про характер цього терміна в етиці. Наприклад, побутує точка зору, що інтуїтивісти вірять у містичну здатність, або “моральне почуття”, не відоме науці, за допомогою якого виявляємо принципи моралі... Однак фундаментальні *prima facie* принципи ми пізнаємо як достовірні і безсумнівні. Росс не стверджує, що моральні суб'єкти (*moral agents*) усвідомлюють їх від того моменту, коли вони виносять перше моральне судження. Їх можна пізнати у процесі *інтуїтивної індукції*. Конкретні моральні істини є первинними предметами нашого мислення. Ми розцінюємо деякі вчинки правильними за ситуацією. Це стосується, наприклад, дотримування обіцянки. Потрапивши кілька разів у такі ситуації, за яких дається обіцянка, ми дійдемо висновку, що дотримуватися обіцянки — правильно. Якби це був просто індуктивний висновок, тоді його сила залежала б від числа і розмаїтості проаналізованих нами випадків. Але Росс на підставі свого принципу стверджує, що можливо прийти до прямого пізнання істини... Це необхідна істина, яку можна знати *a priori*, бо вона самоочевидна і не потребує доказу. Істина є самоочевидною, якщо її розуміння достатнє для обґрунту-

вання віри в неї. Людина знає те чи інше твердження, якщо вона вірить у нього *на основі* його розуміння»³².

Далі Макнотон розвиває свою думку про те, що самоочевидні принципи не всякому видаються безпосередньо очевидними. Можна зустрітися з безліччю конкретних прикладів, перш ніж переконатися в тому, що всі вони стосуються одного універсального принципу. Далі він додає: «...Це дуже важливий момент у захисті інтуїтивізму проти наклепників. Росс не стверджує, що моральні принципи пізнаються завдяки якійсь особливій таємничій здатності. Єдина здатність, яка при цьому задіяна, — це розум. У своїх розмірковуваннях Росс іде за основною філософською традицією. Відповідно до цієї традиції, існують дуже важливі твердження, істинність яких пізнається за допомогою прямого раціонального осягнення (*insight*)»³³.

Фундаментальні *prima facie* обов'язки відповідно до інтуїтивізму

Росс у своїй книзі «Справедливість і благо» наводить фундаментальні, невведені, *prima facie*, обов'язки:

1. Обов'язки, що ґрунтуються на моїй здійсненній раніше дії. Вони, своєю чергою, поділяються на такі основні категорії:

а) обов'язки, пов'язані з **вірністю**; вони впливають з того, що я дав обіцянку;

б) обов'язки, пов'язані з **відшкодуванням збитку або шкоди**; вони впливають з того, що я зробив щось неправильно і тому повинен виправитися.

2. Обов'язки, що ґрунтуються на попередніх діях інших; це зобов'язання, пов'язані з **вдячністю** тим, хто мені допоміг.

3. Обов'язки, зумовлені необхідністю попередити такий розподіл благ і відповідальності, який не відповідає достоїнствам людей; це обов'язки, пов'язані з реалізацією принципу **справедливості**.

4. Обов'язки, які ґрунтуються на факті, що існують у світі такі люди, життя яких можна було би покращити; це обов'язки, пов'язані з **доброчинністю**.

5. Обов'язки, які ґрунтуються на тому факті, що я можу стати кращим; це обов'язки, пов'язані зі **самовдосконаленням**.

6. Обов'язки, які ґрунтуються на попередженні, щоб не заподіяти шкоди іншим³⁴.

Що хотів сказати Росс, коли називав ці обов'язки фундаментальними?

Він мав на увазі, що, наприклад, за допомогою інтуїції ви можете бачити: справедливість є фундаментальним обов'язком. Це інтуїтивне усвідомлення, або інсайт, не потребує подальшого обґрунтування. Якщо ж, наприклад, мене запитають, чому моїм обов'язком вважається підпорядкування законам моєї країни, то я можу навести кілька аргументів. Проте коли я запитаю, чому потрібно завжди дотримуватися справедливості, то на це питання не можна відповісти. Це самоочевидне твердження.

Похідні обов'язки

Крім перелічених фундаментальних обов'язків, Росс наводить інші — похідні від них. Похідні обов'язки — недостатньо загальні, щоб розглядати їх як фундаментальні принципи; це просто конкретні випадки якихось фундаментальних принципів.

Наприклад, Росс твердить, що обов'язок підкорятися законам своєї країни випливає з трьох фундаментальних обов'язків: подяки, вірності і принципу неспричинення шкоди (див. вище у списку обов'язків: 1а, 2, 4). Зазвичай людина переживає почуття подяки до своєї країни за блага і захист, які одержує від неї (2). Живучи у своїй країні, ми, як вважав Сократ, даємо мовчазну обіцянку підкорятися її законам (1а), і перед нами постає обов'язок дотримуватися її законів, тому що дотримання законів — це благо для наших співгромадян (4). Аналогічно обов'язок людини не говорити неправди виводиться з двох фундаментальних принципів: неспричинення шкоди (6) і вірності (1а).

Чому Росс називав фундаментальні обов'язки *prima facie* обов'язками?

Росс називав усі фундаментальні обов'язки *prima facie* обов'язками. Його самого не влаштовувало вживання терміна *prima facie* в даному контексті, бо звичайне значення цього терміна передає смисл, відмінний від того, який він у нього вкладав.

Prima facie — це два латинських слова, що означають «на перший погляд», «відповідно до першого вра-

ження». Ця фраза зазвичай використовується в юридичних контекстах. Припустімо, що дружина Сміта була знайдена мертвою. Поліція може сказати: «Існують *prima facie* дані, котрі засвідчують, що в її смерті винний її чоловік, Сміт». Це висловлювання означає: дані поліції, на перший погляд, свідчать про те, що він винний у її смерті. Однак згодом може статися, що ці *prima facie* враження виявилися неправильними, а чоловік жінки зовсім *не* винний у її смерті.

Візьмемо, приміром, два зобов'язання: дотримуватися обіцянки та виявляти подяку і турботу щодо батьків. Називаючи їх *prima facie*, Росс *не* хотів сказати, що вони видаються фундаментальними зобов'язаннями на перший погляд, але в певній ситуації те чи інше з цих зобов'язань може виявитися зовсім не зобов'язанням. Те, що він насправді мав на увазі, можна проілюструвати за допомогою прикладу. Уявіть собі, що я пообіцяв своєму синові взяти його зі собою в неділю на футбольний матч. Коли настає неділя, я повинен дотриматися своєї обіцянки. Проте рановранці в неділю мені телефонують, повідомляючи, що серйозно занедужала і потрапила в лікарню моя мати. Цілком очевидно, що я мав би поїхати і відвідати її. Беручи до уваги стан її здоров'я, я повинен виконати щодо матері свій обов'язок. Але це означає, що при такій ситуації тепер я не можу виконати свого обов'язку перед сином.

Однак це зовсім не значить, що дотримання даної синові обіцянки виявляється цілком нереальним обов'язком, а тільки *prima facie* обов'язком. Воно залишається незмінним обов'язком. І я повинен виконати свою обіцянку в якийсь інший день.

Крім цього, у такій ситуації є ще один аспект, який викликає в Росса занепокоєння. Якщо взяти до уваги, що як відвідування матері, так і поїздка зі сином на футбольний матч є справжніми зобов'язаннями, то, мабуть, я не можу виконати їх обидва одночасно. Отже, на думку Росса, в такому разі не можна сказати, що в мене є зобов'язання зробити те, що я, імовірно, не зможу зробити. Коли я переконуюся в неділю, що маю виконати два зобов'язання, то безглуздо казати, що моє зобов'язання не виконувати обов'язку перед сином, бо

це буде явним протиріччям. Тому, за Россом, я повинен розмірковувати так: цієї неділі буде правильно, якщо я виконаю обов'язок щодо своєї матері.

Не має сенсу далі заглиблюватися в термінологічні труднощі, викликані використанням поняття *prima facie* у Росса. Важливо зрозуміти його основні ідеї. Їх можна викласти, не вживаючи при цьому фразу *prima facie*.

Росс вважав усі фундаментальні обов'язки стійкими і незмінними принципами, які необхідно завжди враховувати у випадку прийняття морального рішення. Натомість у даній ситуації два наведених нами принципи можуть наказувати різні способи дії, так що людина неспроможна підкорятися їм обом одночасно. Тому не можна сказати, що людина повинна виконати обидва обов'язки одразу: їй слід вибрати, відповідно до якого з двох обов'язків вона має діяти.

Росс розглядав усі фундаментальні «обов'язки» як надійні і самі по собі незмінні принципи, які завжди необхідно враховувати при прийнятті рішення. Однак можна уявити собі ситуацію, коли з двох фундаментальних принципів будуть впливати протилежні рекомендації щодо дій, так що людина не зможе одночасно виконати обидві. Зрозуміло, що людина, яка опинилася в такій ситуації, не повинна дотримуватися (одночасно) обох фундаментальних принципів.

Візьмемо, приміром, обов'язок людини не казати неправду, який Росс розглядав як похідний стосовно двох інших принципів: вірності і неспричинення зла. Уявіть собі таку ситуацію. Лікар лікує людину, хвору на рак, і цілком можливо, що вона є на останній стадії цієї хвороби. Пацієнт запитує лікаря: «Докторе, скажіть, у мене рак?» Що повинен відповісти йому лікар? Коли лікар починає лікувати свого пацієнта, то мається на увазі, що він тим самим дає обіцянку не обманювати його. Принцип 1а (вірність) диктує, що він не може зраджувати свого пацієнта, обманюючи його. Але якщо він дотримуватиметься цього обов'язку і скаже пацієнтові правду, то тим самим уб'є в ньому надію на видужання. Це нанесе пацієнтові серйозну душевну травму, тоді як принцип б (обов'язок не заподіювати шкоди) забороняє це.

Таким чином, людина не може підкоритися одразу двом принципам. Цілком можливо, що лікар дотримуватиметься принципу 6 і не скаже пацієнту всієї правди.

Росс, імовірно, схвалив би таке рішення. Проте це не означає, що він вважає, нібито вірність як один з основних принципів тільки видається таким, а насправді не є основним. Цей принцип залишається дійсно фундаментальним обов'язком людини, що має враховуватися при прийнятті всіх моральних рішень. Тільки тоді, коли два фундаментальних принципи вступають у суперечність один з одним, людина повинна вирішувати, якому з них у даній ситуації вона має надати перевагу.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які відмінності між телеологічною і деонтологічною етичними теоріями?

2. До якого з цих типів теорій відноситься інтуїтивізм?

3. Як інтуїтивісти доходять до розуміння того, що вони називають фундаментальними (первинними) обов'язками людини?

4. Які обов'язки, згідно з Россом, можна вважати фундаментальними?

5. Чому інтуїтивісти називають деякі обов'язки похідними? Наведіть два приклади похідних обов'язків і поясніть, з яких інших обов'язків вони випливають?

6. Що Росс має на увазі, називаючи деякі фундаментальні обов'язки обов'язками *prima facie*?

7. Що, згідно з Россом, відбувається, коли в певній ситуації два фундаментальних обов'язки суперечать один одному?

Оцінка інтуїтивізму. Його сильні сторони

Найбільш затятими критиками інтуїтивізму є утилітаризм і консеквенціалізм, однак порівняно з цими етичними теоріями інтуїтивізм має низку безсумнівних достоїнств.

1. **Інтуїтивісти заперечують твердження, що мета виправдовує засоби**, і наполягають на тому, що моральний учинок повинен не тільки привести до благих результатів, а й сам має відповідати певним моральним принципам.

2. **Інтуїтивісти виявляють цікавість до обов'язків, пов'язаних із минулим**. У діяльному утилітаризмі і діяльному консеквенціалізмі йдеться винятково про до-

сягнення найвищого щастя в сьогоднішній і майбутньому. Дія вважається моральною, якщо вона сприяє досягненню найвищого задоволення для найбільшої кількості людей, навіть якщо при цьому ігноруються зобов'язання, які випливають з минулого. Інтуїтивізм, навпаки, наполягає на тому, що людині необхідно дотримуватися:

- обов'язку *вірності*, тобто виконання зобов'язань, взятих на себе раніше;
- обов'язку *відшкодування збитків*, тобто компенсування завданої комусь у минулому шкоди;
- обов'язку *вдячності* людям, котрі надали даній людині допомогу в минулому;
- обов'язку *справедливості*, пов'язаного з усуненням несправедливості, виявленої стосовно якихось людей у минулому.

3. Інтуїтивісти підкреслюють важливість зобов'язань щодо тих, кого любимо. Дотримуючись обов'язку подяки стосовно тих, хто допомагав нам у минулому, ми повинні, відповідно до інтуїтивізму, виявляти особливе ставлення до наших батьків і коханих. Цим приписом інтуїтивізм відрізняється від утилітаризму (згадайте наведений вище вигаданий приклад із пожежею в лікарні).

4. Згідно з інтуїтивізмом, справедливість повинна здійснюватися відповідно до заслуг. Якщо говорити про закон, то принцип справедливості відповідно до заслуг (*justice according to merit*) абсолютно забороняє покарання невинної людини або нанесення їй будь-якої шкоди, навіть якщо це робиться в ім'я великого майбутнього усього суспільства в цілому. Утилітаризм і консеквенціалізм поступаються в цьому пункті інтуїтивізму, позаяк єдиний визнаний ними абсолютний принцип — це максимум задоволення або блага для максимальної кількості людей. Вони не накладають жодних абсолютних заборон на заподіяння шкоди, катування або навіть страту невинних людей, якщо такі дії вважаються необхідними для блага людства в цілому. Ентоні Кенні пише про це так: «Консеквенціалісти, подібні до Бентама, міркують про дії на підставі їхніх наслідків, і не існує такого класу дій, які б вони виключали від початку. Той, хто вірить у природне право, почувши, що якийсь Ірод або Нерон убив п'ять тисяч людей, не

винних у жодних злочинах, відразу ж скаже: “Це був злочин”. Консеквенціаліст, перш ніж висловити таке судження, повинен сказати: “Розкажіть мені докладніше, що відбулося. Якими були наслідки цього масового знищення людей? Що б відбулося, якби правитель залишив ці п”ять тисяч живими?” Консеквенціалізм, що іде від Бентама, у даний час поширений серед професійних філософів. Послідовний консеквенціалізм, імовірно, популярніший у теорії, ніж на практиці: за рамками філософських семінарів більшість людей, напевно, вважає, що деякі дії обурливі й від самого початку аморальні, а тому відкидає ідею, за якою людина не повинна зупинятися ні перед чим задля досягнення бажаних наслідків. Однак у сучасних дискусіях, наприклад, на теми медичної етики, саме консеквенціалісти роблять сильний вплив на формування політики, принаймні, в англомовних країнах. Це відбувається тому, що вони говорять мовою порівняння витрат і результатів (*cost-benefit terms*), яку техніки і політики інстинктивно розуміють. У той час як багато представників звичайної, непрофесійної публіки поділяє підозру Бентама, що деякі види дій абсолютно заборонені»³⁵.

Таким чином, порівняно з утилітаризмом і консеквенціалізмом, інтуїтивізм, який наполягає на справедливому врахуванні заслуг людини, видається кращою теорією.

Однак, як продовжує далі Ентоні Кенні, стверджувати, що щось є абсолютно заборонене, — значить неминуче прийти до запитання: якщо не може бути абсолютної заборони без того, хто забороняє, то хто, у такому разі, встановлює ці абсолютні заборони? Кенні дає свою відповідь на це запитання. Нижче ми звернемося до її змісту. Але спочатку маємо розглянути, як на це запитання відповідає інтуїтивізм і чи може він відповісти на нього задовільно.

Оцінка інтуїтивізму. Його слабкі сторони

1. Спроба Росса систематизувати фундаментальні (первинні) обов’язки

Сам Росс не був задоволений своїм переліком фундаментальних обов’язків людини. Він розглядав його як перший досвід класифікації, котру збирався поліпшувати

ти. Навіть не всі інтуїтивісти погоджувалися з усіма позиціями Россового переліку. Так, деякі говорили, що обов'язок казати правду не може бути похідним від первинного обов'язку дотримуватися обіцянки. Скоріше, навпаки: обов'язок казати правду є фундаментальним обов'язком і саме з нього випливає похідний обов'язок дотримуватися обіцянки.

Інші стверджують, що деякі обов'язки, котрі Росс вважає окремими первинними обов'язками, такі як справедливість, добродійність, неспричинення шкоди, можуть бути легко об'єднані в один — прагнення до щастя і задоволення, як це зроблено в концепції утилітаристів.

2. Двоїтність твердження Росса про те, що фундаментальний обов'язок — самоочевидний і сприймається за допомогою інтуїції

Навіть якщо самі інтуїтивісти не можуть дійти згоди відносно того, якими є фундаментальні обов'язки, зрозуміло, що їх критики також стверджують, що ці обов'язки не можуть бути самоочевидними. Християни кажуть, що доцільно звернутися до моральних принципів, викладених у Новому Завіті, оскільки вони впливають зі самої природи нашого Творця (див. Римл.2:14,15).

3. Відсутність в інтуїтивізмі вищої мети або глобального принципу, який би був керівництвом у практичних і моральних рішеннях

Вища мета християнства — слава Господа, а його глобальний принцип покладено у припис любити Бога всім серцем своїм, усією душею своєю, усім розумом своїм, усіма силами своїми, а також любити свого ближнього, як самого себе. Вища мета утилітаризму — найвище блаженство і задоволення, а його глобальний принцип — домогтися найвищого задоволення для найбільшої кількості людей.

Інтуїтивізм, очевидно, не висуває жодної вищої мети, відмінної, скажімо, від пристойної поведінки і загального блага людства; у ньому не поданий глобальний принцип, який би слугував за моральний орієнтир при зіткненні з моральними дилемами.

4. Відсутність в інтуїтивістській етиці якоїсь підстави і, отже, вищого авторитету

Християнська етика заснована на характері і волі Бога. Утилітаристська етика зводиться до Природи і психологічних особливостей людини. Інтуїтивістська ж етика, мабуть, ні на чому не заснована. Звісно, у ній проголошується, що фундаментальні обов'язки людини осягаються за допомогою інтуїції. Але на запитання, яким є походження цих обов'язків, у рамках інтуїтивізму, імовірно, не можна відповісти. Отже, у рамках інтуїтивізму не можна знайти відповіді і на більш глибокі проблеми: якщо ми визнаємо, що фундаментальні обов'язки можуть бути сприйняті за допомогою інтуїції, то навіщо нам приймати їх серйозно? Який тоді авторитет вони мають? Невже не існує жодного принципу або обов'язку, що наказував би нам виконувати окремі принципи? А якщо такого не існує, то навіщо нам їх виконувати?

Ті самі проблеми постають і у зв'язку з контрактаріанізмом (*contractarianism*). Макнотон вважає, що знайшов адекватну відповідь на ці проблеми. Він пише: «Тепер я звертаюся до четвертого заперечення проти інтуїтивізму... Відповідно до інтуїтивізму, можна знати деякі моральні факти, але... чому ми не можемо просто прийняти їх до відома і далі діяти на свій розсуд? Це дуже старе заперечення проти інтуїтивізму у жодному разі не може підірвати основи інтуїтивізму. Адже факти у відповідних контекстах дають усі підстави або в щось повірити або щось зробити. Якщо у вашому напрямку іде величезна вантажівка, то у вас є причина зійти з дороги. Якщо жінка, з якою ви розмовляєте, чесна і надійна, у вас є підстави вірити її словам. Звісно, ми можемо передбачати хід подій, при цьому не розуміючи, що цей хід подій дає нам підстави діяти... Але ми часто розуміємо не тільки, куди ведуть події, а й те, що їхній хід дає нам підстави щось зробити... Інтуїтивіст стверджує, що ми здатні розпізнавати деякі типи ситуацій (наприклад, коли даємо обіцянку або коли комусь потрібна допомога), в яких у нас є підстави діяти»³⁶.

Однак у такому міркуванні не проводиться відмінність між *підставою для якоїсь дії* та *обов'язком* зробити дану дію (ті ж дефекти знайдено в аргументації

Рейчела, див. розд. 1.Д/І.5. С.44). Якщо хочемо купити тістечка та інші ласощі, то факт, що кондитерська зачинається за десять хвилин, є причиною для того, що потрібно поквпатися, аби туди потрапити. Однак цей факт ні на кого не накладає жодних моральних зобов'язань квапитися, аби туди встигнути. Врешті-решт, Росс приходить до твердження, що сприйняте нами за допомогою інтуїції є не безліччю *фактів*, а безліччю фундаментальних *обов'язків*. Він доводить, що вони логічно не виведені з інших міркувань. Проте, щоб накладати на когось обов'язки, вони мають на чомусь ґрунтуватися.

Пояснюючи думку про те, що деякі типи дій абсолютно заборонені, Кенні пише: «Звідки, запитують люди, випливають ці абсолютні заборони? Поза сумнівом, віруючі вважають, що вони походять від Бога. Але як вони здатні переконати в цьому невіруючих? Чи може існувати заборона без того, хто накладає цю заборону?»³⁷

І це правильно. Чимало щирих фахівців у царині етики не вірять у Бога, і їм ще треба буде знайти відповідь на запитання: хто має авторитет для встановлення тих заборон, яких ми зобов'язані дотримуватися як абсолютного обов'язку? «Відповідь слід шукати в природі самої моральності, — пише Кенні. — Для існування моральності необхідні три елементи: моральне співтовариство, безліч моральних цінностей і моральний кодекс... Моральне життя співтовариства полягає у спільному дотриманні нематеріальних цінностей, таких як чесність, істина, товариськість, свобода...»³⁸.

І це також правильно. Але звідки суспільство бере моральні цінності, які поділяють його члени? Можливо, воно знаходить їх за допомогою колективного розуму? Для відповіді на це запитання ще раз надамо слово Кенні: «На запитання: „Хто здійснює заборону?“ — є відповідь: “Це робить моральне співтовариство: приналежність до морального суспільства містить у собі підпорядкування моральному кодексу»³⁹.

Та саме так розмірковує і Джефрі Сайєр-Маккорд від імені сучасного контрактаріанізму (розд. 1.Д/ІІ. С.54), і ми вже говорили про неадекватність такого

підходу. Можна лише додати: якщо моральний кодекс виникає в суспільстві і якщо саме на суспільство покладено функції приписування правил і здійснення заборон, то що відбувається, якщо це суспільство — гітлерівська Німеччина?

Добре відомо, що багатьом серйозним мислителям важко прийняти Бога як авторитет, Який стоїть за моральним кодексом. Однак відомо також і те, що їм важко знайти адекватну заміну Тому, Хто приписує моральні норми і забороняє їх порушення.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чи згодні ви з тим, що деякі характеристики інтуїтивізму ставлять його над утилітаризмом і консеквенціалізмом? Наведіть докази на користь своєї позиції.

2. Поясніть, що означає теза: «В інтуїтивізмі підкреслюється важливість нашого обов'язку стосовно минулого». Обґрунтуйте значення цієї тези.

3. Інтуїтивізм дає підстави вважати, що особлива турбота про батьків і родичів відповідає моральній нормі. Прокоментуйте це твердження і порівняйте за цим параметром інтуїтивізм з утилітаризмом.

4. Поясніть значення тези: «Критика консеквенціалізму, котру розвиває Ентоні Кенні, свідчить на користь інтуїтивістської концепції».

5. Чимало філософів критикує перелік фундаментальних (первинних) обов'язків людини. Чому?

6. Інші філософи стверджують: уявлення Росса про те, що фундаментальні (первинні) обов'язки людини самоочевидні, не може бути правильним. На яких підставах вони це доводять?

7. Інтуїтивізм не висуває жодної вищої мети і не формулює жодного глобального принципу. Чи правильно це? І якщо «так», то чому це є вадюю інтуїтивістської концепції?

8. Що мається на увазі, коли мовиться, що інтуїтивістська етика не має підстав і через те жодного вищого авторитету? Чи правильно це?

9. Яка відмінність між підставою та обов'язком здійснити певну дію?

10. Учому слабкість ідеї, що фундаментальні етичні норми того чи іншого суспільства породжуються самим суспільством?

11. Обговоріть твердження: «Люди, що не вірять у Бога, відчувають труднощі в пошуках адекватної етичної заміни».

Ми вже розглядали теорію пізнання Канта (див. Д. Гудінг, Дж. Леннокс, «Людина та її світогляд», Т.2. Р. 7.В/ІІІ. С.164). Тепер зупинимося на його етичній теорії. В останні два століття вона виявилася, поряд з утилітаризмом, однією з найвпливовіших етичних теорій. Деякі її принципи стали нерозривною складовою мислення багатьох людей, навіть тих, які не вважають себе послідовними кантіанцями, а іноді й не усвідомлюють, що поділяють принципи кантівської етики. Основним твором Канта в царині етики є праця «Метафізичні підстави моральності», уперше опублікована в 1785 р.

Основні принципи етики Канта

Еммануїл Кант був чи не найбільшим філософом Просвітництва. Його підхід до етики можна радше віднести до раціоналізму, ніж до емпіризму. Саме за допомогою розуму людина усвідомлює, *що моральне, а що аморальне*. Більш того, Кант вважав, що розум універсальний, тому кожен, хто керується виключно розумом, дійде до того ж погляду на моральність, що й він сам.

1. *Необхідність доброї волі*

На відміну від утилітаристської, етична система Канта є строго деонтологічною. Кант стверджує, що вища форма блага — це добра воля. Він пише: «Ніде у світі, та й поза ним, неможливо вимислити нічого іншого, що могло б вважатися добрим без обмеження, крім однієї тільки **доброї волі**»⁴⁰. А якщо людина має добру волю, то це означає, що вона виконує свій обов'язок, тобто здійснює добрі справи, яких жадає від неї обов'язок, і здійснює їх виключно з почуття обов'язку, а не з якоїсь іншої причини.

Якщо, наприклад, ви робите дарунок бідному зі співчуття, то такий вчинок не є моральним, бо, діючи зі співчуття, ви не відчуваєте обов'язку. Ви маєте робити дарунок бідному просто тому, що це ваш обов'язок.

Якщо якийсь учинок здійснюється бажанням його благих наслідків, то його також не можна вважати мо-

ральним. Здійснюючи цей учинок, ви просто дієте відповідно до своїх власних інтересів. Тому звершувати добре діло слід тому, що це ваш обов'язок, незалежно від того, матиме воно благі наслідки, чи ні. (Зрозуміло, що подібна концепція протилежна утилітаризму і консеквенціалізму). Кант наводить такий приклад: «... Звісно, те, що дрібний торговець не просить занадто багато у свого недосвідченого покупця, відповідає обов'язку; цього не робить і розумний купець, у якого великий обіг; навпаки, він кожному продає за твердо встановленою загальною ціною, так що дитина купує в нього з таким же успіхом, як і будь-хто інший. Отже, з кожним тут поводяться *чесно*. Однак цього аж ніяк недостатньо, щоб на цій підставі вважати, начебто купець чинив так з почуття обов'язку і за принципами чесності; цього вимагала його вигода. Проте в даному випадку не слід думати, що він, окрім того, ще й відчуває пряму симпатію до покупців, аби, так би мовити, з любові не надати жодному з них переваги в ціні перед іншим. Отже, такий учинок був здійснений не з почуття обов'язку і не з прямої симпатії, а просто з корисливих цілей»⁴¹.

2. Розпорядження діяти відповідно до обов'язку є категоричним імперативом

Щоб зрозуміти зміст цього твердження, необхідно розглянути відмінності між категоричними і гіпотетичними імперативами. Останні мають таку форму: «Якщо ви бажаєте Х, то робіть Y». Наприклад: «Якщо ви хочете одержати золоту медаль на Олімпійських іграх, то повинні тренуватися по шість годин на добу». Або: «Якщо ви хочете скинути вагу, менше їжте». Цей тип імперативу називається гіпотетичним, позаяк він говорить, що робити, якщо ви бажаєте чогось домогтися, наприклад, стати золотим медалістом чи схуднути. Однак, зрозуміло, якщо ви не хочете стати медалістом чи схуднути, то вам не потрібно дотримуватися цих порад. Зрештою, це була тільки порада, і вона пов'язана з вашим бажанням. Вам не було сказано, що ваш обов'язок – щодня тренуватися по шість годин поспіль і худнути, незалежно від того, хочете ви цього чи ні.

Гіпотетичним імперативом є також висловлювання: «Якщо ви хочете, щоб вас поважали, завжди говоріть правду». Це дуже надійна порада, але знов-таки вона залежить від гіпотези, що ви хочете (аби вас поважали). Що ж до категоричного імперативу, то він, навпаки, є приписом, який не залежить від жодної гіпотези (припущення). Він говорить вам: щось є вашим абсолютним обов'язком, незалежно від того, хочете ви того чи ні, сподівається одержати хороший результат чи ні, повівшись у певний спосіб. «Не кажіть неправду». «Не убивайте». «Сплачуйте борги». «Дотримуйтеся обіцянки».

Таким чином, відповідно до Канта, фундаментальним принципом, покладеним в основу всякого правильного вчинку, є категоричний імператив: «Завжди дотримуйся свого обов'язку і роби це з доброю волею, тобто з наміром здійснювати даний учинок виключно тому, що це твій обов'язок».

Подібне уявлення викликає запитання: як у численних життєвих ситуаціях я можу дізнатися, у чому полягає мій обов'язок? За допомогою якого загального критерію або критеріїв я можу його впізнати? Інакше кажучи, нам потрібний не перелік конкретних приписів для дій у різноманітних сферах діяльності, а загальний принцип для правильного мислення. Відповідаючи на ці запитання, Кант пропонує три формулювання свого категоричного імперативу.

ПЕРШЕ ФОРМУЛЮВАННЯ КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ

«...Існує лише один категоричний імператив, а саме: чини лише відповідно до такої максими⁴², керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом»⁴³.

Інакше кажучи, ви повинні діяти так, начебто встановлюєте закон для всіх.

Кант наводить кілька прикладів для підтвердження своєї думки. Ось один з них. Когось «нестатки змушують брати гроші в борг. Він добре усвідомлює, що не буде спроможним їх сплатити...<...> Припустімо, він усе-таки зважився на це; тоді максима його вчинку буде такою: потребуючи грошей, я буду позичати гроші й

обіцяти їх сплатити, хоча знаю, що ніколи не сплачу. <...> Тут мені одразу стає ясно, що вона [максима] ніколи не може мати силу загального закону природи і бути в згоді зі самою собою, натомість неодмінно повинна собі суперечити. Справді, загальність закону, який свідчить, що кожний, вважаючи себе нужденним, може обіцяти, що йому спаде на думку, з наміром не дотриматися обіцянки, зробила би просто неможливими і саму обіцянку, і мету, яку хочуть за її допомогою досягти, бо ніхто не став би вірити в обіцяне...»⁴⁴.

Тут категоричний імператив виключає: 1) *упередженість*: я не можу діяти так, начебто для мене існує один закон, а для інших людей — інший; 2) *логічну суперечність*: якби всі робили, як я, і порушували обіцянки, то ніхто взагалі не давав би грошей в борг — ні мені, ні будь-кому іншому, бо ніхто не вірив би, що вони будуть повернуті. Інакше кажучи, моя дія не може бути перетворена на модель для загального наслідування, бо це призведе до логічних і практичних суперечностей, які, відповідно до Канта, є *суперечностями закону природи*.

Проте Кант наводить ще один приклад, який базується на дещо іншому принципі. Одна людина, «якій живеться добре і яка бачить, що іншим доводиться долати великі труднощі (вона мала б допомогти їм), думає: яке мені діло до всього цього? Хай кожний буде настільки щасливим, як того хоче Всевишній або як він сам може собі це влаштувати; віднімати в нього я нічого не стану та й заздрити йому не буду; однак і сприяти його добробуту чи допомагати йому в біді в мене немає жодного бажання! Звісно, якби такий напрям думок був загальним законом природи, людський рід міг би досить непогано існувати, і, безперечно, краще, ніж коли кожний гарно говорить про співчуття й прихильність, і при нагоді навіть пробує щось учинити, однак, разом з тим, де тільки можна, обманює, зраджує права людини і в більшості випадків шкодить їй. Але хоч і за такої максими, можливо, міг би існувати загальний закон природи, проте не можна **хотіти**, щоб такий принцип скрізь мав силу закону природи. Насправді, воля, яка дійшла б такого висновку, суперечила б самій собі, бо іноді все

ж можуть бути випадки, коли людина потребує любові і співчуття інших, у той же час подібним законом природи, що виник з її власної волі, вона сама відняла б у себе всяку надію на бажану допомогу»⁴⁵.

В другому випадку, на відміну від першого, максима «Не допомагай іншим у потребі» може бути перетворена на загальний закон без будь-якої логічної або практичної суперечності в природі. В описаній Кантом ситуації суспільство збереглося б. Та річ не в цьому. Кант хоче сказати, що сама людина, яка вчинила б відповідно до цієї максими, не хотіла б, аби вона стала загальним законом. Якби максима стала правилом загальної поведінки, то людина була би позбавлена допомоги, яка одного чудового дня може їй знадобитися. Кант називає таку ситуацію не суперечністю в природі, а суперечністю у волі.

Коментар

Категоричний імператив Канта стосовно першого прикладу є, безсумнівно, чудовою максимою, позаяк він виключає використання упередженого принципу: «Для бідних один закон, для багатих – інший». Він також виключає ситуацію, коли, проголошуючи закон для інших, законодавці самі його не виконують.

Аналогічно категоричний імператив, представлений у другому прикладі, створює чудову моральну норму. На перший погляд може видатися, що його формулювання має той самий зміст, що і так зване золоте правило: «...все, що тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, так чиніть їм і ви...» (Матв.7:12). Кант попереджає про небезпеку егоїзму, який змушує одних очікувати, що інші люди будуть їм допомагати, але заважає допомагати потребуючим.

Однак деякі критики відзначали, що в цих прикладах Кант непомітно для самого себе відійшов від принципу: «Чини згідно зі своїм обов'язком незалежно від очікуваних наслідків і без розрахунку на якусь вигоду для себе»; він мимоволі вдався до утилітаризму: «Завжди допомагай іншим у потребі, адже якщо ти не будеш цього робити, то наслідки твоєї бездіяльності відіб'ються на тобі – ніхто не допоможе тобі, коли матимеш у цьому потребу».

Однак, строго кажучи, це критичне зауваження не є справедливим. Кант не говорить: «Ви повинні діяти з егоїстичних спонукань і завжди допомагати іншим, щоб вони свого часу допомогли вам». Він не формулює також і гіпотетичний імператив: «Якщо ви хочете, щоб інші допомагали вам, спочатку допоможіть їм». Кант ілюструє перше формулювання категоричного імперативу так:

«Якщо ви хочете щось робити або не хочете чогось робити, то повинні водночас хотіти, щоб усі люди у світі робили (або не робили) це. Таким чином, відмовляючись допомогти нужденній людині, ви тим самим бажаєте, щоб жодна людина у світі не допомогла ні одному нужденному, навіть вам».

Отже, Кант не говорить, щоб ми допомагали іншим з тим, щоб вони, у свою чергу, допомагали нам. Він каже: якщо ви відмовляєтеся допомагати іншим, то ваш принцип, перетворений на загальний закон, заборонить будь-якій людині у світі будь-коли допомогати вам або комусь іншому. А це – абсурд.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Поясніть, що означає теза: «Підхід Канта до етики радше раціоналістичний, ніж емпіричний».

2. Що мається на увазі, коли говориться: етична система Канта строго деонтологічна? У чому протилежність деонтологічної системи й утилітаризму?

3. Який зміст вкладає Кант у поняття «добра воля»? Яку роль воно відіграє в його етичній системі?

4. Якщо людина робить дарунок бідній людині зі співчуття або тому, що їй приємно виявляти щедрість, то Кант не розцінює такий учинок як дійсно моральний. Чому? Чи згодні ви з ним?

5. У чому Кант вбачає моральну проблему на прикладі з торгцем?

6. Яка відмінність між гіпотетичним і категоричним імперативами?

7. Кант стверджує, що існує лише один категоричний імператив і він є фундаментальним принципом дійсно морального рішення. У чому полягає категоричний імператив і як він впливає на поведінку людини?

8. Який зміст вкладає Кант у твердження: «... чини лише відповідно до такої максими, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом»? Як ви оцінюєте цей принцип?

9. Яку підставу висуває Кант, коли говорить, що неправильно брати гроші в борг, обіцяючи віддати цей борг, але водночас знаючи, що не зможете його сплатити?

10. Поясніть, чому, відповідно до другого прикладу Канта, неправильно, якщо процвітаюча заможна людина відмовляється допомагати нужденним. Після цього дайте відповідь на два запитання:

а) як ви розумієте золоте правило? Чи вважаєте, що Кант у другому прикладі говорить про щось подібне до золотого правила?

б) чи не здається вам, що Кант мимоволі скочується до утилітаризму?

ДРУГЕ ФОРМУЛЮВАННЯ КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ

«...Чини так, щоб завжди ставитися до людства й у своїй особі, і в особі кожного іншого як до мети, і ніколи не ставитися до нього тільки як до засобу»⁴⁶.

а) Відмінність між цілями і засобами

Відмінність між цілями і засобами у філософії сходиться до Арістотеля. Він вважав, що кожна жива істота в природі має свою «мету», наприклад: мета жолудя полягає в тому, щоб виріс дуб. Потім Арістотель переносить це поняття на людські істоти, говорячи про мету, або вище благо, до якого вони прагнуть чи повинні прагнути у своєму житті. Далі він визначає «мету» як щось, чого треба прагнути заради неї самої, а не як засіб, що слугує для досягнення якоїсь вищої мети.

У практичному житті людина може йти за кількома менш значними цілями, які, врешті, стають засобами досягнення більш великих цілей. Так, людина ходить на роботу, щоб заробити гроші. Проте гроші для неї — не самоціль. Вона потребує грошей, щоби купити їжу для себе і своєї родини. Утім, вона може також грати на скрипці, однак не з метою заробити гроші або зробити кар'єру музиканта, а просто заради задоволення.

б) Який зміст Кант вкладає в поняття «засоби» і «цілі»?

Категоричний імператив гласить, що ми ніколи не повинні використовувати інші людські істоти просто як засоби для досягнення власних цілей. Зверніть увагу на фразу «просто як засоби». Немає нічого поганого у використанні людських істот як *засобів*. Ми всі це робимо, наприклад: використовуємо перукаря, щоб він підстриг нам волосся, таксиста — щоб він нас кудись підвіз, пекаря — щоб він випік нам хліб. Аналогічно держава використовує вчителів як інструмент навчання школярів, а лікарів — для лікування хворих.

Однак ми не повинні використовувати людські істоти *виключно як засоби*. Арістотель, як і чимало його сучасників, використовував людських істот як рабів. Він називав їх «живими знаряддями» і ставився до них про-

сто як до засобів досягнення своїх цілей. Проте, використовуючи будівельника в будівництві нашої дачі, ми розуміємо, що він не просто інструмент для досягнення нашої мети. Він — людська істота з власними бажаннями й життєвими цілями. Він повинен бути вільний у своєму виборі і досягненні власних цілей. Таким чином, використовуючи його для будівництва своєї дачі, укладаємо з ним угоду. Він приймає добре вільне рішення працювати на нас, тому що керується власною метою: заробити гроші на життя і, ймовірно, одержати задоволення від застосування своїх професійних навичок.

Отже, друге формулювання категоричного імперативу закликає нас завжди поважати незалежність, цінність, значення, недоторканність і гідність кожної людської істоти. Жодна людська істота не живе на Землі задля того, щоб служити виключно засобом для досягнення цілей інших людей. Кожна людина є метою сама по собі, і їй не потрібно мати якусь підставу для свого існування, відмінну від її буття.

Таким чином, ставлення до людей як до цілей означає визнання того, що вони існують як цілі самі по собі. Тому потрібно не тільки дозволяти їм, наскільки це можливо, здійснювати свій вибір, діяти за своїм бажанням і досягати самореалізації, але й, по можливості, допомагати їм у досягненні їхніх цілей.

Коментар

Повторимо ще раз: проголошений тут Кантом принцип дуже важливий. З нього випливають і відповідні наслідки для приватного життя людини. Ми зазвичай гребуємо тими, хто просто використовує інших людей у власних цілях, а потім, отримавши від них усе необхідне, відкидає їх як непотрібну річ. Із цього принципу також випливають важливі наслідки для роботи промисловості. Занадто часто в процесі розгортання промислової революції фабриканти використовували робітників так, ніби ті були просто деталями механічних пристроїв. А коли ці «деталі» виходили з ладу або виявлялися вже непотрібними, фабриканти відразу ж їх позбувалися. Навіть маленькі діти повинні були працювати. При цьому зовсім не враховувалося, що метою використання дитини мав бути розвиток її мислення і фізичних здібностей з поступовим перетворенням її на здорову й освічену людину.

Погляд на етику Канта з християнських позицій

Твердження про те, що жодна людська істота на Землі не може бути використана лише як засіб для досягнення цілей інших людей, абсолютно правильне. Проте наступне твердження, яке гласить, що кожна людська істота є метою сама по собі і їй не потрібно мати якусь підставу для свого існування, відмінну від її буття, істинне в тому розумінні, що саме так має ставитися до кожного індивіда суспільство. Але щоб це висловлювання можна було вважати біблійною істиною, його необхідно розширити. Головна мета людини — прославляти Бога та вічно перебувати з Ним. Відповідно до Нового Завіту, мета, визначена Богом кожній людині, якщо вона прийме її, полягає в єдності з Христом і керівництві Його принципами, тобто у досягненні відповідності з образом Сина Божого в тілі, душі й дусі, що може бути отримане завдяки Божій благодаті і керівництва Духа Божого. Наше ставлення до наших побратимів повинно завжди підпорядковуватися саме цій меті, а все, що їй перешкоджає або суперечить, є за визначенням злом.

ТРЕТЄ ФОРМУЛЮВАННЯ КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ

«... Кожна розумна істота повинна чинити так, ніби вона завдяки своїм максимам завжди була законодородчим членом у всезагальному царстві цілей. Формальний принцип цих максим гласить: чини так, як ніби твоя максима водночас мала слугувати загальним законом (усіх розумних істот)»⁴⁷.

Це третє формулювання врівноважує перше і друге. У першому підкреслюється наслідок принципів моєї дії на інших людей: я повинен діяти відповідно до максим, які я міг би побажати зробити загальним законом. І я маю ставитися до людей як до цілей самих по собі. Третє формулювання також нагадує мені, що я не єдиний громадянин своєї країни. Я не єдиний, хто має право й обов'язок дотримуватися максим поведінки, котрі, на мою думку, повинні бути загальним законом. Кожна людина в державі може і повинна поводитися в подібний спосіб; ніхто не повинен жити за рахунок інших. Але, що відбувається, коли однаково раціональні люди не згодні в

тому, які максими заслуговують стати загальними законами? Можливо, кращою політичною відповіддю на це питання буде справжня демократія, за якої люди почуваються максимально вільними у прийнятті рішень щодо власних цілей. Громадяни демократичної держави здатні поважати цілі інших людей і, водночас, готові йти на необхідні компроміси.

Критична оцінка етики Канта

Вище ми проаналізували сильні сторони етичної концепції Канта. Тепер звернімося до критичних зауважень, висловлених з приводу його етичних уявлень. Головна критика стосується статусу, підстав і вищого авторитету його етики (схему запропонованого тут аналізу подано на початку 2-го розд. даної книги).

Кант був раціоналістом, і моральність, з його погляду, заснована на розумі. Етична система, відповідно до Канта, базується на самоочевидних принципах, які відкриває розум. Зрозуміло, що емпірики з ним не погоджуються. Д. Д. Рафаель так коментує правило, за яким ми повинні ставитися до інших людей як до цілей самих по собі: «В який спосіб встановлюється принцип мети? Чи передбачається, що він має бути самоочевидним? Сам Кант був раціоналістом. Він стверджував, що істинність категоричного імперативу стає відомою завдяки діяльності розуму. Ми не зобов'язані поділяти його позицію з цього питання. Якщо, виходячи зі загальних філософських принципів, ми вважаємо, що краще прямувати шляхом емпіризму, тобто при цьому посилатись на ідеї, переконання і вірування в термінах почуттів і відчуттів, то можемо при цьому посилатись на наш фундаментальний етичний принцип саме на основі такого пояснення, подібно до того, як це чинить утилітарист-емпірик. Здатність до співчуття, заснованого на уяві, робить нас спроможними оцінювати й діяти морально. Ми в стані відчутти себе на місці інших людей, можемо уявити, які бажання ми відчували б і які рішення приймали б, опинившись на їхньому місці. Саме співчуття і симпатія спонукують нас сприяти досягненню цілей інших людей, сприймати їхні цілі як власні»⁴⁸.

Поза сумнівом, сказане Рафаелем про співчуття і симпатію, підживлені уявою про їхню значимість і вплив,

є істинне. Чимало людей надають перевагу саме цьому емоційному поясненню, а не холодному раціоналізмові Канта. Зрозуміло, усі ми повинні навчатися вмінню враховувати становище іншого. Проте залишається питання, на яке не можна дати відповіді за допомогою симпатії, заснованої на уяві. І Рафаель згодний з цим: «Емпіричний підхід до принципу мети не дає вичерпної відповіді на запитання: звідки ми знаємо, що наш основоположний принцип істинний? Що ж стосується емпіричної форми утилітаризму, то вона не показує нам, як перейти від позитивного психологічного пояснення до нормативного судження. Відповідно до цього пояснення, симпатія і співчуття приведуть до судження і мотиву альтруїстичного зобов'язання, які повинні доповнити вроджений мотив егоїзму. Але з цього пояснення не зрозуміло, чому вимоги симпатії повинні розглядатися як такі, що переважають вимоги егоїзму... Емпіризм дає позитивне психологічне пояснення почуттю зобов'язання перед іншими, але не забезпечує міцних підстав для нормативного судження про альтруїстичне зобов'язання відносно природного егоїзму»⁴⁹.

Проаналізувавши етику Канта (як у раціоналістичній, так і емпіричній її інтерпретаціях), ми переконуємося, що вона, як і інші розглянуті нами концепції (атеїзм, утилітаризм, інтуїтивізм, етичний натуралізм або теорія суспільного договору), не може адекватно пояснити підстави моральності. Іншими словами, за нашої психологічної організації, при тому, що ми здатні мислити і співчувати іншим людям, звідки ми сприймаємо не просто наміри, а абсолютний обов'язок поводитися морально? Інакше кажучи, як ми перетворимо те, що «є», на те, що «повинно»?

Звичайно, християни скажуть: моральний обов'язок людини знаходить свою підставу в Богові, нашому Творцеві, у Його характері й волі і що ця воля виявилася не лише в Природі, а й у Самоодкровенні Бога через Святе Письмо та в Особі Христа. Таким чином, відкривається прірва між етикою, заснованою на вірі в Бога, та етикою, котра від самого початку виключає Бога і намагається знайти свої підстави і вищий авторитет у світському

началі. Але саме в цьому пункті етики Канта виявляються серйозні суперечності.

Суперечливість позиції Канта

Як ми бачили на самому початку і як переконалися, підійшовши до завершення нашого аналізу теорії пізнання німецького філософа (див. Д. Гудінг, Дж. Леннокс, «Людина та її світогляд», Т.2. Р.7), Кант вірив у Бога, і вірив у Нього на моральних підставах. Кант бачив, що людина, яка живе відповідно до морального обов'язку, приписуваного категоричним імперативом, часто не одержує винагороди у своєму земному житті; і, навпаки, аморальна людина не обов'язково одержує в цьому житті покарання за свої злодіяння. Тому він стверджував: має існувати інший світ і здійснитися Судове розслідування, на якому Бог винагородить праведних і покарає нечестивих.

Однак, попри це, Кант заперечував усі форми Самоодкровення Бога у Святому Письмі та в Ісусі Христі. Кант доводив, що законовідповідні процеси, які спостерігаються нами в природі, могли бути встановлені Божественним Правителем. Але він відкрито заперечував, що людина одержує прями приписи від Бога, крім тих правил моральності, які наш розум виводить із природи речей. Кант писав: «...тому ми не можемо розглядати їх... як похідні тільки від волі, особливо від такої волі, про яку ми не мали б жодного поняття... Ми вважатимемо вчинки обов'язковими не тому, що вони суть заповіді Бога... Ми будемо вивчати свободу при доцільній єдності відповідно до принципів розуму і лише настільки вважатимемо себе відповідними божественній волі, наскільки визнаємо священним моральний закон, якому нас навчає розум на підставі природи [наших] учинків, і думаємо, що служимо цьому законові лише тим, що сприяємо вищому у світі добру в собі та інших. Отже, етико-теологія має лише іманентне застосування»⁵⁰.

Тут Кант говорить як типовий мислитель епохи Просвітництва. Він сповідує віру в Бога, але при цьому вимагає, щоб людська воля була цілком незалежною⁵¹. Він не просто вважає, що Бог наділив людину свободою волі, так що вона може вибирати, коритися Богові чи ні. Кант стверджує, що людський розум має бути головним суд-

дею в питанні про те, яким приписам людина повинна підкорятися. Він не вважає дії обов'язковими на тій підставі, що вони приписані Богом. Кант вивчає природу речей, і якщо його розум свідчить йому про якийсь учинок як про моральний обов'язок, то він робить висновок, що такий учинок є своєрідним зобов'язанням перед Богом. Він підкоряється певному приписові лише тому, що так вирішує його власний розум. В етичному світі людина постає верховним суддею.

Звідси недалеко до позиції французького філософа-екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, який зовсім заперечував Бога і будь-який зовнішній моральний авторитет. Сартр був спрямований на те, щоб стати абсолютно незалежною людиною, здатною робити моральний вибір цілком довільно і самотійно.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означають терміни «мета» і «засоби»?
2. У чому відмінність між звичайним використанням інших людей як засобів і використанням їх виключно як засобів?
3. Що мається на увазі під висловлюванням: кожна людина є метою сама по собі?
4. Що означає на практиці ставлення до людей як до цілей?
5. Які наслідки цього принципу:
 - а) в приватному житті;
 - б) на виробництві;
 - в) в державі?
6. Як визначається головна мета людини в Біблії?
7. Що означає теза: «Третє формулювання категоричного імперативу врівноважує перші два формулювання»? Чому вона важлива?
8. Що трапляється, коли розумні люди не погоджуються один з одним щодо того, які правила і принципи повинні бути перетворені на загальні?
9. Поясніть зміст висловлювання Рафаеля про те, що здатність до симпатії, заснованої на уяві, дає змогу нам робити оцінки й діяти як моральним істотам. Як використання цієї здатності може впливати на наше ставлення до інших людей?
10. Який зміст вкладає Рафаель у твердження, що «емпіризм дає позитивне психологічне пояснення почуттю зобов'язання перед іншими, але не забезпечує надійних підстав для нормативного судження...»? Чому це важливо?

11. У чому принципова відмінність християнської етики від світської?
12. Що привело Канта до віри в Бога, життя після смерті і Страшний Суд?
13. Обговоріть твердження: «Кантова незалежна воля ставить у центрі моральності не Бога і Боже Слово, а людину і людський розум».
14. Чи існує подібність між концепціями Канта і Сартра? Якщо так, то в чому вона полягає?

Д / **Етика чесноти**

Починаючи дослідження етики чесноти, ми відразу ж усвідомлюємо, що вона істотно відрізняється від етичних систем, розглянутих вище. Ті системи зосереджувались переважно на правильності чи неправильності людських дій. Етика чесноти стосується не стільки наших вчинків, скільки характеру і нахилів як моральних суб'єктів.

Цілком очевидно, що внутрішній стан і характер людини серйозно впливають на її зовнішні вчинки, поведіння стосовно інших людей, ставлення до роботи і на поведінку взагалі. Так, здібний від народження студент може бути ледачим і слабовільним. Він неорганізований, не може зосередитися на навчанні і надто часто піддається власному бажанню розважитися з друзями. Складаючи іспити, такий студент сподівається не стільки на підготовку, скільки на удачу. Навіть якщо пощастить і він одержить диплом фахівця, йому не можна доручити відповідальної роботи, бо на нього взагалі не можна поклагтися. Інший студент, менш обдарований від природи, однак більш завзятий і наполегливий, в результаті виявляється надійним працівником. Він домагається успіху там, де той, більш здібний, але менш дисциплінований, зазнає невдачі.

Внутрішні мотиви і наміри можуть змінювати моральний зміст учинку. Уявіть собі ситуацію, коли під час якогось суспільного заходу його організатори просять учасників зробити свій внесок у благодійну акцію. Один з учасників жертвує певну суму, але робить це не тому,

що щиро хоче допомогти. Він просто боїться, що буде негарно виглядати в очах співтовариства. Інший жертвує величезну суму грошей, але знову ж не зі співчуття, а щоб справити враження на публіку. І, нарешті, третій жертвує суму, незрівнянну з його доходами, тому що ним керує справжнє співчуття. Пожертвовані засоби, звісно, допоможуть нужденним, незалежно від мотивів добродійників. Проте як оцінити моральний внесок цих людей?

У Біблії сказано: «І коли я роздам усе своє майно, коли віддам своє тіло на спалення, але любові не маю, то жодної користі не матиму. Любов довготерпить, любов милосердна, не заздрить, любов не величається, не гордиться, не поводитья непристойно, не шукає свого власного, не спалахує гнівом, не задумує лихого, не радіє з несправедливості, а радіє з істини; все переносить, усьому довіряє, завжди надіється, усе перетерпить» (1Кор.13:3-7).

Любов — внутрішня чеснота, як і терпіння та доброта. Заздрість, хвастоці, гордия, самовпевненість — пороки. У Новому Завіті не схвалюється квієтизм, що обмежується винятково розвитком внутрішньої шляхетності. У Новому Завіті говориться про необхідність практичної дії і добрих вчинків: «Дітоньки [мої], любімо не словом та язиком, але ділом та правдою!» (1Івана 3:18). Та водночас у ньому визнається важливість розвитку добродісного характеру. Зокрема, у Посланні до галатів мовиться про кілька дуже важливих чеснот. Таким чином, праведне життя — це не просто питання зовнішньої відповідності безлічі правил, але й розвиток внутрішніх чеснот людини: «Плід же Духа — любов, радість, мир, довготерпіння, ласкавість, доброта, віра, лагідність, стриманість» (Гал.5:22,23).

Однак, міркуючи про наші внутрішні стани, ми повинні розуміти відмінність між мотивами і намірами, які можуть привести до конкретних дій, з одного боку, та пасивними нахилами і характером — з іншого. Артур Холмс пише про це так: «Мотив, намір і внутрішня налаштованість... Спільне між ними, по-перше, те, що все це внутрішні стани, а не зовнішня поведінка, і, по-дру-

ге, вони є радше емоційними, ніж суто пізнавальними (когнітивними) станами. Чеснота — це правильна внутрішня налаштованість, а налаштованість — це схильність діяти в певний спосіб. Налаштованість більш фундаментальна і стійка, ніж конкретний мотив або інтенція, що стоять за дією. Вона відрізняється від раптового імпульсу тим, що залишається стійким станом свідомості, інтеріоризованою [засвоєною в процесі виховання] і зазвичай рефлексивною [усвідомленою] рисою. Чесноти — це загальні риси характеру, які забезпечують внутрішнє санкціонування наших конкретних мотивів, намірів і зовнішньої поведінки»⁵².

I. ІСТОРІЯ ЕТИКИ ЧЕСНОТИ

Упродовж кількох століть філософів цікавив переважно теоретичний бік етики. Останнім часом деякі західні філософи відроджують цікавість до етики чесноти. До них відносяться такі філософи, як Елізабет Анском, Філіпа Фут, Розалінд Херстхаус, Джон МакДауел, Аласдер Макінтайр, Марта Насбаум, Амелі Рорті, Майкл Стокер і Майкл Слоут. Проте основи цього підходу були закладені вже в античний період, особливо в ученні Арістотеля.

Здатності людини за Арістотелем

Подібно до Платона, Арістотель вважав, що людина має такі здатності душі: «... рослинну, здатність прагнення і відчуття, просторового руху і міркування» (Про душу, розділ 3, 414a)⁵³.

1. Рослинна здатність пов'язана з фізичним насиченням, уживанням їжі, рідини, ростом тощо. «Рослинна здатність» людини споріднює її з тваринами. Вона пов'язана радше з фізичними, а не моральними процесами, котрі відбуваються в людському тілі. Вони не є раціональними і переважно знаходяться поза сферою моральної відповідальності.

2. Емоційна здатність — це здатність відчувати страх, ненависть, гордість, любов, співчуття, заздрість, ревності, бажання тощо. На тлі цих емоційних станів виявляються чесноти людини, які можуть контролювати її поведінку.

3. Інтелектуальна здатність пов'язана з розумінням, практичною мудрістю, а також з опануванням філософської мудрості.

Відповідно до цієї класифікації Арістотель виокремлював два типи чеснот: моральні чесноти (щедрість і розсудливість), властиві тому, хто може керувати своїми пристрастями, і розумові чесноти (мудрість, кмітливість і розважливість), що сприяють філософській мудрості і розумінню, а також практичному глуздові (Никомахова етика, I. XIII.19, 1103a, 3-10)⁵⁴.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке етика чесноти? Чим вона відрізняється від етичних теорій, з якими ви познайомилися раніше?

2. Як внутрішня сутність впливає на нашу поведінку? Наведіть приклади.

3. Як внутрішні мотиви і наміри змінюють значення вчинку? Наведіть приклади.

4. У чому, відповідно до Біблії, полягає найважливіша внутрішня чеснота? Які її характерні риси?

5. Що таке квієтизм? Чому в Біблії він не схвалюється?

6. Що мовиться у Новому Завіті про розвиток внутрішніх чеснот?

7. Що таке чеснота? Як відрізнити чесноту і мотив (намір)?

8. Якими, згідно з Арістотелем, є три складові людської душі? До якої зі складових відносяться моральні чесноти, а до якої – інтелектуальні?

Поняття чесноти в Арістотеля

Згідно з Арістотелем, чесноти не є ні пристрастями, подібними до гніву чи страху, що раптово охоплюють нас, ні вродженими здібностями – такими як мовлення, нюх або слух. Чеснота – це «склад душі». У своєму творі «Етика» він визначає чесноту як «навмисно (свідомо) набуту якість душі, що полягає в суб'єктивній середині і визнається розумом, причому визнається так, ніби її визначила розсудлива людина...»⁵⁵.

Давньогрецьке слово «чеснота» (*aretē*) спочатку означало якість, що робить предмет придатним до виконання якоїсь дії. Наприклад, *aretē* ножа – це його гострота. *Aretē* солдата – якість його характеру, яка робить з ньо-

го людину, здатну добре воювати. *Aretē* політика — це люквість, яка допомагає людині управляти державою. Коли йде мова про людину як про моральну істоту, то її *aretē* — це такий «склад душі», який робить її хорошою людиною, здатною жити так, щоб досягти вищого блага в житті.

Для Арістотеля таким вищим благом було те, що давні греки називали евдемонією (*eudaimonia*). Це слово важко перекласти українською мовою. Найбільш близьким його еквівалентом є поняття щастя, але такого щастя, яке слід відрізнити від простого задоволення, розваги чи потурання своїм слабкостям. Імовірно, можна було б описати евдемонію як «насолоду найкращим, що є в житті». Більш того, подібне щастя не є пасивним сприйняттям чогось приємного. Воно передбачає активність людини. Щастя, відповідно до Арістотеля, це діяльність душі в злагоді з чеснотою. Звідси випливає, що чеснота полягає у виборі між двома крайнощами (див. визначення, наведене вище).

Поняття середини в Арістотеля

Поняття середини в Арістотеля відноситься до найбільш відомих понять його вчення. Воно було предметом численних тлумачень, які часто спотворювали його зміст. Тому ми повинні спробувати розібратися, щоб не вкладати в нього тих значень, якими це поняття ніколи не було навантажене в самого Арістотеля. Почнемо з практичних прикладів.

Аналогія: *Їжі не повинно бути занадто багато, але її не повинно бути і занадто мало.*

Їжа і харчування, як ми вже дізналися, відносяться до рослинного рівня життя людини. Харчування — простий приклад необхідності уникати, з одного боку, надлишку їжі, а з іншого — її нестатку. Якщо їжі надто багато, можна нашкодити здоров'ю. Якщо її замало — ви прийдете до такого ж результату. Наприклад, деякі сучасні підлітки страждають хворобою, яка називається *anorexia nervosa*. Отже, обидві крайності небезпечні. Метою людини має бути золота середина.

Арістотель пояснює, що рекомендація дотримуватися золотої середини в їжі не означає вказівки, скільки конкретно їжі треба з'їдати. Ця кількість для різних

людей різна. Важкоатлет потребує більшої кількості їжі, ніж молода жінка невеличкого зросту; доросла людина повинна з'їдати більше, ніж п'ятилітня дитина. Але в кожному разі необхідна кількість їжі має перебувати між двома крайностями: нестатком і надлишком.

ЗАСТОСУВАННЯ АНАЛОГІЇ

Перейдемо до моральних чеснот, пов'язаних із контролем над пристрастями і бажаннями. Почнемо з практичного прикладу.

Мужність

Сміливість — це моральна чеснота, пов'язана зі здатністю контролювати страх. Людина відчуває страх, подібно до тварин і птахів. Це дуже корисний механізм, необхідний для захисту від небезпеки. Під впливом страху в організмі виробляється адреналін, який змушує нас або протистояти небезпеці, або тікати від неї.

Однак страх — неприємна емоція. Він ближчий до болю, ніж до задоволення, тому є випробуванням характеру. У міжособистісних стосунках він може зробити людину більш агресивною. Страх також може змусити людину виправдовуватися, відмовлятися визнати свої помилки. Страх може перешкодити людині виконати свій обов'язок або захистити добру справу.

Правильною реакцією на страх є, відповідно до Арістотеля, мужність. Але що це таке? Це не прагнення цілковито вгамувати в собі страх або ігнорувати небезпеку. Парашутист ніколи повністю не втрачає почуття страху: інакше будь-який стрибок може коштувати йому життя. Людина, котра діє так, начебто не існує жодних небезпек, поводить себе не як мужня, а необачна й немудра. Натомість той, хто перед загрозою небезпеки забуває про свій обов'язок, поводить себе як боягуз.

Мужність, за Арістотелем, — це середина між надлишком страху, з одного боку, і браком страху — з іншого. Отже, бути добродішним — значить бути посередині (Никомахова етика, книга друга, 1109а, 1-4)⁵⁶.

Щоби розібратися в уявленнях Арістотеля щодо чесноти, нам знадобиться **ще кілька прикладів**. Тим, хто

хоче познайомитися з концепцією Арістотеля більш докладно, рекомендуємо звернутися до його твору «Никомахова етика».

Задоволення

Трактування того, як Арістотель розумів задоволення.

1. *Нестача, брак або цілковита відсутність* задоволення можуть бути обумовлені запереченням задоволення будь-якого роду, що, своєю чергою, може бути викликане ставленням до задоволення як до чогось поганого за визначенням. Подібне ставлення існує в деяких релігійних людей, котрі вважають, що одержання задоволення — саме по собі зло. А скнари, подібні до Скруджа з твору Чарльза Дікенса «Різдвяна казка», вважають, що прагнення до задоволення — прояв безвідповідальності. Це неправильно. Сам Господь наділив людей безліччю задовольень. Візьмемо, приміром, харчування. Бог дав нам апетит, здатність смакувати їжу, розрізняти безліч смакових відтінків; Він створив також відчуття ситості, яке є різновидом задоволення бажання.

Деякі задоволення, подібні до аромату квітучого дерева, який зненацька донісся до нас, не можуть принести насичення, але вони цілком необхідні кожній людині для відчуття повноти життя. Хоча ми не відчуваємо прямої необхідності в ароматах, проте Господь наділив нас такою здатністю, аби ми могли переживати несподівані задоволення. Ігнорування таким благом, отриманим людиною, або підозріле до нього ставлення — неправильно і свідчить про відсутність розуміння її природи і невдячність стосовно Бога.

2. *Надлишок* задовольень пов'язаний із нестриманістю людини, котра впадає в обжерливість і надмірні веселощі. Така людина прагне до задоволення заради самого задоволення доти, доки ці невгамовні «розваги» не перетворюються на свою протилежність. Наслідки обжерливості і пиятики — зруйноване здоров'я і передчасна смерть.

3. *Середина* — це помірність і самоконтроль.

Ставлення	Нестача	Надлишок	Середина
До грошей	Жадібність, скнарність	Надлишок – марнотратство, безтурботність, небачність	Середина – щедрість і широта душі
До самооцінки	Самоіронія, нещирість, самоприниження	Хвастощі	Щирість, реалістична самооцінка, розсудливість і правдивість
До честолюбства (мета в житті)	Повна відсутність амбіцій, безглузде існування	Надмірне честолюбство, жорстокість стосовно інших людей та повна байдужість до їхніх інтересів і почуттів	Помірне честолюбство, накреслення реальних цілей, які сприяють розвитку потенціалу людини та врахування інтересів інших людей
До людей	Похмурість, недружелюбність	Улесливість, низькопоклонництво	Дружнє ставлення, ввічливість і повага до людей

У зв'язку з такою інтерпретацією чесноти постає ціла низка запитань.

1. Якщо завжди слід орієнтуватися на середнє між двома крайностями, то *на якій підставі вирішувати, що таке середина?* Відповідь Арістотеля гласить: покладаючись на своє сприйняття. Це означає, що в такому разі неможливі жодні точні правила. Існують найрізноманітніші люди і виникають найрізноманітніші ситуації. Наведемо приклад зі сучасного життя. Хтось навчається будь-якій справі, поступово набуваючи досвіду. Людина, яка починає вчитись на водія, спочатку не вмє керувати, але поступово усвідомлює, наскільки і на якій швидкості можна повернути кермо, щоб машина їхала в потрібному напрямку.

2. *Як стати добродесним?* Арістотель говорить, що цього неможливо навчитися шляхом простого засвоєння теорії. Тут допомагає лише практика. Однак у зв'язку з цим постає запитання. Якщо мужність і хоробрість – це чесноти, то як людина може поводитися хоробро, якщо вона не стала хороброю раніше? Але щоб навчитися хоробрості, потрібно спочатку поводитися хоробро; таким чином знову виникає замкнуте коло. Проте це зам-

кнуте коло виникає радше на словах, аніж у реальному житті. Аби пояснити цю думку, розглянемо ще один приклад з повсякденного життя. Припустімо, дитина хоче навчитися їздити на велосипеді. Вона не зможе цього досягти, поки не навчиться тримати рівновагу. Однак неможливо навчитися тримати рівновагу, якщо не сідати на велосипед і не починати на ньому їздити. Тому чимало людей намагається їздити, і хоча спочатку час від часу падають, незабаром переконуються, що можуть їхати. Людина навчається мужності і хоробрості приблизно так само. Маленька дитина лякається таких речей, які дорослому не здаються страшними. Поступово дитина переборює свої страхи і стає відважною; вона навчається протистояти іншим, реальним небезпекам, боротися зі страхом і переборювати його. Так її мужність зростає і стає рисою характеру.

Приблизно те саме сказано в Новому Завіті. Ми не стаємо добродіями, просто читаючи в Біблії про те, що потрібно жити добродіями. Чеснота має втілюватися в поведінці. Людині треба вправлятися в чесноті, як вона тренує свої м'язи, аби вони не атрофувалися. «Вправляйся ж у побожності... Шукай праведності, побожності, віри, любові, терпеливості та лагідності» (1Тим.4:7; 6:11), — говорить Апостол Павло. Його підтримує і Апостол Петро: «...покажіть у вашій вірі чесноту, а в чесноті — пізнання, в пізнанні — стриманість, у стриманості — терпеливість, у терпеливості — побожність, у побожності — братерство, а в братерстві — любов» (2Петр.1:5-7).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Яким було первинне значення давньогрецького слова *aretē*, що позначає чесноту?

2. Викладіть своїми словами, у чому полягає розуміння «середини» в Арістотеля. Як аналогія з їжею допомагає зрозуміти смисл його терміна?

3. Чи можна сказати, що страх сам по собі поганий і не потрібний? Якій меті слугує страх в житті людини?

4. Що Арістотель має на увазі, коли говорить, що мужність — це середнє між боягузством і необачністю?

5. Чи завжди задоволення є благом? Якщо ні, то за яких умов воно може завдати людині шкоди?

6. Яке, за Аристотелем, правильне і неправильне ставлення:
а) до грошей; б) до честолюбства; в) до самооцінки; г) до людей?

7. Визначте, яку із наведених нижче якостей слід віднести до «нестатку», «надлишку» і «середини»:

а) терпіння, дратівливість, пасивність;

б) малодушність, марнославство, великодушність;

в) скромність, сором'язливість, нестриманість.

8. За допомогою якого методу можна визначити, де «середина»? За допомогою логіки? Якщо ні, то як?

9. Наскільки процес засвоєння доброчесної поведінки подібний до процесу навчання керування автомобілем?

10. Як людина стає доброчесною?

а) Що говорить Аристотель?

б) Що про це говорить Біблія?

11. Як ви розумієте висловлювання Апостола Петра про те, що Бог дав людині усе, потрібне «для життя і побожності» (2Петр. 1:3; 5-7)?

Некоректна критика вчення Аристотеля

1. Деякі критики вважають, що зведення таких важливих чеснот, як мужність і любов, до точного визначення «середини» між «надлишком» і «нестачею» є зовсім непридатною і поверховою методикою. Вони кажуть, що мужність і любов виходять із відкритої душі, і не пов'язані зі скрупульозним зважуванням якостей на якійсь міфічній вазі.

Ця критика, сама по собі досить чесна, однак свідчить про нерозуміння вчення Аристотеля. Він сам наголошує, що, називаючи мужність серединою, він просто визначає, *що таке мужність*: це чеснота, протилежна двом негативним якостям. Інші дві негативні якості строго протилежні мужності і перебувають на двох крайніх позиціях стосовно одна одній. Мужність знаходиться «посередині». Проте коли доходить до її *цінності* і *міри*, то це гранична якість, і саме так вона й повинна втілюватися в поведінці. Людина не може мати надмірну мужність. Аристотель говорить про будь-яку чесноту, як про «склад [душі], який обирається свідомо, полягає у володінні серединою стосовно нас, причому вона визначається таким судженням, яким визначить її сама розваж-

лива людина. Середина між двома [видами] порочності, один з яких — від надлишку, інший — від нестачі» (Никомахова етика, II. 6 (VI), 1107a, 1-5)⁵⁷.

2. Критики Арістотеля також стверджували, що спроба втиснути всі чесноти в середину між двома крайностями — надлишком і нестачею — або неможлива, або не приносить жодної користі. Наприклад, убивство не можна назвати ні надлишком, ні нестачею якоїсь якості, середнє значення якої було б чеснотою. Проте і сам Арістотель говорить про те саме: «...Не кожний учинок і не кожна пристрасть допускає середину, оскільки в деяких [пристрастей] вже у самій назві виражена погана якість (*phaylo tēs*), наприклад: зловтіха, безсоромність, злість, а з учинків — блуд, крадіжки, людинобвиство. Усе це і подібне до цього вважається поганим саме по собі, а не через надлишок або нестачу, а отже, у цьому ніколи не можна чинити правильно, а можна лише здійснювати провину; і «добре» чи «недобре» неможливе в таких [речах; наприклад, неможливо] чинити блуд... як впливає [тобто правильно]; взагалі здійснювати будь-який з таких [учинків] — значить здійснювати провину»⁵⁸ (Никомахова етика, II. 6 (VI), 1107a, 8-18).

Відмінність між етикою Арістотеля й утилітаристською етикою

Між етикою Арістотеля й утилітаризмом існує істотна відмінність. В утилітаризмі, як ми переконалися вище, жодна дія не може бути задалегідь визнана недостойною. За якихось особливих обставин навіть убивство невинної людини, наприклад, може бути виправдане, якщо воно сприятиме попередженню убивства великої кількості інших людей і тим самим максимально збільшить задоволення найбільшої кількості людей. Арістотель, натомість, одразу визначає деякі вчинки й життєві позиції як абсолютне зло, не виправдане за жодних обставин.

Розумові чесноти в ученні Арістотеля

Відповідно до Арістотеля, існує дві розумові частини душі. Одна — практична мудрість (*phronēsis*). Ми спираємося на неї, приймаючи рішення або роблячи ви-

бір, яку дію слід здійснити, якими засобами скористатися, щоб домогтися поставленої мети. Іншими словами, ця властивість душі допомагає людям робити правильний вибір. Арістотель називає її розважливістю.

Інша розумова частина душі — мудрість (*sophia*) філософська. Саме завдяки цієї мудрості ми споглядаємо світ (давньогрецьке слово, що позначає споглядання, стало коренем нашого сучасного слова «теоретизування»), розуміємо походження, незмінні причини і принципи, покладені в основу всіх речей. Арістотель називав дослідження вічного й існуючого зумовленою необхідністю наукою.

Як розумові частини душі можуть бути чеснотами?

Нагадаємо, що первісний зміст поняття чесноти в давніх греків — *aretē* — «бути придатним для якоїсь дії». Призначенням кожної розумової частини душі, за Арістотелем, є одержання істини: «Справа обох розумових частин душі — істина. А це значить, що для обох частин чеснотами є ті склади [душі], завдяки яким та й інша [частини] досягнуть істини найбільш повно» (Никомахова етика, VI. 1 (I), 1139b, 12-14)⁵⁹.

РОЗВАЖЛИВІСТЬ

Коли йдеться про моральні чесноти, які керують нашими вчинками, то саме розважливість визначає, де міститься «середина» і до чого слід прагнути, щоб уникнути пороків, що по обидва боки «середини». Більш того, здійснюючи кожну дію, ми повинні з'ясувати, навіщо ми її робимо, до якої мети прагнемо і якою є ця мета — благою чи порочною. Адже, відповідно до Арістотеля, мета стає причиною, або «принципом» дії.

Таким чином, практична мудрість, або розважливість полягає у визначенні цілей, підстав і наслідків наших вчинків. Саме тому практичний розум повинен бути сам по собі добродієм. Недобродієм практичний розум руйнується, потураючи і знаходячи виправдання порочній поведінці. Про це Арістотель пише так: «Принципи вчинків — це те, заради чого вони відбуваються, проте

для того, хто через задоволення або страждання розбещується (*tōi diephtharmenōi*), принцип негайно втрачає очевидність, як і те, що будь-який вибір і вчинок слід робити саме заради цього принципу і через нього. Саме порочність знищує (*phthartikē*) принцип» (Никомахова етика, VI. 5 (V), 1140b, 16-20)⁶⁰.

НАУКА

Наука, доводить Арістотель, досліджує фундаментальні незмінні принципи і загальні необхідні істини. Однак наукове дослідження і докази не можуть встановлювати першопринципи. Науковому дослідженню передує прийняття деяких істин як вихідних. Відповідно до Арістотеля, ми опановуємо ці першопринципи за допомогою розуму (Там само, VI. 6 (VI), 1140b, 31-32; 1141a, 8)⁶¹.

Біблія згодна з цим. У Біблії повідомляється, що саме шляхом безпосереднього споглядання («роздумуванням над творінням») ми можемо бачити, що невидимі процеси, покладені в основу природи, походять з вічної сили Бога-Творця (Римл.1:20).

В інших джерелах зазначається, що подібні речі недоступні інтуїтивному прозрінню. У зв'язку з цим постає питання: якою мірою інтуїтивне осмислення світу визначається попередніми уявленнями людини?

Оцінка етичного вчення Арістотеля

Немає жодного сенсу доводити цінність етичних прозрінь Арістотеля. Вона очевидна. Однак при цьому деякі частини цього вчення явно несуть у собі обмеження, пов'язані з культурою того часу, його власними характером і нахилами. Зокрема, це стосується того, що Арістотель вважав головним благом у житті, а саме — щастям (*eudaimonia*). Він переконував, що *евдемонія* — це діяльність відповідно до чесноти. Проте не зрозуміло, чи вважав він, що добродесна поведінка — щастя саме по собі, чи може: щастя — це мета або нагорода добродесної поведінки. Ясно, однак, що за Аристотелем, розумове споглядання — головна діяльність Бога і, відповідно, найбільш наближена до божественної діяльності людини. Таким чином, вищим блаженством для людини

має бути саме розумова діяльність. Хоч людина смертна, їй необхідно наслідувати божественне.

Арістотель був ученим мужем, порівняно заможною людиною. Він міг дозволити собі займатися філософським спогляданням, бо в нього були раби, котрі на нього працювали. Він, у певному сенсі, відступає від світогляду соціального середовища, до якого належить, і пише: «Перший-ліпший, у тому числі й раб, буде тішитися тілесними задоволеннями, напевно, анітрохи не гірше найбільш добродесного. Однак частку в щасті ніхто не припише рабові, якщо не припише й участь у житті. Адже щастя полягає не в такому проводженні часу, а в діяльностях, відповідних до чесноти, як це і було сказано колись» (Никомахова етика, X. VI (8), 1177a, 6-11)⁶².

Арістотель міркує про розумне споглядання як про вищу форму діяльності і говорить: якщо існує Бог, то інтелектуальна діяльність повинна бути для Нього головною. У цьому давньогрецький філософ робить помилку, поширену серед учених і філософів. Біблія відкриває інше: Бог — любов, і насолода цією любов'ю відкрита для всіх. Вона, поряд зі святістю, — головний мотив істинно етичної поведінки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чи можна вважати справедливою критику на адресу Арістотеля з боку тих, хто, коментуючи його уявлення про чесноту як середину між двома крайнощами, каже: «Такі чесноти, як мужність і любов, виходять з відкритої душі, і не пов'язані зі скрупульозним зважуванням якостей людини на якійсь міфічній вазі»?

2. Як ви розумієте визначення чесноти, дане Арістотелем: чеснота – «це склад [душі], який обирається свідомо, і полягає у володінні серединою стосовно нас, причому визначеною таким судженням, яким визначить її розважлива людина. Середина – між двома [видами] порочності, один із яких – віднадлишку, інший – від нестачі»?

3. Чи вважає Арістотель, що всі пороки є або надлишком, або нестачею якоїсь чесноти? Яке його ставлення, наприклад, до заздрості, злості і крадіжки?

4. Щодо вбивства та подружньої невірності Арістотель говорить у «Никомаховій етиці»: «Усе це і подібне до цього вважається поганим саме по собі... у цьому ніколи не можна чинити правиль-

но, можна лише здійснювати провину; і «добре» чи «недобре» неможливе в таких [речах]... взагалі здійснювати будь-який з таких [учинків] – значить здійснювати провину». Чим подібна оцінка відрізняється від діяльного утилітаризму?

5. Як би відповів Арістотель сучасним прихильникам ідеї вседозволеності? Які аргументи проти Арістотеля вони висунули б?

6. Якими, відповідно до Арістотеля, є розумові чесноти? У чому різниця між ними?

7. Яка загальна мета розумових чеснот?

8. Чому практична мудрість сама по собі добродісна?

9. Що має на увазі Арістотель, коли говорить, що «порочність знищує... принцип»?

10. У чому полягають функції науки як інтелектуальної діяльності?

11. Коли Арістотель говорить, що ми розуміємо першопринципи з допомогою не наукових доказів, а інтуїції⁶³, то що він має на увазі? Що спільного між цим судженням Арістотеля та вченням Біблії?

12. Чи згодні ви з твердженням, що інтуїтивні прозріння людини залежать від уявлень і понять, які склалися в її свідомості?

13. Як уявлення про щастя в ученні Арістотеля пов'язане з тогочасною культурою?

14. У чому, за Арістотелем, полягає вище щастя?

15. Як би виглядало етичне вчення Арістотеля, якби він прийняв любов, а не розум вищим началом?

II. СУЧАСНА ЕТИКА ЧЕСНОТИ

Відродження інтересу до етики чесноти в наші дні почалося з публікації в 1958 р. статті Дж. Е. М. Анском «Сучасна філософія моралі»⁶⁴. Автор цієї статті говорить: оскільки утилітаризм, такий впливовий у першій половині ХХ ст., не зміг пов'язати повинність і благо, тобто пояснити, чому наш обов'язок полягає в здійсненні добрих вчинків, значить, він повністю міг би відмовитися від понять морального зобов'язання і обов'язку. Вони являють собою ніщо інше, як релікти давно віджилих етичних понять. Автор статті також вважає, що надмірний раціоналізм етичної теорії, властивий їй від часів Просвітництва, перестав бути плідним. Тому доцільно повернутися до давньої традиції і зосередитися на розвиткові внутрішніх чеснот особистості.

Після публікації статті Анском інтерес до етики чесноти почав стрімко зростати. В результаті сформувало-

ся кілька підходів. Систематичний огляд сучасного стану етики чесноти, а також її продуману інтерпретацію можна знайти в її представника Майкла Слоута. Його стаття «Етика чесноти»⁶⁵ стала основним джерелом при написанні наступного розділу даної книги.

Особливості етики чесноти

Відмінні риси етики чесноти легко зрозуміти, співставляючи її з утилітаризмом та етичним ученням Канта.

А. В утилітаризмі правильність учинку оцінюється залежно від результатів, до яких приводить дана дія.

Б. У кантіанстві правильність учинку оцінюється залежно від того, чи відповідають дії суб'єкта визначеним моральним правилам або принципам.

На відміну від цих двох напрямів етика чесноти свідчить про правильність чи неправильність учинку в термінах внутрішньої психологічної організації людини — її характеру і мотивів, якими вона керується. Концептуальний апарат етики чесноти складається не з деонтологічних понять на зразок «слід», «правильний», «обов'язковий», «зумовлений обов'язком», а з так званих аретаїчних (від давньогрец. *aretē* — чеснота) понять, котрі характеризують добродієсну поведінку або містять оцінку на зразок «чудовий», «відмінний».

Слоут пропонує таке загальне визначення етики чесноти. Дану концепцію, говорить він, можна «вважати формою етики чесноти, якщо вона трактує аретаїчні поняття як фундаментальні (а деонтологічні — як похідні або несуттєві) і зосереджується на внутрішньому характері й мотивах поведінки, а не на правилах чи наслідках дій»⁶⁶.

Об'єднані цим загальним підходом, прихильники етики чесноти розходяться між собою з ряду фундаментальних питань. Розглянемо деякі з них.

Перше питання, яке розглянемо, про те, чи повинна етика чесноти бути теоретичною дисципліною. Деякі прихильники етики чесноти апелюють до погляду Арістотеля, який полягає: саме той, хто став добродієсним, визнає, що таке «середина», до якої він має прагнути, і що є правильним у кожній ситуації. Правильне рішення не може

бути приписане правилами: воно залежить від сприйняття тієї чи іншої людини і може бути прийняте лише на основі досвіду й розвитку добродісного характеру.

Таким чином, прихильники такої позиції стверджують, що не слід робити жодних спроб зведення етики до формальної теорії з фіксованими загальними принципами і конкретними правилами для різноманітних сфер діяльності людини. Усі рішення в будь-якій ситуації потрібно приймати, виходячи з почуття добродісного індивіда.

Коментарі

Викладена вище позиція спричиняє очевидну проблему, яку можна сформулювати приблизно так: аби визначити правильне рішення, треба спочатку стати добродісним. Щоб стати добродісним, треба засвоїти необхідні чесноти. У який спосіб людина довідається, які ці чесноти, якщо не має у своєму розпорядженні теорії моральності? Чи можна ці чесноти назвати самоочевидними, як стверджує інтуїтивізм? Як обрати між чеснотами, які схвалював Гітлер, і тими, які схвалював Маркс? Ще античний філософ Арістотель докладно теоретизував із приводу необхідних чеснот.

Майкл Слоут та чимало інших прихильників етики чесноти запевняють, що необхідно розробити загальну структуру й теорію етики чесноти. Як приклад такої розробки він наводить працю Розалінди Херстхаус⁶⁷, а також власні дослідження.

Щоб зрозуміти зміст їхніх розробок, нагадаємо, що ми аналізуємо кожну етичну теорію за чотирма групами питань:

- 1. Якими є статус і підстави даної етичної системи? До якого авторитету вона апелює?*
- 2. Яка її кінцева мета? Який загальний принцип або які принципи, котрі вона пропонує (встановлює) для досягнення цієї мети?*
- 3. Які конкретні правила встановлюються в цій етичній системі для регулювання вчинків людини в її повсякденному житті?*
- 4. Які рекомендації дає ця теорія для застосування її загальних принципів або специфічних правил у реальних складних життєвих ситуаціях?*

Концепція етики чесноти Херстхаус

1. Загальний принцип концепції: що визначає правильність учинку?

Подібно до Слоута, Херстхаус твердить, що правильність учинку залежить від того, чи буде цей учинок здійснювати добродісна людина. У цьому твердженні

вона йде за Арістотелем, який, на її думку, вважав, що той чи інший учинок правильний, *тому що його завжди здійснить добродісна людина.*

Коментарі

А. Цілком очевидно, що ця позиція відмінна від утилітаризму, котрий навчає, що правильність або неправильність учинку залежить тільки від його наслідків.

Б. Ця позиція відмінна і від кантіанства, відповідно до якого правильність учинку залежить від того, чи відбувався він з бажання підкоритися моральному закону.

В. Що ж усе-таки означає теза: *учинок правильний, тому що його здійснила би добродісна людина? Щоб розібратися в цьому, скористаємося аналогією.*

Припустімо, я, нічого не знаючи про мистецтво, прийшов у картинну галерею й опинився серед двадцяти картин, які мають різний ступінь художньої цінності. Мені кажуть, що я можу взяти будь-яку картину, котру виберу. Природно, я захочу вибрати найбільш цінну. Але яка це картина? Нічого не знаючи про мистецтво, я не в стані це визначити. Однак в цей час до зали заходить відомий мистецтвознавець. Я запитую його, яку картину вибрати, і керуюся його порадою у своєму виборі. Коли ж я приношу картину додому і мене запитують, наскільки вона цінна, я природно відповідаю: «Мені відомо, що це найбільш цінна картина в галереї, бо саме на неї вказав досвідчений фахівець».

Що впливає з моєї відповіді? Чи стала картина цінною тому, що її обрав художній критик? Звісно, ні. Картина була такою до того, як він побачив її. Він є великим знавцем мистецтва, і саме тому відразу ж зрозумів цінність живописного твору й обрав його.

Тепер розглянемо, як ця аналогія стосується обговорюваного нами питання. Припустімо, ми зустрілися з учинком, який будь-яка людина вважає бридким. У цьому випадку маємо право сказати: той, хто зробив цей учинок, – порочна людина. Чому? Тому що жодна добродісна людина так не вчинила би. Ми, звісно, не хочемо тим сказати, що даний учинок став порочним, тому що жодна добродісна людина не зробила б його. Ланцюжок міркувань повинен розгортатися з іншого кінця: позаяк даний учинок завжди об'єктивно бридкий, жодна добродісна людина його не здійснить.

Що ж у такому разі означає висловлювання «Даний учинок є правильним, тому що його завжди здійснить добродісна людина»? Вочевидь, не можна сказати, що вчинок стає правильним лише тому, що подібні вчинки здійснюють добродісні люди. Зрозуміло, що молода недосвідчена особа, не впевнена в тому, буде та чи

інша дія моральною чи аморальною, може подивитися, як у подібному випадку поводиться більш досвідчена людина. Порівнюючи свою ситуацію з аналогічними ситуаціями, в яких опинявся її приятель, чи знайомий, вона може подумати: «Він повівся так-то і так-то, він вважає, що це правильно, інакше ніколи не став би поводитися в такий спосіб. Я можу наслідувати його приклад». Однак якщо потрібно обрати те, що дійсно морально, а що аморально, то досить небезпечно визначати моральний учинок по тому, що роблять добродесні люди. Те, що вони повелися в певний спосіб, не робить даний учинок правильним. І добродесні люди іноді помиляються.

Крім того, якщо моральність учинку ставити в залежність від того, чи здійснює його добродесна або недобродесна людина, то перш ніж оцінювати вчинок, потрібно спочатку оцінити людину, яка його здійснює, і встановити, чи була вона добродесною в момент здійснення цього вчинку. А це, як стверджує Роберт Лоуден, дуже важко зробити⁶⁸. Деякі зовні добродесні вчинки можуть здійснюватися людьми, котрі далеко не добродесні. Юда Іскаріот молився й поведився як справжній учень Христа протягом трьох років, і всі, за винятком Самого Христа, вважали його таким, доки зрадництво не показало його справжню сутність.

Таким чином, етиці чесноти не вдається знайти заміну об'єктивності моральних норм та абсолютних цінностей. Вона, фактично, виявляється залежною від них. Предмети і вчинки повинні бути об'єктивно благими і правильними, перш ніж добродесна людина надасть їм перевагу. Хоч зрозуміло, що добродесна людина швидше побачить правильне і блага, ніж закоренілий злочинець, так само як досвідчений мистецтвознавець легко розпізнає шедевр там, де непрофесіонал його не зауважить.

2. Мета етики чесноти в концепції Херстхауса

Подібно до Слоута, Херстхаус вважає, що «чесноти — це якості характеру, котрі потрібні суб'єкту для досягнення щастя (евдемонії), загального благополуччя і добробуту»⁶⁹.

Як ми вже переконалися вище, немає певності у розумінні щастя в Арістотеля: чи вважав він, що щастя — це жити відповідно до чесноти, чи воно — мета життя і нагорода за добродесність.

Пояснимо, у чому відмінність між цими двома позиціями на прикладі з повсякденного життя. Уявіть собі двох юнаків. Один постійно тренується і бере участь у футбольних тренуваннях, прагнучи досягти майстерності у грі. Він знаходить задоволення в самому футболі. Іншому

юнакові також подобається грати у футбол, і він також мріє досягти спортивних висот. Але він хоче не просто грати у футбол. Його цікавить щось інше: він прагне нагород, його головна мрія — одержати кубок світу.

Як же в такому разі пов'язати щастя з практикою етики чесноти? Чи полягає воно просто в добродієчності житті? А може воно — щось більше, ніж певна мета, котра досягається шляхом добродієчного життя? Слоут вважає, що в концепції Херстхаус щастя розуміється як щось більше, ніж просто добродієчне життя, щось відмінне від нього. Таким чином, життя, відповідно до етики чесноти, — це, врешті-решт, тільки засіб досягнення вищої мети — щастя.

Якщо це так, то що таке щастя і як його визначити? Яке б визначення ми йому не дали — і це турбує Слоута, — етика чесноти вже не є самодостатньою і незалежною. Її вищою метою має бути щось інше, а тому значення і цінність також залежать від того іншого.

Прихильники християнської етики не мають жодних проблем із цим поняттям. Вони переконані, що добродієсна поведінка, хоч вона блага і бажана, не є самодостатньою. За нею стоїть якась вища мета, яка не може бути визначена в звичних термінах етики. Це — прославлення Бога і вічна насолода спілкування з Ним. Однак моралісти, які не вірять у Бога, все-таки повинні відповісти на запитання: навіщо бути моральною людиною? Для відповіді на це запитання їм необхідно або винайти якусь вищу мету, на зразок щастя (як би воно не визначалося), або розглядати моральну поведінку як цінність і мету саму по собі — дійсно вищу мету в житті.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Прокоментуйте тезу: «У розвиток сучасної етики чесноти значний внесок зробили філософи-жінки».

2. Чим відрізняється етика чесноти від утилітаризму і кантіанства?

3. Як ви розумієте загальну характеристику етики чесноти, дану Слоутом?

4. «Деякі прихильники етики чесноти виступають проти правил. Вони стверджують, що при прийнятті моральних рішень усе

залежить від чуття й освіченості добродісної людини у сфері етики». Що означає це твердження? На яких підставах воно робиться?

5. Чим, на думку Херстхауса, визначається моральність або аморальність того чи іншого вчинку?

6. «Вчинок вважається моральним, якщо його здійснить добродісна людина». У чому двозначність цього висловлювання?

7. Чи картина є витвором мистецтва тільки тому, що її вважає такою досвідчений мистецтвознавець? Чи він вибирає її тому, що вона дійсно є шедевром?

8. З якими проблемами, з точки зору Роберта Лоудена, зустрічається етика чесноти, коли необхідно оцінити моральність суб'єкта? Чи згодні ви з його критикою етики чесноти?

9. Чому небезпечно визначати моральну поведінку як те, що «воліють робити моральні люди»?

10. Чи вважаєте ви правильним запропонований висновок: «Теорії чесноти не вдається знайти заміну об'єктивності моральних норм та абсолютних цінностей. Вона, фактично, виявляється залежною від них»?

11. Що Херстхаус вважає метою етики? Чому М. Слоут критично ставиться до її інтерпретації?

12. Прочитайте приклад про двох різних аматорів гри у футбол. У чому відмінність їхнього ставлення до футболу?

13. Що має на увазі Слоут, стверджуючи, що етична система має бути самодостатньою і не ставити мету, яка виходить за її межі?

14. Чому християни кажуть, що добродісне життя недостатнє саме по собі і тому повинна існувати мета, яка знаходиться за рамками добродісного життя? Яка ця мета?

Концепція етики чесноти М.Слоута

Концепція Майкла Слоута спрямована на виявлення єдиного основоположного принципу, який може зробити етику чесноти дійсно єдиною теорією, порівняно з такими етичними теоріями, як утилітаризм і кантіанство, та продемонструвати її переваги.

Подібно до інших прихильників етики чесноти, Слоут обстоює оцінку моральності вчинку з позицій діючої особи. Це означає, що моральність учинку залежить не від оцінки його наслідків, як в утилітаризмі, а від оцінки добродісності діючої особи. Як же в такому разі оцінюється добродісність діючої особи? Слоут висуває такі пропозиції.

1. Моральність зводиться до єдиного основоположного мотиву – загальної доброзичливості (universal

benevolence), тобто доброзичливого ставлення до всіх і всього. У такому разі не потрібно оцінювати, чи є здійснюваний кимось учинок моральним або аморальним, шляхом аналізу його результатів. Ви не будете його оцінювати на основі того, чи підкоряється людина, яка здійснює його, якомусь моральному правилу. Він оцінюється за тим, наскільки близько добродесність діючої особи на момент здійснення вчинку відповідає *моральній якості* загальної доброзичливості. Жодне інше обґрунтування вчинку діючої особи не потрібне. Загальна доброзичливість не сходиться до жодного іншого більш фундаментального принципу, морального закону чи Особистості: вона сама є фундаментальною. Навіть якщо вчинок людини з огляду на якісь непередбачені обставини призвів до катастрофічних результатів, ця людина не підлягає обвинуваченню, позаяк керувалася загальною доброзичливістю.

Однак, зрештою, Слоут зізнається в тому, що не задоволений загальною доброзичливістю як основоположним принципом, оскільки цей принцип має ті ж вади, що й утилітаристське уявлення про мораль. Як ми переконалися вище, згідно з Бентамом, людина не тільки повинна діяти так, щоб сприяти найбільшому щастю найбільшій кількості людей, але й при підрахунку цієї кількості вона має бути цілком безсторонньою і дотримуватися повної нейтральності стосовно своїх близьких родичів: матері, дітей тощо. Так, вона не може перешкоджати їхній загибелі, якщо їх загибель сприяє найбільшому задоволенню найбільшій кількості людей.

Більшості людей таке ставлення видається антигуманним. Однак якщо загальну доброзичливість покласти в основу етики чесноти, то ми знову прийдемо до подібної ж антигуманної позиції. Згідно з такою позицією, доброзичливість людини завжди повинна бути універсальною. Вона не сумісна з її турботою про близьких родичів, з тим, щоб її ставлення до них відрізнялося від її ставлення до інших людей, котрі живуть з нею в одному місті. Людина також не припускає, що буде якимось інакше ставитися до своєї країни, ніж до інших країн світу. А позаяк у даний час етична теорія вважається незадовільною, якщо вона застосовна тільки до

особистого життя людини та її ставлення до близьких людей і не застосовна до державних і міжнародних справ, Слоут шукає якийсь один основоположний принцип, що об'єднає етику чесноти й водночас поєднає любов і турботу про своїх близьких друзів зі справді гуманістичною турботою про все людство.

2. Моральність розуміється як етика турботи.

Слоут указує, що в останні два десятиліття були висунуті дві концепції, котрі розвивають етику турботи як, за своєю суттю, жіночу етику. Жіноча етика вважається протилежною традиційній чоловічій етиці, заснованій на поняттях права, справедливості, корисності, зрозумілій за кількісними параметрами. Такими є концепції Керол Гілліган (див. її книгу «Іншим голосом: психологічна теорія і розвиток жінки»⁷⁰) і Нел Ноддінгс (див. її книгу «Турбота: жіночий підхід до етики і морального виховання»⁷¹). Слоут сприйняв ідею турботи як основоположний принцип моральності і застосував його до свого варіанта етики чесноти, що виходить з діючої особи.

Він розвиває свою концепцію з уявлення про інстинктивну любов батька до своїх дітей. Потім переходить до опису батька, який має двох двадцятилітніх синів. Один з них — здорова, енергійна і честолюбна молода людина, а інший — інвалід. Далі Слоут розмірковує, що для здорового сина він як батько може зробити небагато, тоді як хворому може і повинен допомагати весь час. Потім Слоут запитує: як саме батько цих двох дітей ділитиме між ними свої любов, допомогу і час?

Слоут запевняє, що у своїй поведінці люблячий батько не стане спиратися на вимоги якогось абстрактного принципу справедливості, а буде керуватися інстинктом турботи про обох синів. І хоч догляд за сином-інвалідом потребуватиме більше часу, батько буде прагнути і того, щоб подарувати свої час, любов і допомогу ще й другому синові.

Далі Слоут застосовує цю добре знайому всім модель взаємин між дбайливими батьками і дітьми до поведінки людей взагалі. Він указує, що існує значна різниця між турботою про близьких людей і родичів, турботою про рідну країну, а також турботою про інші країни та міль-

йони людей, з якими ми не знайомі. У першому випадку турбота спрямована на знайомих людей, на окрему людину, на окрему родину, на окрему державу, до яких ми маємо пряме відношення. У другому випадку виявляємо турботу не про тих, кого близько знаємо, а про людей у цілому; при цьому можемо знати деяких із них, а можемо й не знати нікого. Наша турбота в цьому випадку впливає з нашого загального гуманізму і доброзичливості.

Зміст міркування Слоута в тому, що справжня етика турботи спонукає нас виявляти увагу й любов до найбільш близьких та коханих людей. І цим етика турботи відрізняється від утилітаризму. Водночас вона надихає нас присвячувати частину часу, енергії і грошей на турботу про все людство.

Оцінка концепції Слоута

Спроба побудувати етичну систему, яка сприяла би розвитку етики практичної турботи, а також забезпечити її раціональне обґрунтування шляхом вбудовування в загальну філософську теорію заслуговує на безумовне схвалення. Своїм гуманізмом вона вигідно відрізняється від холодних, бездушних конструкцій звичайного філософського теоретизування.

Проте, коли ми починаємо запитувати про підстави етики чесноти і на який авторитет вона спирається, то наштовхуємося на складні питання як теоретичного, так і практичного плану.

Насамперед, це стосується твердження Слоута, що його версія етики чесноти виходить з діючої особи, тобто для оцінки вчинку вона розглядає не його результат і, звісно, не внутрішню моральну якість учинку, а радше мотиви діючої особи. Наведемо, приміром, його обґрунтування загальної доброзичливості (це обґрунтування так само стосується й етики турботи, котру він поділяє): «Заснована на позиції діючої особи (*agent-based*) моральність як загальна доброзичливість розглядає загальну і справедливу доброзичливість як вищий і кращий з мотивів, оцінюючи вчинки винятково в термінах того, наскільки їхні мотиви наближаються до загальної доброзичливості»⁷².

Не має сенсу заперечувати цінність мотиву загальної доброзичливості та ще меншою мірою — цінність мотиву турботи. Однак слід порушувати питання про *статус* цих мотивів. Візьмемо, приміром, турботу. Що це таке? Для більшості людей виявляти турботу про ближнього — єдина потреба, але знаходяться і такі, котрі не відчують в цьому необхідності.

Для розгляду питання скористаємося ще раз нашою аналогією з живописом. Деякі люди наділені здібністю до малювання від народження. Шляхом наполегливих занять вони розвивають цю здібність і домагаються визнання свого мистецтва з боку інших людей. Вони здобувають те, що давні греки назвали б *aretē* художника, — іншими словами, досягають досконалості в мистецтві малювання, — і люди оцінюють їхню роботу в *аретайчних* термінах.

А є люди, цілком позбавлені художнього дару, котрі дуже рідко беруться за живопис. Я також належу до їх числа. Якби я спробував намалювати чийсь портрет, то моє *aretē* художника було б оцінене як дуже низьке. Та нікому не спаде на думку — і в цьому мета використання нашої аналогії — сказати мені, що я *повинен* малювати і те, що я не малюю або малюю дуже погано; це порушення обов'язку.

А що можна сказати про етику турботи? Значна частина жінок, особливо тих, котрі мають дітей, піклується про свою родину й дітей. Те саме можна сказати і про батьків. Але якщо оцінювати моральний клімат у сучасному суспільстві об'єктивно, то слід чесно визнати: дуже поширена ситуація, коли чоловік не хоче одружуватися з матір'ю своєї дитини. Він не почувається зобов'язаним піклуватися про дружину й дітей. І, навіть уклавши шлюб, чимало чоловіків незабаром ідуть з родини, залишають своїх дітей та відмовляються утримувати їх. Одні з них починають піклуватися про чужих дітей, інші «кочують» з родини в родину. На жаль, уже не можна сказати, що такі випадки є винятками з правила, — настільки часто вони зустрічаються. (У деяких країнах кількість розлучень за рік дорівнює кількості шлюбів.)

Навряд чи можна вважати, що такі батьки піклуються про своїх дітей і дружин. Але постає запитання: чи повинні вони про них піклуватися? Чи можна вважати турботу

про родину їхнім обов'язком? Чи в даному випадку люди можуть висловитися про них так само, як про мої малюнки: «Цілком ясно, що з турботою про людей у вас не виходить, але ви й не повинні брати на себе турботу про них»? Таке питання може бути порушене і в багатьох інших ситуаціях. Наприклад, чи повинен банк піклуватися про своїх управителів? Чи може банк звільнити людину, яка пропрацювала в ньому все своє життя, і найняти на її місце молодшого співробітника?

Немає сенсу множити подібні приклади. Ясно, у чому суть цих питань: чи повинні ми піклуватися про інших людей? У системі етики чесноти поняттю обов'язку, яке відноситься до так званих деонтологічних понять, немає місця. Нагадаємо загальну характеристику етики чесноти, яку пропонує Слоут: «Етика чесноти визначає те, що морально, у світлі таких внутрішніх чинників, як характер і мотив, і, на відміну від більшості сучасних етичних концепцій, вона займається трактуванням аретаїчних понять, на кшталт “чарівний” і “чудовий”, котрі розглядає як фундаментальні, на відміну від деонтологічних понять, на зразок “слід”, “правильний” та “обов'язковий”»⁷³.

З християнського погляду, вада розглянутої концепції не піддається коректуванню. Біблійний підхід до подібних питань якісно відмінний. Каїн запитав Бога: «Чи я сторож брата свого?» І якби Бог відповів йому згідно з етикою чесноти, то сказав би: «Ну, знаєш, Каїне, якщо ти керуєшся загальною доброзичливістю або етикою турботи, то твоє ставлення буде аретаїчно чудовим. Якщо ти хочеш, щоб твоя поведінка була зрозуміла саме так, тобі треба подбати про свого брата. Але Я не можу сказати тобі, що ти повинен охороняти свого брата, позаяк це деонтологічне поняття».

Бог сказав Каїнові зовсім інше, що впливає зі Закону Божого: «Люби ближнього свого, як самого себе». А це деонтологічне уявлення.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Слоут каже про свої пошуки єдиного основоположного принципу чесноти. Які два принципи він обговорює та якому з них надає перевагу?

2. Що має на увазі Слоут, коли стверджує, що етична теорія повинна залежати від діючої особи?

3. Якби загальна чеснота була покладена в основу етичної системи, як можна було б вимірювати добродієність діючої особи?

4. Що маєється на увазі, коли говориться, що загальна доброзичливість не сходиться до будь-якого іншого фундаментального принципу або морального закону?

5. Чому Слоут заперечує загальну доброзичливість як фундаментальний принцип? На якій підставі він вважає, що як фундаментальна основа цей принцип був би таким же антигуманним, як і утилітаризм Бентама?

6. Які ідеї Слоут запозичив із концепцій Керол Гілліган і Нел Ноддінгс?

7. Яку проблему, на думку Слоута, вирішує етика турботи?

8. З якою метою Слоут застосовує приклад з батьком, котрий піклується про своїх двох синів?

9. Що означає твердження: «Етика чесноти виключає всі деонтологічні поняття і зосереджується виключно на аретаїчних цінностях»? Які наслідки випливають із цього висловлювання?

10. Турбота про людей – це, звісно, чудова чеснота, якщо її маємо. Але чи повинні ми піклуватися про інших? Якщо так, то чому? На чому засноване таке уявлення?

11. Чи повинні великі компанії піклуватися про своїх службовців?

12. Коли Каїн запитав Господа: «Чи я сторож брата свого?», що відповів йому Бог?

Е / **Егоїзм**

І. КРАЙНОЦІ В ЕТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

Етична теорія Арістотеля має дві чудові властивості. По-перше, вона заснована на спостереженні і глибокому аналізі; по-друге, вона реалістична. Найбільш очевидно ця реалістичність виявляється тоді, коли Арістотель стверджує, що в етичній практиці найскладніше дотримуватися золотой середини і найлегше дійти до крайнощів.

Ця думка Арістотеля стосується не лише етичної практики, а й етичної теорії, як це було вже показано в наведеному вище огляді найбільш відомих етичних систем.

Так, після епохи Просвітництва етичні теорії зосередилися на визначенні моральності або аморальності вчин-

ків людей і їх відповідальності у виконанні обов'язку. В останні десятиліття етика чесноти займається зовсім іншими питаннями. Акцент змістився з аналізу якості вчинків людей на їхні внутрішні чесноти, так що деонтологічний елемент виявився практично виключеним з аналізу. Однак зрозуміло, що в ідеалі етична думка не повинна скочуватися до жодної крайності, а має бути врівноваженим сполученням обох елементів.

Як показано вище, діяльний утилітаризм і етика Канта також являють собою крайнощі. Але у формальному викладі своїх посилок утилітаризм — цілком телеологічний і однозначно заперечує деонтологічний елемент, тоді як позиція Канта винятково деонтологічна й однозначно заперечує телеологію. Однак життя важко вмістити в якусь строгу схему. Тому не дивно, що за більш уважного аналізу виявляється: деонтологічний елемент вкрадається у вчення Бентама, а телеологічний — у вчення Канта.

Якщо ж подивитися на діяльний утилітаризм та етику Канта з іншого боку, то обидва ці вчення займають ту саму крайню позицію. Обидва вони заперечують законність будь-якого егоїзму або домагання власних інтересів. Утилітаризм гласить: оцінюючи найбільше задоволення для найбільшої кількості людей, окремий суб'єкт (діюча особа) має бути абсолютно нейтральним і безстороннім. У критичних ситуаціях він не повинен надавати перевагу своїм близьким і коханим людям. Батько, мати, брати і сестри, дружина й діти повинні бути принесені в жертву, якщо це необхідно, для досягнення найбільшого задоволення найбільшої кількості людей.

У вченні Канта егоїзм також оголошується поза законом. Моральним вважається лише такий учинок, каже Кант, який здійснюється людиною, котра керується почуттям обов'язку. Благе діяння, продиктоване добротою або співчуттям, морально неспроможне. Крамар, міркував він, може ставитися до своїх покупців справедливо, але оскільки він робить це з власної вигоди (якби він ставився до них несправедливо, то втратив би усіх своїх клієнтів і розорився), то його чесна поведінка не має моральної цінності. Кант, напевно, вважав би приказку «Чесність — найкраща політика» ознакою розбещеної

свідомості. Йому важко було уявити, що крамар може діяти і з почуття справедливості, і з власного зиску.

Перейдемо до етичної теорії, прихильники якої займають іншу крайню позицію. Ця теорія називається етичним егоїзмом і стверджує, що єдиною морально спроможною дією є вчинок, зроблений виключно з власного інтересу діючої особи.

Тому зрозуміло, що у свідомості деяких людей «етичний егоїзм» означає ототожнення егоїзму і дії заради власних інтересів. У результаті і те й інше розглядаються з однаковим несхваленням. Курт Байер так змальовує егоїстів: «... зосереджені на самих собі, бездумні, байдужі, безжальні люди, схильні до самозвеличчування і гонитви за задоволеннями. Вони не задумуються про ціну цих задовольень і думають тільки про себе. А якщо й думають про інших, то лише як про засоби для досягнення своїх цілей»⁷⁴.

Це досить категоричне висловлювання. І якби домагання власних інтересів завжди було б тотожне егоїзмові, воно заслуговувало б на такий же осуд.

Однак домагання власних інтересів не завжди те саме, що егоїзм. Прирівнювання дії в ім'я власної вигоди до себелюбності може призвести до плутанини і неправильної інтерпретації етичних систем. Іноді подібна ситуація трапляється при інтерпретації християнської етики.

Одна з таких інтерпретацій належить християнським теологам, які перебувають під впливом учення Канта, що людина повинна діяти, керуючись виключно своїм обов'язком. Звідси можна зробити висновок, що служіння Богові, продиктоване особистим інтересом, аморальне. Відповідно до подібних концепцій, Біблія навчає, що єдино прийнятна поведінка заснована на повному зреченні самого себе: потрібно взяти свій хрест і служити Богові, забуваючи про власні інтереси.

Протилежної крайності дотримуються критики християнської етики. Вони також розглядають особистий інтерес людини (принаймні, у цьому контексті) як щось аморальне. Проте і вони вказують на деякі тексти з Біблії, що закликають християн служити Богові в надії на винагороду за свої труди. Подібні критики роблять висно-

вок, що таке положення християнського вчення морально занепале.

Для об'єктивної оцінки етичних систем, що будуть на вигоді й інтересі, повинні розглянути, який зміст вони вкладають у ці поняття. Але спочатку звернімося до того, як інтерпретуються ці поняття в християнській етиці.

II. ВІДМІННІСТЬ МІЖ ДОМАГАННЯМ ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ЕГОЇЗМОМ

А. Основна відмінність

У своїй книзі «Елементи філософії моральності» Джеймс Рейчелс підкреслює, що не завжди вчинки, які здійснюються з особистого інтересу, є егоїстичними⁷⁵. Скажімо, хвора людина діє з думкою про власне здоров'я, коли йде до лікаря. Проте егоїзмом таку поведінку назвати, звісно, не можна. Вона не завдає нікому шкоди і нікого не позбавляє жодних благ. Однак можна навести приклади, які описують зворотню ситуацію. Так, якщо в домі обмежена кількість їжі і хтось із членів родини з'їсть усе або зажадає більше, ніж йому належить, це вже буде егоїзмом.

Б. Моральна прийнятність поведінки, заснованої на поєднанні мотивів

Учення Канта, як ми пам'ятаємо, полягає в тому, що морально прийнятними є лише ті вчинки, які здійснюються винятково з почуття обов'язку. Учинки, здійснені з інших мотивів, вважаються морально неспроможними. Проте можна навести приклади, котрі не узгоджуються з цим принципом.

Уявімо собі таку ситуацію з буденного життя. Восени, коли всі люди займаються заготівлями на зиму, Ірина законсервувала більше ягід і фруктів, аніж потрібно для її родини. При цьому вона керувалася такими мотивами.

1. *Обов'язок*. Її родина складається з чоловіка і чотирьох дітей, тому вона вважає, що повинна піклуватися про те, як їх нагодувати.

2. *Особистий інтерес*. Значну частину заготівель, не потрібних її родині, вона збирається продати на базарі, щоб купити собі нове плаття.

3. *Співчуття*. Консерви, що залишаться, вона збирається віддати бідній, недавно овдовілій жінці, матері трьох дітей.

Таким чином, ця господиня, роблячи свої зимові запаси, керувалася кількома мотивами. Якби вона робила їх, дбаючи лише про потреби своєї родини і власний обов'язок, то Кант вважав би її працю моральною. Однак частину консервів вона приготувала зі співчуття до сусідки, і аж ніяк не з почуття обов'язку. Вона просто пожаліла бідну вдовицю і діяла зі співчуття до її потреб. Більш того, вона віддала їй свої дарунки з радістю й одержала велике задоволення, побачивши вираз подяки на обличчях жінки та її дітей. Чи повинні ми погоджуватися з Кантом, що ця частина її діяльності морально неспроможна, позаяк не продиктована виключно почуттям обов'язку?

Відомо, що частину консервів Ірина зробила на продаж, розраховуючи на виручені гроші купити собі плаття, нехай не розкішне, але модне й гарне. І в цьому вона, звісно, діяла, виходячи з особистого інтересу. Одразу можна сказати, що це не було дією, яку можна назвати користолюбною: Ірина нікого не обділила, і сімейний бюджет також не постраждає від її покупки. Очевидно, що у даному випадку вона діяла не з почуття обов'язку: обов'язок не приписував їй купувати собі обновку. Це — особистий інтерес. Натомість, Кант, звісно, міг би сказати, що людина повинна вдягатися, а не ходити по вулицях голою, і що в цьому випадку особиста вигода співпадає з виконанням обов'язку.

Подібні приклади показують, що принцип Канта про неодмінний зв'язок між обов'язком і моральністю є великим спрощенням. Він не бере до уваги всю складність людської поведінки.

В. Християнська етика і правомірність особистого інтересу

1. За визначенням, *в інтересах людини як створеної істоти — служити волі і меті свого Творця*.

Якщо ми, як цілісні істоти в єдності тіла, душі, духу, вмінь і здібностей, самого подиху, завдяки якому живемо, були створені Богом, за Його сповненими любові

діянням і волею, то хіба не в наших особистих інтересах служити Його волі і догоджати Йому?

Припустімо, віруючий не вважає своїм першорядним завданням служити Богові в ім'я радості і винагороди, які одержує завдяки цьому служінню. У нашому заплутаному світі, часто ворожому будь-якій ідеї Бога і Христа, бути вірним Богові надзвичайно складно. Однак навіть за таких умов лише наклепник, який лихословить із приводу характеру Бога, може сказати, що життя в ім'я служіння Богові перетворюється для віруючого на безрадісну, невдячну працю. Ісус Христос говорить прямо протилежне: «Моя пожива — чинити волю Того, Хто послав Мене, та довершити Його справу» (Івана 4:34). Вочевидь, Він одержував особисте задоволення і підтримку від служіння Богові. З нашого боку було б самовпевненістю думати, що ми морально вищі за Христа і не маємо потреби в такому джерелі життєвих сил. Більш того, Христос, як Хліб Життя, закликає нас усіх прийти до Нього та вгамувати свій духовний голод.

2. В інтересах кожної людини шукати примирення з Богом, спасіння і вічного життя.

Про це говорив Сам Христос. Звертаючись до народу, Він закликав: «Силкуйтесь увійти через вузькі двері, бо багато хто, кажу вам, будуть намагатися ввійти, та не зможуть. Коли ж устане Господар і замкне двері, ви станете знадвору й будете стукати у двері, кажучи: Господи, [Господи], відчини нам! А Він у відповідь скаже вам: Я не знаю вас, звідки ви є! <...> Там буде плач і скрегіт зубів, — коли побачите Авраама, Ісаака, Якова й усіх пророків у Царстві Божому, а себе — вигнаними геть» (Луки 13:24,25,28).

Проте чимало моралістів переконують, що проти цього вчення можна заперечити. Якби йшлося про наполегливу працю з метою одержання диплома або наукового ступеня, то вони б його схвалили. Або якби потрібно було працювати понаднормово, щоб заробити грошей і купити квиток на концерт відомого музиканта, то вони би також це підтримали. Однак вважають неприйнятною хорошу поведінку, підпорядковану бажанню потрапити

в рай. Вони кажуть, що це підриває самі основи моральності, оскільки моральність повинна впливати з абсолютно безкорисливого бажання бути моральним заради самої моральності, а не заради того, що можна одержати завдяки правильній поведінці.

Проте така критика християнської моралі ґрунтується на її неправильному розумінні. Справді, неможливо ввійти в Царство Боже завдяки правильній поведінці. Примирення з Богом, прощення, спасіння, рай — усе це дається людині як дар, а не як нагорода за «хорошу поведінку». У Біблії читаємо: «...ви спасенні благодаттю через віру, і це не від вас, це Божий дар, не від справ, щоб ніхто не хвалився» (Ефес.2:8,9).

Далі. Коли Господь, наш Творець, пропонує людству Свій дар, то було б абсурдно прикидатися, що в інтереси людини не входить з готовністю прийняти його, і тим більше нерозумно ігнорувати або навіть відкидати його як щось нецікаве. Так, Христос сказав жінці, яка була глибоко незадоволена своїм життям і відомими їй релігійними вченнями: «Коли б ти знала Божий дар... ти просила б у Нього, і Він дав би тобі живої води» (Івана 4:10). Таким чином, справжній особистий інтерес на цьому рівні не тільки морально припустимий, а й є явним благом і необхідністю.

Значення зречення самого себе

Але якщо це так, то постає запитання: *чому ж Біблія говорить про необхідність зречення самого себе?* Відповідь міститься в проповіді Христа, яку Він адресував Своїм учням: «Відтоді Ісус почав виявляти Своїм учням, що Йому потрібно... багато постраждати від старших, первосвящеників і книжників, бути вбитим і третього дня воскреснути <...> Тоді Ісус сказав Своїм учням: Коли хто хоче йти за Мною, хай зречеться самого себе, візьме свій хрест і йде за Мною. Бо коли хто хоче спасти свою душу, той погубить її, а хто погубить свою душу заради Мене, той знайде її. Бо яка користь людині, коли вона увесь світ здобуде, а свою душу занепастить? Або що дасть людина взамін за свою душу? Адже Син Людський має прийти у славі Свого Отця з ангела-

ми Своїми і тоді віддасть кожному згідно з його ділами» (Матв.16:21,24-27).

У цьому уривку Христос звіщає, що буде відкинутий владою, розп'ятий і воскресне, а потім прийде на Землю знову. Він попереджав Своїх учнів, що світ не ставитиметься до них краще, ніж до Нього Самого. «Якщо Мене переслідували, то й вас будуть переслідувати...» (Івана 15:20). І це не перебільшення: мільйони християн випробували на собі переслідування, були страчені через свою віру в Христа, причому не тільки в часи римлян, які кидали їх на розтерзання левам. Будь-яка людина, котра збирається стати учнем Христа, може зіткнутися з таким ставленням. Вона повинна бути готовою втратити своє життя в ім'я вірності Христу, але, втративши своє життя, тим самим і збереже його — вона отримає вічне життя і винагороду в Царстві Божому, коли Христос повернеться знову. Проте якщо хтось, маючи на меті хибні особисті інтереси, відкине Христа, аби зберегти своє життя в цьому світі, він, насправді, втратить його, позаяк уже ніколи не буде насолоджуватися вічним життям із Христом у Його майбутньому Царстві.

Однак слід зазначити, що навіть у процитованому вище трагічному уривкові Христос згадує про особистий інтерес людини: «...яка користь людині, коли вона увесь світ здобуде [відкинувши Христа — *Д.Г., Д. Л.*], а свою душу занапастить?», адже вона втратить своє життя в майбутньому світі.

3. Дбання про особисті інтереси необхідне в щоденному житті.

Немає жодного сенсу приховувати той факт, що саме особистий інтерес керує нами в повсякденному житті. Добре тим, хто отримує задоволення від своєї щоденної праці і хто займався би нею, навіть якби йому за це не платили. Однак, зазвичай людей до цього спонукає порожній шлунок, потреба в одязі й житлі... Загальне біблійне правило для всіх людей, спроможних працювати, гласить: «... коли хто не хоче працювати, хай не їсть» (2Сол.3:10).

Водночас Біблія не схвалює людей, котрі працюють виключно з особистої вигоди. У Посланні до ефесян прямо сказано: «Хто крав, хай більше не краде, але краще

хай працює, роблячи своїми руками добро, *щоб мав що подати тому, хто має потребу*» (Ефес.4:28) (курсив наш. — Д.Г., Д. Л.). Таким чином, у щоденному житті перед нами не стоїть вибір: *або* керуватися власною вигодою й особистим інтересом, *або* бути абсолютним альтруїстом. Зазвичай ми керуємося і тим, і іншим. Єдине, що зовсім неправильно, — жити винятково заради себе, не беручи до уваги інших людей, їхні потреби й інтереси, біль і страждання, до яких може призвести наш крайній егоїзм.

Існує очевидна відмінність між скнарою, котрий, нагромадивши величезний статок, іде у свій замок і використовує свої гроші лише для того, щоб оточити себе розкошами, і людиною на зразок Ендрю Карнегі (1835—1919), котрий розпорядився, щоб його статок пішов на благодійні цілі. Завдяки цьому було підтримано чимало освітніх інститутів, бібліотек, мистецтво. Був створений також Фонд миру Карнегі для просування мирних ініціатив.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Уякому розумінні етика чесноти являє собою крайню позицію?
2. На яких підставах можна сказати, що діяльний утилітаризм та етичне вчення Канта протилежні одне одному?
3. Що їх споріднює між собою?
4. Що означає термін «егоїст»? Чи можете ви навести історичні приклади егоїстичних людей?
5. У чому відмінність між діяльністю в особистих інтересах і егоїзмом?
6. Чи можуть змішані мотиви бути морально прийнятними?
7. З одного боку, якщо ми створені Творцем, то чому звідси логічно випливає, що в наших інтересах служити волі й меті нашо-го Творця?
8. З іншого боку, якщо ми – продукт позбавлених свідомості сил, то чи повинні ми комусь або чомусь служити? Чи це в наших інтересах? А може в такому разі нашим головним мотивом мало би бути виживання найбільш пристосованих?
9. Чи може бути прагнення отримати особисте спасіння егоїстичною або негідною метою? Якщо ні, то чому?
10. Чи навчає християнство доброчесної поведінки заради користі, яку люди можуть з цього мати? Якщо ні, тоді скажіть, чого воно навчає людей?

11. Що має на увазі Біблія, коли говорить, що людина повинна відректися («зректися») себе? Чому Христос навчав Своїх учнів, що вони повинні бути готовими до цього?

12. Щоденна праця в житті християнина може бути продиктована різними мотивами. Які це мотиви: необхідність? Добродійність? Честолюбство? Особистий інтерес або вигода? Гроші і блага?

Г. Християнська етика і порочність егоїзму

Людські істоти відрізняються від ссавців тим, що порівняно з тваринами людські дитинчата залишаються протягом тривалого часу абсолютно залежними від своїх батьків або інших людей, які за ними доглядають. І дійсно переважна більшість людей, котрі живуть в умовах цивілізації, навряд чи може бути незалежною від послуг і допомоги інших людей. Отже, людина, яка живе лише в ім'я особистих інтересів, винна в порушенні найбільш фундаментальних умов життя людського суспільства. Більш того, вона серйозно підриває свою роль і свої життєві можливості.

Образ людського тіла в обговоренні етичних проблем

Розмірковуючи в тому ж плані, і язичницькі, і християнські філософи в давні часи використовували подобу людського тіла з його багатьма органами і частинами як аналогію для ілюстрації відносин між окремою людиною і політикою держави, а також взаємин між окремою людиною і духовним тілом Христа (див. подібну політичну метафору в Мененія Агріппи⁷⁶ та розширену метафору Апостола Павла в 1Кор.12:12-31). Аналогічне міркування можна знайти в більш пізній літературі – у прихильників російської ідеї соборності. Усі ці міркування можна підсумувати в такий спосіб.

1. Індивід не повинен відчувати незручності, розмірковуючи про своє благополуччя й особисті інтереси. Якщо ви поранили ногу, то сигнал про неблагополуччя в носі посилається в мозок, і цей сигнал означає, що ви повинні звернути увагу на поранену ділянку. Щоби держава, церква, виробниче підприємство чи родина як цілісні утворення нормально функціонували, потрібна турбота про благополуччя окремих людей. Адже і держава,

і церква, і підприємство, і родина — це співтовариства, цілісні об'єднання, що складаються з індивідів.

2. Індивід не повинен принижувати свою значимість. Він не може також недооцінювати (або переоцінювати) свої здібності. Людське тіло функціонує, навіть якщо позбавлене рук або очей. Однак його функціонування менш ефективне, ніж тіло, яке має всі кінцівки й органи. Людське суспільство лише збагачується, коли кожен його індивід максимально розвиває свої здібності.

3. Водночас з боку будь-якого індивіда було б великим самовпевненням вважати себе настільки важливим, що не потребує іншого співтовариства і може піклуватися виключно про себе, незалежно від того, як така поведінка відіб'ється на інших членах суспільства. Якщо людина, поступаючись патологічним потребам свого організму, впадає в пияцтво або вживає наркотики, то рано чи пізно все її тіло зруйнується. Якби наші ноги раптом збунтувалися і відмовилися служити тілу, вони тим самим утратили би свою основну функцію. А якби вони надовго відмовилися служити людині, то це призвело б до їхньої повної атрофії.

Абсолютний егоїзм протиприродний, непрактичний і, зрештою, зумовлює самознищення егоїстичної людини.

Християнське уявлення про служіння та винагороду

Новий Завіт неодноразово закликає людей жити і працювати в ім'я служіння, яке згодом буде винагороджене в прийдешньому Царстві Христа: «Що тільки робите, робіть від душі, наче для Господа... Знайте, що від Господа одержите нагороду — спадщину; адже Господові Христові служите!» (Колос.3:23,24).

Як ми вже казали вище, світські моралісти не в захваті від подібної життєвої позиції: безкорисливе служіння Христові в ім'я винагороди в далекому майбутньому видається декому з них недостатнім мотивом для моральної поведінки. Якщо християни так люблять Христа, розмірковують ці моралісти, то мали б служити йому безкорисливо, не сподіваючись на винагороду за це служіння. Марксистки ж вважають, що ідея винагороди на

небесах є для капіталістів способом обману робітників. Разом з тим самі вони закликали і закликають пролетаріат вкладати свою працю в утопічний проект побудови майбутнього комуністичного суспільства.

Отже, нам необхідно зрозуміти зміст поняття винагороди в Новому Завіті.

1. Найважливіше – стосунки між Христом як Господом та Його учнями як слугами. У нашому теперішньому світі робітники не завжди одержують від роботодавців чесну і справедливу винагороду за свою працю. Однак Христос з огляду на Свою природу і характер не може не винагородити Своїх слуг за те, що вони для Нього зробили та чим задля Нього пожертвували.

2. Другий за значимістю момент – природа самої нагороди. Одного разу двоє з учнів Христа попросили, щоб в обмін на їхнє служіння і самовіддану працю Христос пообіцяв їм, що вони посядуть у Царстві Божому два найбільш почесних місця поруч із Ним. Це прохання означало, що вони неправильно уявляли собі характер нагороди, котру одержать вірні Богові люди. У відповідь на прохання учнів Христос сказав: «Ви знаєте, що ті, кого вважають володарями народів, панують над ними, а їхні вельможі гноблять їх. Та не так буде між вами. Але як хто між вами хоче бути великим, нехай буде вам слугою» (Марка 10:42,43).

Нагорода за служіння Христові і людям заради Його Імені полягає в тому, що людина набуває нові навички й уміння, аби й надалі служити людям. У такому принципі немає нічого дивного. Порівняймо цю ситуацію зі спортивним життям. Нагородою за наполегливі тренування є гра в наступному турі і далі – можливість виступати в міжнародних змаганнях. А в прийдешнім Царстві Христа можливість служити іншим стане найбільшою нагородою, якої прагнули б найегоїстичніші на світі люди, якби пізнали Істину. У цьому парадокс християнства.

3. І, нарешті, третій важливий момент у розумінні винагороди – взірєць християнської поведінки.

Християнська ідея пришествя Царства Божого, де кожен вважатиме найбільшим щастям служити іншій лю-

дині, — не фантазія. Взірець такої поведінки був продемонстрований на нашій Землі. «Бо й Син Людський, — сказав Христос Своїм учням, — не прийшов, щоб служили Йому, але щоб послужити і душу Свою дати як викуп за багатьох!» (Марка 10:45).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке егоїзм?

2. Що мається на увазі, коли йдеться, що егоїстична людина завдає серйозного удару по самих основах людського буття і суспільства? Чи згодні ви з цим?

3. Що таке соборність?

4. Узагальніть зміст наведеної в даному розділі аналогії між людським тілом і поведінкою окремої людини в суспільстві. Який висновок можна зробити на підставі аналогії щодо поєднання особистого інтересу і служіння людям?

5. Коли християни говорять про те, що послідовники Христа служать Йому й іншим людям, сподіваючись на винагороду, то якої саме винагороди вони прагнуть?

6. Яке ставлення до людей та які мотиви поведінки містяться в моделі поведінки, запропонованої Христом Своїм учням?

III. ЕТИЧНИЙ ЕГОЇЗМ

Насамперед, слід зазначити, що етичний егоїзм не є просто описом поведінки більшості звичайних людей. Як етична теорія, він *нормативний*. Його основні принципи утверджують те, що люди *повинні* робити, а саме: кожен має діяти *виключно в ім'я власного добробуту, без урахування інтересів інших людей*.

Звісно, цей принцип дає змогу етичному егоїсту допомагати іншим людям, наприклад, не красти, не порушувати обіцянок тощо, *якщо* це відповідає інтересам егоїста. Він може, наприклад, розглядати допомогу своєму сусідові як чудовий тактичний хід, якщо цей сусід згодом буде спроможним допомогти і йому. Проте принцип етичного егоїзму проголошує, що людина не буде нікому допомагати, якщо це не в її інтересах; і цей принцип не забороняє людині нічого з того, що узгоджується з її інтересами.

Коментар

Цілком очевидно, що чимало людей насправді додержуються такого принципу у своїй поведінці, навіть якщо відкрито цього не визнають. Однак як теорія, етичний егоїзм внутрішньо суперечливий.

1. Питання про статус етичного егоїзму. Припис «Дій відповідно до своїх інтересів» не є в цій теорії одним із безлічі конкретних правил, що можуть бути застосовані до деяких ситуацій для вирішення моральної дилеми. Це єдиний основоположний принцип, на якому заснована вся теорія. У ній не існує морального принципу, який би стояв над ним та іноді скасовував би його. Отже, він означає: якби я вирішив, що в моїх інтересах когось убити, то мав би піти на убивство.

Припустімо, наприклад, що, як бізнесмен, я конкурую з іншим бізнесменом. Йдеться про такий дохідний бізнес, коли я можу подумати, що в моїх інтересах усунути свого конкурента, скориставшись «послугами» найманого вбивці. Теорія етичного егоїзму не містить заборони на подібний учинок, утім, як і на тисячу інших подібних злочинь.

2. Логічні і практичні суперечності, пов'язані з універсалізацією основоположного принципу етичного егоїзму.

Візьмемо, приміром, згадану вище ситуацію конкуренції в бізнесі. Як етичний егоїст, я вважаю, що не тільки повинен завжди діяти відповідно до своїх власних інтересів, а й будь-яка інша людина має діяти так само. Отже, це універсальне правило поширюється і на мого конкурента. В його інтересах попередити напад на нього найманого убивці. Мій конкурент має на це моральне право. Але якщо я маю моральне право усунути його як конкурента, то як може він, посилаючись на своє моральне право, перешкодити мені зробити те, що відповідає моєму моральному праву? Звичайно, така дія не відповідатиме моральному праву. Як же той самий учинок тієї самої людини (мого конкурента, який заважає мені його усунути) може бути водночас моральним і аморальним?⁷⁷

3. Порада діяти на підставі принципу етичного егоїзму – потенційно аморальна. Подібна порада полягає в тому, щоб діяти, виходячи з інтересу суб'єкта, незалежно від того, є ця дія по своїй суті злом чи добром.

4. Загальний етичний егоїзм призведе до тотального підриву довіри в стосунках між людьми.

Припустімо, я хочу забезпечити собі пенсію і для цього вирішив зробити грошовий внесок. Оскільки я погано уявляю собі, як це робиться, то повинен порадитися з незалежним фінансовим консультантом. Розмір гонорару, який одержує консультант від страхової компанії за консультацію клієнта, котрий бажає зробити внесок у цю

компанію, залежить від компанії. Компанія, яка платить йому великий гонорар, можливо, є ненадійною, тоді як компанія, яка платить невеликий гонорар, можливо, є найкращою компанією. Як етичний егоїст, я хочу вчинити, виходячи виключно зі свого особистого інтересу. Тому я сподіваюся, що мій консультант – не є етичним егоїстом. Бо якщо він також етичний егоїст, то буде діяти, виходячи не з моїх інтересів, а власних, отже, я не можу покладатися на його пораду. Він просто порадить мені вкласти гроші в компанію, яка платить йому більший гонорар, навіть якщо це ненадійна компанія. Тому, як етичний егоїст, я мав би сподіватися, що мій консультант діє відповідно не до етичного егоїзму, а етичного альтруїзму, позаяк це єдина умова, за якої я міг би йому довіряти. Таким чином, етичний егоїзм як етична теорія має в собі внутрішні протиріччя, і його суперечливість зумовлена принципом, на якому він ґрунтується. Якщо ж я хочу діяти, виходячи виключно зі своїх інтересів, не зважаючи при цьому на інтереси інших людей, то я не можу розраховувати, що всі інші люди будуть діяти, виходячи з моїх інтересів.

IV. ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ЕГОЇЗМ

Підприємницький егоїзм – це форма економічної теорії. Він бере свій початок у знаменитому творі Адама Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Сміт проголошував егоїзм стосовно бізнесу. Він стверджував, що підприємці повинні мати свободу, яка не підлягає контролю чи обмеженню з боку держави. Вони мають розвивати свою справу, виходячи з власних інтересів і прагнучи найбільших доходів для себе та своїх пайовиків. Сміт запевняв: хоча підприємці діють, керуючись власними інтересами, доходами від їхньої діяльності буде користатися і співтовариство в цілому – за допомогою заробітної платні найманої робочої сили, а також цін, які вони платять своїм постачальникам, і тих сум, котрі виплачують будівельникам своєї нерухомості. Сміт писав: «Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника очікуємо ми одержати свій обід, а від дотримання ними власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму, і у жодному разі не говоримо їм про наші потреби, а про їхні вигоди»⁷⁸.

Прихильники такої форми економіки, заснованої на принципі вільної конкуренції (*laissez-faire*), стверджують, що подібна економіка призводить до збільшення

багатства широкої публіки. Цей принцип став основоположним в діяльності так званого вільного ринку. Зрозуміло, не можна заперечувати, що за останнє століття країни, які керувалися принципом підприємницького егоїзму, процвітали значно більше, ніж країни з жорсткою командною економікою.

Водночас абсолютно нерегульований комерційний егоїзм викликає серйозні проблеми. Звісно, навіть крайня форма егоїзму відповідає інтересам людей, котрі її дотримуються. Проте не завжди очевидно, особливо коли йдеться про країни, які розвиваються, що багатство тих, хто дотримується принципів підприємницького егоїзму, у достатніх кількостях потрапить до всього суспільства.

Наприклад, у деяких країнах, що розвиваються, багатство, здобуте міжнародними нафтовидобувними компаніями, не потрапляє до всього населення, а осідає на банківських рахунках різних чиновників. Неможливо забути, як у Бопалі (Центральна Індія) у грудні 1984 р. витік отруйного газу на американській фабриці пестицидів, що був явно викликаний недостатніми заходами безпеки, призвів до смерті близько 2500 осіб та численних травм у багатьох тисяч людей.

Або, скажімо, такий приклад. В одній з розвинутих країн на Заході був виявлений сорт сухого молока, який не забезпечує дітям потрібних поживних елементів. Тому там було припинено його продаж. Однак виробники цього сухого молока продовжують продавати його країнам, що розвиваються.

Тому очевидно, що нічим не обмежений комерційний егоїзм не приносить користі суспільству в цілому.

V. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕГОЇЗМ

Строго кажучи, психологічний егоїзм не є етичною теорією. Але він пов'язаний з етикою, оскільки претендує на пояснення природи людини, засноване на наукових уявленнях про мотивацію її поведінки. Його вихідне припущення полягає ось у чому: людина так улаштована, що вона психологічно не може зробити те, що не відповідає її особистому інтересові. Психологічний егоїзм не цікавить, морально чи аморально поведуться

люди. Він просто говорить, що люди завжди поведуться, виходячи з власних інтересів, бо такими вони є. Звідси робиться висновок, що будь-яка етична теорія, яка приписує людям певні дії, що не сприяють досягненню їхнього особистого інтересу, є помилковою: вона диктує людям робити те, що вони насправді не можуть робити.

Загальноновизнано, що коли людині пропонується щось зробити, то передбачається, що вона має можливість або здатність це зробити. Якщо ж вона такої можливості не має, то їй не повинна цього робити, і її не можна звинувачувати в тому, що вона цього не робить. Людина з паралізованими ногами не повинна лізти на високу скелю і знімати з неї дитину, яка туди якимось чином потрапила. Ніхто не звинувачуватиме цю людину і у тому, що вона не робить такої спроби.

Таким чином, відповідно до психологічного егоїзму, люди можуть робити тільки те, що хочуть робити. А їхня психічна організація така, що вони обов'язково хочуть робити лише те, що відповідає їхнім інтересам.

Однак у суспільстві широко відомі приклади альтруїстичної поведінки. Багато людей працюють безкоштовно в благодійних організаціях і проектах. А такі відомі люди, як мати Тереза чи Альберт Швейцер, взагалі присвятили своє життя турботі про бідних і хворих. Психологічний егоїзм не може заперечувати подібні приклади. Проте він стверджує, що такі бажання, які стоять за зовні неегоїстичною поведінкою цих людей, насправді є егоїстичними. Відповідно до психологічного егоїзму, ці бажання завжди неодмінно егоїстичні. І люди нічого не можуть із цим вдіяти. Вони навіть можуть думати, що діють альтруїстично, з найбільш неегоїстичних намірів. Однак це неможливо. Психологічний егоїзм, наполягаючи на науковій основі своїх узагальнень, стверджує, що люди так психологічно побудовані, що не можуть діяти інакше як у домаганні власних інтересів.

Наведемо приклад логіки міркувань представників цього напрямку. Уявіть собі, що в якомусь будинку почалася пожежа. У будинку залишилися двоє дітей. Вони кричать про допомогу. Повз будинок проходять два чоловіки. Один з них не робить жодної спроби врятувати

дітей. І прихильник психологічного егоїзму пояснює чому: це не в його інтересах, бо він розуміє, що може втратити власне життя, а він не робить нічого, що не в його інтересах. Інший чоловік кидається у вогонь і пізніше вмирає від опіків. Психологічний егоїзм пояснює і цей учинок. Людиною в даному випадку керує не жаль до дітей і не готовність пожертвувати собою. Це психологічно неможливо. Другий чоловік також діяв в межах своїх інтересів: він не зміг би жити з думкою про те, що не здійснив спроби врятувати дітей. Він зробив це не в ім'я дітей, а заради свого внутрішнього спокою.

Оцінка психологічного егоїзму

1. Психологічний егоїзм претендує на науковість. Однак він не є науковою теорією.

Твердження, що всі люди діють, виходячи з особистих інтересів, у кращому випадку є емпіричним узагальненням, заснованим на спостереженні. Однак характер цього спостереження дуже обмежений. Тому психологічний егоїзм заснований на слабкій індукції. Одного контр-прикладу буде достатньо, щоб спростувати його головну тезу. Звідки відомо, що в історії не було здійснено жодного вчинку, який був би продиктований не особистим інтересом діючої особи, а бажанням пожертвувати собою? І як психологічному егоїзмові вдається так глибоко проникнути в почуття всіх сучасних людей, що він може напевно стверджувати, що ніхто з них не керується іншими, крім особистого інтересу, мотивами?

Повернемося до наведеного вище прикладу. Психологічний егоїзм пояснює, чому один з перехожих не спробував урятувати дітей. Однак те саме тлумачення, без усяких додаткових уточнень, використовується і для пояснення, чому інший чоловік діяв цілком по-іншому. Але теорія, що пропонує те саме пояснення для прямо протилежних явищ, марна. Далеко не наукова, ця концепція, імовірно, виникла у свідомості людей, які не знають, що значить діяти з міркувань, відмінних від особистих інтересів. Тому вона намагається заперечувати всі факти, котрі засвідчують альтруїстичну поведінку інших.

2. Емпіричні дані свідчать, що людина у своїх діях керується не одним, а кількома мотивами.

А. Коли психологічний егоїзм переконує, що людські істоти керуються єдиним мотивом, а саме: особистим інтересом, то потрібно запитатися, що́ треба розуміти тут під особистим інтересом.

Людина, яка п'є багато алкоголю, щопивгодини курить і приймає наркотики, також стверджуватиме, що чинить це з власного інтересу. Можливо, це й справді приносить їй короточасне задоволення. Проте чи можна назвати це справжнім особистим інтересом, якщо подібні звички рано чи пізно призводять до хвороби і смерті?

Можна сподіватися, що вона все ж побачить свою помилку і перестане дбати про особисті інтереси, які розуміються вузько, і звернеться до своїх справжніх інтересів. Можливість подібного розвитку життєвих стратегій засвідчує, що людина не завжди сліпо йде за своїми бажаннями. Вона може керуватися розумом, здатним корегувати її бажання підкорюватися скороминущим настроям та інтересам.

Б. Окрім того, людина вміє співчувати іншим, і це допомагає їй зрозуміти, як почуваються інші люди та чого вони потребують. Нерідко почуття жалю приводить людей до того, що вони добровільно допомагають іншим, нехтуючи власними потребами й інтересами, у жодному разі не сподіваючись на винагороду.

В. Але, крім жалю, існує ще одна рушійна сила у світі — любов. Не любов до свого коханого або друга, а безкорислива любов, котра, як мовиться в Біблії, нічого не хоче для себе («не шукає свого»). Ісус Христос явив подібну любов повною мірою. І завдяки Його милості чимало інших людей змогли виявляти таку ж любов до свого ближнього.

Вочевидь, людина у своїх діях не завжди керується лише одним незмінним мотивом задоволення власних інтересів і потреб.

У психологічному егоїзмі є зерно істини

Проте є безліч людей, які щиро вважають, що картина людської природи, змальована психологічним егоїз-

мом, правильна. Принаймні, почасти. І характер таких людей повністю вписується в цю картину. На їхню думку, неогоїстичні етичні теорії висувають занадто суворі вимоги до людини; що ж до біблійних моральних норм то вони просто недосяжні. У такому міркуванні присутня чесність і значна частка правди. У певному сенсі воно справедливе стосовно кожного. Навіть один з найбільших святих — Апостол Павло — ділився своїми переживаннями з приводу того, що буває важко дотримуватися морального закону. У своєму Посланні до римлян він писав: «...знаю, що не живе в мені, тобто в моєму тілі, добро: бажання є в мені, але щоб виконувати це добро, того не [знаходжу]. Тож не роблю те добре, яке хочу, але те недобре, яке не хочу, — те роблю» (Римл.7:18,19).

Із цією проблемою рано чи пізно зустрічається кожен з нас. У який спосіб вона вирішується, довідаємося нижче.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке етичний егоїзм?
2. На якому принципі ґрунтується етичний егоїзм? Назвіть найбільш серйозні наслідки того, що ця концепція ґрунтується на одному-єдиному принципі.
3. Поясніть тезу: «Якщо етичному егоїзму надати статус загального морального принципу, то він перетворюється в логічне протиріччя».
4. Чому порада діяти на підставі принципу етичного егоїзму може бути аморальною?
5. Наведіть практичний приклад, що показує, як загальне застосування принципу етичного егоїзму в поведінці людей може призвести до підриву довіри.
6. Що ви розумієте під підприємницьким егоїзмом?
7. Наведіть аргументи і приклади, які свідчать «за» і «проти» ідеї, що багатством, створюваним на основі принципу підприємницького егоїзму, може користатися чимало членів суспільства. Яка ваша власна позиція з цього питання?
8. Існує думка, що психологічний егоїзм не є моральною теорією. У такому разі, що це таке? Як він впливає на етичну теорію?
9. Основоположний принцип етичної теорії полягає в тому, що з твердження «людина повинна» випливає твердження «людина може».

Які моральні наслідки щодо морального обов'язку впливають із психологічного егоїзму, якщо він правильний?

10. На якій науковій підставі базується, на думку її прихильників, теорія психологічного егоїзму?

11. Існує думка, що одного контрприкладу достатньо, щоб спростувати теорію психологічного егоїзму. Поясніть зміст цієї думки. Чи можете ви навести приклади на його підтримку з історії або сучасності?

12. Як ви оцінюєте пояснення поведінки чоловіка, який виніс дітей з палаючого будинку, котре пропонує психологічний егоїзм?

13. Чи згодні ви з твердженням, що теорія, яка дає однакове пояснення і даному явищу, і його протилежності, марна?

14. Чи правильно, що людські істоти керуються у своїй поведінці єдиним мотивом? Якщо ви так не вважаєте, обґрунтуйте свою думку.

15. Який відгук у вашій душі знаходять наведені вище слова Апостола Павла з Послання до римлян (Римл. 7:18, 19)?

ПРИМІТКИ

¹ Smart J.J., Williams B. *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

² *Utilitarianism and Beyond* / Ed. by Sen Amartya and Williams B. Cambridge, Paris, 1982. Див. також восьме репринтне видання 1999 року.

³ В оригіналі книги використовується термін *action*, який може перекладатися як «дія» і як «учинок». У даному розділі *action* перекладається переважно як «дія» відповідно до існуючої традиції перекладу Бентама російською мовою. Використовуване в оригінальному тексті даного розділу слово *act* найчастіше перекладається як «учинок». – Прим. перекл.

⁴ *The Oxford Companion to Philosophy* / Ed. by Ted Honderich. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 890.

⁵ Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. М.: РОСПЭН, 1998. С. 9.

⁶ Там само. Розд. 4.

⁷ Там само. С. 10.

⁸ Милль Дж. С. Утилитаризм. О свободе. СПб., 1900. С. 188.

⁹ Там само. С. 103.

¹⁰ *The Oxford Companion to Philosophy* / Ed. by Ted Honderich. P. 569.

¹¹ Милль Дж. С. Вказ. тв. С. 103.

¹² Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. С. 9.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 12.

¹⁵ Там само. С. 15.

¹⁶ Див.: *The Utilitarians*. Garden City, N. Y: Dolphin Books, Doubleday, 1961. P. 425 – 426.

¹⁷ *The Oxford Companion to Philosophy* / Ed. by Ted Honderich. P. 892.

- ¹⁸ В єдиному відомому нам перекладі твору Мілля «Утилітаризм» поняття *distributive justice* перекладається як «справедливість, що розподіляє». Однак ми пропонуємо свій варіант перекладу: «справедливість розподілу», який, на нашу думку, є менш точним з граматичного аспекту, але точніше передає зміст даного контексту. – *Прим. перекл.*
- ¹⁹ *Милль Дж. С.* Вказ. тв. С. 176.
- ²⁰ *The Oxford Companion to Philosophy* / Ed. by Ted Honderich. P. 569.
- ²¹ Російський переклад: *Ролз Дж.* Теорія справедливості. Новосибірськ: Изд-во Новосибірського університету, 1995.
- ²² *The Oxford Companion to Philosophy* / Ed. by Ted Honderich. P. 745.
- ²³ *Ibid.* P. 745.
- ²⁴ *Ibid.* P. 892.
- ²⁵ *Smart J. J., Williams B.* Utilitarianism For and Against. P. 68.
- ²⁶ *Ibid.* P. 69.
- ²⁷ Саме таким принципом керувався первосвященик Каяфа, який віддав Ісуса на страту (Івана 11: 50).
- ²⁸ *Smart J. J., Williams B.* Utilitarianism For and Against. P. 70-73.
- ²⁹ *Ibid.* P. 150.
- ³⁰ Ця класифікація етичних концепцій не є абсолютною. Коли утилітаризм проголошує, що соціальний суб'єкт повинен завжди прагнути найвищого задоволення, то в певному сенсі цю тезу можна трактувати як припис обов'язку і тому вважати деонтологічним. Аналогічно про етику Канта, яка приписує людині ставитися до інших людей не просто як до знарядь, що слугують виконанню наших цілей, але як до самостійних цінностей, можна казати, що вона зорієнтована на результати наших дій, і в цьому сенсі може вважатися телеологічною.
- ³¹ Див.: *Лосский Н. О.* История русской философии. М.: Сов. писатель, 1991. С. 290 і наступ.
- ³² *McNaughton D.* Intuitionism // *The Blackwell Guide to Ethical Theory* / Ed. by N. Lafollette. Oxford, 2000. P. 270, 280.
- ³³ *Ibid.* P. 282.
- ³⁴ *Ross W. D.* The Right and the Good. Oxford: Clarendon Press, 1930. P. 2.
- ³⁵ *Kenny A.* A Brief History of Western Philosophy. Oxford: Blackwell, 1998. P. 285.
- ³⁶ *McNaughton D.* Intuitionism. P. 283.
- ³⁷ *Kenny A.* Op. cit. P. 285.
- ³⁸ *Ibid.* P. 285, 286.
- ³⁹ *Ibid.* P. 286.
- ⁴⁰ *Кант И.* Сочинения: В 6 т. М.: Мысль, 1965. Т. 4 (1). С. 228.
- ⁴¹ Там само. С. 232 – 233.
- ⁴² Максима, відповідно до визначення Канта, – це «суб'єктивний принцип [здійснення] вчинків, і її треба відрізняти від *об'єктивного* принципу, а саме – від практичного закону. Максима містить практичне правило, яке розум визначає відповідно до умов суб'єкта (найчастіше до його незнання або ж його нахилів), отже, є основоположенням, згідно з яким суб'єкт *діє*; натомість закон – *об'єктивний* принцип, що має силу для кожної розумної істоти, і основоположенням, відповідно до якого така істота *повинна діяти*, тобто імператив». – *Прим. перекл.*
- ⁴³ Там само. С. 260.
- ⁴⁴ Там само. С. 262.
- ⁴⁵ Там само. С. 263.

- ⁴⁶ Там само. С. 270.
- ⁴⁷ Там само. С. 281.
- ⁴⁸ *Raphael D. D.* Moral Philosophy. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 59.
- ⁴⁹ Ibid. P. 59-60.
- ⁵⁰ *Кант И.* Критика чистого разума // Кант И. Сочинения: В 8 т. М., 1994. Т. 3. С. 597 – 598 (В846 – В848).
- ⁵¹ Див.: *Кант И.* Основы метафизики нравственности. Разд. 3.
- ⁵² *Holmes A. E.* Ethics. Grove, Illinois, U. S. A.: Inter Varsity Press, 1984. P. 116.
- ⁵³ *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. М.: Мысль, 1976–1984. Т. 1. С. 399 і наступ.
- ⁵⁴ Там само. Т. 4. С. 77.
- ⁵⁵ *Аристотель.* Этика. Кн. II, § 6. Цит. за: Антология мировой философии: В 4 т. М., 1969. Т. 1. Ч. 1. С. 461 – 462.
- ⁵⁶ *Аристотель.* Сочинения. Т. 4. С. 92.
- ⁵⁷ Там само. С. 87.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. С. 174.
- ⁶⁰ Там само. С. 177.
- ⁶¹ Там само. С. 178.
- ⁶² Там само. С. 281.
- ⁶³ У російському перекладі творів Арістотеля говориться, що ми розуміємо першопричини за допомогою розуму. – *Прим. перекл.*
- ⁶⁴ *Anscombe G. E. M.* Modern Moral Philosophy // Philosophy, 1958. No 33. P. 1–19.
- ⁶⁵ *Slote M.* Virtue Ethic // The Blackwell Guide to Ethical Theory / Ed. by H. LaFollette. P. 325 – 347.
- ⁶⁶ Ibid. P. 325.
- ⁶⁷ *Hursthouse R.* Virtue Theory and Abortion // Philosophy and Public Affairs. 1990. Vol. 20. P. 223 – 246.
- ⁶⁸ *Louden R.* On Some Vices of Virtue Ethics // Virtue Ethic / Ed. by R. Crisp and M. Slote. Oxford: Oxford University Press, 1997. Ch. 10.
- ⁶⁹ *Slote M.* Op. cit. P. 327 – 328.
- ⁷⁰ *Gilligan C.* In a Different Voice: Psychological Theory and Women Development. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. Переклад розділу 1 даної книги «Місце жінки у життєвому циклі чоловіка» див.: Хрестоматія феміністських текстів: Переклади / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. СПб., 2000. С. 166 – 186.
- ⁷¹ *Noddings N.* A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- ⁷² *Slote M.* Op. cit. P. 330.
- ⁷³ Ibid. P. 325.
- ⁷⁴ *Baier K.* Egoism // A Companion to Ethics / Ed. by P. Singer. Oxford, 1991. P. 197.
- ⁷⁵ *Rachels J.* Elements of Moral Philosophy. N. Y.: McGraw-Hill, 1986. P. 72 – 74.
- ⁷⁶ *Тит Ливий.* История Рима от основания города. М.: Наука, 1989. Т. 1. Кн. II. 32. 8 – 12.
- ⁷⁷ Більш докладний виклад цієї проблеми див. у книзі: *Baier K.* The Moral Point of View. Ithaca NY: Cornell University Press, 1958. P. 189 – 190.
- ⁷⁸ *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: «Ось-89». Кн. I. С. 19.

Яким є практичний зміст етики?

І. ВСТУП. ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ

У попередніх розділах книги ми розглянули деякі основні філософські концепції моральності. Тепер переходимо до питання про те, яким є практичний зміст етичних концепцій і як знайомство з етичними теоріями може допомогти у вирішенні проблем, які щодня постають перед нами. Нам потрібно зрозуміти, чи має значення, за якою етичною теорією ми підемо, приймаючи рішення про те, як діяти.

Існує думка, що в питаннях практичного життя етична теорія не відіграє жодної ролі. Подібна точка зору висловлюється Джоном Д. Капуто в нарисі під назвою «Кінець етики»: «Людину, котра очікує твердих теоретичних посилок для обґрунтування своїх етичних переконань, можна уподібнити до того, хто не ухиляється від снаряда, що летить на нього, а чекає доказів, чи справді цей снаряд на нього летить... Одиначні ситуації щоденного життя “летять” занадто близько від землі, щоб їх міг виявити радар етичної теорії. Етичне життя — це ряд випадків і несподіванок, від яких етична теорія не може вас застрахувати»¹.

Якщо позиція Капуто правильна, то постає наступне запитання: як ми повинні поводитися, коли потрібно прийняти якийсь моральне рішення? Деякі люди, вочевидь, вважають, що вони завжди знають, як діяти. Для прийняття рішення їм достатньо минулого досвіду і здорового глузду. Кожна людина вільна приймати рішення, не спираючись на якусь конкретну етичну теорію.

Проте така позиція не означає, що можна уникнути етичних суджень. У свідомості людини може бути відсутня добре продумана етична теорія, натомість минулий досвід і здоровий глузд, на які спирається кожна людина в будь-якій життєвій ситуації, склалися на основі прийнятих раніше рішень, що сформували ставлення особистості до життя й загальні принципи її стосунків з іншими людьми. Ставлення людини до себе й інших людей залежить від її самооцінки себе та оцінки інших людей. Інакше кажучи, етика залежить від ціннісних суджень. А ціннісні

судження вже становлять етичну рамку нашої поведінки, усвідомлюємо ми її чи ні.

Різні люди оцінюють речі по-різному. Так, натрапивши на камінь, схожий на алмаз, кожен відреагує на нього по-своєму. Один, дивлячись на камінь, скаже, що це не алмаз, а страз (штучний камінь). Інший стверджуватиме: «Ні, це не страз, а просто дорогоцінний камінь, однак не такий коштовний, як алмаз». Фахівець, подивившись на цей самий камінь, може розпізнати в ньому справжній алмаз неабиякої цінності. Але наскільки він коштовний? Інженер-механік скаже: «Цінність цього каменя в тому, що з його допомогою можна розрізати дуже тверді матеріали. Інший зазначить: «Це занадто примітивний погляд на алмаз. Цінність алмаза в його красі. Подивіться, як він сяє, як у ньому переломлюється світло!». Знайдеться і такий, хто скаже, що не бачить у ньому жодної краси. Бізнесмен подивиться на камінь з точки зору отримання прибутку. Він скаже: «Якщо є люди, котрі ставляться до алмаза як до цінності, то я, напевно, міг би на ньому непогано заробити». А шахрай, подивившись на камінь, подумає: «Як би його вкрати, а потім продати?».

Таким чином, якщо етика заснована (свідомо чи несвідомо) на цінностях, то ключове питання, що постає в нашому щоденному житті, коли ми зустрічаємось з іншими людьми, таке: яка цінність людської істоти? Як ми її визначаємо? Розглянемо, як підходять до цього питання різноманітні етичні системи, про які ми говорили вище.

1. МАТЕРІАЛІСТИЧНА ПОЗИЦІЯ

Відповідно до цієї позиції, людина — ніщо інше, як безформна маса, яка практично не має цінності, наділений душею шмат матерії, сучасний стан якої є результатом дії позбавлених свідомості сил еволюції. Для деяких людей подібне розуміння означає скасування всіх етичних міркувань (див. розд. 1-й. Д/І. С.41 даної книги). При цьому вважається, що окремі людські раси досягли більш високого рівня в еволюційній боротьбі. Ті з них, що вижили, мають право на виживання. Мораль у цьому процесі не бере жодної участі. Людина, врешті-решт, — ніщо інше, як механізм, який використовують гени для відтворення самих себе.

2. ЕТИЧНИЙ НАТУРАЛІЗМ²

Ні, каже натуралізм, природу слід поважати. Природа має справжню цінність, а ми – частина цієї великої системи.

Так, це добре. Природа є цінністю, і її треба поважати. Але хто має визначити цінність природи? Відповідно до автора однієї зі сучасних етичних концепцій, Пітера Сінгера, людина є цінністю, але вона – лише одна з численних тварин. Причому за деяких обставин вона менш цінна, ніж інші тварини. Так, Сінгер пише: «Життя новонародженого немовляти має меншу цінність, аніж життя свині, собаки чи шимпанзе»³. Пітер Сінгер та його колега Хельга Кусе (*Kuhse*) визначають конкретний механізм застосування своєї концепції в житті. Вони пропонують, аби право дитини на життя визнавалося тільки через 28 днів після її народження, поки не буде з'ясована повноцінність немовляти. А якщо в нього виявляться якісь уроджені дефекти, то він має бути вбитий⁴.

Зрозуміло, місячне немовля не має сили лева. Але в чому полягають критерії цінності? Адже дорослий лев може виглядати більш велично і прекрасно, ніж молода жінка, яка з огляду на якісь причини не може самотужки пересуватися. Чому в такому разі не позбутися інваліда як тягаря для суспільства? Джон Хардвіг пише: «Позаяк життя й долі людей так тісно пов'язані, то побут усіх інших членів родини цієї жінки може серйозно постраждати і навіть зруйнуватися через те, що вони мусять через неї терпіти. А якщо її смерть настане занадто пізно і вже встигне позначитися на житті її рідних людей, то ми змушені запитати: “Може, хтось таки повинен умирати?” ...У такому разі самогубство може бути правильним виходом зі становища, і є сенс допомогти людині його здійснити»⁵.

Таким чином, постає питання: за допомогою яких критеріїв визначається цінність лева і людської істоти? Чи слід вважати, що людина не має цінності як такої, а повинна оцінюватися на підставі якихось якостей: краси, сили, хоробрості або розуму? Хто має визначати її цінність?

3. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ, АБО КОНТРАКТНА ТЕОРІЯ (CONTRACTARIANISM)

Згідно з контрактною теорією, небезпечно, коли цінність індивіда ставиться в залежність від тоталітарної

держави. Цінність кожного громадянина держави може бути збережена лише у тому разі, якщо громадяни укладуть договір (контракт) один з одним та державою і прийдуть до загального рішення, що кожен громадянин буде розглядатися як цінність.

Це так, але, як ми з'ясували вище, у самій контрактній теорії допускається слабкість такої системи. Запозятливі, енергійні люди, врешті-решт, зауважують, що не всі їхні співвітчизники напружують сили й виконують свій обов'язок, а живуть за рахунок інших. Це наводить активних громадян на думку: «Навіщо нам укласти такий контракт?» Таким чином, вони починають жити самі по собі, керуючись виключно власними інтересами, незалежно від того, що відбувається з іншими. Чи може що-небудь змінити їхню позицію?

4. УТИЛІТАРИЗМ

«Ні, — кажуть утилітаристи. — Найкраще — якщо кожний прагнучиме найбільшого добробуту і щастя найбільшої кількості людей».

Так, справді, якби всі цього прагнули, то це, зрозуміло, привело б до щасливого життя. Але, як показано вище, з утилітаризму випливає: якщо благо найбільшої кількості людей залежатиме від втрати невинної людини, то вона повинна бути страчена. У такому разі індивід не має жодної самостійної цінності, оскільки вона залежить від того, що добре для більшості.

5. ІНТУЇТИВІЗМ

Інтуїтивізм порівняно з утилітаризмом є, звісно, покращенням. Згідно з утилітаризмом, моральність учинку залежить виключно від його результату. Якщо вчинок призводить до найбільшого задоволення для найбільшої кількості людей, тоді цей учинок слід вважати моральним, навіть якщо сам по собі вчинок з погляду здорового глузду — зло, як вказувалось у наведеному вище прикладі. Згідно з інтуїтивізмом, таке неприпустиме. Так, кожен із нас повинен виконувати обіцянки, дані в минулому; навіть якщо порушення цих обіцянок може ошчасливити і нас самих, і інших людей. Порушення обіцянок амораль-

не, тому що підриває віру людей один в одного, тим самим знецінюючи істину, на якій ґрунтується суспільство.

6. КАНТІАНСТВО

Кант приєднується до критичних зауважень інтуїтивістів на адресу утилітаристів. Ґрунтуючись на постульованому ним загальному принципі, він стверджує, що люди мають рівні права. Якщо ви вважаєте, що маєте право красти в інших, то повинні бути готовими до того, що вони на цій же підставі мають право красти у вас, а це безглуздо.

Далі Кант запевняє — і це значно важливіше, — що правильно оцінювати людину як мету саму по собі. Її цінність і право на життя не залежать від її здатності чи можливості бути засобом для досягнення цілей іншими людьми. Кант припускає, що люди можуть бути використані як засоби для досягнення мети, але тільки з їхньої згоди, як, наприклад, це відбувається, коли нам необхідна послуга механіка, коли треба полагодити машину. Проте ми в жодному разі не повинні ставитися до людських істот як до засобів для досягнення цілей, на зразок того, як інженер ставиться до алмаза, використовуючи його для вирішення своїх технічних завдань.

Такий, відповідно до Канта, єдиний раціональний спосіб поведінки. Розум, на його думку, — це сила, що стоїть за етикою.

Що ж, це так, але не всі люди готові прислухатися до голосу розуму. Деякі люди, отримавши владу, починають ставитися до своїх співгромадян як до гвинтиків у механічному пристрої, і це їх зовсім не бентежить.

7. ЕТИКА ЧЕСНОТИ

Прихильники етики чесноти кажуть, що моральність учинків не така вже й важлива. Треба думати не стільки про якість учинених справ, скільки про моральні якості того, хто їх здійснює. Адже добродісна людина, безумовно, цінює людей і піклується про них, тому ставитиметься до людей, виходячи з уявлень про мораль.

Це правильно, але хто сказав, що я повинен цінувати інших людей і ставитися до них згідно з моральними нормами? Хто визначає, що таке моральна норма? Чому я не можу, наприклад, під виглядом турботи про жінку похи-

лого віку розвідати, де вона зберігає свої коштовності, а потім викрасти їх у неї? Яким слід вважати вищий авторитет, що стоїть за чеснотою? Хто втілює її в життя?

8. ТРАНСЦЕНДЕНТНА ЦІННІСТЬ ЛЮДИНИ

Отже, ми, нарешті, підійшли до біблійної оцінки людини. Своєю цінністю людина зобов'язана Богові, і рано чи пізно Бог це підтвердить. У Біблії зазначається, що етика ґрунтується на такій трансцендентній цінності: людина створена Богом. Богом створена не тільки людина, Ним створені й тварини, але людина — це особливе створіння, і в неї особливі стосунки з Богом. Вона створена за образом Божим. Наслідки цієї події зрозумілі з контексту, в якому повідомляється про це: «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим...» (Бут.1:26). Таким чином, людина в чомусь подібна до Бога. Вона в певному розумінні виражає і представляє Бога, як стає зрозуміло з наступного тексту: «... і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі» (Бут.1:26).

У наступному уривку мовиться: позаяк Бог поклав на людину роль господаря і Свого представника на Землі, то убивство людини — це образа, яка завдається Богові: «Хто проливає кров людини, того кров буде пролита людиною; бо на подобу Божу створено людину» (Бут.9:6 ПІХ).

Неминучий вибір

Як же слід оцінювати людське життя? Як маємо оцінювати самих себе? Як потрібно оцінювати інших людей? Ми не можемо уникнути вибору способів оцінки людини. Ми також не скажемо, що нас не цікавить етика з тієї простої причини, що саме це твердження вже є ціннісним судженням, яке визначає нашу етику.

Ми переконалися, що в більшості з розглянутих вище концепцій є частка істини. Однак немає жодних сумнівів у тому, що остання з них надає людині найвищої цінності. Таким чином, постає вирішальне запитання: чи є істинною ця концепція? Будучи християнами, авто-

ри книги ствердно відповідають на нього. У наступних розділах книги розглянемо, як ця концепція працює в нашому щоденному житті у порівнянні з іншими системами цінності. Люди усіх віросповідань також вважають, хоч і на різних підставах, що неможливо мати задовільні цінності для побудови етичної системи, не спираючись на уявлення про трансцендентне.

А є й такі, хто, навпаки, стверджує, що можна мати етичну систему без трансцендентних цінностей. Протилежну позицію займають люди на зразок Сінгера, котрий пише: «Сучасний світогляд не дозволяє відповідати на ці питання в дусі традиції, що людська істота — це особливе створіння, нескінченно більш цінне з огляду на свою людську природу, ніж усі інші істоти. У світлі нашого нового розуміння місця людини у Всесвіті ми повинні відмовитися від такої традиційної відповіді й переглянути межі нашої моралі. Внаслідок такої ревізії виникне етика, заснована на ідеї, за якою насправді має значення тільки те, чи дійсно ця істота — людина»⁶.

Напевно, Сінгер робить сумнівне припущення, що еволюційна позиція була доведена, і з огляду на це існує безперервна послідовність між тваринними і людськими істотами, котра не дає змоги вважати, що людські істоти займають у світобудові якесь особливе, Богом дане становище⁷.

Зрозуміло, що кожна людина повинна сама оцінити істинність цих настільки відмінних між собою поглядів.

У наступних двох розділах книги будемо міркувати про основні етичні питання, пов'язані з початком людського життя та його закінченням.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У чому полягає зміст твердження, що етика ґрунтується на цінностях?

2. Чи правильно, що всі люди мають якісь етичні уявлення, незалежно від того, знають вони про це чи ні?

3. Яка зі згаданих вище етичних теорій ближча вам за духом?

4. «Новонароджене людське немовля має меншу цінність, аніж свиня». Що ви скажете з приводу такої оцінки?

5. Який зміст твердження, що неможливо побудувати задовільну етичну систему без трансцендентного виміру?

II. ЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СТВОРЕННЯ НОВОГО ЖИТТЯ

Вочевидь, без людського життя немає людських цінностей. Отже, життя вважається всіма людьми найбільшою цінністю. Тому не дивно, що питання про створення нового життя (*transmission of life*) пов'язане з певними обмеженнями.

Друга очевидна обставина — це те, що створення нового життя пов'язане зі статевим відтворенням. Проте від самого початку в Біблії підкреслюється, що статеві стосунки — це не просто фізичний процес. Він припускає встановлення особливих близьких відносин між двома людьми: «Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, — і стануть вони одним тілом» (Бут.2:24).

До цього біблійного тексту треба поставитися дуже уважно. Насамперед, у ньому йде мова про те, що людина повинна залишити своїх батьків. Ця фраза не означає, що вона має залишити своїх батьків у повному розумінні цього слова. Тут йдеться про те, що вона повинна відмовитися від колишніх соціальних відносин і вступити в інші відносини, які відтепер стають головними в її житті. Відтепер чоловік має з'єднатися зі своєю дружиною. І коли говориться, що вони будуть одним тілом, то це не означає, що вони будуть єдині тільки тоді, коли здійснюють статевий акт. Тут наголошується, що нові соціальні відносини — це щось більше, ніж з'єднання двох тіл, хоч і воно також важливе. Ці соціальні відносини є ніщо інше, як союз двох людей — нова соціальна одиниця.

Зверніть увагу на те, якими словами змальовані ці нові відносини: «...та й пристане до жінки своєї». Зміст цього висловлювання в тому, що такі відносини були задумані як постійні. У сучасній термінології вони називаються шлюбом. Звідси стає ясно: нові відносини зовсім не випадкові. Тут йдеться не про те, що людина, продовжуючи перебувати зі своїми батьками, час від часу залишає їх, аби задовольнити свої бажання, встановлюючи випадкові зв'язки.

Такі умови створення нового життя, описані в Біблії. Це нове життя, по суті, починається з організації нової соціальної одиниці, заснованої на постійних відносинах

між двома людьми. Лише в рамках цієї одиниці статеві стосунки можуть відповідати їхній первісній меті.

У статевих стосунках присутні два аспекти. Перший з них — задоволення, радість і насолода одне одним. Прочитайте, як про це сказано у книзі Пісня над піснями. І це треба підкреслити, позаяк упродовж історії знаходилися люди, котрі іноді в ім'я релігії ставилися до сексуальних задоволень як до чогось принизливого, якщо вже не відверто гріховного. Другий аспект — це, звісно, створення нових людей, що підвладне лише Творцеві.

Етика збереження ідеалу

Отже, біблійна модель шлюбу — це ідеал, який не може бути збережений і не принесе радості людині, якщо вона не схильна до високої самодисципліни, адже поняття «і стануть вони одним тілом» має один наслідок. Це етична вимога, сформульована в Новому Завіті в такий спосіб: «Чоловіки, любіть своїх дружин, як Христос полюбив Церкву й віддав Себе за неї <...>. Так і чоловіки повинні любити своїх дружин, як власні тіла. Хто любить свою дружину, той і себе любить. Адже ніхто ніколи свого тіла не зненавидів, але годує і гріє його <...>. Тому чоловік залишить батька й матір та пристане до своєї дружини, і будуть обоє одним тілом» (Ефес.5:25-31).

Однак, коли люди, беручи шлюб, очікують від нього лише задоволень і нехтують своєю моральною відповідальністю, їхній шлюб виявляється невдалим.

Етичний вимір шлюбу винятково важливий, оскільки порушення етичних норм призводить до двох серйозних наслідків. Невірність одного з партнерів у шлюбі завдає надзвичайної шкоди найбільш глибоким основам особистості обох людей. Крім того, вона руйнує ідеальні умови, які забезпечує для створення й підтримки нового життя стійкий подружній союз.

Однак для багатьох людей, особливо на Заході з часів так званої сексуальної революції 1960-х років, таке ставлення до шлюбу видається зовсім несучасним. Воно виявляється по-різному. Деякі чоловіки прагнуть задоволень і при цьому не хочуть обтяжувати себе клятвою вірності одній людині на все життя, що пов'язано з відповідальніс-

тю. Вони не виключають для себе свободи й можливості захоплення новою привабливою жінкою, яка з'явилася на обрії. Ставши батьком, такий чоловік не почуває себе зобов'язаним піклуватися про своїх дітей. У подібних випадках етика чесноти, яка особливо акцентує на турботі, висуває сильні аргументи проти такої поведінки.

Деякі жінки також діють усупереч етичним нормам. Вони вбачають у них кодекс, за допомогою якого суспільство змушує їх підкорятися тиранії нерозумних чоловіків. Ці жінки також беруть курс на задоволення, намагаючись знайти їх у випадкових стосунках.

Вони вважають, що «старомодна» статеві мораль, можливо, й мала сенс, коли існувала реальна загроза зараження захворюваннями, які передаються статевим шляхом, і незапланованої вагітності тоді, як не було засобів їх попередження. Але позаяк учені розробили антибактеріальні медичні препарати, різноманітні способи контрацепції й переривання вагітності, то більш немає жодних обмежень у сексуальному самовираженні. За шлюбом двох людей не стоїть Творець, Котрий пропонує етичні рамки поведінки. Людиною керує глибокий приваблюючий статевий потяг, яким природа обдарувала нас у результаті тривалого випадкового біологічного розвитку.

Статеве життя, кажуть вони, — це природна функція організму, подібна до прийняття їжі. І так само, як ми задовольняємо свій апетит, коли відчуваємо голод, маємо задовольняти свої статеві потреби, коли їх відчуваємо. Пригнічення цих потреб може погано відбитися на психіці.

Подібні міркування побудовані на низці помилкових посилок.

1. Насамперед, згідно з Біблією, шлюб не був задуманий просто як спосіб уникнути хвороб, які передаються статевим шляхом. Шлюб — це союз двох людей, заснований на взаємних зобов'язаннях. Люди, які беруть шлюб, віддають себе одне одному. Слово, використане в Біблії для визначення їхнього фізичного союзу, — це дієслово «пізнати». І це не просто евфемізм. Воно означає, що, зливаючись одне з одним, вони стають на один із двох основних шляхів постійного збільшення знання одне про одного. Статеве життя — це не просто

певний спосіб досягнення приємних фізичних емоційних відчуттів, хоч вони і приносять радість. Статеве життя — це природне вираження глибокого зв'язку між двома людьми і все більше пізнання ними одне одного. Його неможливо досягти, вступаючи у випадкові стосунки. Дійсна насолода сексом можлива тільки в шлюбі, і лише між партнерами, котрі дали одне одному обітницю вірності на довгі роки.

Винесення сексуальних стосунків за межі відносин між двома людьми, що пізнають одне одного, означає їх протиприродне пониження.

2. Друге помилкове припущення в аргументації на користь випадкових статевих стосунків полягає в тому, що секс — це просто фізичне бажання, подібне до голоду. Як не має жодного значення, з ким ви сідаєте за стіл, так само не має ніякого значення, з ким ви задовольняєте свої статеві потреби. Цікаво, що в ранній християнській церкві в Коринті деякі новонавернені язичники брали за основу таку ж аргументацію: «Їжа для шлунка, і шлунок для їжі, але Бог і одне й друге знищить» (1Кор.6:13). Тут йдеться про те, що задоволення потреби в їжі — це просто одна з тих речей, що супроводжують наше плинне життя. Воно не має жодної моральної значимості. Статеві стосунки, як розвивається далі ця думка, подібні до угамування голоду.

Однак така аналогія неправильна. У християнстві людське тіло має величезне значення: тіло — «храм Святого Духа» (1Кор.6:19); «Тіло... для Господа...» (1Кор.6:13). Союз чоловіка й жінки, таким чином, священний і потребує всілякого захисту від вульгаризації.

3. Третє помилкове припущення полягає в тому, що випадкові статеві стосунки не приносять шкоди тим, хто в них вступає. Тоді як насправді люди, які до них вдаються, сплачують високу психологічну плату. Адже в дійсності не існує такої речі, як випадкові статеві стосунки, хоч ті, хто в них вступає, можуть мати випадкові наміри. Такі стосунки завдають глибоких емоційних травм — ран, які можуть так і залишитися не залікованими, а згодом стануть перешкодою людині для створення стабільних відносин з іншою людиною. Подібні стосунки

не приносять радості, натомість руйнують її: зведені до фізичного акту, вони, врешті-решт, спричиняють невдоволення і розчарування.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які природні передумови необхідні для зародження нового життя?
2. У чому сенс і значення шлюбу?
3. У чому полягає подвійна функція шлюбу?
4. Якщо шлюб – це ідеал, то які етичні умови для його збереження?
5. Які, на вашу думку, наслідки розлучення: позитивні чи негативні? Наведіть докази на користь своєї позиції.
6. Як, на вашу думку, оцінили би представники етики чесноти та інтуїтивізму таке висловлювання: «Безвідповідальне ставлення деяких чоловіків до своїх дружин робить шлюб неблагополучним»?
7. За яких умов у шлюбі чоловік панує над дружиною, а за яких – навпаки?
8. Які причини ранніх статевих стосунків?
9. Власники засобів масової інформації наживаються на комерціалізації сексу. Чи можна вважати це моральним? Обґрунтуйте свою думку.
10. Обговоріть твердження: «Чи круто сказати “ні!” [у відповідь на пропозицію зайнятися сексом], якщо ти підліток?»

III. ЕТИЧНІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З РОЗВИТКОМ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Обговорюючи питання щодо створення нового життя, слід окремо зупинитися на тих нових можливостях та етичних проблемах, що виникають у зв'язку з останніми досягненнями науки й техніки. Сучасна наука здатна допомогти подружжям у випадку безплідності; попередити народження дітей зі серйозними дефектами. Вона може досліджувати стовбурні клітини і робити клонування в терапевтичних цілях, забезпечуючи можливість лікування серйозних захворювань, подібних до хвороб Паркінсона чи Альцгеймера.

Тоді у чому ж проблеми? Якщо наукові досягнення допомагають вирішувати питання здоров'я, то чи є сенс обговорювати засоби вирішення цих проблем? Чи не слід вважати обговорення етичних аспектів цих досягнень безглуздим заняттям?

Слід сказати, що самі по собі подібні питання уже виявляють певну етичну позицію. Зміст цієї позиції ось у чому: якщо певні дії приносять людям благо, то засоби досягнення цього блага автоматично вважаються також благом. Подібна політика, нагадаємо, становить сутність утилітаризму. Утилітаризм гласить, що наша основна мета в житті — сприяти найбільшому задоволенню і благополуччю найбільшої кількості людей. Але він також стверджує: якщо заради досягнення цього блага необхідно позбавити життя невинну людину, то треба це зробити, не переймаючись зайвими питаннями. Інак-

ше кажучи, моральність учинку залежить не від якості самого вчинку, а від результатів, до яких він приводить.

Інші філософи, на зразок Канта, категорично відкидають подібну позицію, розглядаючи її як таку, що суперечить підходу до моральності з позицій здорового глузду. Мета, запевняють вони, не виправдовує засоби. Якщо вчинок сам по собі огидний, то якими би благими не були його результати, він залишається аморальним і неприпустимим.

У світлі цієї дискусії звернемося до деяких аспектів, що виникають у зв'язку з використанням сучасної науки й техніки для вирішення проблем, що постають при зародженні нового життя.

1. РІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЛІДНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ ЗАПЛІДНЕННЯ *IN VITRO*

Бувають такі ситуації, коли сперма чоловіка та яйцеклітини дружини цілком повноцінні, але існують якісь перешкоди, що заважають процесу запліднення. Запліднення *in vitro* — це процедура, за допомогою якої сперма потенційного батька використовується в лабораторних умовах для запліднення яйцеклітини, взятої в потенційної матері. Запліднена яйцеклітина потім поміщається в матку, де плід нормально розвивається.

Безперечно, існує ціла низка практичних проблем, пов'язаних із цією процедурою. Але тут ідеться не про них¹¹.

Безсумнівно, що така техніка у тих випадках, коли вона дає позитивний результат, приносить щастя подружнім парам, які інакше не змогли б мати дитину. Проте у зв'язку з використанням цієї техніки слід зробити два зауваження. Насамперед, напевно, ця техніка сама по собі не завдає шкоди шлюбу двох людей. Вона просто є інструментом завершення природних процесів, котрі з якоїсь причини виявляються блокованими. Звісно, деякі моралісти вважають, що штучне одержання ембріона вже саме по собі є неприпустимою маніпуляцією з новим життям. Однак істотніше інше: в ході штучного запліднення завжди отримують значно більше ембріонів, ніж може бути імплантовано в матку. Інші знищуються. А якщо ембріон — то це вже людське життя, а тому його зародження і наступне знищення — серйозна етична проблема.

2. УЧАСТЬ ТРЕТІХ ОСІБ У ЗАРОДЖЕННІ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ: ВИКОРИСТАННЯ ДОНОРСЬКОЇ СПЕРМИ І ДОНОРСЬКИХ ЯЙЦЕКЛІТИН

Потреба в участі третіх осіб у зародженні нового життя виникає тоді, коли або дружина, або чоловік з якоїсь причини є безплідними. Припустімо, на безплідність страждає чоловік. У минулому єдиним способом вирішення цієї проблеми був вступ жінки в статеві стосунки з іншим чоловіком, які, проте, розглядалися як подружня невірність, що порушує святість шлюбного союзу.

У наш час ця проблема вирішується інакше. Чоловіки анонімно здають сперму в банк сперми, де вона зберігається. Якщо чоловік страждає на безплідність, подружня пара може звернутися в банк і заявити, що вона хотіла б, аби сперма анонімного донора була використана для запліднення яйцеклітини дружини. Після запліднення жінка може народити дитину. Вважається, що подібна техніка відповідає природному бажанню жінки мати дитину і дарує їй радість материнства. Чи може це викликати якісь заперечення?

Етичні проблеми використання донорської сперми

Головна етична проблема тут полягає в тому, що порушується унікальний подружній зв'язок між чоловіком і жінкою. Потрібно зауважити, що ця ситуація відмінна від тієї, коли чоловік одружується із вдовою, яка має дітей від першого шлюбу. Адже першого чоловіка жінки немає серед живих, і чоловік, котрий бере з нею шлюб, від самого початку знає (втім, як і діти, якщо вони достатньо дорослі), що він не їхній «біологічний» батько. В такому разі порушення священних уз шлюбу не відбувається.

Використання донорської сперми знеособлює процес зародження людського життя. Адже в цьому випадку зачаття і виношування дитини вже не є результатом інтимних стосунків жінки з чоловіком.

Подібна процедура може також поставити під сумнів ідентичність дитини. Частиною ідентичності дитини як людської істоти є знання про те, хто її батьки. Сумно, коли діти цього не знають. Іноді це стається, якщо дитина залишається сиротою. Буває й так, що від деяких ді-

тей відмовляються батьки, і тоді їх вихованням займається держава або прийомні батьки. Якщо ж прийомні батьки вирішують повідомити своїй дитині про те, що вони не є її «біологічними» батьками, то повинні врахувати особливості своєї дитини, аби не травмувати її. Дитина може відреагувати на таке повідомлення по-різному. Деякі діти переживають це легко, тоді як для інших — це тяжкий травматологічний досвід, що спонукує їх зайнятися пошуками своїх «справжніх» батьків. Травма може бути посилена ще й тим, що «справжні» батьки з якоїсь причини не хочуть визнавати своєї дитини. Зустріч зі «справжніми» батьками також може спричинити дитині душевну травму, якщо з якихось причин, живучи в новому оточенні, вони не бажають виявляти своїх колишніх відносин.

Однак ситуація зі заплідненням *in vitro* за допомогою донорської сперми зовсім інша. У багатьох країнах анонімність донорів гарантується державою. Причина подібних правил ось у чому: якби анонімність донорів не дотримувалася і ці особи могли би бути встановлені дитиною, котра народилася в результаті запліднення, це призвело б до істотного скорочення потенційних донорів. Анонімність важлива ще й тому, що вона виключає можливість появи донора в родині, де росте дитина, яка народилася в результаті штучного запліднення, а також пред'явлення донором претензій на батьківство.

Штучне запліднення здійснюється також у тих випадках, коли на безплідність страждає дружина. Тоді спермою чоловіка запліднюється донорська яйцеклітина, яка пізніше вживлюється в матку його дружини. Подібна процедура, зрозуміло, задовольняє потребу жінки в материнстві. Але неминучим у даному випадку є те, що народжена нею дитина, строго кажучи, не є її генетичною дитиною. Керуючись цими міркуваннями, чимало бездітних подружніх пар схилиються до того, щоб змиритися зі своєю бездітністю або усиновлюють чужу дитину. У такому разі, принаймні, не змінюється базова генетична структура родини. Слід наголосити: усиновлення принесло радість не тільки багатьом подружнім парам, а й багатьом дітям. Адже внаслідок усиновлення діти, які не зі своєї вини залишилися без батьків, знаходять родину і

тим самим — можливість вирости під опікою люблячих батьків. А таких дітей у світі поки що дуже багато.

Та річ не тільки в цьому. Використання донорської яйцеклітини порушує ті ж етичні проблеми, які розглядалися у зв'язку з використанням донорської сперми. Крім того, тут ми також зтикаємось з фактом, що процес штучного запліднення призводить до знищення зайвих ембріонів. Саме це етичне питання виходить на перший план при розгляді нових технологій у репродуктивній сфері. Отже, у наступному параграфі звернемося до питання про статус людського життя і з'ясуємо, коли ж починається життя людини?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Використання донорської сперми і донорських яйцеклітин для вирішення проблем безплідності висуває низку етичних проблем. У чому суть цих проблем? Чи вважаєте ви їх серйозними?

2. Чи вважаєте ви, що прийомні діти мають право знати, хто їхні «біологічні» батьки?

3. Якщо дитина виявить, що вона народилася в результаті штучного запліднення, як вона може на це відреагувати?

4. Чому, на вашу думку, при використанні донорської сперми або донорської яйцеклітини потрібна анонімність? Чому в дотриманні анонімності зацікавлені батьки дитини, яка народилася в результаті штучного запліднення?

IV. КОЛИ ПОЧИНАЄТЬСЯ ЖИТТЯ?

Уявіть собі, що група медиків, які працюють у сфері застосування нових репродуктивних технологій, запросила на свій семінар фахівця з етики, щоб він зробив доповідь про етичні аспекти застосування цих нових технологій. Ось що він міг би сказати медикам.

„Шановні пані та панове! По-перше, я хотів би щиро подякувати за запрошення виступити перед вами. По-друге, я бажаю висловити своє захоплення такими блискучими науковими здогадками й винахідливими експериментами, що уможливили приголомшливі відкриття в царині досліджень людського життя. Я прийшов до вас, відчуваючи велике хвилювання, тому що, відповідаючи на ваші запитання, я мимоволі вторгаюся у вашу законну сферу, де не можу почуватися впевнено. Сподіваюся, що ви поставитеся до мене поблажливо. Я зміг перебороти своє хвилювання і прийшов до вас тому, що фахівців у сфері медицини та фахівців в царині етики об'єднують спільні інтереси. І вас, і нас цікавлять фундаментальні питання, що

стосуються людського життя: коли починається життя? У чому його сутність? Які моральні обмеження можуть бути пов'язані з нашими маніпуляціями в царині людського життя?

Як неодноразово нагадували нам філософи і вчені-суспільствознавці, ніхто з нас не може підходити до цих питань цілком об'єктивно. В усіх нас є якісь забобони й упередження. Деякі з нас, наприклад, стверджують, що життя – це просто спонтанний результат тисячолітньої еволюції. Але позаяк цей позбавлений свідомості процес внаслідок якогось капризу природи завершився створенням високоорганізованого мозку, то не може бути жодного етичного аргументу проти того, щоб цей мозок узяв на себе управління подальшим покращенням досягнень еволюції. Якщо виходити з цих передумов, то жодних етичних питань в обговорюваній сфері не виникає.

Проте багато хто, якщо не більшість із вас, навряд чи погодяться з цією оцінкою. Ви, ймовірно, вважаєте, що існуючі соціальні системи, в яких шляхом складного процесу узгодження була прийнята система цінностей, пов'язаних із людським життям, створила людина. Звідси випливає, що відповідь на запитання про те, яке відношення має етика до медичних і наукових досліджень, засвідчує: саме суспільство повинно вирішувати, що є морально припустимим.

Однак, даючи подібну відповідь на запитання, що нас цікавить, не слід забувати, як деякі тоталітарні суспільства обійшлися з узятим на себе правом визначати цінність людського життя. Вони не обмежилися маніпуляціями, а на ділі – руйнуваннями людських еμβріонів і зародків: вони оголосили свої претензії на право знищувати цілі народи.

Саме такі міркування переконують багатьох людей, що цінність людського життя не може бути захищена без трансцендентального начала. Прихильники цієї думки стверджують, що Сам Творець установив цінність людського життя, адже Він створив людину за Своїми образом і подобою, і, врешті-решт, людське життя належить Йому. Згідно з подібними поглядами, знищення життя невинних людей рівнозначне образі Самого Творця.

Звісно, я, з одного боку, не можу припускати, що всі ви погодитесь з тим, що людське життя має таке трансцендентальне значення. З іншого боку, я впевнений: всі ви погодитесь зі мною в тому, що навмисне знищення невинного життя є насправді злочином, який називається огидним словом «убивство». Таким чином, ми підійшли до фундаментального питання: коли саме починається людське життя?

Ясна річ, існує кілька різних точок зору. Це питання стало предметом загального обговорення кілька десятків років тому – задовго до вражаючих успіхів молекулярної біології і генної інженерії. Воно постало у зв'язку з обговореннями проблеми законності штучного переривання вагітності. На той час у багатьох країнах було встановлено, що аборт етично припустимий, якщо термін вагітності не перевищує 28 тижнів. Через 28 тижнів з моменту зачаття плід стає життєздатною людською істотою, котра може жити поза материнською маткою. Отже, навмисне переривання вагітності після цього

терміну рівнозначне вбивству. Плід, що не досяг «віку» 28 тижнів, не вважався людською істотою і тому міг бути знищений.

Але ваші останні дослідження у сфері інтенсивної терапії підірвали цю позицію. Виявилось, що плід, який досяг уже 24 тижнів, за відповідного догляду може вижити поза маткою і, зрештою, перетворитися потім у дорослу людину. Проте навіть там, де є устаткування для подібного догляду, досі вважається за можливе переривання вагітності до 28 тижнів, а в деяких країнах цей термін ще довший. Таким чином, якщо життєздатність – це критерій того, з якого терміну вагітності плід можна вважати людською істотою в тому розумінні, що після цього терміну знищення плоду повинно розцінюватися як злочин, то нині маємо справу з дивовижним фактом. Ми дотепер перериваємо вагітність навіть у тих термінах, коли плід уже досяг статусу людини.

Мені як людині, яка не має відношення до медицини, видається іронією долі, що в певній операційній будь-якої лікарні лікарі борються за життя передчасно народженої 24-тижневої дитини, а в іншій операційній тієї ж лікарні лікарі знищують такий же плід.

Проте в будь-якому разі наші недавні досягнення у сфері генетики вимагають, аби ми обговорювали питання про статус людського життя на більш ранніх етапах його розвитку. Незалежно від того, чи може 24-тижневий плід бути визнаний людською істотою чи ні, багато хто стверджує, що ембріон не можна вважати таким, що має статус людського життя. Тоді потрібно запитати: а що ж це таке? Зрозуміло, що це жива істота; і немає жодних сумнівів, у що розів'ється це життя. Воно не розів'ється, якщо перефразувати рядок з відомої казки, «мишеня... у жабу [чи] у невідому тваринку». Це аж ніяк не життя жаби або мишеняти; це має бути людське життя, адже тільки з людського життя розвивається людська істота.

Більш того, ми знаємо, чому це так.

Пані й панове! Ваші власні дослідження, якщо я правильно зрозумів, показали, що зигота (клітина), яка утворюється в результаті запліднення, містить всю інформацію, необхідну для розвитку людського життя. У процесі її подальшого розвитку не додається жодної нової інформації: уся інформація закладається при зачатті.

Хтось може заперечити: хоч це і людське життя, але воно ще не несе в собі особистісного начала. Отже, хоч до зиготи треба вжитися з повагою, їй не можна надавати повний людський статус. Однак у такому разі постає ще одне запитання: на якій стадії в людського життя з'являється цілком розвинуте особистісне начало? 28-тижневий плід ще не є цілком розвинутою людською особистістю. Такою насправді не можна вважати і новонароджене немовля. Становлення особистості відбувається протягом багатьох років. І можна говорити про зрілу особистість лише тоді, коли людина набула вже достатнього життєвого досвіду.

Отже, чи можна з упевненістю стверджувати, що статус людського життя залежить від *розвитку* людської особистості? Якби це було так, то нам потрібно було б визначити, на якому етапі розвитку людини досягає свого повного статусу, коли її знищення вже може бути

прирівнюване до вбивства. Коли людині виповнюється п'ять років? Чи двадцять п'ять? Чи п'ятдесят? Це питання ускладнюється ще й тим, що починаючи від сімдесяти років у людини відбувається зниження можливостей, яких вона досягла в zenіті свого життя. Чи означає це, що від людини, котра ще життєздатна, але зазнає вікових впливів, суспільство може спокійно звільнитися, бо, втративши деякі риси своєї особистості, вона вже не має повного людського статусу?

Вернімося до питання про штучне переривання вагітності. Мері Енн Уоррен, яка вважає його припустимим, виокремлює такі характеристики особистості: чутливість, самосвідомість і здатність керуватися моральними принципами у своїх діях. Позаяк плід не має цих здатностей, то вона переконана, що «плід не є ні особистістю, ні членом морального суспільства. Більше того, ні подібність плоду до якоїсь особи, ні можливість того, що він стане особистістю, не дає достатньо підстав, аби стверджувати, що він має повне й однакове право на життя»¹². А чому ні?

Одним із критеріїв повного й однакового права на життя М. Е. Уоррен вважає мислення та здатність застосовувати моральні принципи до своїх дій. Видається очевидним, що новонароджене немовля не має здатності мислення, і повинно пройти кілька років, перш ніж воно навчиться застосовувати моральні принципи щодо власної поведінки. Таким чином, відповідно до цієї логіки, п'ятилітня дитина не має повного й однакового права на життя.

Імовірно, М. Е. Уоррен не розраховувала на те, що її аргументація може бути розвинута в такий висновок. Однак деякі автори міркують саме так, як, наприклад, Пітер Сінгер, котрий прирівняв новонароджене немовля до поросяти.

Більш переконливою мені видається аргументація, розвинута теологом і філософом-моралістом Джоном Бреком. Він пише: «Багатовакова суперечка про те, з якого моменту плід можна вважати людською істотою і, більш конкретно, – особистістю, за своєю суттю некоректна. Вона заснована на неправильному припущенні, що критерії визначення особистості повинні розроблятися іншими людьми, а потім ці критерії мають виконуватися плодом, чи йде мова про зачаття, імплантацію заплідненої клітини, рух усередині матки чи народження... Особистісне начало надається Богом, а не фізіологічним розвитком, медичним аналізом або соціальними нормами»¹³.

Зрозуміло, що у цьому висловлюванні представлена біблійна позиція, і усвідомлення наслідків такої позиції чудово передав давньоєврейський поет: «Адже Ти створив моє нутро, – сформував мене в лоні матері моєї. Я прославляю Тебе, бо ти вельми дивовижним створив мене, і дивовижні діла Твої, і душа моя це добре знає. Не були приховані від Тебе мої кості, коли Ти творив мене у тайні... Мого зародка бачили очі Твої, і в книзі Твоїй записано все; дні були визначені, – і жодного не забракло» (Псал. 139: 13-16 ПРТ*).

Більш того, християни, як і люди інших вірувань, стверджують, що існує ще один вимір людського життя, який доречно обговорити в даному контексті, а саме: людське життя включає нематері-

*ПРТ – переклад Рафаїла Туркочяка (прим. ред.)

альний компонент. Іноді цей компонент називають душею, іноді духом, але при цьому мається на увазі одне: цей компонент є необхідною частиною людського життя¹⁴.

Безперечно, серед людей, котрі дотримуються подібних переконань, існують розбіжності щодо того, в який саме момент розвитку ембріона і плоду відбувається його одухотворення. Одні вважають, що воно відбувається в момент зачаття; інші думають, що це стається тоді, коли дитина тільки-но з'являється на світ і робить перший ковток повітря; треті: це збігається з тим моментом, коли майбутня мати починає відчувати рухи плоду. Наскільки я знаю, нині подібні думки мало ким поділяються.

Однак дотепер поширена точка зору, за якою поява душі відбувається в невизначений момент між формуванням зиготи і того, що пізніше розвинеться в нервову систему. Проте не існує жодних способів доказу того, що це відбувається саме в той, чи інший момент.

Шановні колеги! Як на мене, то цей нематеріальний компонент життя є властивим плоду від самого початку. Я кажу це як християнин, і мій висновок ґрунтується почасти на моїй вірі у Втілення Сина Божого, саме зачаття Якого як людської істоти відбулося завдяки Духові Святому (Луки 1:35). Якщо ви запитаете мене, яке ставлення сучасних моральних мислителів до тих можливостей утворення життя, котрі відкриваються сучасною наукою, то я повинен відповісти: ми повинні виходити з недоторканності людського життя від самого моменту його зачаття.

Найбільш поширеним ставленням до цього питання є таке: якщо щось може бути зроблене, то воно повинне бути зроблено, позаяк ціль виправдовує засоби. Однак подібне ставлення є проявом плоского утилітаризму. Відповідно до нього, правильність дії визначається виключно тим, чи приводить дана дія до блага найбільшої кількості людей. Якщо вона приводить до такого блага, то сама дія є, за визначенням, правильною, навіть якщо згідно з якимись об'єктивними нормами вона явно неетична. Ця теорія видається мені – і не тільки мені – абсолютно помилковою: благі результати не виправдовують неетичних діянь. Я знаю, що такий висновок має серйозні наслідки: якщо зигота вже є живою істотою і її життя – це людське життя; якщо ж людське життя просто з огляду на те, що воно – людське життя, є недоторканим і священним, тоді навмисне завдання зиготі шкоди, або її знищення слід вважати вкрай неетичним учинком. Я не випадково наголошую тут про «навмисне» завдання шкоди, бо чудово розумію, що в деяких випадках лікарі, приймаючи рішення про полегшення болю людини, опосередковано – а не навмисно – її знищують. Але, я думаю, усі погодяться з тим, що навіть у випадку етичних дилем варто уникати плоского етичного мислення.

Вернімося до питання про переривання вагітності. Часто стверджується, що вирішальним міркуванням при перериванні вагітності повинні бути права вагітної жінки, а не права ненародженого немовляти. Звісно, якщо жінці поставлено діагноз «позаматкова вагітність» і її життя перебуває під загрозою, тоді вважається, що зберегти її життя важливіше, ніж життя плоду. У літературі на цю тему зазвичай обговорюється інший аргумент, а саме: жінка має право контролю-

вати своє тіло. А позаяк плід вважається частиною її тіла, тому він є її власністю. Вона має повне право над плодом, і якщо з якоїсь причини хоче перервати свою вагітність, то має право зробити аборт.

Це міркування, звісно, є спірним. Плід, який носить жінка, не є звично частиною її тіла, як, приміром, рука, серце й легені. Це окрема особистість зі своїм мозком та серцем. І, як окрема особистість, ця істота також має права. Сумнівною також є теза про те, що плід – це власність жінки. Насправді ж аргументація, на якій засноване уявлення про жінку як про власницю плоду, будується за тим же принципом, що й аргументація, за допомогою якої впродовж багатьох століть виправдовувалось рабство. За своєю суттю рабство – це право однієї людини володіти іншою. Філософ-мораліст Д. Д. Рафаель нагадує: «Дитина “належить” своїм батькам, – біологічним чи прийомним, – у тому розумінні, що саме вони, а не будь-хто інший, мають право й обов’язок її виховувати... Якщо ж вони не беруть цього обов’язку на себе, то втрачають право виключати інших із процесу турботи про дитину та участі в її майбутньому. Діти не є власністю батьків. Якщо я володію матеріальним предметом, то навіть якщо це – чудовий чи унікальний предмет, я маю право знищити або зіпсувати його, використовуючи його не за призначенням. Батьки не можуть ставитися до своїх дітей саме так. Релігійне уявлення, за яким людське життя належить Богові, може бути оскаржене в тій його частині, яка забороняє самогубство, і не в тому більш загальному наслідкові, що жодне людське життя не може належати іншій людській істоті або перебувати в її повному розпорядженні»¹⁵.

Даній аудиторії немає необхідності вказувати на поверховий характер ще одного аргументу, який наводять на користь абортів за бажанням вагітної жінки. Стверджується, що кожна дитина в родині має бути бажаною. Отже, небажані діти не повинні з’являтися на світ. Якщо представити цю аргументацію як силогізм, вона виглядатиме так: кожна дитина повинна бути бажаною; проте багато дітей позбавлені цього права і є небажаними. Виходить, потрібно ще й позбавляти їх права на життя. Як на мене, це нерозумна логіка.

Дякую за увагу!”

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Напишіть твір. Висвітліть у ньому проблеми, порушені доповідачем. Викладіть у ньому аргументи від імені уявного опонента.

V. ПРОБЛЕМИ, ПОВ’ЯЗАНІ ЗІ ЗАКІНЧЕННЯМ ЖИТТЯ

Поліпшення харчування і прогрес медицини у багатьох країнах привели до зростання тривалості життя людей. Завдяки новим технічним досягненням стало можливим штучно підтримувати життя людей, які без застосу-

вання технічних нововведень не змогли би жити. Тим самим збільшується тягар турботи, покладений як на родини цих людей, так і на державу. Найбільший тягар, зрозуміло, лягає на найближчих родичів таких пацієнтів та їхніх лікарів. Саме в цьому контексті ми й будемо обговорювати проблеми, пов'язані зі закінченням життя.

Збільшення навантаження, спричинене доглядом за тяжкохворими людьми і тими, хто не спроможний обслуговувати себе, висунуло на порядок денний питання про правову базу еутаназії. Для розуміння цієї проблеми звернімося спочатку до того, що означає саме слово «еутаназія». Буквальне його значення — «хороша смерть», що звучить доволі невинно. Проте насправді це слово зазвичай позначає навмисне умертвіння людей, що здійснюється або лікарями, котрі їх лікують, або кимсь, хто допомагає їм добровільно покінчити зі своїм життям. Іноді еутаназію називають «умертвінням зі співчуття» (*mercy killing*), оскільки метою смерті пацієнта вважається полегшення його важких і безнадійних страждань. Проте незалежно від того, що вважається мотивом еутаназії, важливо, що вона припускає акт навмисного умертвіння людини.

Крім того, слід зазначити, що існують два типи еутаназії: добровільна і недобровільна. Добровільна еутаназія має місце тоді, коли пацієнт просить, щоб його умертвили або хтось допоміг йому піти з життя. Недобровільна еутаназія має місце тоді, коли пацієнта умертвляють без його згоди й обговорення з ним цього питання.

Що можна сказати про цю ситуацію з позиції етики? Чи може бути еутаназія обов'язком усякого співчутливого лікаря? Чи, незалежно від того, якими причинами керується лікар, це є навмисне вбивство будь-якого пацієнта і тому — карний злочин?

З одного боку, існує така думка: оскільки ми вдаємося до гуманного умертвіння тварин, які відчувають сильні болі, то повинні так само діяти стосовно людських істот, страждання яких роблять їхнє існування абсолютно нестерпним. Коли в родині виявляється такий хворий, то страждає не тільки він, а й близькі родичі, котрі змушені день у день чергувати біля його ліжка.

З іншого боку, закінчення людського життя — це дуже серйозний момент. Для будь-якої людини, котра вірить, що життя дається Богом і лише Бог має прерогативу його віднімати в людини, навмисне умертвіння пацієнта кимось іншим — це неправильно. Але так вважають не тільки віруючі в Бога. Чимало людей, як медиків, так і представників інших професій, енергійно виступають проти евтаназії, оскільки вона суперечить тому, за що бореться медицина. Так, медики, котрі дають клятву Гіппократа, не повинні прописувати хворому смертельні дози ліків, які він може використати, маючи намір покінчити життя самогубством.

У багатьох країнах евтаназія дотепер не вважається законною. Проблема легітимізації евтаназії полягає ще і в тому, що в деяких випадках важко визначити, була евтаназія добровільною чи вона здійснена під тиском.

Слизький шлях

Реальна практика евтаназії виявляє, що існує небезпека стати на слизький шлях використання її тоді, коли явна згода з боку пацієнта може бути сумнівною. Наприклад, відповідно до деяких оцінок, у Нідерландах, де евтаназія практикується з 1980 року, у 2001 році в тисячі випадків евтаназії відхід людини з життя не був добровільним.

Такий непомітний перехід до недобровільної евтаназії може легко відбутися в гедоністично зорієнтованому суспільстві, коли турбота про літніх людей усе більше й частіше перешкоджає людям молодого і середнього віку насолоджуватися життям. Окрім того, у літнього пацієнта можуть бути гроші або власність, в одержанні яких зацікавлені його родичі. Тому будь-які засоби прискорити смерть свого багатого родича можуть бути для них доречними. Утилітаристський принцип досягнення найбільшого задоволення для найбільшої кількості людей може бути причиною тиску на тяжкохворого, аби той погодився на евтаназію, чи тиску на його лікарів, щоб ті вдалися до недобровільної евтаназії. Водночас, позаяк люди похилого віку — це тягар для держави, неважко уявити собі, що деякі уряди держав дивитимуться на практику евтаназії крізь пальці.

Етика заперечує деякі наші цінності. Сумно, коли ціннісні орієнтири членів суспільства такі, що прагнення до

задоволень одних знецінює життя інших. Особливо це ганебно тоді, коли йдеться про подальше існування тих, кому ми зобов'язані своїм життям. У давнину вбивство батьків розцінювалося як найтяжчий злочин і непрости- мий гріх. «Шануй свого батька та матір свою...», — чита- ємо в Божому Законі (Вих.20:12). Інтуїтивістська етика спонукає нас шанувати і захищати тих, хто дав нам жит- тя і захищав, коли ми були ще не здатні робити це самі.

Стрес, пов'язаний із прийняттям рішення

Рішення пацієнта добровільно піти з життя практично завжди пов'язане з надзвичайно сильним стресом. Наприк- лад, про евтаназію може попросити пацієнт, який пере- буває в стані клінічної депресії, що не так уже й рідко зустрічається при смертельних захворюваннях. На підставі яких критеріїв лікарі повинні оцінювати його прохання? А якщо пацієнт вийде з депресії і захоче жити далі? Проб- лема з твердженням: «Таке життя не вартує того, щоб продовжувати жити», полягає в тому, що воно надто су- б'єктивне. І якщо використовувати його як доказ на ко- ристь евтаназії, то чому не поширити застосування цього фактора на ті випадки, коли життя видається безглуздим підліткові, котрий розчарувався у своїх сподіваннях, або жінці в стані депресії, що іноді виникає після пологів?

Деякі люди прагнуть уникнути проблем, пов'язаних із прийняттям рішення в стресовій ситуації, оформляю- чи Заповіт, у якому вони дають розпорядження стосов- но свого життя. У такому Заповіті людина заздалегідь пише розпорядження своєму лікарю. Наприклад, там може бути сказано: у разі невиліковної хвороби, пов'я- заної з нестерпним болем і втратою сил, що робить жит- тя безглуздим, лікар повинен здійснити евтаназію.

Але навіть за такою ситуацією приховуються реальні небезпеки. По-перше, у подібному Заповіті можуть бути не враховані майбутні зміни стану здоров'я пацієнта. Тому інтерпретація таких заповітів може становити проб- лему для лікарів та рідних пацієнта. Більше того, одна річ — погоджуватися на евтаназію, коли ти відносно здо- ровий, і зовсім інша — коли ти хворий. Досвід показує, що доволі розповсюджена ситуація, коли важко хворі пацієнти чіпляються за життя. І чим тяжче їхнє захво-

рювання, тим сильніше бажання до життя, тим більшою може бути ймовірна зміна їхнього ставлення до евтаназії. Таким чином, Заповіт стосовно життя не може бути гарантією від вступу на слизький шлях умертвіння людини проти її волі. Насправді ж застосування подібного Заповіту може призвести до дій, які не відповідають теперішнім інтересам заповідача.

Для багатьох людей небезпека непомітного переходу до недобровільної евтаназії відлунюється програмою нацистської Німеччини, відповідно до якої перед Другою світовою війною в цій країні було знищено приблизно 5 000 дітей-інвалідів і 60 000 людей із психічними захворюваннями. Ця страшна програма «проклала шлях» до здійсненої нацистами спроби геноциду єврейського народу, а також до знищення людей інших національностей — поляків, циган тощо. У прийнятій після війни Женевській декларації було підкреслено значимість традиції Гіппократа і необхідність відкинення евтаназії.

Боротьба з болем

Уявлення про те, що смерті зазвичай передуює нестерпний біль, неправильне. Його не можна вважати аргументом на користь евтаназії. Сучасна медицина має чимало лікарських препаратів, що можуть пом'якшувати біль й полегшувати долю смертельно хворих пацієнтів. У деяких країнах створені спеціальні пансіонати, де приречені на смерть хворі перебувають під особливою опікою.

У зв'язку з цим слід висвітлити кілька моментів лікарняної практики. По-перше, існує так званий «закон подвійної дії». Тут мається на увазі ситуація, коли смертельно хворі пацієнти одержують сильнодіючі знеболюючі засоби. Однак біль у таких пацієнтів постійно наростає, тому потрібне і збільшення дози ліків. Нарешті, доза стає настільки великою, що виникає ризик смертельного кінця внаслідок прийняття ліків. У такому випадку лікарі не мають наміру вбивати пацієнта, вони просто хочуть полегшити його муки, викликані болем. Безперечно, це не можна вважати евтаназією¹⁶.

По-друге, варто згадати прогрес складних сучасних технологій для штучної підтримки життя пацієнтів. До появи

таких технологій чимало пацієнтів були приречені на швидку смерть. У зв'язку з їх застосуванням постає етичне запитання: чи повинен лікар починати застосування таких технологій, якщо стан хворого видається йому безнадійним? А може краще не втручатися в природні процеси? Тоді як бути в тому разі, коли устаткування забезпечує лише штучне дихання, а інші життєво важливі системи вже не функціонують? Чи має лікар моральне право відключити апарат і тим самим спричинити летальний кінець?

Так, у Великобританії Спеціальний державний комітет, який виступив проти евтаназії, підтримав, однак, право лікарів не починати (або припиняти) використання апаратів для підтримки життя, якщо ситуація безнадійна.

Випадки, коли подальше медичне втручання не може принести поліпшення стану смертельно хворого і лікар допускає його смерть, не можна вважати евтаназією¹⁷. Тут відсутня інтенція умертвити людину.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Дайте визначення евтаназії.
2. У чому відмінність між добровільною і недобровільною евтаназією?
3. Прокоментуйте твердження: «Термін “пасивна евтаназія” внутрішньо суперечливий».
4. Які стосунки між пацієнтом та лікарем відповідають традиції Гіппократа?
5. Чому в багатьох країнах евтаназія дотепер не вважається законною? На чому ґрунтується аргумент про «слизький шлях»? Чи вважаєте ви, що легалізація евтаназії несе в собі небезпеку? Якщо так, то чому?
6. Чи повинен лікар завжди використовувати новітні медичні технології для підтримки життя хворого?
7. Як позначається на ставленні до евтаназії релігія?
8. Чому при призначенні сильнодіючих засобів слід враховувати наміри лікаря?

ПРИМІТКИ

- ¹ The Blackwell Guide to Ethical Theory / Ed by Hugh LaFollette. Oxford: Blackwell, 2000. P. 111 – 112.
- ² У даному контексті слово «натуралізм» вживається для означення філософського напрямку, який зводить сутність людини до природи. Зазвичай в українській мові цей термін використовується для означення естетичного напрямку. Див. також примітки 5 до Розд. 2.
- ³ Singer P. Practical Ethic. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 122 – 123.
- ⁴ Ibid. P. 217.
- ⁵ Hardwig J. Dying at the Right Time: (Reflections on (Un) Assisted Suicide // Ethics in Practice. 2nd edition. Oxford: Blackwell, 1997. P. 48.
- ⁶ Singer P. Rethinking Life and Death. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 183.
- ⁷ Докладну критику даного типу аргументації див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Ч.2.
- ⁸ Ingham R. Teenage Pregnancy. L.: Department of Health Social Exclusion Unit, 1999.
- ⁹ Цит. за: Collins R. A Physician's View of College Sex // JAMA, 232, 1975. P. 392.
- ¹⁰ Цит. за: Kirk M., Madsen H. After the Ball. N. Y.: Plume Books, 1989. P. 361.
- ¹¹ Ця техніка дорого коштує і не завжди ефективна. Позитивний результат одного циклу досягається у 15-20 % випадків. Окрім того, вірогідність ризиків, які виникають у процесі пологів, у два рази перевищує ризики, що існують при народженні дитини, зачатої природним шляхом. Див.: New England Journal of Medicine. 2002, N 346. P. 725 – 730; Triple Helix, 2002, Summer. P. 17.
- ¹² Warren M. A. On the Moral and Legal Status of Abortion // Ethics in Practice. 2nd edition / Ed by Hugh LaFollette. Oxford: Blackwell, 2002. P. 81.
- ¹³ Breck J. The Sacred Gift of Life. Crestwood NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1998. P. 149.
- ¹⁴ Так, індуїсти і буддисти стверджують, що духовне і вічне начало присутнє у людському житті від самого моменту зачаття, хоча вони засновують свої уявлення на посилках, цілком відмінних від християнських.
- ¹⁵ Raphael D. D. Moral Philosophy. 2nd Edition. Oxford: Opus Books, Oxford University Press, 1994. P. 145.
- ¹⁶ Час від часу повідомляється про випадки, коли лікарі з корисливих цілей застосовують сильнодіючі анальгетики, які спричиняють смерть пацієнта.
- ¹⁷ Іноді стосовно таких випадків використовується термін «пасивна евтаназія». Але «пасивна евтаназія» – це абсурдна словосполучка, бо евтаназія завжди передбачає намір. Застосування цього терміна у подібних випадках небажане ще й тому, що воно може призвести до розмивання різниці між навмисним убивством і невтручанням у природний процес умирання організму за тих ситуацій, коли медицина безсила.
- ¹⁸ Stammers T. Adolescent Sexuality // CMF Files No. 4, London, CMF, 1998. P. 3.
- ¹⁹ Ibid. P. 5.
- ²⁰ Orr D. Premature Sexual Activity as an Indicator of Psychosocial Risk // Pediatrics. 1991. Vol. 87. P. 141 – 147.
- ²¹ Ibid.
- ²² Johnson A. M. Et al. Sexual Lifestyles and HIV Risk // Nature. 1992, 360. P. 410 – 412.

- ²³ Див. про це, напр.: Кон И. С. Лунный свет на заре. М.: Олимп: Изд-во АСТ, 1998. С. 61. – *Прим. перекл.*
- ²⁴ Див. про це, напр.: Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1989. Гл. 7: Психосексуальное развитие и взаимоотношения полов.
- ²⁵ *Bailey M. J., Pillard R. C. A Genetic Study of Male Sexual Orientation // Archives of General Psychiatry 48 (1991). P. 1089 – 1096.*
- ²⁶ У даному перекладі ми йдемо за слововживанням одного з провідних спеціалістів у царині сексуальності І. С. Кона, прийнятого в його працях останніх років. – *Прим. перекл.*
- ²⁷ *Rist Darrel Yates. Are Homosexuals Born That Way? // The Nation. 1992. October 19. P. 424 – 429.*
- ²⁸ *Schmidt Th. E. Straight and Narrow? Downers Grove: Intervarsity Press, 1995. P. 116 ff.*
- ²⁹ *Cameron P., Playfair W., Wellum S. The Longevity of Homosexuals: Before and After the AIDS Epidemic // Journal of Death and Dying. Omega. 1994, 29. P. 249 – 271.*
- ³⁰ *Bell A. P., Weinberg M. S. Homosexualities. N. Y.: Simon and Schuster, 1978.*

Практичні завдання з етики

Дотепер ми розмірковували про етику в теоретичному плані. У цьому розділі звернемося до практичних питань, що постають у різноманітних сферах людської діяльності. У процесі обговорення цих питань у класі ми розглянемо застосування теоретичних принципів на практиці.

Іноді наше завдання при аналізі даної ситуації полягатиме в тому, щоб розібратися, яка етична проблема закладена в ній. Часом ми будемо звертатися до ситуацій, які на перший погляд видаються простими, проте для вибору способу їхнього вирішення потрібно пройти довгий і складний шлях. А часом зміст етичної проблеми зрозумілий, але неясно, як її вирішувати і обґрунтовувати своє рішення.

Деякі з наведених нижче ситуацій можуть видатися вам суто теоретичними, позаяк ви ніколи не стикалися з ними у своєму житті. Однак їхнє обговорення в класі допоможе вам у майбутньому прийняти відповідальне рішення.

A

Спортивна етика

1. У ДЕЯКИХ ВИПАДКАХ ЄДИНИЙ СПОСІБ ПЕРЕШКОДИТИ ПРОТИВНИКОВІ ЗАБИТИ ГОЛ – ЦЕ НАВМИСНО ПОРУШИТИ ПРАВИЛА ГРИ. ТАКЕ ЯВИЩЕ НАЗИВАЄТЬСЯ ПРОФЕСІЙНИМ ОБМАНОМ

А. Чи підете ви на професійний обман заради виграшу? Якщо «ні», то чому? Якщо «так», то як ви це обґрунтуєте?

Б. Чи згодні ви з тим, що краще піти на порушення правил, одержати пенальті і сподіватися, що гравець, який виконуватиме пенальті, промахнеться, ніж допустити, щоб ваш противник забив гол через дотримання вами правил гри? Якщо ви згодні з подібною стратегією, то дайте відповідь на наступне запитання.

В. Ви заборгували комусь велику суму грошей, але не можете віддати цього боргу. Якщо ви не розрахуєтеся з

позикодавцем, то обов'язково потрапите у в'язницю. Але ви працюєте в банку і маєте можливість украсти з банку велику суму грошей, яка покриє ваш борг. Звичайно, якщо вас упіймають, то відправлять у в'язницю. Але вас можуть і не впіймати. Тому ви вирішуєте ризикнути і крадете гроші. У чому різниця між ситуаціями Б і В?

2. ЧЕСНІСТЬ У ГРІ

В одному знаменитому міжнародному матчі гравець, який закинув переможний м'яч і приніс своїй команді успіх, порушив правило, а суддя цього не помітив. Як ви вважаєте:

а) якщо міркувати з позиції моралі, то чи мав він указати на свою помилку судді?

б) якщо ви можете вчинити правопорушення і при цьому залишитися непоміченим, чи є це коректним з етичного погляду?

в) позаяк ви виграли матч, то чи має значення, додержалися ви правил чи ні?

г) якщо всі порушують правила, то чому б і вам їх не порушити?

д) чи виграли ви матч насправді, якщо вдалися до обману?

3. ПІДІГРУВАННЯ ПРОТИВНИКУ

Іноді воротар може сприяти програшу матчу, який за усіма прогнозами його команда повинна була виграти. Він може прикинутися, що зробив усе від нього залежне, щоб упіймати м'яч, а насправді спеціально вчинив так, що м'яч потрапив у ворота. Коли таке стається, уболівальники починають підозрювати, що воротаря підкупили працівники букмекерської* контори. Що ви думаєте з цього приводу?

А. Навіщо працівники букмекерської контори пішли на підкуп воротаря? Чи правильно це?

Б. Працівники букмекерської контори нікого не просять укласти парі з приводу результату матчу. Проте вони одержують прибуток від свого бізнесу тільки у тому разі, якщо ті, хто уклав парі, програють. Чому б їм у такому разі не сприяти програшаві учасників парі?

* **Букмекер** – той, хто приймає грошові ставки на іграх (прим. ред.).

В. Навіщо засуджувати воротаря? Що поганого в тому, що він хоче заробити? Це ж лише гра?

Г. А може ви вважаєте, що букмекерську контору треба оштрафувати на велику суму грошей, а воротаря дискваліфікувати? Якщо ви дотримуетесь такої думки, обґрунтуйте її.

4. ПРОБЛЕМА ДОПІНГУ

Спортсменів, викритих у використанні допінгу під час Олімпійських ігор та інших змагань, позбавляють медалей.

А. Чи є застосування речовин, які тимчасово підсилюють фізичну і психічну активність організму, порушенням етичних норм? Якщо «так», то чому?

Б. Припустімо, спортсмен, який застосовує допінг, міркує так: «Чимало людей приймає подібні речовини для власного задоволення. Я також приймаю ці речовини, щоб одержати задоволення від виграного змагання». Як би ви прокоментували подібне міркування?

В. Яке моральне право має Олімпійський комітет втручатися в особисте життя спортсменів та забороняти їм приймати допінг, якщо вони того хочуть?

5. КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ СПОРТУ (І)

У багатьох країнах знамениті футбольні команди продають копії своєї спортивної форми. Попри те, що ціна цих речей дуже висока, вони користуються великою популярністю в дітей. Футбольні клуби змінюють свою форму двічі на рік, тим самим змушуючи своїх маленьких уболівальників постійно випрошувати гроші в батьків на форму. Навіть якщо це обтяжливо для сімейного бюджету, батьки йдуть на поступки, бо, з'явившись у старій футболці, їхня дитина може накликати на себе глузування однолітків.

Як би ви оцінили подібний спосіб заробляння грошей клубами:

а) як практичний, вартий поваги спосіб, завдяки якому вони можуть дозволити собі купівлю дорогих гравців і забезпечити цікаву для вболівальників гру?

б) як цинічний і неетичний спосіб непрямого тиску на батьків задля отримання додаткових прибутків для клубу?

Розгляньте аргументи «за» і «проти» обох позицій.

6. КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ СПОРТУ (II)

У давні часи метою спорту була виключно гра. Звісно, учасникам ігор подобалося вигравати, але справа була не тільки у виграванні, а й у самому процесі гри. У Стародавній Греції нагородою переможцеві слугував просто лавровий вінок. Комерціалізація спорту призвела до істотних змін: вона перетворила спорт на бізнес. Які етичні питання постають у цьому зв'язку? Оцініть справедливість таких тверджень:

А. Комерціалізація спорту сприяла розвиткові спортивних навичок спортсменів і техніки гри. Тому гра приносить гравцям більше задоволення, ніж раніше. Отже, комерціалізацію слід оцінити позитивно.

Б. Коли в спорт вкладаються значні суми грошей, то прагнення до одержання прибутку призводить до руйнування моралі спортсменів. Отже, комерціалізація приносить шкоду.

В. Якщо знаменитий футболіст за тиждень одержує набагато більше, ніж медсестра за рік — це аморально.

Г. Врешті-решт, футболіст отримує свій заробіток за рахунок публіки. А публіка має право платити за те, що їй подобається. Тому етика тут ні до чого.

Б

Етика реклами

1. ПОПЕРЕДНІ ЗАПИТАННЯ

У чому полягає або має полягати справжня мета реклами?

А. Показати людям, що даний продукт існує і він може бути їм корисний.

Б. Ознайомити з якостями продукту.

В. Створити у свідомості людей стійку асоціацію між продуктом і назвою. Так, наприклад, назва «Кодак» спочатку стосувалася певного типу фотоапарата. Згодом у деяких країнах словом «Кодак» стали називати фотоапарати взагалі.

Г. Чинити психологічний тиск на людей, формуючи в них потребу в даному продукті, навіть якщо вони його насправді не потребують.

Д. Підтримати виробництво, робочі місця та прибутки власників акцій підприємства, котре виробляє даний продукт.

2. ЕТИЧНА ДИЛЕМА

Науково доведено, що куріння — основна причина раку легень. Чи етично з боку тютюнових компаній рекламувати продукти свого виробництва? Етична дилема полягає ось у чому: якщо вони не зможуть продавати свою продукцію, тисячі працівників цих компаній втратять роботу. Натомість тисячі курців, котрі купують продукцію тютюнових компаній, передчасно помирають від раку легень. Подумайте над цією дилемою і дайте відповіді на ряд запитань. Наведіть докази на користь своїх відповідей.

А. Якби дозвіл на рекламу тютюнових виробів залежав від вас, як учинили б ви: заборонили рекламу і тим самим урятували б життя багатьом людям або дозволили б її і тим самим зберегли робочі місця для людей?

Б. Нікотин — наркотична речовина, до якої організм звикає. Якщо виробники тютюнової продукції збільшать вміст нікотину в сигаретах, які вони випускають, це призведе до збільшення кількості наркотично залежних і тим самим зросте обсяг продажу продуктів тютюнових компаній. Чи вважаєте ви, що подібна стратегія морально порочна?

В. Чи зобов'язані рекламисти давати повну інформацію про рекламований ними товар? Так, в інтересах тютюнових компаній, щоб люди ставали курцями в якомога більш ранньому віці. Тому вони прагнуть поширити якнайбільше рекламних оголошень, що демонструють кінозірок, котрі курять рекламовані сигарети. Мета подібної реклами — нав'язати молодим людям, що, починаючи курити, вони прилучаються до розкішного дорослого життя.

- Чи повинні рекламодавці повідомляти молодим людям усю інформацію про куріння і, зокрема, про те, що, починаючи курити в ранньому віці, вони ризикують рано померти? Чи рекламодавці мають право покладатися на те, що молоді люди самі розберуться в наслідках куріння для здоров'я людини?

- Чи повинен уряд заборонити розміщення реклами тютюнових виробів біля шкіл? Чи означатиме це наступ на свободу людини?

3. ТЕХНІКА РЕКЛАМИ

- На рекламі автомобілів зазвичай зображають молодшу прекрасну дівчину, яка сидить на капоті. Ця картинка може супроводжуватися написом: «Купите таку машину, і вам позаздрить кожний». Зрозуміло, кожна реклама адресована як вам, так і будь-якій іншій людині.

А. Які людські якості враховує ця реклама? І які психологічні механізми вона використовує для приваблювання покупця?

Б. Чи можна вважати, що такий спосіб звертання до вас як до споживача реклами є моральним?

В. Чи можна довіряти рекламі, коли потрібно оцінити якість автомобіля?

- Деякі виробники і продавці товарів споживання, скажімо меблів, приваблюють покупців за допомогою реклами, що закликає: «Купіть меблі в кредит! Перший внесок мінімальний! Перший рік кредиту — безвідсотковий». Це означає, що люди можуть одразу ж стати власниками меблів, не чекаючи, поки в них з'являться гроші на їх купівлю. Проте через рік вони виявляють, що мусять сплачувати не лише регулярний внесок, а й дуже високий відсоток, яким обкладається їхній борг торговій компанії чи виробникові. Так чимало людей потрапляє в боргову залежність. Якщо вони неспроможні платити, торгова компанія може забрати меблі назад, навіть якщо клієнт уже сплатив за них значну суму. Як би ви відреагували на подібну ситуацію?

А. Поклали б відповідальність за ситуацію лише на покупця, котрий не розрахував свій бюджет?

Б. Звинуватили б господаря магазину в тому, що він спровокував людей на покупки, яких вони не можуть собі дозволити?

- Надлишковий вміст жиру в їжі вважається причиною артриту й захворювань серцево-судинної системи. Сучасні виробники харчових продуктів добре знають, що покупці надають перевагу їжі з низьким вмістом жиру.

Уявіть собі, що на упаковці якогось продукту написано: «Вміст жиру на 5% менший». Чи є подібна інформація абсолютно чесною й об'єктивною? Яка додаткова інформація потрібна, аби покупець зрозумів, чи справді це той продукт, який йому потрібний?

В / Професійна етика

1. Уявіть собі таку ситуацію. Дівчина на ім'я Ольга складає профілюючий вступний іспит з математики. Одну із задач вона не може розв'язати, але зауважує, що її сусід Олег уже впорався з цією задачею. Ольга списує в нього рішення й одержує високу оцінку за іспит. Завдяки цій оцінці вона набирає кількість балів, необхідних для вступу в університет.

Інша дівчина, Ірина, складає іспит у тій же групі і відчуває ті ж труднощі, що й Ольга. Ірина сидить на іспиті з іншого боку від Олега і також бачить, що він розв'язав складну задачу. Але, на відміну від Ольги, вона не списує рішення в Олега, тому що вважає це неетичним. Вона одержує низьку оцінку і не набирає прохідного бала.

А. Як ви оціните поведінку Ольги: чи вважаєте ви, що вона виявила кмітливість і тому гідна навчатися у вищому навчальному закладі?

Б. Чи вважаєте ви, що Ірина вчинила нерозумно, не зробивши так, як Ольга?

В. Чи згодні ви з тим, що будь-яка людина має право піти на невеликий обман, якщо йдеться про її кар'єру?

Г. Як би ви охарактеризували принцип, якого дотримувалася Ірина: кантіанство? етичний егоїзм? утилітаризм?

Д. Якщо кожний абітурієнт буде чинити подібно до Ольги, то як це може вплинути на цінність університетського диплому?

Е. Чи довіритесь ви хірургові, якщо знатимете, що він списував на іспитах?

2. Уявіть собі, що ваш знайомий на ім'я Борис оформляється на роботу і пише біографію. Зрозуміло, що йому хочеться представити себе в найбільш вигідному світлі.

Тому він перебільшує деякі свої здібності, а дещо просто вигадує. Він просить вас оцінити написане ним і дати йому пораду. Що ви йому порадите? Якими етичними принципами ви запропонуєте йому керуватися?

3. Уявіть собі ще одну ситуацію. Віра — науковий співробітник. Вона працює в компанії, що розробляє новий медичний препарат. Перш ніж одержати дозвіл на виробництво препарату і продаж його в аптеках, компанія проводить випробування цього препарату. Мета дослідів полягає в тому, щоб визначити, чи може цей препарат зупиняти розвиток раку. Для випробування препарату серед хворих на рак пацієнтів було обрано сто добровольців. Деякі пацієнти одержували випробовуваний препарат, а інші — плацебо*. У процесі експерименту Віра встановила, що ліки мають позитивний ефект. Однак проведеного експерименту недостатньо, аби претендувати на дозвіл Міністерства охорони здоров'я на використання препарату для лікування хворих. Для одержання цього дозволу експеримент повинен бути завершений. Та Віра розуміє, що їй слід почати застосовувати ліки для лікування інших пацієнтів, аби продовжити їм життя. Проте в такому разі експеримент залишиться незавершеним. Як, на вашу думку, вона повинна вчинити?

4. Представник фармацевтичної компанії запитує вченого-медика: «Чи не хотіли б ви виступити з доповіддю по темі вашого дослідження на престижній міжнародній конференції? Ми дамо вам хороший гонорар, сплатимо транспортні витрати, зокрема вартість авіаквитка в бізнес-класі, проживання в готелі, і при цьому вам навіть не потрібно писати доповідь на конференцію. Наші фахівці самі підготують усі матеріали для вашого виступу». Як би ви вчинили на місці цього вченого: чи запідозрили б, що компанія, котра робить таку звабну пропозицію, має якісь нечесні наміри? Якщо так, то які?

5. Прогрес науки залежить від чесності вчених при фіксуванні й аналізі даних, одержуваних у процесі дослідження. Однак буває, що молодий науковий співробітник постійно зазнає утиску з боку керівництва свого

* **Плацебо** — нешкідлива речовина, приготовлена у вигляді лікарського препарату, що не має лікувальних властивостей (*прим. ред.*).

інституту, яке вимагає від нього все нових наукових досягнень та результатів. Та й сам він також, звісно, прагне слави. З якими моральними проблемами він може зустрітися в цій ситуації? Як аморальна поведінка може поставити під удар його самого й репутацію науки?

6. Ірина працює секретарем директора фірми, що займається розробкою мотора нового покоління. Вона має доступ до секретної документації, в якій містяться технічні дані моделі. Друг Ірини працює на конкуруючу фірму. Ірина кохає його і сподівається вийти за нього заміж. Він пропонує їй зробити копію секретних документів. Вона легко може це зробити, так що ніхто не довідається. Друг заявляє: якщо вона цього не зробить, він розірве з нею всякі стосунки. Якими міркуваннями повинна керуватися Ірина, приймаючи рішення в цій ситуації?

7. Уявіть собі, що ви працюєте на фермі. У певний момент виявляєте, що в однієї з корів, за якою ви доглядаєте, серйозне інфекційне захворювання. Ви сповіщаєте про це керуючого фермою. Він говорить, що треба умертвити тварину і поховати її, не ставлячи нікого до відома. Водночас ви знаєте, що корова була куплена всього кілька днів тому, і вам навіть відомо, де вона була куплена. З одного боку, ви розумієте: якщо не сповістити про цей факт ветеринарну службу, інфекція може поширитися. З іншого боку, якщо повідомите ветеринарну службу, на вашій фермі буде оголошений карантин і вам доведеться знищити якусь кількість інших тварин. Крім того, ваші стосунки з керуючим фермою можуть серйозно ускладнитися. Які етичні питання порушені в цій ситуації? Як, на вашу думку, треба діяти за такої ситуації?

Етика в бізнесі

1. Чи має мораль якесь відношення до бізнесу? Якщо так, то яке? Чи має значення, якими методами досягається прибуток, якщо даний бізнес створює робочі місця для людей? Чи повинні бізнесмени думати про суспільні інтереси?

2. У чому різниця між подарунком, чайовими і хабаром?

А. У багатьох країнах офіціанти і портьє великих готелів одержують щедрі чайові, якщо вони добре обслуговують своїх клієнтів. Попри офіційно низьку зарплату, робота у великих готелях вважається вигідною, і чимало людей прагнуть одержати її.

Б. У деяких країнах поліцейським платять таку низьку зарплатню, що вони, аби заробити на життя, змушені прискіпуватися до водіїв на дорогах і стягувати з них «данину».

В. В інших країнах чиновники використовують своє службове становище для особистого збагачення: вони, приміром, створюють перешкоди людям, які звертаються до них для одержання паспорта, візи або якихось інших документів.

Г. У деяких країнах, коли уряд оголошує тендер на будівництво якогось цивільного об'єкта, то не завжди перевага надається кращому проекту. Іноді чиновники схвалюють той проект, автори якого у тій чи іншій формі підкуповують чиновників.

Проаналізуйте всі чотири ситуації. Чи є в них щось спільне? Чи виправдана будь-яка з них?

3. Уявіть собі, що ви працюєте менеджером великої компанії. Під час переговорів зі зарубіжними партнерами ви знайомитеся з бізнесменом, який запрошує вас провести відпустку з ним та його родиною в Тихому океані на власній яхті. При цьому він пропонує взяти всі витрати на себе. Чи приймете ви його запрошення?

4. Уявіть собі ще одну практичну ситуацію. У міську адміністрацію надходить заявка на будівництво великого торгового комплексу в районі міста, де будівництво дотепер було заборонено. На засіданні комітету з будівництва один із представників міської адміністрації, назвемо його Дмитром Івановичем, виголошує довгу промову, обґрунтовуючи необхідність будівництва. Коли оголошується голосування, він голосує за прийняття цього проекту. Завдяки його аргументації проект одержує схвалення. Однак на етапі обговорення проекту Дмитро Іванович не повідомляє, що він є одним з акціо-

нерів компанії, яка розробляла проект і здійснюватиме будівництво. Яким можна назвати етичне підґрунтя даної ситуації? Аналізуючи ситуацію, уявіть собі, що Дмитро Іванович під час публічної дискусії з цього питання може сказати, що він, як і кожен інший громадянин, має право дбати про свої інтереси. Як можна йому заперечити?

5. Уявіть собі, що ви керівник літакобудівного заводу. Ви відповідаєте за те, щоб підтримувати виробництво і зберігати робочі місця на заводі. І ось ви ведете переговори з якоюсь авіакомпанією про купівлю реактивного літака. Представник авіакомпанії каже вам, що він може гарантувати замовлення на літак, якщо ця угода принесе йому якусь особисту вигоду. Чи відмовитеся ви дати йому хабара? Чи, можливо, ви будете обґрунтовувати необхідність хабара тим, що йдеться про робочі місця для тисячі працівників? Які етичні питання порушені в цій ситуації?

6. А тепер уявіть собі, що ви працюєте начальником зміни на фабриці. У певний момент ви зауважуєте, що з цеху періодично зникають інструменти. Ви доповідаєте про це начальникові цеху. Він наказує вам з'ясувати, хто краде інструменти. І от одного дня ви виявляєте, хто це робить. Але з'ясовується, що цей чоловік краде інструменти тому, що його дружина хвора, їй потрібні дорогі ліки і йому не вистачає власного заробітку на купівлю ліків. Вам шкода цього чоловіка. Якщо ви повідомите про злочин начальству, його обов'язково звільнять. Якщо ви промовчите, вас можуть запідозрити у співучасті в крадіжках. Таким чином, ви також ризикуєте втратити роботу. Проте ви переконані, що красти інструменти недобре. Як, на вашу думку, слід діяти за такої ситуації?

А. Повідомити про злочин начальству і тим самим захистити себе від неприємностей?

Б. Організувати збір грошей серед працівників підприємства, аби купити ліки для хворої жінки?

В. Переконати самого злочинця, щоб він зізнався у своєму вчинкові?

Г. Пояснити ситуацію начальникові цеху і просити його, щоб він простив крадія й дозволив йому поступово відшкодувати вартість украдених інструментів?

Які рекомендації, на вашу думку, впливають з християнської етики чесноти?

7. Припустімо, що вам від бабусі дісталася в спадок велика дача і ви хочете її продати. Ви даєте оголошення про продаж дачі. До вас приходить потенційний покупець, і будинок йому дуже подобається. Оскільки в оголошенні про продаж мовиться лише про достоїнства будинку й ділянки, покупець не знає, що будинок стоїть на «пливучому» ґрунті й підвальне приміщення заражене грибком, а неподалік від вашої ділянки розташована меблева фабрика, і коли вітер віє з боку фабрики, до вас доноситься неприємний запах лаку. Ви розумієте: якщо повідомите покупця про всі ці обставини, то навряд чи він зважиться купити ваш будинок. Як вам потрібно вчинити?

А. Чи зобов'язані ви з етичних міркувань повідомити покупцеві всі вади будинку й ділянки? Чи покупець повинен сам з'ясувати ці вади?

Б. Спробуйте уявити собі, чого б ви хотіли від продавця, якби ви були покупцем нерухомості? Чи може це допомогти вам зрозуміти, яким чином маєте поводитися як продавець?

8. На околиці міста відкривається супермаркет — філія одного з відомих супермаркетів. Для залучення покупців новий супермаркет починає продавати товари за дуже низькими цінами. Невеличкі крамниці в даному районі не можуть конкурувати з новим великим магазином і розоряються. Після їхнього закриття супермаркет піднімає ціни. Чи етичний такий метод ведення конкуренції? Якщо «ні», то чому?

Д

Злочин і покарання

Троє студентів обговорюють проблему злочину й покарання. Борис виступає за перевиховання злочинців. «Покарання завжди шкодить, — говорить він. — Якщо в'язниця слугує лише для покарання злочинців, то зрозуміло, що, вийшовши на волю, вони знову почнуть чинити злочини. Аби повернути порушників закону до нормаль-

ного життя, необхідно чимало добре навчених фахівців зі соціальної реабілітації, налагоджені системи психологічної допомоги й перенавчання, щоб, вийшовши на волю, колишні в'язні одержали необхідну психологічну та соціальну підтримку і більше ніколи не ставали на злочинний шлях. Це єдиний спосіб боротьби зі злочинами».

Сергій не згодний з Борисом. Він каже: «Безперечно, психологічна допомога людям, які порушили закон, потрібна. Однак покарання також необхідно застосовувати. Адже треба, щоб людина знала, що її очікує, якщо вона порушить закон. Існує небезпека, що картина реабілітаційних центрів, яку ти змальовуєш, може видатися правопорушникам чимось на кшталт школи або вищого навчального закладу, де вони можуть одержати хорошу освіту. А якщо це так, то кожному захочеться навчатися в такій школі. Я гадаю, що твоя точка зору абсолютно неправильна. Система покарань повинна відвертати людей від злочинів. Невже ти не бачиш: чим тяжче покарання за той чи інший злочин, тим менша кількість людей має намір його вчинити? Якщо поводитися зі злочинцями більш суворо, можна буде вирішити проблему переповненості в'язниць».

«Послухайте, — втрутилася в їхню розмову Ірина. — Обидва ви забули про одну дуже важливу річ. Звісно, ми повинні мати таку систему покарань, яка змушуватиме людей замислюватися над тим, чи варто порушувати закон. І нам, певна річ, потрібна система перевиховання людей, котрі на таке порушення все-таки пішли, аби вони знову не ступили на шлях злочинів, коли відбудуть покарання. Але основною і єдиною підставою для покарання людей має бути вчинений ними злочин, незалежно від того, хочемо ми їх перевиховати чи залякати наслідками нового злочину. Треба, щоби покарання виконувало обидві ці функції. Однак, якщо людина не заслуговує на покарання, то ніхто не має права карати, або ув'язнювати її з метою перевиховання чи профілактики злочину.

Більше того. Твоя точка зору, — каже Ірина Борисові, — дуже небезпечна. Ти говориш, що покарання завжди неприємна річ і людину треба ув'язнювати для перевиховання, щоб вона могла повернутися до нормального життя, коли буде звільнена. Але саме цей аргу-

мент використовували тирані й диктатори. Якщо якогось диктатора не влаштували політичні погляди його противників, він не завжди здатен був звинуватити їх у здійсненні злочину, оскільки ці люди могли і не порушити закон. Просто вони, з точки зору тирана, неправильно думали або неправильно діяли. Як міркував тиран, вони психічно ненормальні і потребують “лікування”. На підставі своїх міркувань він поміщав їх у психіатричну лікарню. Там їх “лікували” доти, доки вони не “видужували”. Зрозуміло, ніхто не міг заздалегідь сказати, скільки часу буде потрібно для їхнього “виліковування”. Незрозуміло також, хто мав оцінювати, коли їх можна було вважати “здоровими”. Тому час перебування такого “пацієнта” в лікарні також був невизначеним.

Я розумію, Борисе, що покарання людини, яка порушила закон, видається тобі варварством. Але воно набагато безпечніше і гуманніше, ніж те, що пропонуєш ти. Якщо людину карають тому, що вона заслуговує на покарання, тоді характер покарання і його тривалість залежать від серйозності її злочину. Відбувши покарання, така людина може вийти на волю, незалежно від того, перевиховалася вона чи ні. Звісно, якщо вона перебуває в ув'язненні, скажімо, протягом шести років, є сенс використати всі медичні, освітні і духовні ресурси, щоб допомогти їй змінити уявлення про життя та відвернути від подальшого порушення закону. Але це потрібно робити лише тоді, коли людина дійсно заслужила покарання».

«Так, Ірино, — втручається в розмову Сергій, — я згодний з тобою. Недостатньо намагатися перевиховувати людей, коли вони відбувають термін покарання у в'язниці. Їх слід карати для того, щоб утримати від нових злочинів. Саме це я хотів сказати. Чому ти подаєш справу так, начебто я забув сказати щось важливе?»

«Ти забув сказати, — відповідає Ірина, — що не слід застосовувати покарання з метою стримування людини від злочину, якщо вона його ще не вчинила. Суворість покарання має відповідати характеру провини. Якщо не брати до уваги те, що покарання має залежати від злочину, тоді можна дійти в своїх міркуваннях до того, що,

чим суворіше покарання, тим сильніший його профілактичний ефект. Чому б тоді не ув'язнювати людей в одиначну камеру за крадіжку булки хліба або не засуджувати їх до довічного ув'язнення за порушення правил вуличного руху? І взагалі, навіщо чекати, поки людина вчинить якусь провину? Може, треба карати кожного з міркувань профілактики злочинів?»

Отут Борис і Сергій обидва обурилися. «Ти все доводиш до абсурду», — сказали вони.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Зазвичай концепції, яких дотримуються наші співрозмовники, можна назвати, відповідно: концепцією профілактики злочинів, концепцією покарання за злочин і концепцією перевиховання злочинця. Прихильником якої концепції є кожний із наших співрозмовників?

2. Спробуйте розіграти за ролями цю дискусію в класі. Оцініть переконливість аргументації кожного з її учасників.

3. «Головна мета покарання як покарання за злочини полягає в тому, щоби підтримати виражені в законі цінності. Закон, який передбачає покарання за вбивство людини спрямований на утвердження цінності людського життя. Якщо порушення цього закону може пройти безкарно, то цінність, яку він утверджує, буде зводитися нанівець. Наведіть докази «за» і «проти» такої думки.

4. «Суспільство не може вважатись вільним, якщо в ньому не дотримуються справедливості». Чи правильна ця теза?

5. Обговоріть таке міркування: «Якщо людина знала, що її вчинок суперечить законові, то говорити, що вона здійснила його мимоволі і не повинна за нього відповідати, означає ставитися до неї як до неповноцінної людської істоти, до тварини або рослини. Правильно і гуманно ставитися до людини – значить виховувати її так, щоб вона вміла брати на себе відповідальність».

6. Уявіть собі, що дві людини зробили два однакових злочини. Проте одна з них отримала від нього більше вигоди і тому одержала більше задоволення, ніж інша. Згідно з утилітаристською концепцією покарання, перша людина повинна одержати суворіше покарання, ніж друга. Чи згодні ви з цим?

7. Прочитайте текст із Біблії: Повторення Закону 25: 1-3. Які принципи справедливості там проголошені? Як вони можуть бути зрозумілі і застосовані до сучасного світу?

8. Чи вважаєте ви етичним, коли батьки карають своїх дітей? Подумайте, чи криє в собі небезпеку: а) надмірне покарання; б) повна відсутність покарання.

Етичні питання, пов'язані з охороною навколишнього середовища

1. Унаслідок промислової революції деякі країни стали дуже багатими. Однак кожна промислова революція негативно позначається на навколишньому середовищі: в результаті освоєння природних ресурсів вирубуються ліси, забруднюються ґрунти, ріки й атмосфера. Останнім часом деякі промислово розвинуті країни розробили законодавчі заходи, що допомагають зниженню негативного впливу індустріалізації на навколишнє середовище. Вони також чинять тиск на країни, що розвиваються, аби ті також накладали обмеження на свої молоді промислові підприємства. Проте країни, що розвиваються, вказують, що високо розвинуті країни тим самим відмовляють їм у праві на збагачення, наполягаючи не використовувати тих методів, якими ті раніше самі здобули свої багатства.

Як можна прокоментувати цю дискусію? Як ви гадаєте, на чиєму боці справедливість?

Зрозуміло, якщо країни, що розвиваються, йтимуть тими ж шляхами, якими високо промислові країни побудували свою економіку, то це завдасть великої шкоди навколишньому середовищу.

Які, на ваш погляд, етичні питання тут порушені? Як технічно розвинуті країни можуть допомогти менш розвинутим країнам?

2. Великі фармацевтичні компанії в розвинутих країнах почали усвідомлювати важливість традиційної (народної) медицини. Деякі із цих компаній заготовляють сировину в слаборозвинутих країнах для виробництва препаратів, які сподіваються потім вигідно реалізувати. Для цього, наприклад, здійснюються масові вирубки джунглів. Однак місцеве населення практично не має від цих вирубок жодної вигоди. Більш того, воно втрачає джерела своїх убогих доходів. Чи справедливо це? Що можна зробити в такій ситуації?

3. Чи виправдане знищення природного середовища для існування тварин? Обґрунтуйте свою думку.

4. Виробники свинини виявили, що ін'єкції антибіотиків здоровим тваринам добре сприяють прибавці в їхній вазі. Але це означає, що любителі свинини — нехай і в хімічно модифікованій формі — разом із м'ясом вживають антибіотики, тим самим послаблюючи до цих ліків свій імунітет. Як би ви оцінили етичні сторони цієї ситуації?

5. «Етично витратити мільярди доларів на дослідження й освоєння космосу, коли мільйони людей на Землі помирають від голоду». Обговоріть це твердження. Які докази «за» і «проти» космічних програм ви можете навести?

6. Активісти руху на захист тварин у деяких країнах нападають на жінок, які носять одяг з натурального хутра. Обговоріть етичні аспекти цієї ситуації.

7. Існує безліч даних, які засвідчують, що вихлопні гази сприяють глобальному потеплінню. Існує також точка зору, згідно з якою це просто наслідок еволюційного процесу, закладеного в природі, в якому люди, як частина природи, беруть тепер участь. Отже, цьому процесові не можна перешкоджати. Чи правильно це? Чи несе людина відповідальність за стан біосфери? Якщо так, то чи є це, на вашу думку, моральною відповідальністю?

8. Тисячі, а можливо, і більше людей в Ефіопії помирають від голоду: по-перше, через постійну посуху; по-друге, у зв'язку зі спустошливою війною між Ефіопією й Еритреєю; по-третє, тому, що фінансові засоби, виділені міжнародними організаціями, не були використані на врегулювання національної економіки. Який моральний обов'язок несуть інші держави перед Ефіопією?

За межами етики

На тлі колосальної світової етичної спадщини огляд етичних систем, представлений у цій книзі, можна вважати лише стислим нарисом. Однак ми спробували змалювати деякі найбільш відомі й впливові теорії, і особливо — сучасні, а після чого накреслили засади етичних теорій, які потребують розвитку.

Але задовго до того, як ми прийшли до завершення огляду етичних ідей (якщо його в принципі можна завершити), вже зрозуміли: етики самої по собі недостатньо, щоб вирішити наші головні моральні проблеми. Етика як нормативна дисципліна приписує те, що слід робити. Вона говорить нам, що добре, а що погано, і чому добре є добрим, а погане — поганим. Проте за межами етики залишаються дві фундаментальні проблеми. Перша: чому ми іноді чинимо погано? Друга: що можна зробити, аби поводитися правильно і не робити поганих учинків.

Як відповідає на головні моральні засади Сократ

Сократ не цікавився філософією моралі, поки не висунув першу проблему, пов'язану з мораллю: чому люди поведуться неправильно? Розмірковуючи над цією темою, він дійшов висновку: коли ми поведимося неправильно стосовно когось, то в дійсності завдаємо значно більшої шкоди своїй душі, ніж людині, яку скривдили своєю поведінкою. Звідси Сократ зробив висновок, що погана поведінка пов'язана з незнанням. Якби людина знала, що погана поведінка б'є насамперед по ній самій, то вона поводитися б інакше.

Як же Сократ відповідає на друге моральне питання: що слід зробити, аби виправити людину? Його відповідь впливає з поставленого ним діагнозу: якщо незнання істини є причиною неправильної поведінки, то стати на правильний шлях ми можемо завдяки пізнанню істини. Тобто ми повинні спочатку дізнатися, що таке справедливість, сміливість, святість та інші чесноти. Ми

також маємо довідатися, якої шкоди завдаємо своїй душі, коли поведимося аморально. Пізнавши все це, ми перестанемо робити неправильні вчинки і заподіювати шкоду собі й іншим.

Як відповідає на головні моральні питання Арістотель

Арістотель не погоджувався зі Сократом (Никомахова етика. VII, II, 1 ff)¹. Він вважав, що позиція Сократа суперечить наявним фактам: люди поведуться неправильно, навіть знаючи, що подібна поведінка неправильна. Відповідно до Арістотеля, причиною неправильної поведінки є відсутність самоконтролю.

Арістотель розрізняв відсутність самоконтролю та свавілля (*self-indulgence*). Самовільна людина заперечує будь-які моральні обмеження. Усвідомлюючи, що деякі вчинки вважаються аморальними, вона все одно робить їх. Її не хвилює, правильні вони чи неправильні: вона чинить так, як хоче. Це свавілля гріха й пороку.

Така людина відрізняється від того, хто не здатен до самоконтролю. Останній знає, що добре, а що погано. Він хоче чинити добре, але втрачає самоконтроль і чинить погано, незважаючи на те що знає про це. Як це відбувається? Арістотель вважає: при цьому така людина не змінює своїх уявлень і не пробує допускати: що вона раніше вважала неправильним, може насправді бути правильним. Чому ж у такому разі вона здійснює неправильний учинок? Арістотель проаналізував цю проблему і висунув кілька пояснень. Ось два з них.

Пояснення 1. Людина може в певному сенсі мати якість знання, а в іншому сенсі – цього знання не мати (Там само. VII.III.7).

Наводячи приклади подібної ситуації, Арістотель говорить про людей у стані сну, божевілля або сп'яніння. Легко зрозуміти зміст такої аналогії. Чоловік чудово знає, що недобре битися, трощити меблі чи розбивати вікна. Але коли він п'яний, це знання йому не допомагає. Тому Арістотель каже: стан людей, котрі перебувають під владою своїх пристрастей, таких як гнів, сексуальний потяг, подібні до стану сплячих, божевільних

або п'яних. У певному сенсі вони знають, що добре, а що погано, але це знання не впливає на їхню поведінку в стані, в якому вони перебувають.

Це не заважає тим, хто віддається своїм пристрастям, проголошувати прописні істини. П'яниця може цитувати Емпедокла або наводити наукові докази згубності зловживання алкоголем. І в цьому значенні він подібний до тих, хто починає засвоювати наукові знання. «Учні-початківці іноді вивчають напам'ять чиїсь міркування і відповідають без жодної запинки, але ще без усякого усвідомлення, бо зі знаннями треба зростися, а це вимагає часу. Так що висловлювання людей, котрі проводять безладний спосіб життя, подібні до промов лицедіїв» (Там само. VII.III.5)².

Пояснення 2. *На людину по-різному впливають знання універсальних принципів, з одного боку, і сприйняття конкретних життєвих фактів – з іншого.*

Це пов'язано не стільки або, принаймні, не тільки з нашою внутрішньою здатністю контролювати себе, скільки з нашим сприйняттям зовнішніх речей. Наведемо простий приклад.

Науково доведено, що всі сильнодіючі наркотики зрештою призводять до тяжких розладів головного мозку.

Розглянемо силогізм.

Більша послілка. *Усі сильнодіючі наркотики призводять до ураження головного мозку.*

Менша послілка. *Дана речовина є сильнодіючим наркотиком.*

Із цих двох послілок впливає висновок: дану наркотичну речовину вживати не можна.

Уявіть собі молоду дівчину, якій відомо загальне висловлювання, що міститься в більшій послілці. Одного чудового дня її запрошують на вечірку. Там їй пропонують спробувати сильнодіючий наркотик. При цьому їй кажуть: «Усі учасники цієї вечірки приймають такі наркотики. Подивися, які вони щасливі й задоволені!». Таким чином, давно відомий дівчині загальний принцип, за яким усі сильнодіючі наркотики уражають мозок, відступає на другий план. На передньому ж плані постає конкретна життєва ситуація: чудова вечірка, в якій бе-

руть участь веселі молоді люди. Дивлячись на однолітків, що веселяться, вона думає:

1) людина, яка приймає сильнодіючі наркотики, почувається прекрасно;

2) дана речовина — просто сильнодіючий наркотик.

Безпосередньо сприйняті факти призводять до того, що бажання відчутися себе так само добре, як і інші гості, перемагає. Абстрактний загальний принцип витісняється конкретною ситуацією, і дівчина погоджується спробувати наркотик, який їй пропонують.

Дана ситуація ілюструє пояснення Арістотеля: ми можемо знати загальні моральні принципи, однак за певної ситуації здатні опинитися під владою конкретних, проте помилкових аргументів, що обґрунтовують наші миттєві настрої й бажання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *На які життєво важливі питання етика як нормативна система не може відповісти?*

2. *Чому, з погляду Сократа, люди поводяться неправильно, і як, на його думку, можна попереджувати неправильну поведінку людей?*

3. *Чи діяли ви коли-небудь неправильно, знаючи при цьому, що чините неправильно? Якщо «так», то чому ви повелися саме так?*

4. *Чим позиція Арістотеля в обговорюваному питанні відрізняється від позиції Сократа?*

5. *У чому, відповідно до Арістотеля, полягає різниця між відсутністю здатності до самоконтролю і свавіллям?*

6. *Як би Арістотель відповів на таке запитання: «Чи можна про людину, котра поводиться неправильно і знає про це, сказати, що вона в дійсності знає, що це неправильно»?*

7. *Яке положення з учення Арістотеля можна було би проілюструвати за допомогою описаної вище ситуації з дівчиною на вечірці? Чи є пояснення Арістотеля в даній ситуації переконливим?*

Арістотель про причини неправильної поведінки та способи її корекції

У рамках даної книги ми не будемо докладно аналізувати всі міркування Арістотеля про неправильну поведінку людини, яка знає, що поводиться неправильно.

Наше завдання інше: ми маємо зрозуміти, що, згідно з Арістотелем, є головною вихідною причиною поганої поведінки людини, і як можна цю поведінку виправити.

Очевидно, якщо наслідувати Арістотеля, то вихідну причину поганої поведінки треба шукати в первісному стані людства. Описуючи різноманітні форми моральних відхилень, він каже, що у віддалених частинах світу (тут потрібно зробити поправку на уявлення тогочасних давніх греків) живуть дикі людські істоти, котрі поводяться не краще за тварин. Згідно з деякими давньогрецькими мислителями, людство спочатку перебувало в дикому стані. Поведінка людей покращувалася в міру того як вони привчалися жити в містах і підкорятися законам та умовам, без яких міське життя неможливе. Погана, дика поведінка, що зустрічається навіть у містах, — це пережиток або повернення до первісного стану.

Імовірно, для давніх греків подібний напрям думки був природним. Вони спостерігали ріст міст-держав, бурхливий розквіт культури і мали всі підстави пишатися досягненнями своєї культури. Але що б сказали вони нині, два з половиною тисячоліття потому, побачивши моральний занепад і злочинність, які процвітають у більшості сучасних міст, усупереч високому рівню освіти й «цивілізації»? Виходить, що освіти самої по собі явно недостатньо для викорінювання поганої поведінки.

У чому ж Арістотель вбачав спосіб вирішення проблеми моральної слабкості, властивої всім людям? Пропонований ним спосіб простий — моральне виховання дітей, а потім жорсткий самоконтроль у дорослих.

Подібно до стрільця, який цілиться в око бика, людина повинна лучити в порок. Її завдання — не схибити. Стати добродішним просто: треба лише вправлятися в здійсненні добродішних учинків. Іншими словами, основне етичне правило гласить: чини якнайкраще.

Проте Арістотель чудово розумів, що цього правила дуже важко дотримуватися. У своєму творі «Никомахова етика» він дотепно зауважує: «Чинити зло можна по-різному (тому що воно, як образно висловлювалися піфагорійці, належить безмежному, а благо — визначеному), тим часом чинити правильно можна лише одним-

єдиним способом (недарма перше легко, а друге важко, адже легко промахнутися, важко влучити в ціль). У цьому, отже, причина того, що надлишок і нестача властиві порочності, а володіння серединою — чесноті» (II.5 VI)³.

Такий висновок одного з видатних грецьких філософів-етиків давнини. Звернімося тепер до того, що з цього приводу думає один з найбільших моралістів усіх часів.

Визнання Апостола Павла

Савл із Тарса, який став християнським Апостолом Павлом, був вихований у строгих іудейських релігійних традиціях. Для нього етика полягала в суворому дотриманні Закону Божого. Ще замолоду він твердо вирішив виконувати всі приписи Старого Завіту, зокрема Десять Заповідей. Вже у зрілому віці, пригадуючи свою молодість, Павло розповідає, як колись був упевнений, що дотримувється всіх правил і його поведінку можна вважати якщо не абсолютно бездоганною, то, з погляду Закону, непорочною (Филп.3:6). Набувши певного життєвого досвіду, він почав дивитися на світ зовсім інакше. У своїй знаменитій сповіді Павло показує, як таке переосмислення стало можливим та з якою моральною й духовною боротьбою воно було пов'язане. Наведемо цю сповідь, аби читач зміг зрозуміти весь драматизм подій, пережитих автором оповіді: «То що ж скажемо? Що Закон — то гріх? Зовсім ні! Але я пізнав гріх тільки через Закон. Я не знав би пожадливості, якби Закон не говорив: Не пожадай. Тож гріх, узявши привід від заповіді, викликав у мені всяку пожадливість; адже гріх без Закону — мертвий. Я жив колись без Закону, а як прийшла заповідь, гріх ожив, а я — помер; тому заповідь, дана для життя, спричинила мені смерть. Бо гріх, що взяв привід через заповідь, звів мене й умертвив нею. Отже, Закон — святий, і заповідь — свята, праведна та добра. <...> Бо знаємо, що Закон є духовний, а я тілесний, проданий гріхові. Адже я не розумію, що чиню: роблю не те, що хочу, а те, що ненавиджу. Коли ж я роблю те, чого не хочу, то погоджуюся з Законом, що він добрий. Бо тепер уже не я це виконую, але гріх, що живе в мені. Адже знаю, що не живе в мені, тобто в моєму тілі, добро: бажання є в мені, але щоб

виконувати це добро, того не [знаходжу]. Тож не роблю те добре, яке хочу, але те недобре, яке не хочу, — те роблю. Якщо ж я роблю те, чого не хочу, то вже не я це роблю, а той гріх, що живе в мені. Отож, я відкриваю такий закон: коли я хочу робити добро, то зло налягає на мене. За внутрішньою людиною я насолоджуюся Божим Законом, та бачу інший закон у моїх членах, що воює із законом мого розуму й полонить мене законом гріха, що міститься в моїх членах. Нещасна я людина! Хто визволить мене від цього тіла смерті?» (Римл.7:7-24).

У приведеному тексті можна відчутти не тільки драматизм внутрішнього стану його автора, але й виняткову чесність, з якою він визнає свої глибинні переживання і моральні проблеми. В описаному Павлом досвіді можна виокремити чотири аспекти.

1. Павло зрозумів, що Закон має духовну природу (7:7, 12, 13).

Він усвідомив, що недостатньо відповідності зовнішньої поведінки букві Закону. Недостатньо не красти, не обманювати, не чинити перелюбу, поважати батьків і не бути ідолопоклонником. Закон має духовну природу, і людина повинна дотримуватися його не лише в своїх зовнішніх учинках, а й підкоряти йому внутрішні бажання, мотиви й думки. Заповідь, котра, як каже Павло, «умертвила» його (вірш 11), — це заповідь, що стосується внутрішніх мотивів і понять людини: «Не побажай!» Однак, як Павло не намагався, він не міг перестати бажати.

Наведемо інший приклад. Уявіть собі таку ситуацію. Один чоловік знемагає від ревнощів і ненависті до суперника. Він готовий з ним розправитися: побити або навіть убити його. Він не робить цього лише тому, що не має такої можливості і боїться наслідків. Звісно, добре, що в нього немає такої можливості. Але припустімо, що він, подібно до давнього персидського шаха чи сучасного диктатора, міг би вбити свого суперника і залишитися безкарним. Звідси випливає, що його бажання і ретельно приховувана ненависть — такі ж погані, як і акт насильства, який він хотів би здійснити.

2. Павло зрозумів, що усвідомлення вимог Закону погіршує, а не покращує становище людини.

Павло був релігійною людиною. Проте коли зруйнувалися його ілюзії з приводу власної досконалості, у нього виникло почуття спротиву, котре призвело до того, що він став ще більше порушувати Закон (7:10-13). Справа в тому, що Закон сам по собі не міг допомогти Павлові перебороти свою моральну недосконалість. Навпаки, знаючи Закон, він жив із постійною думкою про гріх, що лише збільшувало його моральне падіння.

3. Павло зрозумів, що його внутрішніх ресурсів недостатньо, аби перебороти свою моральну недосконалість.

У боротьбі зі самим собою він закликав на допомогу розум. Своїм розумом, говорить Павло, я служу Законові Божому (7:25). Це видавалося йому єдиним раціональним способом поведінки. Але тут же додає: «...та бачу інший закон у моїх членах, що воює із законом мого розуму й полонить мене законом гріха, що міститься в моїх членах» (7:23). Те саме відбувається з його почуттями і волею. Внутрішньо, говорить Павло, я «насолоджуюся Божим Законом» (7:22). Більше того, він чесно каже, що бажання добра в ньому присутні (вірш 18). Але розум, почуття і воля не допомагають йому переборювати моральну слабкість.

4. Павло почувається бранцем у власному будинку.

«...роблю не те, що хочу, а те, що ненавиджу. <...>...бажання є в мені, але щоб виконувати це добро, того не [знаходжу]. Тож не роблю те добре, яке хочу, але те недобре, яке не хочу, – те роблю. <...> Нещасна я людина! Хто визволить мене від цього тіла смерті?» (Римл. 7:15, 18, 19, 24).

Таким чином, бачимо, що і давньогрецький філософ Арістотель, і давньоєврейський ревнитель віри Павло визнають обмеженість етики як такої. Етика лише показує, яка поведінка неправильна, і говорить, як її уникнути. Вона вказує мету, до якої людина має прагнути. Але коли досвід свідчить, що ми постійно не дотягуємо до етичних стандартів, то єдине, чим етика сама по собі може нам допомогти в досягненні цих стандартів, це дати пораду: спробуй ще раз!

І чим вищий стандарт, на який ми націлені, тим більше внутрішнє розчарування, коли знову не досягаємо своєї мети. (Людина, котра цілком задоволена досягну-

тим нею рівнем моральності, або страждає на якусь особливу форму комплексу моральної неповноцінності, або на тяжку форму фарисейства).

Чесне визнання власної моральної недосконалості, зроблене Апостолом Павлом, стало дуже знаменитим. Та якби справа обмежилася лише цим визнанням, то ми ніколи б про нього не дізналися. В інших своїх творах Павло повідомляє, що знайшов вирішення проблеми, яка його хвилює. Він говорить, що навернений повинен зодягнути-ся в нову людину, «яка оновлюється для пізнання образу Того, Хто її створив...» (Колос.3:10). Однак перш ніж розглянемо докладніше, що він має тут на увазі, звернемося до опису аналогічного досвіду в іншому джерелі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Прокоментуйте міркування: «Уявлення Арістотеля про першопричину порочної поведінки людей має багато спільного з еволюційним підходом до суспільства».

2. Наскільки переконливим видається вам уявлення Арістотеля про співвідношення між мораллю та розвитком цивілізації, якщо взяти до уваги корупцію, яка панує в сучасних містах, і політику розвинутих країн світу, яку вони диктували протягом останнього століття?

3. Як, на думку Арістотеля, можна було би виправити порочну поведінку людей? Наскільки реалістичні його міркування?

4. Що мав на увазі Арістотель, коли говорив, що існує безліч способів поводитися погано, але тільки один спосіб – поводитися добре?

5. Чи вважаєте ви також, услід за Арістотелем, що важко поводитися добре?

6. На якомусь етапі свого життя Апостол Павло думав, що може дотримуватися й насправді дотримується Десяти Заповідей. Що змусило його змінити свою думку?

7. Коли Апостол Павло говорить про духовну природу Закону, що він має на увазі?

8. Який зміст висловлювання «Не пожадай...» у такому уривкові: «Але пізнав гріх тільки через Закон. Я не знав би і жадливості, якби Закон не говорив: “Не пожадай”. Тож гріх, узявши привід від заповіді, викликав у мені всяку жадливість; адже гріх без закону – мертвий».

9. У якому розумінні ненависть до певної людини, яку її суперник відчуває у своїй душі, подібна до вбивства цього суперника?

10. Павло констатує, що іноді заборона, яка міститься в Законі, призводила до того, що йому ще сильніше хотілось заборо-

неного. Чи відчували ви щось подібне у своєму житті? Якщо «так», то за яких обставин?

11. Чи достатньо, на вашу думку, розуму й інтелекту, щоби перешкодити людині зробити поганий учинок?

12. Як ви розумієте такі рядки: «Людина, котра цілком задоволена досягнутим нею рівнем моральності, або страждає на якусь особливу форму комплексу моральної неповноцінності, або на тяжку форму фарисейства»? Чи згодні ви з цією думкою?

Марксистський підхід до головних етичних проблем

Напевно, існує небагато економічних, політичних, соціальних та етичних теорій, які були б так детально розроблені, як марксизм. Положення марксизму розроблялися в такий спосіб, щоб їх можна було застосувати до будь-якої сфери життя: образотворчого мистецтва, музики, літератури тощо. Проте ще в 1961 р. керівники Комуністичної партії Радянського Союзу визнавали, що найскладніше завдання — формування нової людини: «Виховання нової людини — складний і тривалий процес. Неможливо механічно переселити людей із царства капіталізму в царство комунізму. Не можна взяти в комунізм людину, яка обросла мохом капіталістичних забобонів. Треба спочатку подбати про те, щоб звільнити її від вантажу минулого. Боротьба з пережитками капіталізму у свідомості людей, зміна вироблених століттями навичок і звичаїв мільйонів людей, розпочата нашою революцією, — справа тривала і не проста. ...Комуністичне виховання припускає звільнення свідомості від релігійних забобонів і марновірств, які все ще заважають окремим радянським людям виявити свої творчі сили»⁴.

Це дуже показова заява. Вона засвідчує: партійні діячі, імовірно, зі свого досвіду роботи з людьми знали, що одного знайомства з принципами марксистської етики й закликів до поведінки відповідно до цих принципів недостатньо. Вони усвідомлювали: потрібне ніщо інше, як виховання «нової людини» за допомогою духовного і морального відродження.

Мова цього висловлювання різюча. Вона носить майже релігійний характер і дивовижно подібна до мови Нового Завіту. Вона говорить про «нову людину», як і

Новий Завіт (див. Ефес.4:24; Колос.3:10). Комуністи розуміли, що для побудови нормального суспільства необхідне духовне й моральне відродження людей. Про це ж йдеться і у Новому Завіті: «...аби ваш розум оновлювався духом, щоб ви зодяглися в нову людину...» (Ефес.4:23,24); «І не пристосовуйтеся до цього віку, але змінюйтеся оновленням [вашого] розуму...» (Римл.12:2); «Він нас спас не з причини праведних учинків, які ми вчинили, але зі Своєї милості через купіль відродження й оновлення Святим Духом...» (Тит.3:5).

Проте ця подібність поверхова і насправді лише демонструє очевидні принципи відмінності в підходах марксизму та християнства як до пояснення причин порочної поведінки людей, так і до методів корекції цієї поведінки. За Марксом, Бог і релігія належать системі, що сприяє відчуженню людини від засобів виробництва. Таким чином, моральне й духовне відновлення і виховання «нової людини», відповідно до Маркса, полягало в тому, щоб звільнити людину, зокрема, від тиранії Бога і навіть самого уявлення про Бога.

Відомо, що «тиранію Бога» комунізм замінив жорстким повним контролем над людиною з боку тоталітарної держави, начебто за допомогою сили можна змінити людську душу і виховати нову людину. Але чимало хто з тих, які відкидають тоталітаризм як метод морального удосконалення суспільства, погоджуються з марксистами в їхньому запереченні Бога як Авторитету, Який стоїть за мораллю, і як Джерела можливого морального відродження й відновлення людства. Вони бояться, що, вводячи Бога в етичну систему, ми одержуємо ще одну форму тоталітарного авторитету, тим самим принижуючи людську гідність і волю. Вони говорять, що подібний підхід до моралі зводить зрілих людей, здатних установлювати власні етичні норми і підкорятися їм, до становища малих нерозумних дітей.

Більше того, існує думка, що релігія встановлює надто високу моральну планку. Усвідомлення недосяжності цієї планки неминуче призводить до психологічно нездорового стану провини, що підриває людську особистість і віру в можливість власного удосконалення.

Перед лицем цих страхів та побоювань є сенс розібратися, у чому суть християнської етики: що вона говорить про причини універсальної моральної занепаляності людства, який спосіб пропонує для подолання цієї неповноцінності і формування того, що комуністи називають новою людиною.

Місце етики в християнському вченні

Найважливіше визначення місця етики в християнському вченні міститься в написаному Апостолом Павлом трактаті, відомому під назвою Послання до римлян. Він складається з чотирьох основних частин.

I. 1:1 – 5:11

Божий промисел: Бог уможливило примирення людини з Богом, прийняття нею Бога та відновлення стосунків людини з Богом.

II. 5:12 – 8:39

Божий задум перетворення характеру людини та її остаточного прославлення.

III. 9:1 – 11:36

Стратегія Бога щодо остаточного відновлення і спасіння Ізраїлю.

IV. 12:1 – 16:27

Християнська етика.

1. Етичні правила вторинні

Розглянемо це положення на простих прикладах. Ніхто не купує автомобіль для того, щоб дотримуватися всіх правил вуличного руху. Власник автомобіля не вважає, що він досяг своєї остаточної мети, якщо навчився ним керувати згідно з усіма правилами. Мета купівлі автомашини в тому, щоби подорожувати, їздити самому і возити інших людей. Дотримання правил вуличного руху – це просто спосіб безпечного руху для самого водія та інших людей.

Люди не народжують дітей, аби навчати їх етичним правилам. Вони хочуть у їхній особі мати близьких собі людей, про яких можна було би піклуватися, яких можна було би любити, очікуючи від них взаємної любові. Звісно, поступово вони навчають дітей, як треба пово-

дитися, тому що це найкращий спосіб досягти мети, якою вони керувалися в рішенні мати дітей.

Так і Господь створив людство не для того, щоб обмежувати його поведінку законами і правилами. Створивши людину за Своїми образом і подобою як моральну духовну істоту, здатну підтримувати відносини з Богом, Який є Дух, Він бажав, щоб людина насолоджувалася спілкуванням з Богом, а Бог — з людиною. Зрозуміло, Він навчив людину етиці, давши їй Свої закони й заповіді. Але Він зробив це для того, щоб людина могла правильно виражати образ і подобу Бога у своїй поведінці та у своєму ставленні до Бога й інших людей.

У цьому і суть трагедії людини: річ не в тім, що людина поводиться неправильно і часто робить погані вчинки. Її трагедія у відчуженні від Бога і поступовому розриві відносин між нею та її Творцем, що й приводить до поганих вчинків.

Саме цю проблему яскраво змалював Христос у Своїй знаменитій притчі про блудного сина (Луки 15:11-32). Трагедія сталася не тоді, коли блудний син опинився в чужій країні, де розтратив своє майно (15:13) (на думку його старшого брата, витрачав гроші з повіями — 15:30). Біда прийшла тоді, коли син відкинув свого батька. Саме це зречення було первісною причиною того, що він вирушив у «далекий край», де виявився для свого батька мертвим і втраченим (15:32).

2. Християнська етика випливає з милості Бога, Котрий відновлює стосунки людини з Богом.

Саме тому останні розділи свого Послання, тобто частину, присвячену етиці, Апостол Павло починає з такого заклик: «Тож благаю вас, брати: заради Божого милосердя, принесіть ваші тіла як живу, святу, приємну Богові жертву, як ваше служіння розуму. І не пристосовуйтеся до цього віку, але змінюйтеся оновленням вашого розуму, щоб ви пізнавали, що є Божа воля: добре, приємне і досконале» (Римл.12:1,2).

У наступних п'яти розділах Послання Павло докладно доводить братам-християнам: їхній моральний обов'язок полягає в тому, щоб своїм життям догоджати Богові, докладаючи до цього всі фізичні, інтелектуальні,

емоційні і духовні сили. Аби цього досягти, каже Павло, вони потребують перетворення власного світогляду, своїх цінностей і поведінки через постійне відновлення свідомості, тобто здійснення того, про що так турбувалася Комуністична партія Радянського Союзу. Проте Павло не починає розмови про етичний обов'язок своїх братів, доки докладно не розкриває їм милостивий характер Бога. (І для цього йому потрібно було одинадцять розділів). У християнському вченні й мисленні подібний порядок є винятково важливим. Етичні правила посідають не головне місце в порядку речей. Не слід думати: якщо людина здійснює чесну спробу дотримуватися всіх моральних приписів, то, зрештою, Господь дарує їй Свою милість. Усе відбувається навпаки: спочатку людина знаходить Божу милість, яка і стає мотивом для виконання нею морального обов'язку. Саме у Божій милості людина черпає сили для моральних учинків.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Прокоментуйте подібність між мовою і стилем наведених вище матеріалів з'їзду Комуністичної партії та мовою Нового Завіту. Чи є в цих текстах спільні ідеї?

2. Чи справді деякі люди не згодні з присутністю Бога в етиці? Якщо це так, то чому?

3. Чи вважаєте ви, що серйозне ставлення до релігійних етичних норм негативно позначається на психологічному стані людини? Обгрунтуйте свою думку.

4. Що мається на увазі, коли говориться, що етичні правила не первинні, а вторинні? Поясніть свою відповідь на прикладі.

5. Бог створив людство не для того, щоб обмежувати його поведінку законами і правилами. Для чого ж тоді було створене людство?

6. У який спосіб притча про повернення блудного сина ілюструє те, що в Біблії розглядається як основа порочної поведінки людини?

7. Християнська етика впливає з Божої любові; Боже милосердя становить мотивацію поведінки, яка відповідає християнській моралі. Про які саме милості йдеться?

8. Чому Павло викладає християнську етику в заключній частині свого Послання до римлян?

Перші дві основні частини трактату Павла

У цих двох частинах багато спільного. Обидві вони докладно описують милості Божі, і кожна з них завер-

шується ґрунтовним формулюванням природи й логіки Божої любові та їхніх наслідків.

ЧАСТИНА I

«...Божа любов влилася в наші серця через даного нам Святого Духа. Бо Христос, як ми ще були безсилі, у відповідний час помер за нечестивих. Навряд чи хто помре за праведника; хіба, може, хтось за доброчинця наважиться померти. Але Бог виявляє Свою любов до нас тим, що Христос за нас помер, коли ми були ще грішниками. Тим більше тепер, оправдані Його кров'ю, ми завдяки Йому спасаємося від гніву. Коли, ще будучи ворогами, ми примирилися з Богом смертю Його Сина, тим більше, примирившись, спасемося Його життям. І не тільки це, але й хвалимося у Бозі через нашого Господа Ісуса Христа, через Якого ми тепер одержали примирення» (Римл.5:5-11).

ЧАСТИНА II

«Що ж скажемо на це? Якщо Бог за нас, то хто проти нас? Той, Хто Свого Сина не пощадив, а видав Його за нас усіх, то хіба разом з Ним не подарує нам і всього? Хто буде звинувачувати Божих обранців? Бог, Який оправдує! А хто судитиме? Ісус Христос, Який помер і воскрес; Який по правіці Бога, – Він і заступається за нас! Хто нас відлучить від любові Христа? Чи страждання, чи утиски, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч? <...> Але в цьому всьому перемагаємо – завдяки Тому, Хто нас полюбив. Бо я переконаний, що ні смерть, ні життя, ні ангели, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні висота, ні глибина, ні будь-яке інше творіння не зможе нас відлучити від Божої любові, яка в Христі Ісусі, Господі нашім!» (Римл.8:31-39).

Хоч ці дві частини Павлового трактату мають багато спільного, їхні основні напрями різні.

У частині I йдеться про стратегію Бога в примиренні з Ним людей, які до цього були відчужені і ворожі до Нього, не кажучи вже про те, що вони були грішниками. Ця стратегія також включає їхнє повне прийняття Богом і спілкування з Ним (*fellowship*).

У частині II викладається промисел Божий і послідовність перетворення характеру людей, тобто набуття ними

здатності навчатися жити як зрілі діти Божі. Перетворення їх характерів має завершитися їхнім прославленням.

Ще раз підкреслимо, що така послідовність частин Послання не випадкова. Обидві вони присвячені створенню нової людини. Частина I показує процес повного прийняття Богом кожної окремої людини, зокрема примирення з Ним та абсолютну надійність цих відносин. У частині II описується друга стадія цього процесу, тобто моральне й духовне перетворення людини та її стилю життя.

Підкреслення такої послідовності необхідне, оскільки люди схильні вважати, що події розвиваються у зворотному порядку, якщо про це замислюються взагалі. Вони вважають, що спочатку треба зайнятися кардинальною зміною свого характеру і стилю життя, максимально наближаючи їх до християнської етики. А вже потім, якщо наприкінці життя людина домагається в цій справі достатнього успіху, то, можливо, вона і буде прийнята Богом. Подібне уявлення ставить прийняття Богом у залежність від моральних досягнень людини. А позаяк вимоги християнської етики досить високі, то в людей, які щиро прагнуть домогтися прийняття своїм Творцем на таких умовах, неминуче виникає відчуття непевності. І якщо вони не запеклі фарисеї, то невдачі змушують їх вважати: християнська етика вимагає від людей надто багато, а Бог в їх уявленні подібний до наглядача над рабами.

Насправді ж задум Бога щодо створення нової людини припускає інший порядок: спочатку примирення з Богом та прийняття Ним і лише потім — зміна характеру й стилю життя.

Нагадаємо ще раз притчу про повернення блудного сина, адже вона прекрасно ілюструє принцип побудови обговорюваного трактату. Повернення блудного сина до батька почалося з того моменту, коли син став по-іншому мислити. У притчі сказано, що він «опам'ятався» (Луки 15:17). Він покався. Причому покався не просто в окремих своїх гріхах, а у своєму рішенні відкинути батька. Син зажадав свою частку спадщини ще до смерті свого батька, що в тогочасному суспільстві вважалося обурливим учинком. Це прирівнювалося до того, якби

він сказав батькові: «Ти щось задовго живеш на цьому світі. Ти стоїш на моєму шляху. Віддай мені мою частку спадщини, щоб я міг почуватися вільним від тебе і насолоджуватися своїм життям». Насправді дане висловлювання за своєю суттю аналогічне гріхові, вчиненому Адамом і Євою. Вони хотіли продовжувати жити в раю, який створив для них Бог, але при цьому залишатися незалежними від морального судження Бога і знати, незалежно від Бога, що таке добро і зло.

Таким чином, каяття блудного сина означало, що він цілковито змінив свої колишні погляди. За цією зміною почалися дії: він устав і пішов до свого батька. А прийшовши до нього, зізнався: «...Батьку, я згрішив перед небом і перед тобою; я вже не гідний зватися сином твоїм!» (Луки 15:21). Спочатку він хотів сказати: «Прийми мене в число наймитів твоїх», оскільки мав намір повернути прихильність свого батька чесною працею. Але батько не погодився з цим. Батько також не наполягав і на тому, щоб до повернення додому син зайнявся зміною свого характеру. Натомість, як тільки син з'явився на дорозі до батьківського дому, батько вибіг йому назустріч, обійняв і пригорнув до себе. Він прийняв його таким, яким той був: одягненим у лахміття і босим, не поставивши при цьому жодних умов. У батьківській оселі йому треба було навчитися жити як справжньому дорослому синові свого батька.

Додаткові зауваги щодо частини I етичного трактату Павла

Отже, у частині I трактату Павла спочатку описується відчуження людини від Бога та безглуздість її спроби стати незалежною від Бога:

1) небажання людини брати до уваги факти, пов'язані зі створенням світу, що засвідчують могутність і Божественність Творця (Римл. 1:18-32);

2) її відмова замислитися над приписами морального Закону, записаного в її серці Творцем, про те, що колись вона постане перед Богом і повинна буде відповісти перед Ним за свої вчинки, а також, що вона має покаятися перед Богом (2:1-16);

3) абсолютизація релігії, заснована на неправильному уявленні про те, ніби людина настільки незалежна від Бога, що здатна купити собі прийняття Богом шляхом дотримання Його Закону. Таке уявлення призводить до відчуття переваги над тими, хто не може дотримуватися Закону Божого, а також до нерозуміння того, що релігійна людина так само, як і інші люди, грішить і тому так само, як і інші люди, зазнає в цьому невдачі (2:17–3:20).

Далі у частині I пояснюється Божий промисел. Тут говориться, що Бог здійснює на першому етапі відродження людини. На цьому етапі відбувається примирення її з Богом, прийняття Ним і мир з Богом (3:21–5:11).

1. З боку Бога це здійснюється шляхом дару викупної жертви Його Сина, що дає змогу Богові залишатися праведним і водночас виправдовувати людину, яка прийняла Ісуса (3:24-26).

2. З боку людини це відбувається не завдяки тому, що вона дотримується Закону Божого (який вона неодноразово порушувала і продовжує це робити), але виключно завдяки вірі, незалежно від «діл Закону», коли людина одержує виправдання як безоплатний дар Божої милості завдяки заслугам Ісуса Христа (3:21-30).

Мир з Богом, усвідомлення прийняття Богом і впевненості в Його любові красномовно й логічно викладені в процитованому вище уривкові (5:1-11). Однак провідна думка цього уривка така: коли виправдана і прийнята Богом людина починає свій довгий шлях самовдосконалення в душі християнської етики (частина IV), як описано в частині II Павлового трактату, вона йде цим шляхом не тому, що хоче бути прийнятою Богом, а тому, що вже прийнята Ним. Вона прямує цим шляхом, не відчуваючи рабського страху бути відкинутою, а в подарованій Богом упевненості в спасінні від Божого гніву завдяки Христові та в досягненні слави Божої (5:1,2,9-11).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Центральні моменти частини I і частини II трактату Павла мають певну спільність. У чому вона?

2. У чому полягає головна тематична відмінність між цими частинами трактату?

3. Чому важливий саме такий порядок частин? Як би вплинула зміна цього порядку на зміст трактату?

4. Як притча про блудного сина ілюструє тезу Павла про те, що прийняття Богом і примирення з Ним передуює зміні моральності людини?

5. У чому поведінка блудного сина була подібна до поведінки Адама та Єви, описаних в книзі Буття?

6. Які існують ознаки відчуження людства від Бога? Для відповіді на запитання використайте фрагмент Римл. 1:18 – 3:20.

7. Що ви можете сказати про дії Бога, які Він здійснює задля примирення людини з Богом? На яких принципах вони засновані? Для відповіді на це запитання використайте текст Римл.3:21 і наступні.

8. Як такі дії Бога впливають на другий етап процесу формування нової людини?

Про деякі додаткові деталі частини II трактату

Отже, у частині I говориться, що виправдання і прийняття Богом не можуть бути досягнуті самою людиною шляхом наполегливої діяльності. Вони можуть бути отримані завдяки вірі в Божу справу викуплення. Це, як показує Павло, зовсім не підриває авторитету Закону Божого, але радше утверджує його (3:31). При цьому наголошується, що Бог не може не бачити наших вад. Авторитет Його Закону і закладених у ньому цінностей має підтримуватися, а передбачені Законом покарання повинні обов'язково здійснитися. І вони були здійснені у викупній смерті Христа (3:25).

У частині II ця думка розвивається далі. Хоч прийняття Богом не може бути досягнуте дотриманням Закону Божого, однак це прийняття сприяє такій поведінці, яка відповідає праведним вимогам Закону.

«Тож немає тепер жодного осуду тим, які в Ісусі Христі ходять не за тілом, а за Духом. Бо Закон Духа, тобто життя в Христі Ісусі, визволив тебе від закону гріха і смерті. <...>...щоб оправдання Закону здійснилося в нас, що ходимо не за тілом, а за Духом» (Римл.8:1,2,4).

За браком місця неможливо тут висвітлити всі деталі частини II щодо того, як віруючий набуває здатність виконувати справедливі вимоги Закону, або що відбувається, коли він не може тимчасово виконувати ці вимоги. Ми

також не можемо говорити про кінцеву мету цього процесу, яка полягає в прославленні віруючого й уподібненні образу Сина Божого (8:26-30). Наше завдання полягає в тому, щоби показати, як зміст частини II пов'язаний із практикою християнської етики, описаної в частині IV. Записана тут ситуація відрізняється від багатьох етичних систем, коли потенційному моральному суб'єктові спочатку дається теоретична система принципів, а потім йому пропонується застосовувати ці принципи на практиці. На відміну у частині IV описується, до яких практичних засобів вдається Бог задля відродження й відновлення людини, аби ця людина дійсно змогла почати застосовувати у своїй поведінці принципи християнської етики спочатку як дитя Боже, а потім як його дорослий син чи дочка, не вважаючи ці принципи формою рабства. Такі засоби є оновлюючою силою і змістилищем Духа Божого.

«Тому, брати, ми не боржники тіла, щоб по-тілесному жити. Бо якщо живете по-тілесному, — то маєте померти; якщо ж Духом умертвляєте тілесні вчинки, — то будете жити. Бо всі, яких веде Божий Дух, — сини Божі. Адже ви не одержали Духа рабства знову на страх, але одержали Духа синівства, яким кличемо: Авва, Отче! Сам Дух свідчить нашому духові, що ми діти Божі. Якщо ж ми діти, то й спадкоємці, — спадкоємці Бога і співспадкоємці Христа, якщо тільки з Ним страждаємо, щоб з Ним і прославитися» (Римл.8:12-17).

Стислий виклад частини IV трактату

Неможливо докладно зупинятися тут і на практичній християнській етиці, викладеній в частині IV. Але загальний погляд на зміст цієї частини допоможе нам уявити собі її зміст. Девід Стоун у тлумаченні Послання до римлян, опублікованому Джоном Р. У. Стоттом, пропонує таку схему змісту:

«12:1,2. — Наше ставлення до Бога: освячене тіло й оновлена свідомість.

12:3-8. — Наше ставлення до самих себе: твереза оцінка своїх здібностей.

12:9-16. — Наші відносини один з одним: любов у Божій родині.

12:17-21. – Наше ставлення до ворогів: не відплата, а служіння.

13:1-7. – Наші відносини з державою: свідоме громадянство.

13:8-10. – Наше ставлення до закону: любов до ближнього як дотримання цього закону.

13:11-14. – Наше ставлення до часу, в якому живемо: “...тепер спасіння ближче до нас, ніж тоді, коли ми повірили”.

14:1 – 15:13. – Наше ставлення до слабких: не нехтуємо, не засудуємо і не кривдимо, а навпаки, ставимося співчутливо»⁵.

Аргументи проти християнської етики

Уільям К. Франкена побудував складну аргументацію проти прийняття етичних систем, заснованих на християнстві або будь-якій іншій релігії. Перший аргумент – це закладений у подібних системах поділ людей. «...Ми повинні запитатися: чи досягаємо чого-небудь, наполягаючи на тому, що всі етичні принципи логічно обґрунтовані або повинні бути логічно засновані на релігійних уявленнях. Адже, наполягаючи на цьому, ми привносимо в будь-яку основу моральності всі проблеми, пов'язані із суперечностями, що виникають на релігійному ґрунті, а роблячи це, ми навряд чи сприяємо тому, щоб людство досягло мирними й розумними засобами якоїсь згоди стосовно моральних і політичних принципів»⁶.

На це важливе питання можна відповісти в такий спосіб. По-перше, ті, хто дотримується заборони Христа на застосування сили для захисту й поширення Його вчення, ніколи не думають про використання засобів переконання, що порушують мир і злагоду. Не можна силоміць змусити людину повірити в істину. Релігія, яка запроваджує свої ідеї вогнем і мечем, викликає великі сумніви щодо істинності свого вчення.

По-друге, принципи християнської етики, яка ґрунтується на особистому усвідомленні милостей Божих, прийнятні лише для тих, хто усвідомив ці милості. Водночас у багатьох ситуаціях християнські етичні принципи збігаються з принципами інших етичних систем. Так,

у багатьох з них стверджується, що не можна карати невинних людей, мучити дітей чи грабувати бідних.

По-третє, як указує Р. М. Адамс, в історії сучасної світської етичної теорії немає жодних свідчень про те, що якби релігія була усунута з етики, то незабаром була б досягнута загальна згода з приводу єдиної цілісної теорії моралі. Історія засвідчує зворотнє. Адамс робить висновок: «Розвиток і захист релігійної етичної теорії, таким чином, не знімає реальної можливості згоди, яка могла би бути досягнута за інших умов»⁷.

Отже, немає жодних розумних підстав позбавляти релігійні спокійно викладені погляди їхнього місця серед різноманітних етичних теорій.

Водночас У. К. Франкена відзначає: «Якими б глибокими не були особисті релігійні погляди людини, якщо вона зверне увагу на загальну картину релігійних поглядів – сучасну або історичну, – то не зможе не замислитися над тим, чи існує будь-який раціональний об'єктивний метод, за допомогою якого можна довести перевагу однієї релігійної системи перед іншою релігією або перед іррелігією»⁸.

Те саме стосується будь-якої системи філософії і навіть науки. Усі вони, як сказав ще Арістотель, засновані на вихідних принципах, які мають бути прийняті на віру без логічного доказу. Однак потім вони стали підставою для істиннісних суджень, істинність яких повинна доводитися за допомогою аргументів і фактичних даних. Більш того, відповідно до демократичних принципів, будь-яка релігія повинна мати можливість безперешкодно проповідувати істинність свого віровизнання. Будучи християнами, автори даної книги не можуть представляти інші релігії. Тому й далі ми будемо переважно відстоювати істину Христа, розраховуючи на те, що інші релігії скажуть про себе самі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У частині I трактату Павла говориться про те, що людина виправдовується вірою незалежно від «діл Закону» (Римл.3:28). Що це означає?

2. У частині II мовиться, що Бог прагне, аби справедливі вимоги Закону були виконані. У який спосіб і на якій стадії життя людини це відбувається?

3. Чому християнська етика не є виключно результатом зусиль самої людини?

4. Чим відрізняються способи відтворення нової людини в християнстві від способів формування нової людини в комуністичній ідеології?

5. Використовуючи текст Римл.8, обґрунтуйте тезу: «Християнська етика несумісна з рабською свідомістю і поведінкою. Вона формує людей зі світоглядом вільних зрілих дітей Божих».

6. Грунтуючись на матеріалі частини IV, розкажіть, які сфери життя охоплює християнська етика.

7. Франкена вважає, що спроба побудувати етику на релігійних уявленнях призводить до поділу суспільства і заважає людству досягти згоди в питаннях моралі й політики. Які контраргументи висуває християнська етика?

8. У якому розумінні претензії на істинність усіх релігій можна уподібнити претензіям на істинність філософії й науки? У якій мірі вони подібні?

ПРИМІТКИ

¹ Аристотель. Сочинения: В 4 т. М.: Мысль, 1984. Т. 4.

² Там само. С. 197.

³ Там само. С. 86.

⁴ Н. С. Хрущев. Отчет ЦК КПСС. XXII Съезд КПСС. Стенографический отчет: В 3 т. М.: Политиздат, 1962. Т.1. С. 123.

⁵ The Message of Romans / Ed. by R. W. Stott. Leicester: Inter-Varsity Press, 1994. P. 426 – 429.

⁶ Frankena W. K. Is Morality Logically Dependent on Religion // Religion and Morality / Ed. by G. Outka, J. P. Reeder, Jr. Garden. City, N. Y.: Anchor, 1973. P. 313.

⁷ Adams R. M. Religious Ethics in a Pluralistic Society // Prospects For a Common Morality / Ed. by G. Outka, J. P. Reeder, Jr. Princeton NJ: Princeton University Press, 1993. P. 91.

⁸ Frankena W. K. Op.cit.. P. 313.

Частина друга

Факти, історія і теологія

Розділ 6

Чи всі релігії мають однакову мету?

Розділ 7

Історичність Нового Завіту

Розділ 8

Постать Христа: літературна фікція, релігійний міф чи історична реальність?

Розділ 9

Воскресіння Христа і питання чудес

Розділ 10

Дані, що засвідчують Воскресіння Ісуса Христа

Чи всі релігії мають однакову мету?

Багатьом людям наше твердження про те, що релігія є засобом виправлення помилок і прорахунків людства, засобом лікування моральних хвороб, цинізму і нігілізму (див. розд. 5 даної книги), видається, принаймні, проблематичним, якщо не взагалі неймовірним. Подивіться на історію релігії, кажуть вони. Скільки раз релігія була причиною довготривалих воєн, нещастя і кровопролиття. Хіба не зіткнення між світовими релігіями стало нині причиною міжнародних конфліктів і тероризму? І, справді, християнський світ, змагаючись за священні землі, не раз піднімав зброю проти мусульман, турків та іудеїв, знищивши мільйони іновірців. Католики в Іспанії привселюдно застосовували тортури й спалювали іудеїв і протестантів. А протестанти, у свою чергу, в інших країнах вели боротьбу проти католиків і навіть страчували католицьких «єретиків». Індуїсти й мусульмани дотепер борються між собою за володіння священними землями та релігійними святинями. Хіба суперечка за володіння храмовою горою в Єрусалимі, яка триває й донині, не є загрозою мирному існуванню багатьох країн? До цього слід ще додати, що в минулих століттях світські (секуляризовані) ідеологи в багатьох східних і західних країнах нав'язували свої системи зі справжнім релігійним фанатизмом і месіанським абсолютизмом, знищуючи при цьому людей, не згодних з цими системами, і руйнуючи економічні механізми, що не вкладалися в догматичні рамки цих ідеологій. Спираючись на такі фактичні свідчення, противники релігії кажуть, що треба домагатися не посилення впливу релігії, а його зменшення.

Інші люди з ними не згодні, оскільки вони випробували на собі порожнечу атеїзму, вульгарного матеріалізму, секуляризму, бачили їхню неспроможність стати міцними основами для мотивації моральних учинків, для моральності на рівні індивідуальної поведінки і суспільства в цілому. Вони інтуїтивно відчують, що релігія, маючи особливий духовний вимір, могла б слугувати такою підставою, пробуджуючи в людях віру, надію й

смівливість, активізуючи зацікавленість у суспільних справах, альтруїзм і моральність, так необхідні для зміцнення соціальних зв'язків у родині й суспільстві. Вони гадають, що, можливо, саме релігія сприятиме зміцненню цих зв'язків за умови — і це дуже серйозна умова, — що всі релігії перестануть боротися одна з одною і почнуть працювати разом в ім'я загального блага.

Усе це зрозуміло. І, знаючи заборону Христа на застосування сили як з метою захисту, так і з метою розширення Його Царства й утвердження істини (див. про це докладніше в розд. 8 книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її світогляд», Т.2), усі християни не можуть не відчувати сорому, згадуючи про тих, хто, прикриваючись Ім'ям Христа, воював з іншими релігіями, намагаючись нав'язати християнську Благу Вістку силою.

Тому розглянемо ще один підхід до множинності релігій та їх співіснування. Цей підхід можна подати у вигляді такої послідовності аргументів.

1. Саме наголошування на відмінностях між різними релігіями було і дотепер залишається причиною ворожості між людьми різних віросповідань.
2. Акцентування на відмінностях між релігіями нерозумне, позаяк усі релігії у своїй сутності прагнуть до однієї й тієї ж мети. Вони можуть іти різними шляхами, але всі ці шляхи ведуть до однієї й тієї ж вершини; усі вони рано чи пізно зійдуться в одному місці.
3. Таким чином, обов'язок усіх релігій та релігійних діячів полягає в тому, щоби дійти згоди і почати проповідувати, що всі вони провадять до одного і того ж Бога, усі прагнуть до однієї й тієї ж мети, а їхні відмінності практично не суттєві. Тому всі вони здатні і повинні працювати разом в ім'я загального блага.

Такий підхід на перший погляд видається дуже привабливим. Проте його внутрішня узгодженість залежить від того, чи істинні його вихідні посилки. А ці посилки такі:

- 1) головна мета всіх релігій — навчити людей добре ставитися одне до одного;
- 2) усі релігії одноставно визнають цей фактор своєю основною метою;

- 3) усі релігії погоджуються з тим, що особливості понять і догматів, на яких вони засновані, мають мінімальне значення.

Посилка 1 видається обґрунтованою, тому що виховання людей в дусі морального кодексу становить одну з функцій усіх повноцінних релігійних систем. Усі їхні моральні кодекси мають багато спільного. Вони включають турботу про малих дітей і літніх людей; допомогу бідним; опіку сиріт і догляд за хворими; повагу до братів; чесність і правдивість; відсутність егоїзму; громадянськість тощо.

Проте слід урахувати при цьому, що не всі релігії вважають своєю головною метою турботу про моральність. Так, давні греки і римляни поклонялися богам і богиням, які у присвячених їм міфах поводитися більш аморально, ніж люди, котрі їм поклонялися. Серйозні етичні вчення в Давній Греції і Древньому Римі розвивалися не в рамках релігії, а в межах філософії.

Ще один контрприклад до першої посилки — поклоніння предкам або духам і дотепер поширене навіть у розвинутих країнах. Це поклоніння пов'язане не тільки і, ймовірно, не стільки з проявами любові й поваги до пам'яті покійних предків, скільки з догодженням духам предків за допомогою відповідних ритуалів, покликаних втримати їх у світі духів і попередити їхнє повернення до домівок живих нащадків. Наведемо ще один подібний приклад. Іноді жертвоприношення богам здійснюються для того, щоб заручитися їхньою допомогою при участі у футбольній лотереї або в боротьбі проти конкурентів у бізнесі. Автори даної книги самі були свідками таких ритуалів.

Посилка 2 будується на тому, що всі розвинуті релігійні системи мають на меті закликати людей до доброго ставлення до інших, а також до виконання свого обов'язку перед суспільством. Але ця передумова неправильна. І якщо прихильники таких релігійних систем не погодяться з нею, вони будуть праві, бо релігія не зводиться до філософії моралі. Хоч релігійні системи і передбачають, як, наприклад, християнський Новий Завіт, «турбуватися про сиріт і вдів у їхньому горі»

(Якова 1:27), релігія — щось значно більше, ніж добродійність. Релігія — це насамперед відносини з Богом або богами, і головне тут — правильно чи неправильно людина будує свої відносини з Богом або богами. Атеїст може присвятити своє життя праці на благо співгромадян, і можна припустити, що більшість атеїстів так і робить. Однак у своїх відносинах з Богом атеїст серйозно помиляється. Для ілюстрації цієї тези наведемо приклад.

Протягом багатьох століть світові моря борознили піратські кораблі. На деяких із цих кораблів пірати ставилися один до одного по-товариськи. Скажімо, якщо вони захоплювали якийсь корабель, то чесно ділили між собою здобич. Їх цілком улаштовували такий характер взаємин та моральні норми, яких вони дотримувалися. Однак при цьому для них не мало значення, що вони були піратами і діяли всупереч державним законам, які існували на суші. Якщо вони потрапляли до рук правосуддя, то їхня міжособова поведінка не рятувала їх від шибениці.

Якщо існує Вища Істота, Творець, Котрому ми зобов'язані самим своїм життям і диханням, то наш головний обов'язок перед Ним: любити Його всім серцем своїм, усією душею своєю і всіма силами своїми, як сказано про це у Святому Письмі (П.Зак.6:5), а вже потім — любити свого ближнього, як самого себе (Левит 19:18). Друга Заповідь тісно пов'язана з першою, тому в Новому Завіті стверджується: якщо хтось каже, що любить Бога, і при цьому ненавидить свого брата, то він неправдомовець, бо «хто не любить свого брата, якого бачить, то як може він любити Бога, Якого не бачить?» (1Івана 4:20). Якщо ж я добре ставлюся до свого брата, але при цьому не визнаю Бога, заперечую Його авторитет, відмовляю Йому у любові, слухняності й вірності, то коли Він прикличе мене до відповіді, мене тоді не врятує моя гречна поведінка щодо ближнього.

Посилка 3, яка полягає в тому, що всі релігії можуть поступитися якимось своїми догматичними й ритуальними особливостями, образлива для віруючих і ставить під сумнів їхню принциповість та інтелектуальні здібності. Крім того, вона межує з абсурдом. Без специфічних особливостей у сфері віровчення й культу релігія не може

існувати. Більш того, люди повинні мати право на свободу совісті, тобто можливість чесно і вільно сповідувати свої релігійні переконання, за умови, що вони не вдаватимуться до насильства. Істина і логіка вимагають: віруючі повинні мати можливість відверто стверджувати, що суперечне істині є помилковим. Жодна релігія не погодиться з тим, що її віровчення — ніщо інше, як форма прагматизму, за якої не має значення, істинні її догмати чи ні.

Через ті самі причини жодна релігія не має права на насильницькі дії проти людей, які не поділяють її віровчення. Релігія, яка вдається до силових державних методів, щоб заборонити кому б то не було висловлювати сумніви в істинності її догматів, тим самим виявляє слабкість цих догматів. Подібні сумніви жодною мірою не підважують щирість тих, хто сповідує це релігійне вчення. Проте щирість прихильників того чи іншого вчення не може бути гарантом істинності або досконалості даного вчення. Скористаємося для витлумачення своєї тези порівнянням релігійної і медичної практик. Усі форми медичної діяльності підпорядковані одній меті: лікуванню хворих. Однак не всі напрями медичної діяльності однаково ефективні й безпечні. Деякі з них загрожують трагедією. Не треба бути дуже досвідченими в медицині, щоб не ковтати вміст будь-якої пляшечки, на якій наклеєна етикетка із вказівкою, що це ліки. Ми всі віримо в об'єктивність істини, коли йдеться про медицину. Так само ми не можемо дозволити собі припустити, що те чи інше віровчення правильне тільки тому, що воно називає себе релігією.

Отже, нам треба чесно відповісти на запитання, винесене в заголовок даного розділу: чи всі релігії мають однакову мету? Для цього розглянемо п'ять світових релігій: індуїзм, буддизм, іудаїзм, християнство та іслам. Попробуємо зрозуміти особливості їхніх учень, які становлять принципову основу будь-якої релігії¹.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

- 1. Які історичні факти доводять, що релігія як інститут набула собі погану репутацію?*
- 2. Чи існує якимсь виправдання релігійним війнам?*

3. Як би ви визначили основну мету релігії?
4. Яка відмінність між моральною філософією та релігією?
5. Яке відношення до релігії має істина?

РОЗУМІННЯ БОГА У СВІТОВИХ РЕЛІГІЯХ

1. ІНДУЇЗМ

Ми вже розглядали, як розуміють Бога в індуїстській філософії (див. розд. 3 книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її світогляд», Т.2). Тепер звернімося до розуміння Бога в індуїстській релігії.

Існує думка, що початкова форма індуїстської релігії була монотеїстичною. Відомо, що у народному індуїзмі існує віра у вищу сутність — Брахмана, якого вважають непізнаваним. Але, крім цього, індуїстський пантеон налічує буквально тисячі богів і богинь, зокрема бога з головою слона — Ганеша. Причому ці боги більш популярні, ніж Брахман. Усім богам і богиням присвячуються численні храми. Тоді як храмів, присвячених Брахману, або небагато, або вони взагалі відсутні. Зрозуміло, що людина не може поклонятися всім богам відразу, тому люди вибирають собі якихось окремих богів і поклоняються їм.

У народному індуїзмі, як і у філософському, також існує віра в те, що все і вся тотожне Богові, тобто пантеїзм (більш докладно про пантеїзм див. розд. 3.Б і розд. 4.Г книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її світогляд», Т.2). В індуїстському віровченні існують колосальні проблеми, як це очевидно з такого висловлювання Шрі Рамакрішні: «Існує один Бог, і саме Він став цим світом... “Як змія — я кусаю, як лікар — я лікую”. Бог — це невіглас, і Бог — це освічена людина. Бог як невіглас перебуває в омані, але як гуру несе неосвіченій людині просвітлення і знання Бога»².

Раві Закарайас яскраво виявляє наслідки цього віровчення для інших релігій: «Отже, постає питання: коли Будда відкинув Веди [святих індуїстських текстів], чи був він Богом неосвіченим чи Богом освіченим? Коли Мухаммед затвердив монотеїзм і поклоніння Аллаху, чи був він Богом неосвіченим чи Богом освіченим? Так вибудовується послідовність питань, коли робиться припущення, що все існуюче — це Бог»³.

Із цього вчення неминуче випливає, що зло, як і благо, є бог. Іудаїзм, християнство та іслам категорично з цим не погоджуються.

2. БУДДИЗМ

А. Вважається, що *початкова форма буддизму* виникла з індуїзму. Строго кажучи, буддизм — це не релігія, бо він не ґрунтується на вірі в якогось бога або не припускає його необхідність. Це філософська система, що пропонує своїм послідовникам певний кодекс учень (Трипітака) та сукупність психологічних дисциплін, призначених звільнити їх від тиранії бажання й привести до способу життя, вільного від переживань, стресів, страхів, і до мирного співіснування зі собі подібними.

Б. *Махаяна* (або *народний буддизм*) — форма буддизму, яка має кілька різновидів. Перебуває під впливом індуїзму, і тому в ній практикується віра в безліч богів.

3. ІУДАЇЗМ, ХРИСТІЯНСТВО Й ІСЛАМ

Ґрунтуються на позитивній вірі в Бога і тому категорично не згодні з поклонінням тисячі богів в індуїзмі та махаяні. Іудаїзм, християнство й іслам стверджують, що найтяжкий гріх — сумніватися в однині Єдиного Істинного Бога.

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ ПРО МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ

1. ОСНОВНА ФОРМА ІУДАЇЗМУ, ХРИСТІЯНСТВО Й ІСЛАМ

В усіх цих релігіях вважається, що матеріальний світ у тому вигляді, в якому він вийшов з рук Бога, був добрим і що матеріальне тіло людини — також добре, задумане і цілеспрямовано створене Самим Єдиним Істинним Богом. Людське тіло було спотворене гріхом, воно підлягає розкладу і смерті, проте одного разу буде воскресене й прославлене.

2. ІНДУЇЗМ І БУДДИЗМ МАХАЯНИ

Віровчення цих релігій прямо протилежні вченням іудаїзму, християнства й ісламу. Відповідно до індуїзму і буддизму махаяни, матеріальне тіло людини та її навко-

лишній матеріальний світ не є творінням вищого божества, хоч вони — результат витікання (еманації) з Нього. Вони були створені божеством менш високого рангу або менш високою формою вищого божества. Речовий світ, або матерія, є чимось небажаним, якщо не сказати більше: це — безумовне зло. Відповідно, мудрість людини полягає в тому, щоби бути по можливості вільною від уз матеріального тіла й прагнути вгору шляхом духовності до повного звільнення від матеріальності, досягнення мокші, вступу в нірвану і злиття зі Світовою Душею.

Усі три згадані вище монотеїстичні віровчення розглядають таке знецінювання людського тіла як нанесення образи Творцю. Християнство стверджує також, що це знецінювання плоті несумісне зі втіленням Сина Божого в людське тіло, Його тілесним Воскресінням і вознесенням на Небеса, остаточним воскресінням і прославленням Його тіла й тіл людей Його народу, а також викупленням та відновленням усього творіння.

Таким чином, маємо тут справу не з якимись несуттєвими відмінностями, а з двома абсолютно непримиренними світоглядами.

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ І ПРОБЛЕМА ПРОВИНИ ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

Як ми вже зазначали вище, фундаментальні принципи моралі трактуються у всіх розвинутих релігійних системах більш-менш однаково. Порівняйте, наприклад, П'ять заповідей (Панча Шила)⁴ в буддизмі з Десятьма заповідями в іудаїзмі. Усі релігії навчають, що ми повинні поводитися правильно. Проте проблема полягає в тому, що люди поводяться неправильно. Ми грішимо проти Бога, порушуємо Його закони і тому заслуговуємо на покарання. Ми грішимо проти своїх братів, грішимо проти самих себе; якщо ж ми справді Божі створіння, то, завдаючи шкоди своїм братам і самим собі, тим самим чинимо тяжкий гріх проти Творця.

Як наслідок, незалежно від того, чи зберігає наша совість почуття провини чи ми вже втратили його, ми об'єктивно винні. Якщо хочемо досягти миру й гармонії зі Сво-

їм Творцем, то повинні звільнитися від своєї провини. Тому будь-яке віровчення, якщо воно вважає себе релігійним, має якось адресуватися до проблеми провини.

Але як? Вочевидь, не має сенсу говорити людям, що їхні минулі гріхи не мають значення і про них можна спокійно забути. Адже це означало б, що ті, проти кого вони згрішили, неважливі, а шкода, заподіяна іншим людям, також неважлива і сумління — це просто ознака слабкості, яку можна придушити почуттям безкарності. Бог ніколи не погодиться з подібним ставленням.

Не існує також якогось способу, в який ми могли б розрахуватися з Богом за наші гріхи. Якби ми могли ідеально виконувати свій обов'язок: служити Богові й любити Його всім своїм серцем, усією своєю душею, усім своїм розумом і всіма своїми силами, тоді не треба було б думати, як розраховуватися з Богом.

Таким чином, кожна людина має потребу у вирішенні цієї проблеми, позаяк таке вирішення слугує підтримці індивідуальних моральних норм і почуття справедливості, як і норм, установлених Богом, і водночас може принести людям прощення та справедливе звільнення від обтяженого провинною минулого. Отож, що говорять з цього приводу світові релігії?

Учення про карму, реінкарнацію (перевтілення) та переселення душ

Підхід до проблеми провини, що існує в східних пантеїстичних релігіях, таких як індуїзм і буддизм, зосереджений на ученні про карму (див. розд. 3.Б книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її світогляд», Т.2). Згідно з цим ученням, будь-які зло або гріх, учинені людиною, призводять її до страждань. Цей принцип відображений у приказці «Що посієш, те й пожнеш». Більш того, страждання не може закінчитися доти, доки воно, відповідно до закону карми, не буде в якийсь спосіб спокутуване.

У такій системі ідеї прощення немає місця. У даному контексті вона не має жодного смислу. Тому в деяких формах буддизму прощення не фігурує. Закон карми мислиться як безособовий принцип, подібний до закону тяжіння. Отже, гріх трактується не як порушення Закону особистісного Бога-Творця, по милості Якого гріх

може бути прощений. Відповідно до безособистісного закону карми, єдиний спосіб, в який людина може звільнитися від наслідків гріха, — це самій пережити стільки страждань, скільки заслужила своїм гріхом. Людина не може покладатися на жодну зовнішню допомогу. «Ніхто не може допомогти іншому в очищенні»⁵.

Згідно зі законом карми, якщо до моменту, коли людина помирає і її душа залишає тіло, вона недостатньо постраждала, аби виконати закон карми, то її душа має повернутися назад на Землю і втілитися в інше тіло. (Учення про переселення душ гласить: якщо людина під час свого життя поведилася дуже погано, то її душа може втілитися в тіло якоїсь тварини). Цей цикл може повторюватися, якщо це необхідно, безліч разів, допоки людина не перетерпить стільки страждань, скільки належить, аби виконати свою карму і тим самим звільнитися від нового втілення.

Розглянемо зміст цих положень. Якщо в дитини є якийсь уроджені захворювання, то вчення про реінкарнацію пояснює їх тим, що ця дитина (або її душа) грішила в попередньому втіленні і на час, коли їй потрібно було умерти, вона постраждала недостатньо, щоби виконати свою карму. Отже, дитина має втілитися ще раз, щоб її страждання продовжилися. Проте ніхто не може сказати цій дитині, які гріхи вона вчинила в попередніх утіленнях та скільки втілень, яких виявилось недостатньо для виконання карми, вона вже пройшла. Таким чином, постає запитання: чи може в цієї дитини бути якась надія на те, що у своєму теперішньому втіленні вона не вчинить нових гріхів, які перетворять її втілення в нескінченний процес? Більш того, відповідно до цього вчення, не має сенсу полегшувати страждання дитини, бо вони можуть зменшити обсяг страждань, необхідний для виконання своєї карми.

На думку багатьох людей, це дуже жорстоке вчення. Більш того, з нього випливає висновок: людина, яка з дитинства жила в розкошах і достатку, може вважати, що заслужила ці розкоші, навіть якщо вони були досягнуті в результаті нечесних операцій позаяк у попередньому житті була більш праведною, ніж дитина, котра

зараз живе в убогості і страждає від уродженого захворювання. Відомо, що це вчення сприяло підтримці й обґрунтуванню кастової системи.

Йудаїзм, християнство й іслам рішуче відкидають це вчення. Вони заперечують, що поява на світ — це покарання за гріхи, вчинені в минулому втіленні. Подібне ставлення до народження ображає життя і Самого Творця. Коли Христа запитали про сліпого від народження чоловіка: «Учителю, хто згрішив: він чи батьки його, що сліпим народився?», — Ісус категорично відповів: «Ні він не згрішив, ні його батьки...» (Івана 9:1-3).

Якщо жінка внаслідок безладного статевого життя заражається СНІДом, то її дитина може також народитися ВІЛ інфікованою, згодом занедужати на СНІД і швидко померти. Цей приклад свідчить про те, що в певному розумінні можна констатувати: діти розплачуються за гріхи своїх предків. Проте, відповідно до іудаїзму, християнства й ісламу, не можна сказати, що рання смерть — це провина дитини, оскільки вона грішила у своєму попередньому втіленні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Сам Будда свого часу відмовився від дотримання індуїзму. Як цей факт позначився на характері історично початкової форми буддизму?

2. У чому відмінність між індуїстською філософією та народною індуїстською релігією?

3. З якими моральними складнощами зіштовхується пантеїзм?

4. Прокоментуйте твердження: «Деяким людям учення про реінкарнацію видається привабливим, бо вони вважають, що тим, хто жив негідно, воно дає шанс прожити життя по-іншому».

5. Дайте оцінку моральним наслідкам з теорії реінкарнації.

6. Якби ви вирішили дотримуватися індуїзму чи махаянського буддизму, то як би це вплинуло на вашу оцінку матеріального світу й людського тіла?

ТРАКТУВАННЯ СПАСІННЯ В ТРЬОХ МОНОТЕЇСТИЧНИХ ВІРОВЧЕННЯХ

Наш стислий огляд показав, що між іудаїзмом, християнством та ісламом, з одного боку, та іншими світо-

вими релігіями – з іншого, існують принципові відмінності. Не секрет, що ці три монотейстичні віровчення мають між собою розбіжності, причому з дуже важливих проблем. А якщо це так, то слід було би проаналізувати, у чому полягають ці принципові розбіжності.

Але почнемо з того, що між ними є спільного. Насамперед, усі ці віровчення мають монотейстичний характер, тобто засновані на вірі в Єдиного Істинного Бога і в те, що Він є Творцем Усесвіту й людства.

Християни охоче визнають, що багато чим зобов'язані іудаїзму. Вони вважають Старий Завіт, якого іудеї називають ТАНах – акронім від слів Тора (Закон), Невіім (Пророки) і Ктувім (Писання), – богонатхненним. Більше того, християнський Новий Завіт – іудейська книга. І, нарешті, Той, Кому християни поклоняються як Месії, Синові Божому і Викупителеві, був євреєм. Християни вірять, що Він Той, Чиє пришествя було передвіщене пророками Старого Завіту.

Священна книга мусульман Коран приписує мусульманам шанувати Тауру, Забур та Інджил⁶, тобто відповідно П'ятикнижжя Мойсея, Псалми Давида та Євангеліє Ісуса (Коран. Сури 10:94; 5:44; 4:163). У Корані підтверджується народження Ісуса від діви (Сура 3:40-42; 19:16,17, 19-21), Ісус вважається Месією (Сура 3:40-42), Словом Божим (Сура 4:171) і Духом, або Духом Божим (Сура 4:172). У Корані також говориться, що Ісус перебуває живим на небесах (Сура 4:158)⁷.

Але в питанні про те, в який спосіб і на яких умовах людство може бути звільнене від провини та досягти миру з Богом, як іудаїзм, так і іслам категорично розходяться з християнством.

1. ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДОГМАТ ПРО СПАСІННЯ

У християнській Благій Вістці Ісус постає не тільки як Пророк, Вчитель, або Месія, але й як Спаситель та Викупитель. Класичне формулювання Благої Вістки гласить: «Звіщаю вам, брати, Добру Звістку, як я вам сповістив, і яку ви прийняли, в якій стоїте, якою спасаетесь <...> що Христос, згідно з Писанням, помер за наші гріхи, і Він був похований, і третього дня воск-

рес, згідно з Писанням...» (1Кор.15:1-4). Таким чином, відповідно до християнства, спасіння людини залежить від Христа. Смерть Христа на хресті була задумана Богом як жертва за гріхи світу. Він був Агнцем Божим, Котрий узяв на Себе гріх людей (Івана 1:29). Через Його воскресіння і вознесіння Господь дав зрозуміти, що жертва Христа, яка була необхідна для покриття людських гріхів, була принесена, тому Бог може з цілковитою підставою дарувати справедливе прощення тим, хто щиро покається й повірить в Ісуса (Римл.3:23-28; 4:24,25). Це означає, що люди отримують прощення не внаслідок власних страждань (як стверджує індуїзм), а завдяки стражданням Христа, які Він прийняв замість них, і не внаслідок своїх добрих вчинків (як стверджується в багатьох віровченнях), а з огляду на справу викуплення, яку здійснив для них Христос через смерть і воскресіння (1Петр.3:18; Тит.3:3-7; Ефес.2:1-10). Мир і впевненість в очікуванні прийдешнього страшного Суду, отримані в результаті викуплення, змальовуються так: «Тепер же Він з'явився один раз наприкінці віків, щоб Своєю жертвою виявити гріх. І так, як призначено людям один раз умерти, а потім суд, так і Христос: один раз віддав Себе, аби понести гріхи багатьох; другий же раз з'явиться не задля гріха, а тим, що очікують Його на спасіння через віру» (Євр.9:26-28).

Ось як про це говорить християнський Апостол Павло: «Бо Христос, як ми ще були безсилі, у відповідний час помер за нечестивих. Навряд чи хто помре за праведника; хіба, може, хтось за доброчинця наважиться помри. Але Бог виявляє Свою любов до нас тим, що Христос за нас помер, коли ми були грішниками. Тим більше тепер, оправдані Його кров'ю, ми завдяки Йому спасемося від гніву. Коли, ще будучи ворогами, ми примирилися з Богом смертю Його Сина, тим більше, примирившись, спасемося Його життям. І не тільки це, але й хвалимося у Бозі через нашого Господа Ісуса Христа, через Якого ми тепер одержали примирення» (Римл.5:6-11).

2. СПАСІННЯ В ІСЛАМІ

А. Відмінність ісламського догмата про спасіння від християнського

В ісламі заперечується Божественність Господа Ісуса Христа. Іслам визнає Його Месією, Словом і Духом Божим, однак заперечує, що Він утілений Бог. Більш того, хоча, відповідно до ісламського віровчення, Іван Хреститель, Предтеча Христа, був пророком, а Іван, згідно з Новим Завітом, відкрито проголосив Ісуса Агнцем Божим, Який бере на Себе гріх світу (Івана 1:29), в ісламі заперечується, що Ісус помер на хресті. В останню мить перед Його розп'яттям, за Кораном, Господь відніс Його на Небеса, а замість Нього був розп'ятий хтось інший, подібний до Нього, можливо, навіть Варавва (Коран. Сура 4:156 і наступ.).

Б. Учення про спасіння в ісламі

В ісламі визнається реальність раю і пекла (Сура 81:2-10). Відповідно до ісламу, необхідно вірити в Єдиного Істинного Бога, а також робити добрі діла, аби потрапити в рай та уникнути пекла. В ісламі також приймається ідея страшного Суду і підкреслюється його справедливість. У Корані мовиться: «І влаштуємо Ми ваги правдиві для дня воскресіння. Не буде скривджена душа ні в чому; хоч було б це вагою гірчичного зерна, Ми принесемо і його. Гідні Ми як рахівники!» (Сура 21:48).

Проте в ісламі відсутній Спаситель. Пророку Мухамеду ніколи не відводилася така роль. Він не вважається викупною жертвою, завдяки якій Бог дарує спасіння. Таким чином, надія на спасіння повністю залежить від добрих діл людини, які мають переважити на вагах Божої справедливості. Про прощення в Корані говориться таке: «А хто надає Аллаху співтоваришів, той помислив великий гріх. <...>...Аллах не прощає, щоб Йому надавали співтоваришів...» (Сура 4:51;116). «А тим, які увірували і чинили благі діла, для них — прощення і велика нагорода» (Сура 35:8).

Тому ніхто не може бути заздалегідь упевненим у тому, що його добрі вчинки переважать недобрі. А якщо навіть вони виявляться більш значимими, то чи вдоволяється Святий Бог поєднанням благих і недобрих діл біографії людини? Більш того, якщо прощення залежить від Його довільного рішення («...Аллах... прощає... кому побажає». Сура 4:51), ніхто не може бути впевненим у цьому житті, що він буде прощений.

3. ДОГМАТ ПРО СПАСІННЯ В ІУДАЇЗМІ

На відміну від ісламу іудаїзм не заперечує, що Ісус помер на хресті, однак він відкидає Його воскресіння і вознесіння на Небеса. Іудаїзм також заперечує, що за допомогою воскресіння Бог підтвердив слова Ісуса про те, що Він — Син Божий. Звідси випливає, що іудаїзм не погоджується і з тим, що Ісус є Викупителем людства, а Його смерть — визначена Богом наперед жертва за гріхи світу.

Усе це означає, що в сучасному іудаїзмі немає ідеї викупної жертви за гріхи. У цій релігії, як і в ісламі, остаточне спасіння залежить від діл віруючого, хоч кожний сподівається на милість і великодушність Бога.

Історично в Ізраїлі не завжди було саме так. Згідно зі Священним Писанням іудеїв, прощення пов'язане з приношенням у храмі жертв за гріхи. Жодний серйозний мислитель не вважав, що смерть тварин у храмі була платою Богові за людські гріхи і допомагала віруючим одержати Боже прощення. Ці жертви слугували постійним нагадуванням про Божу справедливість. Керуючи моральністю у світі, Бог просто не міг забути про гріхи людей і зробити вигляд, що насправді гріхи не мають жодного значення. Справедливість вимагала, щоби гнів і невдоволення Бога з приводу гріховної поведінки людей були якимось чином виявлені, а покарання за гріхи — здійснене. Звідси випливала необхідність жертвоприношень. Ці жертвоприношення були проявом та постійним нагадуванням Божої справедливості.

Через це один із найбільш знаменитих пророків Ізраїлю, який передбачив пришествя Слуги Божого, проголосив, що Господь покладе на Нього всі наші беззаконня і Він буде страждати за наші гріхи. Так, Він стане справжньою жертвою за гріх світу, прототипом якої були жертвоприношення тварин (Ісаїя 53-й розд.).

Таким чином, Ізраїль продовжував практику жертвоприношень за гріхи аж до часів Ісуса Христа. Ісус Христос оголосив, що Він є сповненням усіх жертвоприношень, Агнцем Божим, Який знімає зі світу його гріхи. Більшість ізраїльтян не повірили в це і продовжували приносити в жертву тварин аж до 70 р. н.е., коли римляни знищили храм — єдине місце у світі, де, згідно зі Священним Писанням, дозволялося здійснювати жерт-

воприношення. І донині правовірні іудеї дотримуються щорічного Дня викуплення – Йом Кіппур, – визнаючи свої гріхи, відповідно до постанов Старого Завіту. Однак жертвоприношення, приписані Старим Завітом, не можуть здійснюватись і нічим не можуть бути замінені.

Отже, підсумуємо наш аналіз відмінностей між іудаїзмом і ісламом, з одного боку, та християнством – з іншого. В ісламі заперечується, що Ісус помер. В іудаїзмі заперечується, що Він воскрес із мертвих. Однак ці факти належать історії і саме до історії ми й звернемося.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як християни ставляться до Священних Писань іудаїзму? Що мається на увазі, коли говориться, що Новий Завіт – це книга іудеїв?
2. Яке ставлення Корану до Старого і Нового Завітів?
3. У чому полягає проблема провини?
4. Що, з погляду мусульман, відбудеться під час страшного Суду?
5. Який зміст щорічного свята іудеїв Йом Кіппур – Дня викуплення?
6. У чому сенс і значення смерті Ісуса?

ПРИМІТКИ

¹ Ми, безперечно, усвідомлюємо, що у світі існує велика кількість інших релігій. Огляд усіх цих релігій неможливо здійснити в межах одного розділу. Але цей огляд підтвердив би той висновок, який можна зробити на матеріалі п'ятох світових релігій, а саме: всі світові релігії розходяться у своїх основних позиціях. Однак ми рекомендуємо читачам самим переконатися у правильності цього висновку і звернутися для цього до спеціальної та довідкової літератури. Див., напр.: Народы и религии мира. Энциклопедия. М.: Изд-во «Большая Российская Энциклопедия». 2000; *Мень А.* История религии: В 7 т. М.: Слово/Slovo. 1991-1992 та ін.

² *Vedanta for Modern Man* / Ed. by Christopher Isherwood. N. Y.: New American Library, 1972. P. 246.

³ *Ravi Zacharias.* Jesus Among the Other Gods. Nashville: Word Publishers. 2000. P.162.

⁴ Див. про це, напр.: *Мень А.* Мировая духовная культура. Христианство. Церковь. Лекции и беседы. М.: Фонд им. Александра Меня, 1995. С. 74. – *Прим. перекл.*

⁵ *Zaehner R. C.* The Concise Encyclopedia of Living Faiths. L.: Hutchinson, 1977. P. 265.

⁶ Див. про це, напр.: *Пиотровский М. Б.* Коранические сказания. М.: Наука, 1991. – *Прим. перекл.* Див. також: Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991.

⁷ Тут і далі цитовано Коран за виданням: Коран / Пер. с араб. акад. И.Ю.Крачковского. М.: СП ИКПА, 1990.

Історичність Нового Завіту

А

Історична природа християнської Благої Вістки

Коли починаєш читати Новий Завіт, то відразу ж впадають у вічі вміщені в ньому історичні посилання. Наприклад, автор третього Євангелія Лука у вступі до своєї праці говорить: «Оскільки багато хто брався скласти розповіді про події, що відбулися в нас, і як нам передали їх ті, що з самого початку були очевидцями й служителями Слова, то задумав і я, дослідивши пильно все від початку, написати за порядком тобі, високоповажний Теофіле, щоб ти переконався в досконалості науки, якої навчився» (Луки 1:1-4).

Таким чином, Лука стверджує, що пише про події, які мали місце певного часу, які можуть бути відслідковані завдяки свідченням очевидців. Він також запевняє, що провів власне дослідження усього, що відбулось, аби подати їх в упорядкованому вигляді якомусь високопоставленому римлянинові на ім'я Теофіл і тим самим довести достовірність цих подій.

Отже, Лука ставить собі за мету описати життя Христа в контексті сучасної йому історії. Тому його розповідь починається словами: «У дні Ірода, царя Юдеї...» (Луки 1:5). Далі автор конкретизує час народження Христа, співвідносячи його з іншими подіями: «І сталося тими днями, що вийшов указ кесаря Августа переписати всю землю. Цей перепис уперше відбувся, як Сирією володів Кириній» (Луки 2:1,2).

Приступаючи до опису суспільного служіння Христа, Лука супроводжує його ще більш конкретною історичною інформацією: «На п'ятнадцятому році панування кесаря Тиверія, коли Юдеєю володів Понтій Пилат, а Ірод був тетрархом Галилеї, його брат Пилип – тетрархом Ітуреї та Трахонітського краю, а Лисаній – тетрархом Авілінії, за первосвящеників Анни й Каяфи...» (Луки 3:1,2).

Подібний спосіб деталізації опису й датування події характерний для серйозних античних істориків, коли вони прагнуть підкреслити важливість події. Лука не задовольнився заувагами на зразок «колись, у якомусь місті», властивими міфологічній оповіді. Він точно прив'язує описувану ним подію до історичного контексту, надаючи доступну для перевірки інформацію і тим самим показуючи читачеві своє ставлення до даної події як до дуже важливої.

Вірогідність історичного опису Луки — це окреме питання, і до нього ми ще повернемося. Зараз же хочемо просто підкреслити, що Новий Завіт має міцне підґрунтя в історії. Це доводить, що християнська Блага Вістка, на відміну від математики чи філософії, не складається з безлічі відірваних від часу ідей та істин, для яких не так вже й важливо, де, коли і ким вони були вперше проголошені, і наскільки важливий їхній зміст. Вона також відрізняється від буддизму, для якого істотним є саме вчення і не настільки суттєва особистість його засновника. Християнська Блага Вістка ґрунтується на історичній Особистості Ісуса Христа, а також на історичних подіях, які Його оточують. Якщо вилучити Особистість Ісуса Христа з християнського віровчення, то це означає знищити його. Істини християнства — це насамперед істини про Христа: Його життя, повідомлення про Самого Себе, Його смерть, Воскресіння і Вознесіння. Ці істини — передусім факти історії, хоча вкладений у них смисл позаісторичний і несе в собі духовний зміст.

ДВА ЗРАЗКИ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Від самого початку в християнському вченні постійно підкреслювалися зазначені вище основні теми. Вперше Апостол Петро проголосив Благу Вістку в Єрусалимі в День П'ятидесятниці, тобто на п'ятдесятий день після воскресіння Христа (Дії 2-й розд.). Ці теми прозвучали вже тоді. Вони ж фігурують у прикладах ранньохристиянських проповідей, які можна знайти в текстах книги Дії Апостолів. «Після читання Закону й Пророків послали начальники синагоги до них, кажучи: Брати, якщо є у вас слово потіхи для людей, говоріть! Підвівшись і давши знак рукою, Павло сказав: Мужі ізраїльські й

ви, що боїтеся Бога, слухайте! Бог цього народу, Ізраїлю, вибрав наших батьків і підняв народ, що перебував у Єгипетській землі, могутньою рукою вивів їх із неї. І сорок років годував їх у пустині. Підкоривши сім народів у Ханаанській землі, дав їм у спадщину їхню землю — майже по чотириста п'ятдесятьох роках. І після цього дав суддів — до пророка Самуїла. Потім просили царя — і Бог дав їм Саула, сина Киса, мужа з племені Веніямина, — на сорок років. Відкинувши його, Він поставив їм царем Давида, якому засвідчив і сказав: Знайшов Я Давида, сина Єссея, людину Мого серця, — він виконає всі Мої наміри! З його потомства Бог за обітницею дав Ізраїлеві Спасителя Ісуса. Іван проповідував перед Його приходом хрещення на покаяння всьому ізраїльському народові. А коли Іван завершував свій шлях, то сказав: За кого ви мене вважаєте? Це не я! Але йде за мною Той, Якому я не гідний розв'язати ремінця від взуття! Мужі-брати, сини Авраамового роду, і ті між вами, що бояться Бога, вам послано слово спасіння. Бо ті, що живуть у Єрусалимі, і їхні правителі не зрозуміли цього і, засудивши Його, виконали слова пророків, які читаються щосуботи. Не знайшовши жодної вини, вартої смертної кари, попросили Пилата стратити Його. Коли ж виконали все написане про Нього, то зняли з дерева й поклали до гробниці. Та Бог воскресив Його з мертвих! Він багато днів з'являвся тим, що пішли з Ним з Галилеї в Єрусалим, які нині і є Його свідками перед людьми. І ми благовістимо вам ту обітницю, що була дана батькам; Бог виконав її для нас, їхніх дітей, воскресивши Ісуса, як і написано в другому псалмі: Ти Мій Син, Я сьогодні Тебе породив. А що Він воскресив Його з мертвих, що вже більше не повернеться в тління, так сказав: Я дам вам справжні святощі Давида! Тому і в іншому місці говорить: Ти не даси Своєму Святому побачити тління. А Давид, послуживши своєму родові, з Божої волі заснув і прилучився до своїх батьків, — і побачив тління. Але Той, Якого Бог воскресив, — не побачив тління. Тому хай буде відомо вам, мужі-брати, що через Нього звіщається вам прощення гріхів і всього, від чого ви не могли оправдатися Законом Мойсея, — у цьому кожному, хто вірить, оправ-

дується. Стережіться, щоб не прийшло на вас сказане в пророків: Дивіться, глумителі, і дивуйтеся, і зникніть, бо справу роблю за днів ваших, — справу, в яку ви не повірите, якщо хтось і розкаже вам! Коли виходили вони з юдейської синагоги, язичники просили, щоб наступної суботи говорити їм ці ж слова» (Дії 13:15-42).

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Прочитайте вголос на уроці вище наведений фрагмент із Нового Завіту. Подумайте, на які змістовні частини можна поділити цей текст. Зіставте свої речення з поданим нижче списком. Цей фрагмент дає нам чудове уявлення про те, як проповідували перші християни.

1. Павло стисло викладає історію Ізраїлю від самого її початку до правління царя Давида.

2. У рамках цієї оповіді він говорить про Ісуса як нащадка Давида. Про Його унікальну Божественну сутність народ Ізраїлю дізнався від людини, відомої на ім'я Іван Хреститель.

3. Незважаючи на це, Ісус був відкинутий правителями Єрусалима і страчений через розп'яття. Він був розп'ятий за римського прокуратора Понтія Пилата.

4. Ісус був похований.

5. Але Ісус повстав із мертвих, і свідки бачили Його живим досить тривалий час.

6. Усе це відбулося як виконання того, що провіщали юдейські пророки.

7. На підставі цих фактів усі, хто повірить в Ісуса як Спасителя, можуть бути спасенні.

У проаналізованому фрагменті цілком очевидний акцент на історичному характері поданих подій.

Наведемо ще одне відоме формулювання християнської Благोї Вістки, яке також належить Апостолові Павлу: «Звіщаю вам, брати, Добру Звістку, яку я вам сповістив, і яку ви прийняли, в якій стоїте, якою спасаєтеся, коли дотримуєте слово таким, яким я вам його сповістив; якщо ж ні, — ви повірили надаремно. Найперше я вам передав те, що й прийняв, що Христос, згідно з Писанням, помер за наші гріхи, і Він був похований, і третього дня воскрес, згідно з Писанням; і з'явився Кифі, тоді дванадцятьом; після того Він з'явився одночасно понад п'ятистам братам, з яких багато хто живе ще й донині, а деякі спочили. Пізніше з'явився Якову, а тоді — всім апостолам; нарешті з'явився і мені, — наче якомусь недоноскові. Бо я найменший з апостолів, недостойний називатися апостолом, — адже я переслідував Божу Церкву» (1 Кор. 15: 1-9).

У цьому Посланні Павло звертається переважно до неіудеїв. Тому в ньому нічого не мовиться про історію Ізраїлю, проте ми знову зустрічаємося тут з тими ж найсильнішими історичними твердженнями, як і в наведених вище фрагментах.

1. Христос помер за наші гріхи.

2. Він був похований.

3. Він повстав третього дня.

4. Усе це – сповнення пророцтв, що містяться у Священному Писанні іудеїв.

5. Воскреслого Христа бачило безліч свідків.

6. Більшість цих свідків дотепер живі (і тому їх можна про це запитати).

7. Павло також був одним зі свідків. Причому спочатку він не тільки не був прихильником Христа, а й жорстоко переслідував християнську Церкву.

Зрозуміло, що ті повідомлення, які вважаються історичними, можуть бути піддані історичній критиці. Саме тому нижче ми звернемося до питання про історичний метод.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які книги Нового Завіту були написані Апостолом Лукою?
2. Які дані свідчать про те, що Лука розраховував, що його книги розглядатимуться як історичні документи, а не як міфи?

3. Чому історія є таким важливим елементом християнської Благої Вістки? Чим у цьому сенсі християнство відрізняється від буддизму?

4. Коли, відповідно до Луки, вперше почала проповідуватися християнська Блага Вістка? Яким був її зміст? (Див. Дії 2-й розд.).

5. Який існує зв'язок між історією в Старому Завіті та християнською Благою Вісткою? Чому цей зв'язок важливий?

Б

Надійність історичних джерел

I. ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД

Історія і природознавство належать до різного типу наукових дисциплін. Якщо одним з найважливіших інструментів природознавства є повторний експеримент, то історія має справу з неповторюваними подіями минулого. Битву під Ватерлоо неможливо повторити, аби ми змогли ще раз проглянути її і зрозуміти, що ж там насправді відбулося. Отже, історик більше подібний до слідчого, ніж при-

родознавця, позаяк повинен ґрунтуватися на свідченнях з історичних джерел, визначати, наскільки надійні й достовірні ці джерела, а вже потім робити висновок, який стає найбільш осмисленим поясненням історичних фактів.

Істориків можуть зацікавити, наприклад, такі питання щодо обговорюваної нами теми:

1. Які дані свідчать про те, що описані в Новому Завіті події дійсно мали місце?

2. Якими є джерела інформації, котра міститься в Новому Завіті?

3. Наскільки описані події близькі за часом до джерел інформації?

4. Наскільки близькі за часом описувані події та їх пояснення?

5. Наскільки надійні в даному випадку документальні дані?

6. Які археологічні та інші незалежні історичні дані можуть бути підтвердженням повідомлень, що містяться в Новому Завіті?

II. НАЙБІЛЬШ РАННІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА, ЩО ПІДДАЮТЬСЯ ДАТУВАННЮ

Імовірно, найважливіша обставина, на яку варто звернути увагу, — це відсутність хронологічного порядку в розташуванні книг Нового Завіту. Перші чотири книги Євангелій, котрі є життєписом Ісуса Христа, були написані майже після всіх послань Апостола Павла. Свої послання, які займають більше половини Нового Завіту, Павло почав писати, скоріш за все, наприкінці 40-х років н.е., причому їхня переважна частина була створена протягом 50-х років. Імовірно, що Євангелія від Марка, Матвія й Луки були створені в 60-70 рр., а Євангеліє від Івана — приблизно у 80-85 рр. Хоч деякі автори наводять аргументи на користь більш раннього створення Євангелія від Івана. Книга Дії Апостолів закінчується арештом Павла в Римі, тому з цієї Книги неможливо довідатися про його подальшу долю. (Він був страчений за часів імператора Нерона близько 64-65 рр. н.е.) Ця обставина є серйозним аргументом на користь того, що Дії були написані до 64-65 рр., а Євангеліє від Луки — ще раніше.

Таким чином, більша частина Нового Завіту була створена ще тоді, коли були живі свідки описуваних у ньому подій, зокрема вороже налаштовані стосовно християнської Благої Вістки свідки, які могли легко звинуватити авторів Нового Завіту в недбалому викладі подій чи у їх міфологізації.

Порівняємо Новий Завіт з іншими історичними джерелами. Так, дві найбільш ранні біографії Александра Македонського були написані Арріаном і Плутархом через понад чотириста років після смерті Александра, яка сталася 323 р. до н.е. І попри це, історики вважають їх, загалом, надійними. Цікаво, що легенди навколо імені Александра почали з'являтися через століття потому, як Арріан і Плутарх¹ створили його життєпис. Таким чином, часовий проміжок між описом подій, що знайшли своє відображення в Євангеліях і в книзі Дії Апостолів, та часом їх опису (тобто приблизно 30-60 років потому) незначний, якщо порівняти його з проміжками, які розділяють інші історичні факти та їх описи. Тому питання про міфологічні доповнення навіть не порушується.

Щоб з'ясувати питання про більш ранні джерела, звернемося до творів Апостола Павла і спробуємо з'ясувати, чи спирався він сам на більш ранні джерела. Відповідь на це питання, напевно може бути позитивною, тому що в його творах дійсно містяться посилання на більш ранні виклади християнського віровчення, або, інакше, кредо, котрі йдуть від самого початку виникнення Церкви.

Найважливіший з них — це, мабуть, наведений на стор. ХХХ текст із першого Послання до коринтян, який був написаний Павлом близько 55 р. н.е. Розглянемо його історичне значення. Навернення Павла до віри в Ісуса Христа відбулося десь у 32 р. н.е. Безпосередньо у тому році він вирушив до Дамаска і зустрівся там з Ананієм та деякими іншими послідовниками християнської віри. Його перша зустріч з апостолами, вочевидь, відбулася близько 35 р. в Єрусалимі. У 55 р., після проголошення християнської Благої Вістки в Азії та Європі, Павло написав у формі кредо те, що проповідував до цього протягом двадцяти років. Звернувшись до його твору, ми побачимо, що він містить деякі най-

більш важливі теми, які прозвучали вже в проповіді Петра в День П'ятидесятниці.

Цей винятково короткий проміжок часу між подіями і текстами, що їх описують, є спростуванням досить поширеного уявлення про те, що Воскресіння Христа можна віднести до числа міфологічних доповнень, зроблених з метою зміцнити Його становище серед послідовників.

Фахівець у царині римської історії А. Н. Шервін-Уайт, котрий вивчав, яким чином міф і легенда впліталася у виклад історії античного світу, доходить такого висновку: «Геродот допомагає нам перевірити швидкість створення міфу, і ця перевірка свідчить, що навіть двох поколінь недостатньо, щоби міфологічна лінія взяла гору над міцним історичним ядром усної традиції»².

III. ЧИ МОЖНА ДОВІРЯТИ ЛУЦІ ЯК ІСТОРИКУ, АБО ПРОЩО СВДІЧАТЬ ДАНІ АРХЕОЛОГІЇ

Історичні й археологічні дані не один раз підтверджували, що Лука був справжнім істориком. Наприклад, вище ми вже наводили його датування початку суспільного служіння Христа, що збіглося з часом правління Лисанія в Авілінії (Луки 3:1).

Протягом довгого часу цей наведений Лукою факт використовувався як свідчення того, що Луку не можна сприймати як серйозного історика, позаяк Лисаній не був тетрархом, а лише правителем Халкиди за п'ятдесят років до того. Пізніше був знайдений запис часів імператора Тиберія (14-37 рр. н.е.), де мовиться, що Лисаній був тетрархом Авілінії, неподалік Дамаска, тобто посідав якраз ту посаду, на яку вказує Лука!

Наведемо ще один приклад. Критики наголошували, що Лука у своїй історії ранньої християнської Церкви, викладеної ним у книзі Дії Апостолів, говорить про міських начальників Солуні, тоді як у сучасних йому документах з римської історії такий термін не вживається. Однак згодом археологи знайшли понад 35 записів, які згадують про міських начальників, зокрема в Солуні, що співпадають з історичним періодом, описаним Лукою.

Попередні покоління дослідників вважали, що згадування в книзі Дії Апостолів (17:17) людей, які є

«побожними в синагозі», не будучи іудеями, також свідчило про те, що Луку не можна сприймати як серйозного історика. Адже саме існування такої категорії, як «побожні», було сумнівним. Однак Ірина Левинська, фахівець у царині давньої історії з Петербурзького державного університету, переконливо показує у своїй книзі, що тексти Луки підтверджуються археологічними дослідженнями³. Так, були знайдені записи, які свідчать саме про існування класу побожних. Такі свідчення містяться в одному грецькому записі стародавнього вченого Афродизія, котрий говорить про неіудейську громаду. Левинська робить висновок: «Значення цього запису в контексті суперечки про язичників, які симпатизували іудаїстам, полягає в тому факті, що він раз і назавжди порушив існуючу рівновагу сил у дискусії і переклав відповідальність за надання аргументів з тих, хто вірив в існування «побожних», на тих, хто або його заперечував, або сумнівався в ньому»⁴.

Видатний історик Уільям Ремсі (Ramsey) близько двадцяти років займався археологічними дослідженнями в описаних Лукою місцях. Він довів, що у своїх згадуваннях тридцяти двох країн, п'ятдесяти чотирьох міст і дев'яти островів Лука не зробив жодної помилки⁵.

У своїй магістерській праці «Дії апостолів у контексті історії еллінізму» Колін Хемер вказує на цілий ряд сфер, у яких Лука виявляє себе як фахівець. Ось кілька прикладів⁶.

1. У Діях 13:7 правильно показано, що Кіпр був областю, підвладною проконсулу, а Пафа — місцем резиденції проконсула.

2. У Діях 14:11 правильно говориться, що на той час у Лістрі розмовляли лікаонським наріччям, що було доволі незвичайно.

3. У Діях 14:12 говориться про інтерес до Гермеса й Зевса та уявлення про цих богів у даній місцевості.

4. У Діях 16:11,12 Филипи правильно зараховані до числа римських колоній, а морський порт вірно названий Неаполем.

5. У Діях 16:14 місто Тиятир правильно показане як центр фарбування тканин, що підтверджують, принаймні, сім написів, знайдених у місті.

6. У Діях 17:1 правильно говориться, що Амфіполь та Аполонія – проміжні пункти на шляху від Филипів до Солуні.

7. У Діях 17:16-18 правильно показано, що Атени тих часів були багатими на ідолів, і там точилися бурхливі філософські суперечки, а також розвивалися філософські школи стоїків та епікурейців.

8. У Діях 27 і 28 розділах дається докладна географія морської подорожі до Риму та опис її навігаційних особливостей.

Ці й інші подробиці дали змогу історикові римської давнини А.Н. Шервіну-Уайту зробити такий висновок: «Що стосується книги Дії Апостолів, то свідчень їхньої історичної вірогідності надзвичайно багато... будь-яка спроба заперечувати їхню історичність навіть у дрібних деталях має видаватися абсурдною»⁷.

Таким чином, Лука показав себе сумлінним істориком, і в нас немає жодних підстав сумніватися в достовірності створених ним описів подій⁸.

IV. ІСТОРИЧНА ВІРОГІДНІСТЬ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ, НА ЯКІЙ ГРУНТУЮТЬСЯ ЄВАНГЕЛІЯ

Ісус Христос, дійсно, про Себе нічого не писав. Так що завдання реєстрації подій Його життя і висловлювань випала на долю Його учнів. Деякі критики вважають цю обставину аргументом проти достовірності документів Нового Завіту. Подібне ставлення зумовлене тим, що більшість сучасних людей належить культурі, в якій усна традиція не відіграє особливої ролі, а запам'ятовування не є частиною щоденної праці дослідника.

У новозавітні часи ситуація була істотно іншою. У результаті історичних досліджень було встановлено, що усна традиція відігравала важливу роль у стародавніх суспільствах, зокрема в давніх ізраїльтян. Усний переказ зберігався з дивовижною точністю. Деякі рабини прославилися тим, що знали напам'ять увесь Старий Завіт, який своїм обсягом значно більший за Новий Завіт. Тому не важко повірити, що учні Ісуса Христа також змогли запам'ятати вчення Ісуса й передати його нащадкам.

Усна традиція в часи Христа зазвичай передавалася безпосередньо від дідів до онуків, тим самим надійно

пов'язуючи покоління. Відтворені оповідання постійно піддавалися уточненням з боку обізнаної і критично налаштованої аудиторії. У цьому функціонування усних розповідей нагадувало ситуацію, коли батьки багато разів розповідають дітям ту саму історію і, якщо батьки припускаються помилки, діти негайно її зауважують.

Якщо колись ви перекажете своєму онукові розповіді свого діда, то тим самим створите часовий міст у 120 років! Представники старшого покоління добре пам'ятають важливі події і розмови, які мали місце навіть 40 років тому.

Більше того, можливо, деякі послідовники Христа, подібно до звичайних учнів, робили письмові замітки, коли Він навчав їх. Матвій, автор першого Євангелія, спочатку був митником (збирачем податків). Відомо, що люди його професії в стародавньому світі мали звичку вести записи. Цілком можливо, що при створенні свого Євангелія він спирався на власні нотатки⁹.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Яка відмінність між тим, як працюють історики і природознавці?
2. Яким є датування найбільш ранніх рукописів Нового Завіту?
3. Які дані засвідчують, що Лука, автор одного з Євангелій та книги Дії Апостолів, був кваліфікованим істориком?
4. Поговоріть зі своїми батьками (або дідусями й бабусями). Запитайте, які події своєї молодості вони пам'ятають. Оцініть той час подій. Спробуйте оцінити час подій, які пам'ятають учителі старшого покоління у вашій школі. Зіставте часовий проміжок, що відокремлює ці події від сьогодення. Проаналізуйте усну історію ваших сучасників у контексті проблем історичності Нового Завіту. Обговоріть проблему достовірності історичного оповідання.

В

Вірогідність і внутрішня несуперечність чотирьох Євангелій

Існує думка, що Євангелія, кожне з яких дає свою інтерпретацію життя, смерті і Воскресіння Христа, не можна вважати історичними. Адже історичний матеріал, який

міститься в одному Євангелії, іноді суперечить історичному матеріалові інших.

Однак якби кожне Євангеліє слово в слово повторювало те, про що говорилося в іншому Євангелії, тоді євангелістів можна було б звинуватити в тому, що вони просто змовилися між собою, аби створити одне спільне свідчення замість чотирьох. Це звинувачення, по суті, зводилося б до знецінювання праці кожного з них як незалежних свідків і ставило би під сумнів необхідність усіх чотирьох Євангелій.

Якщо ж Євангелія є переважно незалежними творами, написаними чотирма різними людьми з різних позицій, які дають нам завершене і вичерпне бачення, тоді цілком імовірно, що, принаймні, на поверховому рівні їхні тлумачення відрізнятимуться. Ми вже переконалися вище, що цілу низку звинувачень проти Луки було висунуто тому, що його критики не мали достатніх знань. Отже, і в питанні про розбіжності між Євангеліями слід виявляти обережність, оскільки розбіжності між ними не обов'язково знецінюють відповідні тексти.

Наприклад, Крег Бломберг, фахівець у царині дослідження Євангелій, показує, що деякі відмінності в них можна пояснити тим, що в культурах, заснованих на усних традиціях, «існував певний ступінь свободи в оповіді про якусь подію, так що характер оповіді про неї істотно залежав від того, з якого приводу велася розповідь. Від ситуації оповіді залежало, що залишалося за її рамками, що перефразувалося, що спеціально пояснювалося тощо»¹⁰. Бломберг розмірковує далі: якщо ми зробимо таке припущення, то виявиться, що «Євангелія найвищою мірою узгоджуються одне з одним. Вони дотримуються давніх норм, відповідно до яких ми тільки й можемо про них міркувати»¹¹.

Наведемо такий приклад. Матвій розповідає, що якийсь сотник прийшов до Ісуса і попросив вилікувати його слугу, тоді як Лука повідомляє, що сотник послав старійшин попросити Ісуса про це (Матв.8:5; Луки 7:3).

Люди того часу не угледіли б жодних суперечностей між цими двома описами, позаяк тоді звичайною справою було приписування дій представникам влади, на-

віть якщо ці дії здійснювалися їхніми підлеглими. В дійсності ми зтикаємось з подібним феноменом і нині. Нам усім добре відомо, що коли читаємо в газеті: «Президент сьогодні сказав...», — це цілком може означати, що промова була виголошена прес-секретарем, написана одним з помічників і просто завірена президентом.

Г

Свідчення з нехристиянських джерел

Тацит (близько 58 — близько 117 рр. н.е.) — один з найвідоміших римських істориків цього періоду. Його вважають одним з найбільш сумлінних давніх істориків. У своєму описі страшної пожежі в Римі він повідомляє, що в пожежі звинуватили імператора Нерона, а той звалив вину на християн: «І ось Нерон, аби спростувати чутки, відшукав винуватих і віддав на витончені страсти тих, хто своїми мерзотами викликав до себе загальну ненависть і кого юрба називала християнами. Христа, від імені котрого пішла ця назва, стратив за Тиберія прокуратор Понтій Пилат; придушене на деякий час це злоблिवе марновірство знову почало прориватися назовні, і не тільки в Іудеї, відкіля пішла ця пагуба, але й у Римі... Отож, спочатку схопили тих, хто відкрито визнавав себе приналежним до цієї секти, а потім за їхніми вказівками і безліч інших, викритих не стільки в злочинному підпалі, скільки в ненависті до роду людського»¹².

У наведеному фрагменті зустрічається згадування про християн і Христа. Цей фрагмент підтверджує описаний в Євангеліях факт розп'яття Христа, що мав місце за часів правління імператора Тиберія й прокуратора Понтія Пилата. Наведений фрагмент підтверджує також виникнення народного руху, джерелом якого був той розп'ятий чоловік. Під «марновірством», що поширилося в Римі, тут, безумовно, мається на увазі віра у воскресіння Христа. Цікаве також зауваження Тацита про безліч твердих у своїх переконаннях людей, які були готові за них померти.

Светоній (близько 70 — близько 140 рр. н.е.), секретар римського імператора Адріана (117–138 рр. н.е.), написав два важливих тексти: 1. «Іудеїв, що постійно

схвильовані Христом¹³, він вигнав із Риму»¹⁴; 2. «Чимало строгостей та обмежень було при ньому відновлено, чимало введено вперше... покарано християн, прихильників нового і злобливого марновірства...»¹⁵.

Ці фрагменти також підтверджують історичний факт існування Христа. Відзначене Светонієм безладдя в Римі було пов'язане з постаттю Христа (хоч, безперечно, не було викликане Ним: Светоній, мабуть, не міг уточнити деталей, та не був зацікавлений у такому уточненні). Крім того, у книзі Светонія підтверджується згадане Лукою (Дії 18:2) вигнання імператором Клавдієм іудеїв з Риму.

Деякі інші факти, що стосуються історії християнства, можна знайти в римського історика **Йосифа Флавія** (37/38 – 97/100 рр. н.е.). Йосиф Флавій був радикальним іудейським політиком, котрий згодом пристав до римлян. У своїй знаменитій книзі «Юдейські старожитності» він розповідає про те, як первосвященик Анан (Ананія) скористався смертю римського правителя Феста, щоб убити Якова. Анан (Ананія) і Фест згадуються й у Новому Завіті, так само як і Яків, згаданий Йосифом як «брат Ісуса, іменованого Христом»¹⁶. Тим самим підтверджується існування Ісуса, названого Христом, та Його брата Якова, про яких згадується в Новому Завіті. Прочитуємо чи не найвідоміше висловлювання Йосифа Флавія: «Близько того часу жив Ісус, людина мудра, якщо Його взагалі можна назвати людиною. Він робив дивовижні діяння...<...> Третього дня Він знову з'явився їм живий, як провіщали про Нього та про багато інших Його чудес богонатхненні пророки»¹⁷.

Як історики іудаїзму, так і історики християнства (*Jewish and Christian Scholarly opinion*) погоджуються в тому, що наведений вище текст достовірний, хоч у ньому цілком можливі інтерполяції, зроблені пізнішими переписувачами-християнами. Проте існують надійні дані, що згадування про Ісуса не є інтерполяцією: християни ніколи не сказали би про Ісуса, що Він мудра людина. Водночас вони цілком могли б додати: «Якщо Його взагалі можна назвати людиною». Крім того, слід зазначити, що Ісус згадується і в іншому місці книги Йосифа Флавія (див. вище).

Римський письменник **Пліній Молодший** (61/62 — близько 114 рр. н.е.), відомий також як правитель Віфінії (нині — північно-західна Туреччина), наводить цікавий і важливий опис християнського богослужіння у відомому листуванні зі своїм другом імператором Траяном (53—117 рр. н.е.). Пліній описує суд над християнами й отримане ними покарання так: «Я запитував їх самих, чи християни вони; тих, що зізналися, запитував вдруге і втретє, погрожуючи покаранням; тих, хто опирався, відправляв на страту. Я не сумнівався: у чому б вони ні зізналися, їх треба було покарати за непохитну закоснілість і впертість. <...> Вони стверджували, що вся їхня провина чи омана полягала в тому, що вони у встановлений день збиралися вдосвіта, оспівували, за чергою, Христа як бога і клятвено зобов'язувалися не злочини чинити, а утримуватися від злочинства, грабежу, перелюбства, порушення слова, відмови видати довірене. Після цього вони зазвичай розходилися і сходилися знову для прийняття їжі, звичайної і невинної...»¹⁸.

Це дивовижне підтвердження того, що перші християни поклонялися Ісусові як Богу та прагнули провадити непорочне життя. Трапеза, про яку йдеться у наведеному вище фрагменті, — це Причастя, до здійснення якого, згідно з Новим Завітом, закликав Сам Христос (див., напр., Луки 22:7-20 і 1Кор.11:23-26).

У листі Плінія можна також прочитати про швидке розповсюдження християнства, причому не тільки про географічне поширення (він пише з Віфінії), а й про поширення християнства в різному соціальному середовищі. Так, в іншому місці він згадує про катування, яким піддавалися християнки-рабині. У цьому ж листі він пише про те, що римських громадян-християн він «призначив до відправки до Риму»¹⁹, бо здійснення катувань над римськими громадянами римськими правителями вважалось карним злочином.

Усе це свідчить про те, що слова Бертрана Рассела: «Історично взагалі доволі сумнівно, чи існував коли-небудь Христос; якщо ж він існував, то про нього ми нічого не знаємо»²⁰, — не мають під собою жодної підстави.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що можна дізнатися про Ісуса Христа зі світської античної літератури?
2. Що ми дізнаємося про поклоніння Ісусові Христу з листа Плінія до імператора Траяна?

Д

Рукописи Нового Завіту

1. СКЛАД РУКОПИСІВ

Насправді до нас не дійшло жодного автентичного рукопису Нового Завіту. Ми маємо лише копії. Наявність тільки таких документів, які піддавалися багаторазовому копіюванню, породжує сумніви в тому, чи оригінальний текст Нового Завіту взагалі доступний нам. На спростування цього сумніву наведемо деякі фактичні дані.

Так, збереглася *достатня кількість* документів. Існує 5 664 часткових або повних рукописів Нового Завіту на первісній давньогрецькій мові. Усі ці рукописи були каталогізовані. І, крім того, відомо понад 9 тис. раннях перекладів латинською, сирійською, коптською, арабською та іншими мовами. Також є 38 289 цитат із Нового Завіту в раннях отців Церкви, які писали свої твори між II і IV ст. н.е. Якби всі рукописи Нового Завіту одного разу були втрачені, то можна було б реконструювати весь Новий Завіт, за винятком 11 віршів, тільки за цими цитатами.

Щоб одержати уявлення про значимість усіх рукописних даних, можна порівняти їх із документальними свідченнями щодо інших творів стародавньої літератури. Візьмемо, приміром, «Аннали» Корнелія Тацита, написані близько 116 р. н.е. Перші шість книг цієї історичної пам'ятки дійшли до нас тільки в одному рукописі, скопійованому приблизно у 850 р. Книги 11 – 16 існують також в єдиному рукописі, датованому XI століттям. Отже, по-перше, дані рукописні джерела не тільки винятково мізерні, а по-друге, час створення цього твору та найбільш ранні його рукописи розділяє значний проміжок часу – понад 700 років.

Чи візьмемо ще одну пам'ятку — твір історика I ст. н.е. Йосифа Флавія «Іудейські війни», написаний грецькою. До нас дійшло 9 рукописів, скопійованих у X—XII ст., латинський переклад, зроблений у IV ст., і російські версії, створені в X—XII ст.

Давня пам'ятка світської літератури, представлена найбільшою кількістю документів, — це «Іліада» Гомера (близько 800 р. до н.е.). Серед цих документів 643 рукописні копії, датовані II і більш пізніми століттями нашої ери. У цьому випадку часовий розрив між оригінальними і найбільш ранніми копіями, що дійшли до нас, становить 1000 років.

Незважаючи на мізерну кількість списків та їхнє доволі пізнє походження, вчені покладаються на них як на надійні репрезентації оригіналів.

Порівняно зі згадуваними вище копіями Новий Завіт насправді є пам'яткою, що документована краще за всі інші давні пам'ятки.

2. ВІК РУКОПИСІВ

Ми вже говорили про проміжок часу, що відокремлює деякі давні списки від їх оригіналів. Тепер розглянемо це питання стосовно Нового Завіту. При цьому відзначимо ще раз, що кількість збережених рукописів Нового Завіту дивовижна.

Деякі з них дуже давні. Так, папіруси зі зібрання Бодмера (Колоньї, Швейцарія)²¹ містять близько двох третин Євангелія від Івана в одному папірусі, датованому приблизно 200 роком н.е. Інший папірус складається з частини Євангелія від Луки та Євангелія від Івана. Мабуть, найважливішими рукописами є папіруси Честера Бітті, виявлені в 1930 р. Нині вони зберігаються в Музеї Честера Бітті в Дубліні (Ірландія). Папірус 1, датований I ст., містить частини всіх чотирьох Євангелій та книгу Дії Апостолів. Папірус 2 складається зі значного обсягу восьми послань Павла і частини Послання до євреїв. Він датується приблизно 200 р. н.е. Папірус 3 містить значну частину Об'явлення Івана Богослова і датується III ст.

Окремі фрагменти навіть більш ранні. Знаменитий фрагмент Джона Райленда, що зберігається в бібліо-

теці ім. Джона Райленда (Манчестер, Англія), містить 5 віршів з Євангелія від Івана. Деякі дослідники відносять його до часу правління імператора Адріана (117 – 138 рр. н.е.), а деякі – навіть до більш раннього періоду – правління імператора Траяна (98 – 117 рр. н.е.). Цей фрагмент спростовує впливову думку німецьких учених ХІХ ст. про те, що Євангеліє від Івана не могло бути написане раніше 160 р. н.е.

Найбільш ранні з рукописів, що дійшли до нас і містять усі книги Нового Завіту, були створені близько 325–350 рр. н.е. Зазначимо мимохідь, що саме в 325 р. на Нікейському соборі було прийняте визначення про можливість копіювання текстів Біблії. Найважливіші з цих рукописів – Ватиканський кодекс і Сінайський кодекс. Вони називаються унціальними, позаяк написані заголовними грецькими буквами. Ватиканський кодекс був каталогізований у Ватиканській бібліотеці в 1475 р., але протягом чотирьохсот років після цього вченим заборонялося його вивчати, що видається доволі дивним у світлі визначень Нікейського собору.

Сінайський кодекс був виявлений німецьким ученим Костянтином Тішендорфом (1815–1844) у монастирі Св. Катерини на горі Сінай на Аравійському півострові. Нині він зберігається в Британському Музеї в Лондоні. Його вважають одним з найбільш важливих копій Нового Завіту з огляду на його стародавність, точність і відсутність пропусків.

3. ПОМИЛКИ ПРИ КОПІЮВАННІ НОВОГО ЗАВІТУ

Таким чином, аргумент, що Новий Завіт не може бути надійним, бо він багаторазово копіювався, не є переконливим. Візьмемо, приміром, рукопис, що був створений близько 200 р. н.е. Тепер його вік дорівнює приблизно 1800 рокам. Якого ж віку був рукопис, з якого він копіювався? Ми, звісно, не знаємо. Його вік до моменту копіювання цілком міг нараховувати 140 років. А якщо це так, то оригінальний рукопис міг бути створений тоді, коли автори Нового Завіту були ще живі. Так ми потрапляємо з новозавітних часів у сучасність усього за *два* кроки!

Більш того, оскільки чимала частина списків містить у собі помилки (практично неможливо скопіювати від руки великий документ, не припустившись при цьому помилок), жодні два списки не можуть містити ті ж самі помилки. Отже, шляхом порівняння списків (тобто скопійованих рукописів) можливо реконструювати оригінальний текст у такий спосіб, що менше 2% цього тексту матимуть неточності, причому більша частина цих неточностей стосуватиметься мовних елементів, які практично не впливають на загальний зміст. А позаяк жодне з положень Нового Завіту не перебуває в залежності від якогось одного вірша чи уривка, воно і не ставиться під сумнів через ці неточності.

Характеризуючи таку ситуацію, Фредерік Кеньон, директор Британського Музею і видатний фахівець зі стародавніх рукописів, писав: «Кількість рукописів Нового Завіту, або його ранніх перекладів, і цитат з нього, що містяться у творах найдавніших церковних письменників, настільки велика, що практично безсумнівно правильне тлумачення кожного суперечливого уривка збереглося в того чи іншого давнього авторитета. Цього не можна сказати про жодну іншу давню книгу у світі»²². До цього висновку приєднується і почесний професор Принстонської теологічної семінарії Брюс Мецгер, один з найвідоміших у світі фахівців з Нового Завіту: «Ми можемо бути цілком упевненими в надійності матеріалу, що дійшов до нас, особливо якщо порівняти його з будь-яким іншим давнім твором»²³.

На підставі усього сказаного вище можна зробити висновок: читаючи сьогодні Новий Завіт, ми можемо зрозуміти все, що хотіли донести до нас автори цієї Книги.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Порівняйте обсяг і характер рукописів Нового Завіту з аналогічними (рукописними) матеріалами інших стародавніх текстів.

2. Яким чином обставина, що ми володіємо такою значною кількістю копій Нового Завіту, допомагає нам визначити, яким був оригінальний текст?

3. У чому слабкість доказу ненадійності Нового Завіту, що побудований на тезі про його багаторазове копіювання?

Таким чином, доведено, що існує величезний обсяг рукописів Нового Завіту. Чому ж тоді вважають, що Новий Завіт складається тільки з 27 книг, а інші виявлені тексти не включені до нього? Наприклад, до складу Нового Завіту входять лише чотири Євангелія. Водночас відомі й інші документи, які також називаються Євангеліями — це Євангелія Варнави, Никодима, Пилипа, Петра, Томи, Євангеліє від єгиптян, Євангеліє про Різдво Марії і чимало інших. Чому ж канонічними вважають лише Євангелія, написані Матвієм, Марком, Лукою та Іваном?

Постає запитання: хто визначив, які книги повинні бути включені в канон, а які — ні, та відповідно до яких критеріїв вирішуються ці питання? Брюс Мецгер, на якого ми вже посилалися вище, говорить: «Канон — це більшою мірою список авторитетних *книг*, аніж просто авторитетний *список* книг». Він пояснює свою думку в такий спосіб: «Ці книги заслужили авторитет не тому, що були вибрані; кожна з них була вибрана тому, що була авторитетною ще до того, як хтось зібрав їх разом. Рання-християнська Церква просто прислухалася і фіксувала факти авторитетності джерел. Якщо сьогодні хтось скаже, що канон виник тільки в результаті рішень соборів і синодів, то це буде приблизно аналогічно тому, якби хтось сказав: “Нехай музичні академії проголосять, що твори Баха і Бетховена чудові...” Відомо, що це було проголошено значно раніше. Але ми також знаємо, що вердикт був винесений на підставі того, що деякі музичні твори заслугоували на долучення до “канону”, а деякі — ні. Те ж саме з новозавітним каноном»²⁴.

У визначенні новозавітного канону відіграло роль таке поєднання обставин.

1. *Авторитет апостолів*. Будь-яка книга, що була написана ким-небудь з апостолів або людьми, близькими до апостолів, була включена в канон.

2. *Узгодженість із приписами віри*. Книги вважалися канонічними, якщо вони узгоджувалися з догматами

християнства в тому значенні, в якому вони проголошувалися Христом та Його учнями від самого початку.

За винятком однієї-двох книг, книги, що становлять нині Новий Завіт, були визнані канонічними досить швидко – буквально протягом кількох століть. Після IV ст. були повсюдно прийняті решта книг і дискусії з приводу канону замовкли на багато століть.

АПОКРИФІЧНІ (ПІДРОБЛЕНІ) ЄВАНГЕЛІЯ²⁵

Мецгер говорить про євангелія, які не вважаються канонічними, таке: «Ці євангелія написані пізніше – у III, IV, V і навіть VI ст., – значно пізніше того, як Ісус завершив Своє земне життя; до того ж вони зазвичай доволі банальні. Вони містять у своїх назвах імена – євангеліє Петра, євангеліє Марії, – проте не пов'язані з реальними авторами текстів»²⁶. Вони також включають матеріал, зовсім далекий від канонічних Євангелій. Наприклад, у євангелії Томи Ісусові приписуються слова: «Розколи дерево – і Я там. Підніми камінь – і Я там». Це чистий пантеїзм. Наприкінці цього євангелія читаємо: «Нехай Марія від нас іде, тому що жінки не достойні життя». Подібне висловлювання цілком несумісне з тим, як, відповідно до канонічних Євангелій, Ісус ставився до жінок. Його ставлення до них було побудоване на повазі до жіночої гідності, що не надто поширювалось у стародавньому суспільстві. Легко зрозуміти, чому Церква відкинула євангеліє Томи.

ЄВАНГЕЛІЄ ВІД ВАРНАВИ

Як характерний приклад апокрифічних євангелій розглянемо євангеліє від Варнави, що приписується відомому, супутникові Павла (Дії 13:1-3). Зауважимо, що не слід плутати євангеліє від Варнави з написаним у I ст. посланням псевдо-Варнави – іншою книгою, яка також не належить до канону. Постає запитання: чому не слід приймати євангеліє від Варнави однаково з канонічними Євангеліями?

У своїй передмові до тексту євангелія від Варнави Лонгсдейл і Лора Регг указують, що текст цієї книги явно залежить від християнської Біблії й особливо від

чотирьох канонічних Євангелій; в тексті також можна знайти численні і обширні вставки з іудаїстських та ісламських текстів, а також середньовічні тексти²⁷.

Лонгсдейл і Лора Регг вважають, що зазначені властивості тексту євангелія від Варнави дозволяють зробити авторитетний висновок про те, що воно не є справжнім і самостійним євангелієм. Наведемо кілька інших аргументів на користь цього висновку.

1. Відсутність раних рукописних свідчень. Лонгсдейл і Лора Регг стверджують, що «найбільш рання з відомих нам форм — це італійський рукопис. Він був докладно проаналізований фахівцями, що датували його XV-XVI ст. Це означає, що він був написаний через 1400 років після періоду життя Варнави»²⁸. Більше того, жоден з учителів Церкви ніколи не цитував його до XV ст., що змушує засумніватися в тому, що це справжнє євангеліє.

2. Наявність анахронізмів. Наприклад, у рукописі використовується текст із латинської Вульгати (IV ст.), хоч він, нібито, написаний Варнавою в I ст. н.е. У тексті містяться описи життя і звичаїв середньовічної Європи, які засвідчують, що він навряд чи міг бути написаний раніше XIV ст. Наприклад, у ньому йдеться про свята, що проводилися кожні 100 років, тоді як у Біблії цей термін становить 50 років. Усім відомо, що лише Папським указом від 1343 р. було запропоновано проводити такі свята кожні сто років.

3. Наявність фактичних помилок. В обговорюваному тексті містяться грубі історичні помилки. Наприклад, стверджується, що Ісус народився, коли Пилат був правителем Іудеї, тоді як насправді він став правителем тільки в 26-27 рр. Впадають у вічі і деякі географічні помилки. Наприклад, говориться, що Ісус поплив до Назарету, тоді як відомо, що Назарет не розташований на березі моря. У цьому тексті можна навіть знайти помилки в цитуванні Біблії. Так, Приповіді Соломонові названі Книгою Давида, а Книга пророка Ісаї названа Книгою пророка Єзекіїля.

Євангеліє від Варнави також відоме своїми змістовними розбіжностями з канонічними Євангеліями. Так, у розділі 217 євангелія від Варнави говориться, що Ісус

не помер на хресті, а замість Нього на хресті помер Іуда Іскаріот. Чимало мусульман починаючи з XV–XVI ст. використовують євангеліє Варнави, щоб підсилювати своє переконання, що християни змінили зміст Нового Завіту в тому, що стосується смерті Христа, а спочатку нібито в Євангеліях засвідчувалося, що Він не помер на хресті. Використання євангелія Варнави для підсилення цієї думки дуже дивне у світлі того факту, що євангеліє Варнави суперечить Корану в іншому. Наприклад, у євангелії Варнави говориться: Ісус сказав, що Він не Месія, що Він предтеча Мухаммеда, який названий у цьому тексті Месією. В євангелії Варнави навіть повідомляється, що ім'я «Мухаммед» було написано на нігті великого пальця лівої руки Адама ще до створення Єви.

Професор Норман Андерсон, який свого часу займав посаду професора східного права і директора Інституту права (Advanced Legal Studies) Лондонського університету, пише: «По суті, малоімовірно, що Варнава в I ст. міг провістити ім'я Мухаммеда, який прийшов згодом, і що він (усупереч як Корану, так і Біблії) говорив саме про нього, а не про Ісуса як про Месію. Дуже дивно, що правовірні мусульмани приймають книгу, яка так банально і часто суперечить ясному твердженню Корана, де говориться: “О, Марйам! Ось, Аллах радує тебе звісткою про слово від Нього, ім'я якого Месія, Іса, син Марйам...” (Сура 3.40). Коран ніколи не приписував цього звання Мухаммеду»²⁹.

Так чи інакше, але твердження, що Ісус не помер на хресті, не тільки спростовується тисячами копій чотирьох канонічних Євангелій, але також і свідченнями з уже цитованих вище небіблійних джерел, у яких одностайно говориться про розп'яття і смерть Ісуса Христа на хресті. Очевидні текстологічні дані засвідчують, що зовсім безглуздо припускати на підставі одного лише середньовічного джерела, що документи Нового Завіту спочатку узгоджувалися з євангелієм Варнави, а потім були змінені. Незначна правдоподібність такого уявлення підтверджується також тим, що вона змушує припустити: небіблійні джерела також піддалися аналогічній зміні.

Більш того, ми переконалися, що найбільш ранні документовані дані беруть свій початок від апостолів і хронологічно не дуже віддалені від описуваних ними подій. Згідно з цими задокументованими даними, смерть Ісуса є центральною серед описуваних подій. У світлі вищесказаного зрозуміло: припущення про те, що рукописи, які засвідчують смерть Христа як історичну подію, піддалися змінам і перекрученням, неймовірно.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке канон Нового Завіту? На якій підставі книги, що входять у нього, були визнані авторитетними і включені в канон?
2. Чому євангеліє від Варнави вважається неканонічним?
3. На підставі яких даних вважається, що Ісус дійсно помер на хресті?
4. Чому смерть Христа займає таке важливе, а по суті – головне місце в ученні раннях християн?

ПРИМІТКИ

- ¹ Див.: Плутарх. Избранные жизнеописания. М.: Правда, 1987. Т. 2. С. 361 – 435.
- ² *Sherwin-White A. N. Roman Society and Roman Law in the New Testament. Oxford, 1963. P. 190.*
- ³ *Levinskaya I. The Book of Acts in Its First Century Setting. Vol. 5. Diaspora Setting. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1996. P. 51 ff.*
- ⁴ *Ibid. P. 80.*
- ⁵ *Ramsey W. St. Paul the Traveller and the Roman Citizen. N. Y.: G. P. Putnam's Sons, 1896.*
- ⁶ *Hemer C. The Book of Acts in the Setting of the Hellenistic History. Tübingen J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1989. P. 107 ff.*
- ⁷ *Sherwin-White A. N. Op. cit. P. 189.*
- ⁸ У Марка 6:3 і Матвія 13:55,56 мовиться про якогось Якова, брата Ісуса. Нещодавно була знайдена урна (людських костей у ній не виявилось) з району Єрусалима. Спеціалісти датують її 63 р. н.е. Напис усередині урни арамейською мовою гласить: «Яків, син Йосифа, брат Ісуса». Довести, що в даному разі йдеться про Якова, згаданого в Євангелії від Марка та Євангелії від Матвія, неможливо. Але професор Андре Лемер із Сорбонни (Паризький університет), провідний спеціаліст з арамейських і давньоєврейських написів, вважає доволі вірогідним, що в цьому написі згадується саме Яків – зведений брат Ісуса. Якщо це так, то ми натрапляємо тут на перший напис, що стосується Ісуса з Назарету (Див.: *Biblical Archaeology Review. November/December 2002. Vol. 28, No. 6, P.24 – 33.*)
- ⁹ *Millard A. Reading and Writing in the Time of Jesus. N.Y.: New York University Press, 2000.*

- ¹⁰ The Case for Christ. Grand Rapids: Zondervan, 1998. P. 43.
- ¹¹ Ibid. P. 45.
- ¹² Тацит. Анналы (15.44) // Тацит. Сочинения: В 2 т. Л., 1969. Т. 1. С. 298.
- ¹³ Обґрунтування даної транскрипції див.: Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей: В 8 т. М.: Наука, 1964. Примечание 103.
- ¹⁴ Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М.: Худож. лит., 1990. Кн. 5: Божественный Клавдий. С. 143.
- ¹⁵ Там само. Кн. 6: Нерон. С. 157.
- ¹⁶ Флавий Иосиф. Иудейские древности: В 2 т. М.: «Крон-пресс», 1994. Т. 2. С. 300.
- ¹⁷ Там само. С. 218 – 219.
- ¹⁸ Письма Плиния Младшего. М.: Наука, 1982. Письмо 96. С. 205.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Рассел Б. Почему я не христианин. М.: Политиздат, 1987. С. 106.
- ²¹ Див.: Мецгер Брюс. Текстология Нового Завета / Библейско-Богословский ин-т св. Апостола Андрея. М.: 1996. С. 34. – Прим. перекл.
- ²² Kenyon Fr. Our Bible and the Ancient Manuscripts. 4th ed. N. Y.: Harper, 1958. P. 55.
- ²³ The Case for Christ. P. 63.
- ²⁴ Metzger B. Interview recorded by Lee Strobel. P. 69.
- ²⁵ Див. про це: Апокрифы древних христиан. М.: Мысль, 1989. – Прим. перекл.
- ²⁶ The Case for Christ. P. 63.
- ²⁷ Metzger B. Interview recorded by Lee Strobel. P. 67.
- ²⁸ The Gospel of Barnabas. Oxford: Clarendon Press, 1907.
- ²⁹ Ibid. P. xxxvii.
- ²⁹ Anderson N. Islam in Modern World. Leicester, England: Apollon, 1990. P. 234.

Постать Христа: літературна фікція, релігійний міф чи історична реальність?

А / **Вступ**

У попередньому розділі ми з'ясували, що християнська Блага Вістка має своє коріння в історії. Ми переконалися, наприклад, у тому, що з прологу до Євангелія від Луки очевидно: його автор мав намір створити саме історичну оповідь. Для цього він глибоко вивчав усі можливі джерела, як усні, так і письмові (Луки 1:1-4). Лука ретельно прив'язує народження Христа і початок Його суспільного служіння до тогочасних політичних подій (Луки 2:1,2;3:1). Більше того, у книзі Дії Апостолів, присвяченій виникненню і початковому поширенню християнства за межі Єрусалима, Лука виявив виняткову точність при використанні найрізноманітнішої термінології, пов'язаної з політикою, соціальними питаннями, географією, морехідною справою тощо.

Як відомо, будь-який сучасний письменник, який працює в історичному жанрі, проводить ретельне дослідження відповідних історичних фактів, аби усі історичні, географічні, соціальні й технічні деталі оповіді були достовірними. Проте така старанність усе-таки не виключає, що письменник, спираючись на свою уяву, допускає перебільшення в описі характерів своїх головних героїв або навіть вигадує їх.

Постає запитання: чи поширюються подібні принципи побудови оповіді на Новий Завіт? Легко повіривши в те, що історичне тло оповіді правильне, можна водночас подумати, що автори Нового Завіту висловлюють вагомі твердження стосовно центральної постаті розповіді — Ісуса з Назарету. Зокрема, вони повідомляють, що Він називав Себе Сином Божим. Звідки можна знати, що новозавітний образ Ісуса Христа не був вигаданий? Біографи Ісуса явно

були Його палко відданими учнями: чи не могла їхня відданість Ісусові призвести до перебільшень та ідеалізацій?

Саме це питання обговорюють герої відомого роману Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита» — літературний критик Берліоз та поет Бездомний. Берліоз доручив Бездомному написати для свого видання антирелігійну поему. Однак образ Ісуса у вірші Бездомного виявився, на думку Берліоза, занадто правдоподібним. «Берліоз же хотів довести поетові, що головне не в тому, яким був Ісус — поганим чи хорошим, а в тому, що цього Ісуса, як особистості, взагалі не існувало на світі і всі розповіді про нього — прості вигадки, звичайнісінький міф». У їхню розмову втрутився незнайомий, дивний на вигляд чоловік (який згодом виявився дияволом), і їхня бесіда розвивалася в такий спосіб.

«— Якщо я добре почув, ви хочете сказати, що Ісуса не було на світі? — запитав іноземець, повертаючи до Берліоза своє ліве зелене око.

— Так, ви добре почули, — поштиво відповів Берліоз, — саме це я й казав.

<...>

— А ви також погоджувалися з вашим співрозмовником? — довідався незнайомиць, повернувшись праворуч до Бездомного.

— На всі сто! — підтвердив той, полюбляючи висловлюватися по-чудернацьки і фігурально.

<...>

— У нашій країні атеїзм нікого не дивує, — дипломатично ввічливо сказав Берліоз, — більша частина нашого населення свідомо і давно перестала вірити казкам про Бога»¹.

Отже, нам необхідно розібратися, чи праві Берліоз та Бездомний.

Б

Чи є постать Ісуса Христа вигаданою?

1. ДОСЯГНЕННЯ АВТОРІВ ЄВАНГЕЛІЙ

Припустимо для початку, що автори Євангелій не просто описували Ісуса, Котрий реально існує, а вигадали цей образ. Як прототип вони використали якогось

селянина, що вирізнявся великим розумом і проникливістю, додали біографічні деталі, перебільшивши його природні здібності, і одержали в результаті ідеальний образ людини, яка насправді ніколи не існувала. Припустимо, що саме так і було, й уявімо собі подальші наслідки такого припущення.

Насамперед слід сказати, що в такому випадку ситуація з Євангеліями — майже чудо. Художня література сповнена вигаданих характерів. Проте лише деякі з них набули світової слави. Створення характеру Ісуса Христа, майстерного оповідача притч, кожна з яких є літературним шедевром, могло бути під силу тільки генію. Проте у випадку з Євангеліями маємо справу зі сузір'ям з чотирьох таких геніїв. Що це були за люди? Можливо, це були блискуче освічені представники літературної еліти? Малоймовірно. Відповідно до Нового Завіту, Матвій, як збирач податків, належав до нижчих прошарків населення. Іван був рибалкою. Про Марка нам відомо дуже мало. Лука, лікар за фахом, був, імовірно, єдиним з них, хто мав достатню освіту. Отже, малоймовірно, що Євангелія — творіння літературних геніїв світового рівня.

До цього слід додати й таке. Навіть найбільш правдоподібні, майстерно виписані придумані характери залишаються для читачів літературних творів просто вигаданими образами. Вони не сходять зі сторінок і не ведуть незалежного існування, не стають для читачів реальними живими особистостями, котрих вони знають так, як знають навколишніх людей, з якими можуть мати особисті відносини. Але саме так відбувається з цією нібито вигаданою особистістю — Ісусом Христом. Для мільйонів людей за понад двадцять століть Він став реальним, живим, з Котрим у них установилися особисті відносини, — таким, Якого вони полюбили настільки, що були готові заради Нього померти. А деякі й справді пожертвували заради Нього своїм життям. Звісно, хтось, можливо, вважає, що ці люди стали жертвою омани, але це не скасовує фактів жертвовної поведінки. А ми дозволимо собі висловити таку думку: якщо Ісус — просто вигаданий авторами Євангелій персонаж, то, створивши образ, котрий для мільйонів людей став живою Особистістю, гідною

любіві, відданості й жертви, автори Євангелій досягли таких літературних висот, які не відомі світовій літературі. Слово «чудо» не може бути занадто сильним визначенням для такого літературного досягнення.

Як відомо, світова література знає кілька (доволі нечисленних) характерів, які видаються нам знайомими реальними особистостями. Один з них — Сократ, герой діалогів Платона. Діалоги Платона — не просто філософські твори, це — прекрасні пам'ятки світової літератури. Проте Сократ, один з головних героїв творів Платона, вражав покоління за поколінням як реальний характер, чії риси читачі пізнавали в людях свого оточення. Тому якщо до них потрапляли описи Сократа в другосортній апокрифічній літературі, вони одразу ж говорили: «Ні, справжній Сократ так не повівся б, він так не сказав би».

Однак причина, чому платонівський Сократ так нас вражає, полягає саме в тому, що Платон його не вигадав. Це була реальна історична особа. Образ Сократа в Платона, можливо, є найвищою мірою ідеалізованим, але особистість і характер Сократа — це не фантазія Платона. Навпаки. Саме вплив характеру Сократа певною мірою «створив» філософа й літератора Платона. Те саме можна сказати і про Ісуса Христа.

2. ІСУС НЕ БУВ ЛІТЕРАТУРНИМ ВТІЛЕННЯМ ІДЕЇ ГЕРОЯ

Продовжимо наші міркування в дусі гіпотези про те, що хтось придумав характер Ісуса. Але представлена світові ця літературна фікція виявилася винятково привабливою для людей, що належать до різних культур, і перетворилася на їхній релігійний ідеал.

Проте ця гіпотеза не здатна подолати першої ж історичної перешкоди. Чим більше ми дізнаємося про основні культури того часу, тим ясніше розуміємо: якби Ісус не був історичною реальністю, то ніхто ніколи Його не вигадав би, навіть якби вмів це робити. Євангельський Ісус не відповідав образу тогочасного героя. Греки, римляни та іудеї вважали Його протилежністю своєму ідеалові.

Візьмімо спочатку іудеїв, причому не тільки іудеїв, ворожих Ісусові, але й порівняно небагатьох з тих, хто

був Його другом. Вони самі повідомляють — і зрозуміло, що неможливо цього придумати, — коли Він уперше оголосив їм, що піде до Єрусалима, де буде відкинутий владою й убитий. Вони були настільки вражені, що стали Його переконувати в іншому, «перечити Йому» (Матв.16:21-23). Причиною такої реакції було те, що в разі істинності такого повідомлення Ісуса, Він виявився би повною протилежністю героя, якого вони собі уявляли. Згідно з їхніми уявленнями, герой — це людина месіанського типу, на зразок Маккавея, — мужня, войовнича, одержима релігійними ідеалами, готова до боротьби (відповідно до народних уявлень — за допомогою ангельських сил) проти римлян, що поневолили їхню країну. Принаймні, частина послідовників, яких Ісус здобув серед народу, пішла за Ним саме тому, що чимало людей в Ізраїлі ждали такого Месію.

Проте коли події сягнули своєї кульмінації й вилилися у відкрите зіткнення між Ісусом і владою, коли влада погодилась послати солдат, щоб арештувати Його, а Ісус відмовився з ними боротися і не дозволив Своїм учням захищати Його, на якийсь момент майже усі послідовники Христа залишили Його (Матв.26:47,46). Таке непротивлення злу не було ідеалом поведінки для давніх іудеїв. Чимало іудеїв і сьогодні не поділяє таких ідеалів. Товариш одного з авторів цієї книги, єврей за національністю, якому під час війни чудом пощастило уникнути газової камери, любив повторювати: «Цей ваш Ісус — слабк. Він для мене не Месія. Моя філософія інша: якщо хтось ударив тебе по носі, йому треба дати здачі!» Саме так спочатку мислили й перші учні Ісуса. Ось як історик Лука описує розмову, яка відбулася між воскреслим Ісусом і двома Його учнями на дорозі між Еммаусом та Єрусалимом. Не впізнавши Ісуса, вони почали обговорювати з Ним нещодавні події. Один з них сказав: «А ми сподівалися, що Він Той, Хто має визволити Ізраїля» (Луки 24:21). Цілком очевидно, що вони очікували зустріти воїна, котрий би привів їх до політичної свободи; вони, звісно, аж ніяк не очікували, що Він буде розп'ятий. Ісусові довелося пояснювати їм, що їхні уявлення про Месію були помилковими. Після розмови з Ним та Його

тлумачень Старого Завіту їхні уявлення про те, яким має бути Месія і що Він повинен робити, кардинально змінилися. Вони повірили, що Він повстав із мертвих.

Сучасні Ісусові Христу греки дотримувалися різних життєвих ідеалів. Одні надавали перевагу ідеалу епікурейця, який, наскільки лише можливо, уникає болю й задоволень, які можуть порушити його спокій. Інші наслідували ідеал стоїка, який підкоряє свої почуття розумові, зустрічає страждання і смерть незворушно та з повним самовладанням. Послідовники Платона звертали свої захоплені погляди на Сократа, котрий, як ми пам'ятаємо, випив отруту, зберігши холоднокровність і спокій духу.

Платон, вкладаючи опис останніх моментів життя Сократа в уста Федона з Еліса, розповідає групі філософів, зокрема й Ехекратові, як поведився Сократ, коли тюремний стражник подав йому чашу з отрутою:

«Із цими словами він простягнув Сократові чашу. Сократ узяв її з цілковитим спокоєм... не затремтів, не зблід, не змінився на обличчі, натомість, за постійною своєю звичкою, глянув на того ледь з-під лоба і запитав:

— Як, на твою думку, цим напоєм можна зробити узливання кому-небудь з богів чи ні?

— Ми готуємо рівно стільки, Сократе, скільки треба випити.

— Розумію, — сказав Сократ. — Однак молитися богам і можна і потрібно — про те, щоби переселення з цього світу в інший було вдалим. Про це я й молю, тож і буде так.

Сказавши ці слова, він підніс чашу до губ і випив до дна — спокійно й легко»².

Як же разуче відрізняється від поведінки Сократа поведінка Ісуса, описана в Євангеліях. Страждаючи від туги й муки в Гетсиманському саду настільки, що кривавий піт краплями падав з Його чола, Ісус молив Бога про те, щоб Він звільнив Його від необхідності пити Свою гірку чашу, а на хресті привселюдно благав: «...Боже Мій, Боже Мій! Чому Ти Мене покинув?» (Матв.27:46). Він явно не був схожий на героя в уявленні давніх греків. Жоден давньогрецький філософ не створив би такий образ як ідеал для наслідування.

Що ж стосується давніх римлян, то у своїх філософських поглядах вони тяжіли до стоїцизму (порівняйте таких мислителів, як Ціцерон і Сенека). Христос аж ніяк не вписався б у їхні ідеали. Пилат — воїн і політик — скоріше за все, мабуть, вважав Христа непрактичним, людиною не від світу цього (див. розд. 8 книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її світогляд», Т.2); цар Ірод насміявся над Ним, а його солдати сприйняли появлення *царя* Ісуса як привід для глузування (Луки 23:11).

Отже, безперечно, поведінка Ісуса йшла врозріз з будь-якими уявленнями про ідеального героя — політичними, філософськими чи релігійними. Ніхто не придумував Його, і ніхто (навіть якби Він і був вигаданий) не вважав би Його в той час привабливим для народу ідеалом.

3. РОЗП'ЯТТЯ НЕ БУЛО ФІЛОСОФСЬКОЮ ІДЕЄЮ

Це, зокрема, стосується того, що проповідували перші християни. Навіть через кілька років після розп'яття Христа великий християнський проповідник і місіонер Павло визнає, що проповідь про розп'яття Христа завжди дивувала іудеїв як щось зухвале, а грекам видавалася просто безумством (1Кор.1:20-25). Нам дуже важливо зрозуміти, чому це відбувалося.

Чому християнська Блага Вістка видавалася безумством

У Римській імперії розп'яття вважалося найбільш ганебною формою страти — настільки ганебною, що не личило обговорювати її при ввічливій розмові. Мартін Хенгель, почесний професор, фахівець у царині Нового Завіту і стародавнього іудаїзму з університету Тюбінгена, пише: «Слід... зазначити, що в античних джерелах знаходимо дуже мало описів розп'яття. Уривок з Євангелія від Марка (15:20-39) та паралельні місця з інших Євангелій дотепер залишаються найдетальнішими з таких оповідей. Давні письменники зазвичай вважали, що це надто огидний предмет. Якщо розп'яття взагалі згадувалося, то достатньо було просто вказівки, що хтось був розп'ятий. Тому переважно інші деталі не згадувалися»³. Знаменитий оратор Марк Тулій Ціцерон писав: «Якщо нас очікує смерть, то помremo як вільні люди —

не від руки ката і не з закутаною головою, а про хрест нехай навіть не кажуть — не тільки тоді, коли мова зайде про особистість римських громадян; ні, вони не повинні ані думати, ані чути про нього чи бачити його»⁴. У світлі сказаного проповідь про розп'яття Христа ранніх християн витонченому греко-римському світові видавалася винятково неприємною і нерозумною. Як розп'ята людина могла стати остаточним вирішенням світових проблем, ключем до розгадки таємниць Усесвіту?..

З погляду іудея, ця ситуація виглядала ще гірше. Проголошення про те, що недавно розп'ятий чоловік був Божим Месією, Викупителем людства, порівнювалось із страшним богохульством. Причина проста. Відповідно до іудейського закону, за найтяжчі порушення злочинця побивали камінням до смерті, після чого його тіло на деякий час вішали на дерево в повчання. Якщо людина заслужила страту, а її тіло було повішене на дерево, то його не можна було залишати в такому стані на ніч. Його треба було поховати того ж дня, бо повішаний на дереві перебуває під Божим прокляттям (П.Зак.21:22,23). Таким чином, для іудеїв той факт, що Бог допустив, аби Ісус Христос був повішаний на хресті, став ознакою Божого прокляття. Твердження про те, що проклятий Богом був їхнім Месією, Сином Божим і Спасителем світу, видавалося їм не тільки абсурдом, а й блюзнірством.

Як став зрозумілим смисл розп'яття

Отже, учні Христа не могли вигадати історію розп'яття. Звідки ж тоді вони почерпнули позитивний смисл цього факту? Можливо, задля порятунку своєї віри в Ісуса як Месію у християн виникла думка пояснити Його смерть як жертву за гріхи світу? Звісно, це не так. Ця ідея йде від Самого Христа, Котрий ще до розп'яття проголосив: «...Син Людський — прийшов Він не для того, щоб служили Йому, а щоб послужити й віддати Свою душу як викуп за багатьох!» (Матв.20:28).

Більш того, у ніч перед Своїм розп'яттям Ісус започаткував обряд, за допомогою якого учні пізніше мали згадувати Його. Дуже корисно зрозуміти сутність цього обряду. Коли послідовники Христа зібралися разом, Він

не говорив їм розповідати про одне з учинених Ним чудес; в такому разі основний зміст Його служіння вбачався б у творенні чудес. Він не говорив їм переказувати фрагменти Його морального вчення, бо тоді Його життя було б сприйняте насамперед як життя філософа і вчителя. Він заповів, аби вони взяли хліб і вино як такі, що символізують Його тіло й кров, їли та пили, як нагадування про те, що на хресті Він віддав Своє тіло і пролив Свою кров задля прощення їхніх гріхів (Матв.26:26-28).

Так, згідно з ученням Ісуса, зміст хреста, який видавався таким зухвалим і божевільним для світу, був насправді величною серцевиною християнської Благої Вістки про прощення гріхів. Більше того, Він указав, що це значення своїм корінням сягає старозавітної пророчої традиції. У розмові між Христом і двома Його учнями дорогою до Еммауса Ісус дорікнув їм за те, що вони не зрозуміли зі Старого Завіту, що Месія (грецькою — Христос), хто б він не був, мав постраждати: «Тоді Ісус сказав їм: О нерозумні й повільні серцем, аби вірити в усе, що говорили пророки! Хіба не треба було Христові постраждати й увійти в Свою славу? І почавши від Мойсея та від усіх пророків, Він пояснив їм з усього Писання, що стосувалося Його» (Луки 24:25-27).

Говорячи про Свою смерть як про спокуту з метою прощення гріхів, Христос мав на увазі слова єврейського пророка Ісаї, котрий приблизно за сім століть до цього писав про розп'яття: «Направду ж Він немочі наші узяв і наші болі поніс, а ми вважали Його за пораненого, ніби Бог вдарив поразами й мучив. А Він був ранений за наші гріхи, за наші провини Він мучений був, — кара на Ньому була за наш мир, Його ж ранами нас оздоровлено! Усі ми блудили, немов ті овечки, розпоростились кожен на власну дорогу, — і на Нього Господь поклав гріх усіх нас! Він гноблений був та понижуваний, але уст Своїх не відкривав. Як ягня був проваджений Він на заколення, й як овечка перед стриженнями своїми мовчить, так і Він не відкривав Своїх уст» (Ісаїя 53:4-7).

У зв'язку з цим у Євангеліях серйозні акценти зроблено на тому факті, що Іван Хреститель, Предтеча Христа, був сповненням ще одного передречення пророка Ісаї (див.: Ісаїя 40; Матв.3:1-3; Марка 1:1-4; Луки 3:1-20;

Івана 4:19-28). Саме Іван — не після розп'яття, а на самому початку служіння Христа — проголосив Його Агнцем Божим, Котрий прийме на Себе гріх світу (Івана 1:29), тобто використав термін «Агнець Божий», зрозумілий його слухачам. Вони звикли, що ягнята приносяться в жертву за гріхи, зокрема під час обряду іудейської Пасхи, і тому прекрасно розуміли зміст висловлювання Івана про те, що Ісус прийшов, аби померти як така жертва.

Ранні християни також дуже добре розуміли значення цього висловлювання. Відповідно до джерел, що дійшли до нас, вони від самого початку стали збиратися з першого дня тижня (Дії 20:7), щоб виконувати повеління Христа: їсти хліб і пити вино, згадуючи Його хресну смерть — жертву заради їхнього прощення. Таким чином, подібне розуміння Його смерті не було інтерпретацією, яку пізніше запропонували теологи.

Перші проповіді про хрест

У своїх проповідях у синагогах християни не забарилися пояснити своїм єврейським слухачам, що смерть Христа виявилася сповненням старозавітних пророцтв (див., напр., Дії 13:13-52). Проте вони пояснювали, що розп'яття Христа було організоване не християнами з метою сповнення старозавітних пророцтв, а іудейською владою, ворожою Христові, яка ввійшла у змову з Пилатом, аби стратити Христа і перешкодити Йому проголосувати людям, що саме Він — Месія. Християни висловлювали свої думки про це іноді досить різко: «Бо ті, що живуть у Єрусалимі, і їхні правителі не зрозуміли цього і, засудивши Його, виконали слова пророків, які читаються щосуботи. Не знайшовши жодної вини, вартої смертної кари, попросили Пилата стратити Його. Коли ж виконали все написане про Нього, то зняли з дерева й поклали до гробниці» (Дії 13:27-29).

Залишається додати, що історія розп'яття Христа, запланованого Богом для прощення і примирення людини з Богом, є унікальною в усій історії релігії. І не буде проявом неповаги стосовно інших релігій, якщо прийняти з рук Христа те, що не пропонує жодна інша релігійна чи філософська система.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Прочитайте перший розділ роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Чому Берліоз і Бездомний вважають, що образ Ісуса – це літературна фікція?

2. Чому образ Сократа в творі Платона вражає нас своєю правдоподібністю?

3. Якими були уявлення про героїв у давніх євреїв, греків, римлян? Наведіть ваші аргументи на користь того, що Ісус не відповідав цим уявленням. Яке значення це має з огляду на те, що Ісус був історичною особою?

4. Чому проголошення Ісусового хреста видавалося давнім іудеям таким зухвалим і безумним – давнім грекам?

5. Як довести, що ідея про те, що Ісус прийшов померти за гріхи людства, походить від Самого Ісуса, і не є вигадкою перших християн?

6. Прочитайте розділ 53 книги пророка Ісаї та обговоріть у класі вірогідність і точність опису смерті Месії.

В

Свідчення (evidence) на користь того, що Ісус дійсно називав Себе Сином Божим

1. АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОЯСНЕННЯ

Існують три найпоширеніших аргументи проти християнської тези, що Ісус – Син Божий.

1. Перший аргумент зводиться до того, що Сам Ісус ніколи цього не говорив, і така ідея – плід примітивних забобонів.
2. Другий аргумент полягає в тому, що ця ідея є результатом більш пізніх перекручувань при перекладі висловлювань Христа з арамейської на давньогрецьку.
3. Третій аргумент свідчить, що термін «Син Божий» – це мова християнської міфології. Випробувавши на собі вплив особистості й учення Христа, перші християни використовували для передачі свого досвіду спілкування з Ним єдину мову, доступну їм для вираження подібних речей, а саме – міфологічну. Але якщо сьогодні ми відмовимося

від міфологізації і перекладемо стародавні твори на пряму теологічну мову, то одержимо образ Ісуса, Котрий, зрозуміло, був видатним учителем і говорив про Бога, однак залишався людиною.

Коментар до першого аргументу

Оскільки в античному світі були надзвичайно поширені історії про богів, які відвідують Землю у вигляді людських істот, наділених особливими властивостями, то цілком імовірно, що Євангелії були написані під впливом саме цих історій. І справді, народи стародавнього світу вважали, що Всесвіт населений безліччю богів, які час від часу відвідують Землю. Єдиний народ, який у це не вірив, – давні євреї, а вони, здебільшого, і є авторами Нового Завіту. Євреї за часів Христа були строгими монотеїстами. Вони засуджували інші народи за політеїзм та обожнювання царів і героїв. З точки зору євреїв, обдаровувати божественними почестями когось, окрім Бога-Творця, було настільки серйозним богохульством, що, за їхнім законом, це каралося стратою. Упродовж багатьох століть як головний принцип віри кожного члена родини в кожній оселі навчали щодня промовляти: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш – Господь один!» (П.Зак.6:4). Таким чином, від євреїв менше, ніж від якогось іншого народу, можна було очікувати, що вони проголосять якусь людину Сином Божим. Проте саме на їхній землі, відповідно до Євангелій, Ісус проголосив це.

Коментар до другого аргументу

Зміст цього аргументу в тому, що ідея про Ісуса як Сина Божого виникла не серед перших учнів Христа, а кілька десятиліть потому серед християн грецького походження, і вона є результатом помилкового перекладу слів Христа з арамейської на грецьку. В арамейській термін «Син Божий» міг використовуватися як шанобливий і застосовувався до царя (див., напр., Псал.44, де вживається таке звертання). Таким чином, стверджується: коли Блага Вістка поширилася на території країн, де розмовляють грецькою, і проповіді Ісуса, виголошені арамейською, були перекладені на грецьку, то носії грецької мови зрозуміли цей термін буквально і вирішили, що Ісус справді Син Божий.

Далі деякі прихильники такого аргументу відзначають, що Божественна сутність Христа підкреслюється особливо в Євангелії від Івана, де Христос називається Словом (Logos) Божим (Івана 1:1). Інші критики зазначають, що термін Logos був дуже поширеним у філософії еллінізму, наприклад, у творах Філона Александрійського, іудейсько-елліністичного релігійного філософа. Таким

чином ці критики стверджують, що Євангеліє від Івана – доволі пізній твір, написаний під впливом елліністичної думки. Внаслідок використання цього терміна постать Христа переосмислюється і їй надається більш високий статус.

Однак історичні дослідження виявили неспроможність цих ідей. Так, Мартін Хенгель указує, що Палестина до часів Христа була вже еллінізована протягом двох або трьох століть. Грецька мова стала широко відомою як розмовна. І, зрозуміло, десять міст, заснованих Александром Македонським (так званий Декаполіс), були грецькими містами. Можливо, що іноді і Сам Христос розмовляв з людьми грецькою.

Висловлюється ще одне міркування, яке підкріплює цю точку зору. Відомо, що в рукописах Мертвого моря (сучасних Христові і написаних арамейською) вже вживається арамейське слово Memra (тобто слово) для позначення Слова Божого, за допомогою якого Господь створив Всесвіт. Отже, коли євангеліст Іван говорить про Господа Ісуса як Слово Боже, через Яке Бог створив Усесвіт (Івана 1:1-3), він, звісно, використовує грецьке слово, значення якого (розум, що стоїть за світобудовою) було зрозуміле грецьким читачам. Проте це не доводить, що Іван використав пряме запозичення з філософії еллінізму і тлумачив сутність Христа в дусі цієї філософії.

Коментар до третього аргументу

Третій аргумент полягає в тому, що такі терміни, як «Син Божий», є частиною міфологічного словника, за допомогою якого апостоли прагнули виразити вплив, учинений на них Христом. Однак цей аргумент спростовується наступним фактом: твердження про те, що Ісус у найбільш повному онтологічному розумінні є Сином Божим, походить від Самого Христа і було виголошене Ним Самим під час Його земного життя.

ПРЯМІ ТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТА

Для критики обговорюваного аргументу корисно звернутися до двох типів висловлювань, які робив Христос. По-перше, це Його прямі твердження. Наведемо кілька прикладів слів Ісуса про те, що Він – утілений Бог, як вони передані апостолом Іваном. Він говорив Своїм сучасникам: «...Я – звисока... Я не від цього світу...⁵ якщо не повірите, що Я є, то помрете у ваших гріхах» (Івана 8:23,24). Ісус також переконавав, що Він існував ще до Авраама: «...Перш ніж був Авраам, – Я є!» (Івана 8:58).

В інших текстах Він говорив про Свою єдність з Отцем: «Я і Отець – Ми одне!» (Івана 10:30) – і дода-

вав, що точно представляє Отця: «Хто Мене бачив, той і Отця бачив» (Івана 14:9).

З Євангелій стає цілком ясно, що сучасні Ісусові євреї дуже добре розуміли, що Він говорив. Одного разу, коли вони звинуватили Його в порушенні суботи, Ісус сказав їм: «...Мій Отець працює дотепер, — працюю і Я. Отже, юдеї ще більше намагалися Його вбити не тільки за те, що порушував суботу, але й що Бога називав Своїм Отцем, роблячи Себе рівним Богові» (Івана 5:17,18). Через деякий час вони вчинили іншу спробу Його вбити, причому з тієї ж причини: «... Не за добрі діла каменуємо Тебе, але за богозневагу; і що Ти, будучи людиною, робиш Себе Богом!» (Івана 10:33).

І коли, нарешті, вони привели Його до римського намісника, то, доводячи необхідність страти Ісуса, послалися на свій Закон: «... Ми маємо Закон, і за Законом Він мусить умерти, бо видає Себе за Божого Сина» (Івана 19:7).

Отже, відповідно до історичних фактів, немає жодних сумнівів у тому, що Ісус стверджував: Він є втіленим Богом, і віддав за це Своє життя. Здебільшого Він говорив Своїм учням: «...вірте в Бога і в Мене вірте» (Івана 14:1), прирівнюючи віру в Нього до віри в Бога. Він також приймав почесні, що личать лише Богові, від Своїх людських братів. Насправді ж, як побачимо нижче, Він переконував, що Отець доручив Йому вершити Суд з явно сформульованою метою, «щоб усі шанували Сина, як шанують Отця» (Івана 5:23). А коли при одному зі з'явлень Ісуса Христа, що відбулися після Його Воскресіння, апостол Тома звернувся до Нього, сказавши: «Господь мій і Бог мій!», Ісус не дорікнув йому, а схвалив його, відповівши: «...Тому що ти побачив Мене, ти повірив?» (Івана 20:29).

НЕПРЯМІ ТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТА

Звернімося тепер до непрямих тверджень Христа про Його Божественну сутність, які також важливі для критики обговорюваного аргументу. В Євангеліях (наголошуємо: не тільки в Євангелії від Івана) описуються випадки, коли заяви Христа про те, що Він може прощати

гріхи, приводили Його слухачів у збентеження (див., напр., Марка 2:1-12). У цих описах містяться такі деталі, які дають змогу вважати, що вони не були вигадані апостолами. Клайв С. Льюїс аналізує ці ситуації в такий спосіб: «Видається цілком природним, коли людина прощає вам якусь образу, яку ви їй нанесли. Так, якщо хтось обманув мене на п'ять фунтів, то цілком можливо і розумно, якщо я скажу: "Я його прощаю, і не будемо більше про це говорити". А що ви можете сказати, якщо хтось обманув вас на п'ять фунтів, а я кажу вам на це: "Нічого страшного. Я його прощаю"?»⁶

Єдиний, хто має право прощати гріхи, — Бог, адже, врешті-решт, усі гріхи — це гріхи проти Нього і Його Закону. Саме з цієї причини, коли Ісус оголосив, що простив гріхи паралізованій людині, то вчителі Закону почали міркувати: «...Хто ж може прощати гріхи, крім самого Бога?» (Марка 2:7). Вони цілком правильно зрозуміли: позаяк Він простив гріхи людині і при цьому не згадав, проти Кого вона згрішила, значить Той, Хто прощає, має Божественну сутність.

У Нагірній проповіді Христос говорить про Себе як про осереддя моральності. У цій проповіді Він каже про тих, хто блаженний: «Блаженні убогі духом... Блаженні ті, що плачуть... Блаженні лагідні...» тощо. А завершує цей знаменитий ряд блаженств благословенням для тих, кого переслідують за Нього: «Блаженні ви, коли будуть вас зневажати та переслідувати,... обмовляючи вас за Мене» (Матв.5:11). Далі Він неодноразово наводить старозавітні приписи, супроводжуючи їх такими зауваженнями, що стає ясно — Він має такий самий авторитет, як Бог, Котрий дав предкам Його слухачів відомі заповіді: «Ви чули, що було сказано прадавнім: Не вбивай, а коли хто вб'є, той підлягає суду. А Я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого безпідставно, підпадає під суд. Якщо хто скаже на свого брата: рака виродок, — той підлягає верховному суду. А хто скаже: дурний, — той підпадає під вогняну геєну» (Матв.5:21,22). І ще: «Ви чули, що було сказано: Люби ближнього свого і ненавидь свого ворога. А Я кажу вам: Любіть ваших ворогів, благословляйте тих, що проклинають вас, робіть добро

тим, що ненавидять вас, і моліться за тих, що кривдять і переслідують вас...» (Матв.5:43,44).

Більше того, Христос ставить Себе і Своє вчення в основу принципів здійснення страшного Суду: «Не кожний, хто каже Мені: Господи, Господи! — увійде до Царства Небесного, але той, хто виконує волю Мого Отця, що на небесах. Багато хто скаже Мені того дня: Господи, Господи, чи не Твоїм Ім'ям ми пророкували, чи не Твоїм Ім'ям бісів ми виганяли, чи не Твоїм Ім'ям численні чудеса чинили? Тоді скажу їм: Я ніколи не знав вас! Відійдіть від Мене ви, що чините беззаконня! Отже, кожний, хто слухає ці Мої слова та виконує їх, буде подібний до чоловіка розумного, що збудував свій дім на скелі; і лив дощ, і ринули ріки, і знялися вітри, й обрушилися на той дім, та він не впав, бо був заснований на скелі. А кожний, хто слухає ці Мої слова, та не виконує їх, буде подібний до чоловіка нерозумного, що збудував свій дім на піску; і лив дощ, і ринули ріки, і знялися вітри, й обрушилися на той дім, і він упав; і великим було падіння його» (Матв.7:21-27).

Такі непрямі заяви Ісуса про Свій Божественний авторитет справляли дуже сильне враження на Його слухачів. Недивно, як повідомляє Матвій, що, слухаючи Його, «...дивувався простий люд з Його вчення, бо навчав їх, як Той, Хто має владу, а не як їхні книжники та фарисеї» (Матв.7:28,29).

Клайв С. Льюїс резюмує цю ситуацію в такий спосіб: «...і атеїстам і віруючим нелегко мати судження про ймовірність Утілення. Легше довести його історично, ніж філософськи. Не можна пояснити життя Христа, Його славу і вплив... простіше, ніж їх пояснює наша віра. Ніхто ще не подолав дикої невідповідності між глибиною, милістю і (насмілюся сказати) гостротою Його морального вчення та дивовижною манією величі, властивої Йому в тому разі, якщо Він не був Богом. Саме тому так неспокійно плодяться і множаться нехристиянські гіпотези...»⁷.

Зазначимо, між іншим, що твердження Христа про Свою Божественну природу не має аналогів в інших релігіях. Надамо ще раз слово Клайву С. Льюїсу: «Якби ви прийшли до Будди і запитали його: “Ти — син Браг-

ми?”, то він відповів би вам: “Сину мій, ти все ще перебуваєш у долині ілюзії”. Якби ви звернулися до Сократа і запиталися: “Сократе, ти Зевс?” – він посміявся б над вами. Якби ви прийшли до Мухаммеда і запиталися: “Ти Аллах?”, – то він спочатку зірвав би свої одяжі, а потім відітнув би вам голову. Якби ви запитали Конфуція: “Ти – небо?”, то він, імовірно, відповів би: “Зауваження, невідповідні природі, – ознака поганого смаку”. Неможливо собі уявити, щоби хтось із великих учителів моральності сказав би те, що говорив Христос. Ідея великого вчителя моральності, котрий каже те, що говорив Христос, не є предметом запитування»⁸.

Отже, ми ознайомилися з даними, котрі засвідчують: твердження Христа, що Він – Син Божий, не є вигадкою ранніх християн. У зв'язку з цим постає таке запитання: можливо, Він відверто обманював?

2. ЧИ БУВ ХРИСТОС ОШУКАНЦЕМ?

Якщо ми припустимо, що Христос хотів обманути Своїх слухачів, то відразу ж стикаємося зі серйозною моральною проблемою. Щоб зрозуміти зміст цієї проблеми, звернімося до прикладу. Припустимо, нам треба скласти думку про якесь питання, пов'язане з історією музики. Безперечно, ми не будемо запитувати першого зустрічного. Ми навіть не станемо запитувати якогось відомого фахівця з іншої царини, скажімо, знаменитого лікаря, тому що найвища кваліфікація в галузі медицини аж ніяк не засвідчує пізнання в музиці. Ми повинні звернутися до кращик (з доступних нам) музикознавців.

А тепер припустимо, що в нас з'явився інтерес не до історії музики, а до сфери моральності. І в цьому разі було б доцільно звернутися до найвидатніших із доступних нам фахівців. А це приведе нас, звісно, прямо до Ісуса Христа. Ніхто ніколи не навчав більш високої й чистої моралі. Його Нагірна проповідь дотепер залишається неперевершеним зразком подібного вчення, як може переконатися кожний, хто спробує жити відповідно до її рекомендацій хоча б тиждень.

Але це підводить нас до головного моменту нашого обговорення. Коли ми читаємо Новий Завіт і знайомимо-

ся з Ісусом із Назарету, то виявляємо, що Його вчення про моральність і Його святе життя висвітлює нашу власну гріховність. Для усвідомлення того, що ми грішники і що Він у цьому правий, нам не потрібно доказів: ми знаємо це інтуїтивно. Проте потім ми стикаємося з дивовижним фактом: саме Ісус Христос, моральне вчення Котрого було бездоганне, а життя відповідало Його вченню, прирівнював Себе до Бога. Як показує наведене вище міркування Льюїса, жоден великий мораліст ніколи не стверджував нічого подібного. Ця унікальна обставина означає: якби Його твердження було неправдивим, то Ісус був би найбільш зневаженим обманщиком, бо, проповідуючи моральну поведінку, Він Сам свідомо порушував моральні норми. Таким чином, міркування, за яким Ісус був ошуканцем, не має жодного морального підґрунтя.

3. ЧИ МІГ ІСУС ПОМИЛЯТИСЯ У СВОЇХ ТВЕРДЖЕННЯХ?

Існує точка зору, згідно з якою Ісус не обманював, а помилявся. Він міг вважати, що є Сином Божим, не знаючи, що це неправда. Проте така позиція легко спростовується наслідками, які випливають з неї. Чоловік, котрий помилково думає, що він — Бог, страждає серйозною формою манії величності і явно має якесь психічне захворювання. Чи можна зробити висновок, що Ісус Христос страждав на психічне захворювання? Виникає спокуса сказати: якщо це так, то дуже небагато людей будь-коли були психічно здоровими.

Що стосується мегаломанії (манії величності), то, вивчаючи поведінку і промови Христа, описані в Новому Завіті, неможливо побачити в Ньому такий характер. Ісус, Який міг переконливо сказати: «Прийдіть до Мене всі втомлені та обтяжені — і Я заспокою вас!» (Матв. 11:28), не був Гітлером або Муссоліні. Насправді можна припустити: якщо Він дійсно страждав на манію величності, то світ мав би бути цим задоволений. Адже добре відомо, що саме Ісус Христос приніс у світ більше спокою і стабільності, ніж будь-хто інший. Читання Його слів принесло спокій мільйонам. Віра в Нього та Його жертву дала незліченній кількості людей полегшення від мук нечистого сумління.

Саме Ісус Христос навчав, що Бог є любов. Якщо ми взагалі віримо в Бога, то, імовірно, приймаємо як очевидне, що Він є любов. Ми навіть можемо припустити, що будь-яка людина, яка жила в будь-яку епоху, могла переконатися в тому, що Бог є любов. Але водночас серед авторів багатющої літературної спадщини давніх греків і римлян немає, наскільки нам відомо, жодного письменника або філософа, який би говорив, що Бог є любов. Вони писали про всемогутнього Бога, про абсолютне благо, здатне схвалювати правильну поведінку людини й засуджувати неправильну, але не про любов – позитивну, сердечну, жертвону і сповнену турботи про людство⁹. Ніхто й ніколи не мислив і не навчав, як Ісус Христос: «Чи не п'ять горобців продають за два асарії? І жодний з них не забутий перед Богом. Адже навіть волосся на вашій голові все полічене. Не бійтеся: ви кращі від багатьох горобців» (Луки 12:6,7). Навряд чи такі слова могли бути вимовлені тим, хто страждає на манію величності.

Г

Звідки, врешті-решт, походять свідчення про те, що Ісус – Син Божий?

I. ПОРОЧНЕ КОЛО?

Відповідь на наше запитання гласить: від Самого Ісуса Христа! Відразу ж визнаємо, що подібний хід думки видається заснованим на порочному колі:

Ісус стверджує, що Він – Син Божий.

Звідки я знаю, що Він каже істину?

Я знаю тому, що саме Він це каже.

На це критик може заперечити: ви виходите з передумови, котру повинні довести! І, в певному сенсі, він буде правий. Подібне міркування йде по колу. Але це не порочне коло.

Аби переконатися в цьому, почнемо з того, *що і як* говориться в цьому міркуванні про Бога. Звісно, наш критик може не вірити в Бога. Але для побудови аргументації важливо зрозуміти: якщо Бог існує, то Він повинен подбати про Свої свідчення. Позаяк Він є Творцем усеї

світобудови, то все залежить від Нього. Відповідно до самої природи світобудови, не може існувати джерела свідчень про існування Бога, від Нього не залежного. Справді, якби для одержання свідчень про існування Бога ми, кінець кінцем, залежали від якоїсь сутності, що не має нічого спільного з Богом, тоді ця сутність мала би більший авторитет, ніж Бог, що, звичайно, абсурдно.

У світлі сказаного корисно подивитися, як Сам Христос указує на джерело свідчень про те, що Він є Син Божий. Іван, автор четвертого Євангелія, докладно описує подію, що відбулася біля Овечих воріт Єрусалима, поряд з купальнею, яку єврейською мовою називали Віфезда (дім милосердя): Ісус зцілив чоловіка, котрий хворів протягом тридцяти восьми років (Івана 5). Деякі присутні при зціленні іудеї обурилися, бо Ісус зцілив цього чоловіка в суботу, що суперечило їхнім законам про дотримання суботи. На це Ісус їм відповів: «Мій Отець працює дотепер, — працюю і Я». Ці слова, що свідчили про Його особливі відносини з Богом, обурили їх ще більше: «Отже, іудеї ще більше намагалися Його вбити не тільки за те, що порушував суботу, але й що Бога називав Своім Отцем, роблячи Себе рівним Богові» (Івана 5:18). Варто звернути увагу на те, що, відповідаючи, Ісус не став говорити їм: «Ви Мене неправильно зрозуміли. Я не збирався казати, що я рівний Богові». Навпаки, Він продовжував наголошувати на Своїй рівності з Богом.

Ці твердження можна стисло викласти у вигляді чотирьох висловлювань.

1. Син Божий творить те саме, що творить Отець, і в такий же спосіб. Із цього висловлювання Христос робить висновок: «...Знову і знову запевняю вас: Син не може робити нічого Сам від Себе, а тільки те, що побачить, як Отець робить; що Він робить, — те й Син також робить» (Івана 5:19).

2. Син — джерело життя, так само, як і Отець: «Бо як Отець має життя в Собі, так дав і Синові мати в Собі життя» (Івана 5:26).

3. Син за Своєю власною волею воскрешає мертвих, подібно до Отця: «Отож, як Отець воскрешає мертвих і оживляє, так і Син, кого хоче, оживляє. <...>... надхо-

дить час, — і він вже є, — коли мертві почують голос Сина Божого і, почувши, оживуть» (Івана 5:21,25).

4. Син, але не Отець, буде вершити долі людей на страшному Суді: «Бо Отець не судить нікого, але передав Синові весь суд, щоб усі шанували Сина, як шанують Отця. Хто не шанує Сина, той не шанує і Отця, Який Його послав» (Івана 5:22,23).

Твердження про те, що Його потрібно шанувати так само, як і Отця, було би найбільшим богохульством, якби Ісус був просто людською істотою, а не рівний Богові.

Таким чином, постає запитання: що є джерелом свідчень, які доводять таке приголомшливе твердження?

II. ДЖЕРЕЛО СВИДЧЕНЬ, ПРЕДСТАВЛЕНИХ ХРИСТОМ

Христос спочатку наводить свідчення Івана Хрестителя, чия роль як Предтечі Месії була передвіщена в Старому Завіті (див., напр., Марка 1:1-3; Луки 3:1-6) і хто як Предтеча ясно вказував іудейському народові на Ісуса як Месію. Але, пославшись на Івана Хрестителя як на свідка, Христос багатозначно додає: «Я ж не від людини приймаю свідчення...» (Івана 5:34). І цього разу Він утверджує принцип, на який ми посилалися вище: як Утілений Бог Він, врешті-решт, повинен бути джерелом Своїх власних свідчень. Не може існувати свідчень, не залежних від Нього.

Іван Хреститель був важливим свідком, згідно зі словами Христа, — «світільником, що горів і світив» (Івана 5:35). Однак, якщо Ісус — це Слово Втіленого Бога, як Він Сам запевняв, то Він стояв над свідченням Івана: саме Він, зрештою, його підготував. Те саме можна сказати про будь-яке свідчення, котре виходило від людей упродовж багатьох століть: усі вони, кінець кінцем, залежали від Самого Бога. Візьмемо, приміром, феномен старозавітних пророцтв. Згідно з апостолом Петром, саме Дух Христа передвіщав через апостолів «Христові страждання і славу, що настане після цього» (1Петра 1:11). Не існує джерел свідчень, які не залежать від Бога. Ми вже говорили про це у зв'язку з Творінням¹⁰.

Далі Христос закликав слухачів побачити свідчення у Його вчинках: «Я маю свідчення більше, ніж свідчення Івана, бо діла, які Мені доручив Отець, щоб Я їх

довершив, — ті діла, які Я роблю, свідчать про Мене, що Отець Мене послав» (Івана 5:36). І знову ж діла не є джерелами свідчень, не залежних від Бога. Саме Отець, Який перебуває в Христі, чинить ці діла: «Чи ти не віриш, що Я є в Отці й Отець є в Мені? Слова, які Я кажу вам, не від Себе кажу. Отець, Який у Мені перебуває, — Він і творить діла. Вірте Мені, що Я в Отці, а Отець в Мені. Якщо ж ні, то через Мої діла повірте Мені» (Івана 14:10,11). Позаяк Отець перебуває у Христі і творить через Нього Свої діла, Його свідчення — це свідчення Отця, воно виходить безпосередньо від Бога. Цікаво і важливо відзначити, що Христос цілком усвідомлює той факт, що Він має бути свідченням Самому Собі. Якби Він не усвідомлював цього і покладався тільки на свідчення оточуючих, то це стало би підставою вважати, що Його свідчення помилкові.

Свідчення, що виходять від Христа, та розуміння Нового Завіту

З того факту, що, зрештою, Христос має бути власним свідченням, стає зрозумілим той підхід, який необхідно застосовувати до читання оповідей Нового Завіту. Переконливість, яка їм властива, повинна також, насамкінець, виходити від Самого Ісуса Христа. Звісно, ми не можемо пізнати жодних фактів про Христа, якщо не читатимемо Нового Завіту. Але чимало людей наштовхуються при цьому на певну складність. Вони вважають: перш ніж повірити в те, що Ісус — Син Божий, треба повірити в істинність Нового Завіту. Оскільки ж вони не поділяють віри в істинність Нового Завіту, то вважають безглуздям читати те, що сказано про Ісуса в Євангеліях.

Однак таке заперечення безпідставне: не обов'язково вірити в істинність Нового Завіту, аби почати його читати. Так само, як не обов'язково вірити в правдивість інформації, що міститься в газетах, щоб їх читати. Усім добре відомо, що чимало з написаного в газетах — неправда. Ми не повинні заздалегідь вірити написаному в газеті, аби почати її читання. Сумніви в правдивості преси не заважають нам її читати. Зазвичай ми достатньо довіряємо власному міркуванню, щоб читати написане журналіс-

тами і потім виносити свою оцінку щодо правдивості публікацій. Отже, є сенс ставитися до читання Нового Завіту в такий же спосіб, хоч, зрозуміло, Новий Завіт претендує на більш високий авторитет, аніж наші газети.

Якщо Ісус — Син Божий, тоді Новий Завіт, який документує те, що Він сказав і зробив на цій Землі, осяяний для нас Його авторитетом. Але якщо ми готові познайомитися з цими даними, тоді від Ісуса залежить, чи переконуватиме Він нас у тому, що Сам є Істиною. Відповідно до Нового Завіту, Він закликає Своїх сучасників покладатися на власні критичні здібності для судження про моральний характер Його слів і вчинків: «Не судіть за зовнішнім виглядом, але судіть справедливим судом!» (Івана 7:24). Якщо ми готові використати свою здатність до морального мислення і серйозно подумати про слова й діла Христа, тоді Сам Христос запевняє нас, що Бог особисто покаже нам, істинні твердження Христа чи ні. Однак при цьому нам потрібно дотримуватися однієї умови: треба захотіти чинити волю Бога. Якщо «хто хоче чинити Його волю», коли зрозуміє, у чому вона полягає, «той пізнає вчення, чи воно від Бога, чи Я говорю від Себе» (Івана 7:17). Він обов'язково довідається, бо коли читатиме й роздумуватиме про те, чого навчав Ісус, Бог буде просвіщати його серце й покаже йому: Ісус говорить істину.

Проблема полягає в тому, що чимало людей вважають цю умову важкою і надто категоричною. Інші ж розуміють: якщо Бог виявить їм істинність слів Ісуса, то їм доведеться змінювати свій спосіб життя, до чого вони не готові. Тому такі люди воліють підходити до знання про Бога як до якоїсь теоретичної дисципліни, на зразок фізики або хімії, не роблячи з цього знання жодних практичних висновків. Але до Бога не можна ставитися в подібний спосіб саме тому, що Він — Бог. Цілком очевидно, що ми не можемо звернутися до Всемогутнього просто з цікавості і сказати Йому: «Боже, вияви мені, є Ісус Твоїм Сином чи ні. Проте знай заздалегідь, що я не обов'язково зроблю з цього знання якісь практичні висновки». У Бога немає часу для дурних дилетантів.

Однак знайдуться й такі, котрі висловлять ще якийсь заперечення, а саме: «Якщо я візьмуся за читання Євангелій з подібним настроєм, то не виключено, що відчую якийсь духовне просвітління, проте воно буде просто результатом самонавіювання. Адже ми можемо змусити себе повірити в найнеймовірніші речі, чи не так?».

Можливо, вирішити цю проблему допоможе історія одного з чудес Христа, описана в четвертому Євангелії (Івана 9). Ми не будемо зараз зупинятися на аналізі чудес (див. про це у наступному розділі), позаяк у даній момент вони цікавлять нас просто як ілюстрація нашої думки. Отож, у даній розповіді говориться про зустріч Ісуса з чоловіком, який був сліпим від народження. Уявімо собі цю зустріч. Ісус запитав його, чи не хоче той прозріти. Сліпонародженій людині важко пояснити, що таке зір або колір. Тому було б цілком зрозуміло, якби сліпий відповів Ісусові, що не знає, що таке зір. Він міг би сказати: усі розмови про те, що існує така річ, як зір, абсурдні. Саме так, принаймні, чимало людей сьогодні реагують, коли Ісус Христос говорить, що може дати їм духовний зір. Цей духовний зір, або властивість особисто знати Бога, і є вічним життям (Івана 17:3).

Отже, Ісус Христос запропонував чоловікові: якщо він хоче, то можна провести експеримент. І Він гарантував йому, що в результаті цього експерименту чоловік віднайде зір. Запропонований Ним експеримент видавався дуже дивним. Спочатку Ісус плюнув на землю і, як сказано в Євангелії, «зробив грязево зі слини». Цим «грязевом» Він помазав очі сліпому і звелів йому вмитися в купальні Силоам.

Припущення, що таким чином людина прозріє, мало видатися цілком абсурдним. Сліпій людині потрібно було для себе вирішити, хто такий Ісус: дивак чи шарлатан? Зрозуміло, що характер експерименту свідчив саме на користь такої оцінки. Уявіть собі, що чоловік виконав усі вказівки Христа, але вони ні до чого не привели. Як би він тоді виглядав? Імовірно, як недоумкуватий... Не кажучи вже про те, як важко було б йому пережити розчарування... Чи не міг він прийняти бажане за дійсне

або пережити якісь нові відчуття в результаті самонавіювання? Водночас сліпий чув розмови навколишніх людей, котрі вже відчули на собі силу Христа. Що ж робити? У будь-якому разі йому не було чого втрачати, і, можливо, він одержав би бажане в результаті експерименту. Тому чоловік подався до купальні, промив очі — і відразу ж прозрів.

Цікаво прослідкувати, як ця людина, зрештою, дійшла висновку про те, що Ісус — Син Божий. Вона побачила це не відразу. Із тексту Євангелія випливає, що чоловік цей мав неабиякий розум. У розмові зі своїми сусідами і фарисеями він обговорював інші пояснення того, що з ним відбулося, проте дійшов висновку: єдиним підходящим поясненням було те, що Ісус — дійсно Син Божий. Однак слід зазначити: якби цей чоловік не був готовий до описаного експерименту, то ніколи б не з'ясував, міг Христос дати йому зір чи ні; він так ніколи і не дізнався б, чи був Ісус Сином Божим чи ні.

Двоє мета свідчень

Розповідь про сліпонародженого є одним з багатьох текстів Євангелія від Івана, де містяться свідчення про Божественність Христа. Наприкінці оповідання про життя Спасителя євангеліст відкрито формулює мету, яку переслідував, представляючи такі свідчення і фактичні дані: «Багато інших чудес зробив Ісус перед Своїми учнями, які не записані в цій книзі. А це було написано, щоб ви повірили, що Ісус є Христос, Син Божий, і щоб вірячи, життя мали ви в Його Ім'я» (Івана 20:30,31).

Крім того, Іван переслідував ще одну мету. Вона пов'язана з його особистою вірою й відданістю Христові: це віра в Нього як єдиний шлях набуття духовного досвіду, який називають знаходженням вічного життя; і це єдиний спосіб вичерпного розуміння реальності Христа. Так, чоловік і жінка не можуть повністю відчути, що таке шлюб, допоки не візьмуть на себе взаємні зобов'язання та не одружаться. Подібне можна сказати і про віру в те, що ви можете жити «в Ім'я Його».

Але така віра-зобов'язання, усупереч поширеній думці, не є стрибком у темряву — актом сліпої віри, довільним,

іраціональним кроком, зробленим без опертя на свідчення й фактичні дані. Це лише другий крок у двоетапному процесі. Перший крок — це звернення до свідчень, до численних свідчень і фактичних даних, які говорять про істинність висловлювання, що Ісус насправді — Син Божий. А наріжним каменем усіх свідчень є Воскресіння Христа, про яке будемо говорити в наступному розділі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які свідчення і фактичні дані говорять: твердження Ісуса про те, що Він — Син Божий, — не первісний забобон?

2. Що мав на увазі Ісус, коли говорив, що Він — Син Божий?

3. Які свідчення і фактичні дані стосовно вчення Ісуса та Його поведінки показують, що Він не був ошуканцем і не страждав на манію величності?

4. Як твердження Христа про те, що Він має владу прощати гріхи, може використовуватися на доказ того, що Він — Бог?

5. Що мається на увазі, коли говориться, що Бог має бути Своїм власним свідченням?

6. Прочитайте розділ 5 Євангелія від Івана. Що в ньому мовиться про стосунки Ісуса з Його Отцем?

7. Христос поставив умову, виконання якої необхідне для того, щоби довідатися, чи є Його вчення істинним. Яка це умова? Чому, на вашу думку, така умова повинна існувати?

8. Прочитайте розповідь про сліпу від народження людину з розділу 9 Євангелія від Івана. Який експеримент запропонував провести Ісус, аби сліпий прозрів? Чи вважаєте ви, що сліпий зробив правильно, погодившись на цей експеримент? Якщо «так», то чому?

9. Перекажіть своїми словами суперечку між прозрілим сліпим і фарисеями та іншими людьми, котрі не були впевнені в тому, що сталося чудо. Що ви думаєте про аргументацію сперечальників?

10. Який експеримент можна провести, щоби перевірити істинність твердження Христа, що Він — Син Божий?

ПРИМІТКИ

¹ Булгаков М.А. Мастер и Маргарита // Булгаков М.А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1990. Т. 5. С. 12.

² Платон. Сочинения: В 4 т. М.: Мысль, 1993. Т. 2. С. 79.

³ Hengel M. Studies in Early Christology. Edinburgh: T&T Clark, 1995. P. 48.

⁴ Цицерон Марк Туллий. Речь в защиту Гая Рабириуса // Цицерон Марк Туллий. Речи: В 2 т. М., 1962. С. 285.

- ⁵ Слід пам'ятати, що в Книзі Вихід 3:14 Бог говорив щодо Свого Імені так: «Я Той, що є». Саме тому, що Христос, кажучи про Себе, використовував подібний вираз, натовп хотів каменувати Його (Івана 8: 59).
- ⁶ Lewis C. S. *God in the Dock*. L.: Fount Paperbacks. 1979. P. 73.
- ⁷ Ibid. P. 109.
- ⁸ Ibid. P. 73.
- ⁹ Див. вище про поняття Бога в індуїзмі, у концепціях Арістотеля, Платона та ін.
- ¹⁰ Ми вже зазначали в книзі «Людина та її світогляд» (Т.1), що організація світобудови, Творіння, засвідчує про те, що за світобудовою стоїть Бог. Отже, Творіння фактично виходить від Напередвтіленого Слова, Сина Божого, тобто воно також не є незалежним джерелом свідчень: «Все через Нього постало, і без Нього не постало нічого з того, що постало» (Івана 1:3).

Воскресіння Христа і питання чудес

Християнська Блага Вістка ґрунтується на чуді. Саме чудо Воскресіння Христа стало її основою, і це ж чудо є її головним змістом. Коли мова заходить про учнів Христа, які несли Благую Вістку людям, то насамперед вони характеризуються як свідки Його Воскресіння (Дії 1:22). Дуже добре про це говорить Клайв С. Льюїс: «Основний, перший факт історії християнства у тому, що певна кількість людей, за їхніми ж словами, бачили воскреслого. Якби ніхто їм не повірив, Євангелій не було б»¹.

Перші християни були переконані, що без Воскресіння християнської Доброї Вістки просто не було б. Апостол Павло писав: «А якщо Христос не воскрес, тоді марна й проповідь наша, марна й віра ваша» (1 Кор. 15:14).

ДЕВІД ЮМ І ЧУДЕСА

Саме цей аспект християнської Доброї Вістки суперечить доволі поширеній думці, відповідно до якої чудеса неможливі. Одним з мислителів, котрий відіграв особливо важливу роль у поширенні уявлення про те, що наука унеможливила віру в чудеса, був шотландський філософ епохи Просвітництва Девід Юм (1711-1776). Він належить до філософської традиції скептицизму. У своїй знаменитій книзі «Дослідження про людське пізнання» Юм писав: «Чудо є порушенням законів природи, а позаяк ці закони установив надійний і незмінний досвід, то доказ, спрямований проти чуда, за самою природою факту настільки ж повний, наскільки може бути повним аргумент, заснований на досвіді. <...> Не чудо, якщо людина, котра, можливо, є цілком здоровою, раптово помре, бо, хоч така смерть і більш незвичайна, ніж усяка інша, проте ми не раз уже спостерігали її. Але якщо небіжчик оживе, це буде чудом, тому що таке явище не спостерігалось ніколи, у жодну епоху і в жодній країні. Таким чином, усякому чудесному явищу має бути протиставлений однаковий досвід, інакше це явище не може заслуговувати на подібну назву»².

У цьому міркуванні присутні два аргументи, хоч, можна сказати, що почасти вони повторюють один одного.

Перший аргумент стосується *однаковості природи*.

1. Чудеса — це порушення законів природи.
2. Ці закони встановив «надійний і незмінний досвід».
3. Отже, аргумент проти чуда такий же надійний, як і будь-який інший аргумент, заснований на досвіді.

Другий аргумент ґрунтується на *однаковості досвіду*.

1. Незвичайні, але такі, що часто спостерігаються, події не є чудесами. Прикладом такої події є несподівана смерть здорової людини.

2. Воскресіння вважатиметься чудом, бо воно ніколи і ніде не спостерігалось.

3. Існує однаковий досвід, що протистоїть кожній чудесній події. Інакше ця подія не може бути названа чудесною.

АРГУМЕНТ ЩОДО ОДНАКОВОСТІ ПРИРОДИ ПІДРИВАЄ ПОЗИЦІЇ ЮМА

Юм заперечує чудеса, тому що, на його думку, чудеса йдуть урозріз з однаковими законами природи. Але в іншому місці свого твору він заперечує однаковість природи! Його знамените міркування гласить³: спостереження сходу сонця впродовж тисячі років не означає, що ми можемо бути впевненими в тому, що воно встане завтра вранці⁴. На підставі минулого досвіду не можна прокувати майбутнє, говорить Юм. Розглянемо наслідки з цього твердження. Припустімо, Юм правий і жодна людина не повстала з мертвих протягом усієї історії Землі. Тоді, відповідно до його власного аргументу, ми не можемо бути впевненими, що померла людина не воскресне завтра. А якщо це так, то він не може виключати можливість чуда. Що ж у такому разі відбувається з упевненістю Юма в законах природи та її однаковості? Він підірвав саму основу, на якій ґрунтується його заперечення можливості чуда.

Цей же аргумент має силу як стосовно майбутнього, так і стосовно минулого. Наприклад, той факт, що ніхто не спостерігав воскресіння з мертвих протягом останньої тисячі років, не свідчить про те, що такої події не

спостерігалось раніше. Проілюструємо це за допомогою такої аналогії. Однаковий досвід останніх трьохсот років показує, що королів Англії не обезглавлювали. Якби вам стало відомо, що король Карл I був обезглавлений, то ви, йдучи за принципом однаковості, могли би відмовитися повірити цьому фактові. І ви виявилися б неправі! Бо Карл I був обезглавлений. Однаковість — це одне, а абсолютна однаковість — це інше.

Якщо ми, як вважав Юм, не можемо сформулювати жодних закономірностей, то неможливо говорити навіть про «закони природи», не кажучи вже про однаковість природи з погляду цих законів. А якщо природа не однакова, тоді використання однаковості природи як аргументу проти чудес просто абсурдне.

Попри свою глибоку суперечливість, аргументація Юма значною мірою вплинула на формування поширеного (принаймні, у західному світі) погляду, за яким нам слід зробити вибір між двома взаємовиключними тезами: вірити або в чудеса, або в наукове розуміння законів природи. А вірити в те й інше одночасно не можна. Науковий світогляд уявляється як єдиний можливий вибір для розумної людини.

Проте все не так просто, принаймні, уже тому, що існують видатні вчені, які публічно заявляють про свою віру у Воскресіння Христа, незважаючи на те що їм добре відомий аргумент Юма. Це професор Філіпс (лауреат Нобелівської премії з фізики 1998 року), професор Джон Полкінгхорн (фахівець із квантової фізики, Кембридж), теперішній директор проекту «Геном людини» Френсіс Коллінз та ін. Їхні свідчення означають, що професія вченого не обов'язково припускає заперечення воскресіння з мертвих. У зв'язку з цим доцільно обговорити юмівське визначення чуда як «порушення законів природи».

ЧУДЕСА І ЗАКОНИ ПРИРОДИ

Одним з найбільш вражаючих досягнень науки був не тільки опис існування Всесвіту, а й відкриття законів, що ним керують. Оскільки Юм визначає чудеса як порушення цих законів, нам важливо зрозуміти, що вчені думають про природу законів.

Наукові закони — це не просто фіксування чи опис явищ, котрі відбуваються. Закони виникають як результат розуміння тих чи інших процесів, що стоять за кожним явищем. Це значить, що закони дають розуміння внутрішньої логіки системи в термінах причинно-наслідкової взаємодії її складових частин.

Саме з цим пов'язане інше суперечливе міркування Юма. Він заперечує саме існування причинно-наслідкових відносин, яке передбачається при формулюванні цих законів. У своїй книзі «Дослідження про людське пізнання» Юм писав: «Усі явища, вочевидь, цілком відокремлені та ізольовані одне від одного; одне явище йде за іншим, але ми ніколи не можемо помітити між ними зв'язку; вони, мабуть, *з'єднані* (conjoined), але ніколи не бувають *пов'язані* (connected) одне з одним»⁵. Потім Юм наводить приклад людини, котра спостерігає, як більярдна куля, що рухається, зіштовхується з нерухомою кулею на столі. Людина бачить, як друга куля також починає рухатися, але, за Юмом, «коли людина вперше бачить передачу руху шляхом поштовху, наприклад, при зіткненні двох більярдних куль, вона не може зробити висновок, що одне з цих явищ *пов'язане* з іншим, а вирішує тільки, що вони *поєднані* одне з одним; про їхній *зв'язок* вона робить висновок лише після спостереження кількох однорідних випадків. Але хіба відбулася яка-небудь зміна, через яку в ній виникла ця нова ідея *зв'язку*? Жодної, якщо не вважати того, що тепер вона *відчуває зв'язок* цих явищ у своїй уяві і легко може передбачити існування одного з появою іншого. *Отже, говорячи, що один об'єкт пов'язаний з іншим, ми при цьому маємо на увазі тільки те, що вони отримали зв'язок у наших думках...*» (курсив наш. — Д. Г., Д. Л.).⁶

Із цих висловлювань Юма з очевидністю випливає, що він заперечує ідею необхідного зв'язку і скептично ставиться до значної частини сучасної науки, бо наукові закони містять у собі причинно-наслідкові описи дії різноманітних систем, які саме і заперечує Юм. Наприклад, якщо Юму довелося би припустити, що в багатьох курців виникає рак легенів, то він став би заперечувати наявність причинного зв'язку. Але якби таке

заперечення було правильним, то це підірвало би встановлені наукою зв'язки між курінням та раком легенів. І подумайте, що залишилося б від атомної фізики, якби нам не дозволялося виводити існування елементарних часток на підставі треків, які ми спостерігаємо в пухирцевій камері.

Критикуючи скептицизм Юма стосовно теорії причинності, знаменитий математик і філософ Альфред Норт Уайтхед зазначав, що чимало досвідів нашого щоденного життя вказують на наявність причинно-наслідкового зв'язку, наприклад, рефлексивні рухи людини, котрі вона здійснює, коли в темряві раптово запалюють світло. Вочевидь, людина усвідомлює, що раптово запалене світло змушує її моргнути. Дослідження показують, що потік фотонів, який іде від лампочки, стимулює діяльність оптичного нерва і збуджує деякі частини головного мозку. Це науково доводить, що в даному разі існує складний причинний ланцюг⁷.

Тепер у нас є дві підстави для висновку про те, що уявлення Юма щодо чудес цілком помилкове й неадекватне.

1. Оскільки Юм заперечує встановлення однаковості природи, він не може спростувати можливість чудес.

2. Позаяк він заперечує причинно-наслідкові зв'язки, то не може підходити до природи як до закономірного механізму, що виключає чудеса.

Проте не всі, хто розглядає чудеса як порушення законів природи, міркують подібно до Юма. Тому доцільно підійти до цього питання з позицій сучасної науки та її ставлення до законів природи. З погляду сучасної науки, саме тому, що наукові закони побудовані на причинно-наслідкових зв'язках, вони описують не тільки те, що відбулося в минулому. Якщо ми знаходимося не на квантовому рівні, такі закони успішно і з високою точністю передбачають, що відбудеться в майбутньому. Вони, наприклад, допомагають обчислювати орбіти супутників зв'язку і роблять можливою посадку літальних апаратів на Місяці й Марсі.

Тому зрозуміло, що чимало вчених не погоджується з думкою про те, ніби якесь божество може довільно втру-

титися в хід природи і змінити, дати зворотний хід або в якийсь інший спосіб «порушити» природні закономірності. Така думка видається їм такою, що суперечить непохитності цих законів, а відтак — самим підставам розуміння світу. У зв'язку з цим можливі два аргументи.

Аргумент 1. Віра в чудеса в цілому і в описанні в Новому Завіті зокрема виникла в примітивній, донауковій культурі, коли люди були не знайомі зі законами природи і тому легко вірили в історії про чудеса.

Коментар до Аргументу 1. Юм міркує саме в цьому плані, говорячи про те, що в чудеса зазвичай вірять неосвічені і дикі племена. Проте, яким би раціональним не видавалося це пояснення, воно не має сенсу, коли йдеться про чудеса, описані в Новому Завіті. Для визнання якогось явища чудом повинна існувати певна закономірність, якій це чудо суперечить. Не можна якусь подію визнати такою, що відхиляється від норми, якщо не відома норма.

Візьмемо, приміром, новозавітну розповідь про народження Ісуса від незайманої дівчини, тобто про непорочне зачаття. Буде дуже наївним думати, що ранні християни вірили в це чудо тому, що вони не розуміли природи зачаття і народження. Вони знали досить багато про конкретні закони природи, в результаті яких діти з'являються на світ. Якби вони не знали про ці закони, то спокійно припустили б, що дитина може народитися без участі батька або матери і не ставилися б до народження Ісуса від діви як до чуда. Сам факт, що вони сповіщають про цю подію як про чудо, показує: вони прекрасно розуміли природні закони, котрим підпорядковується процес народження нового життя.

Коли Йосип, який був заручений з Марією, щойно почув від неї про її вагітність, він вирішив залишити її. Він досить добре був обізнаний з біологією людини, аби розуміти, звідки беруться діти. Йосип спочатку не повірив у її розповідь про Божественне втручання, бо не був довірливим простаком. Коли ж він, нарешті, повірив її словам, то це сталося тому, що він зрозумів — Бог здійснив чудо (Матв.1:18-24).

Візьмімо ще один випадок. Лука, будучи лікарем, навченим за всіма правилами тодішнього мистецтва лі-

кування, починає розповідь про життя Христа з обговорення саме цього питання (Луки 1:5-25). Він розповідає про людину на ім'я Захарія та його дружину Єлисавету. Єлисавета була безплідна, і протягом багатьох років подружжя молилося до Бога про те, щоб Той послав їм сина. І ось, коли Захарія був уже в похилих літах, йому з'явився ангел і сказав, що його прохання от-от будуть виконані — його дружина завагітніє і народить сина. У відповідь Захарія дуже чемно, але впевнено висловив свої сумніви з приводу цього предвіщення. Підставою для сумніву було те, що він сам, і його дружина були вже досить старими. Передбачення про появу в них дитини суперечило його уявленням щодо законів природи. Захарія не був атеїстом. Він був священиком, котрий вірив у Бога, існування ангелів та силу молитви. Проте він виявився не готовим прийняти повідомлення, що для сповнення його молитви час може повернутися назад, тобто будуть якоюсь мірою порушені закони природи.

Цей факт засвідчує, що перші християни не були легковірною юрбою, не обізнаною зі законами природи і тому готовою вірити будь-якій байці. Їм було важко повірити в подібне чудо, як і сучасним людям. І якщо, зрештою, вони все ж починали вірити в якесь чудо, то це ставалось тому, що вони не могли встояти перед силою подій, які відбувалися в них на очах.

Описуючи поширення християнської Благої Вістки, євангеліст Лука доводить, що першими проти неї почали виступати не атеїсти, а первосвященики-саддукеї, тобто іудаїсти (Дії 4:1-21). Це були дуже релігійні люди. Вони вірили в Бога, молилися і служили в храмі. Але це не означало, що, почувши про Воскресіння Ісуса з мертвих, вони одразу ж повірили в це. Вони не вірили, бо дотримувалися поглядів, які виключали можливість Воскресіння Ісуса Христа (Дії 23:8).

Таким чином, припущення про те, що християнство народилося в донауковому, довірливому й неосвіченому світі, суперечить фактам. Стародавньому світові, як і нашому, був добре відомий закон природи, відповідно до якого мертві тіла не повстають зі своїх могил. Християнство проклало собі дорогу у свідомість людей тіль-

ки тим, що спиралося на силу фактичних даних про те, що одна людина справді повстала з мертвих.

Аргумент 2. Позаяк нам відомі закони природи, віра в чудеса неможлива.

Коментар до Аргументу 2. Ідея, що чудеса — це «порушення» законів природи, містить у собі помилку, котру Клайв С. Льюїс ілюструє за допомогою такої аналогії. «Якщо я покладу в шухляду 6 пенсів сьогодні і 6 завтра, післязавтра там *за інших рівних умов* буде 12 пенсів. Але якщо шухляду за цей час пограбують, там може післязавтра виявитися лише два пенси. У цьому разі буде порушений закон юридичний, але не закон арифметики; якщо злодій узяв 10 пенсів, залишилося 2, якщо взяв 8 — залишилося 4. Але Господь, Котрий творить чудеса, приходять “як злодій уночі”»⁸. Ця аналогія також дає змогу зрозуміти, що науковий закон відрізняється від юридичного. Смысл останнього — в існуванні правил, які обмежують дії людини. Зрозуміло, що закони арифметики можуть накладати обмеження на поведінку людини, скажімо, на діяльність того, хто хоче вдатися до шахрайства. Але припустімо, що ми проводимо простий експеримент — кидаємо яблуко. Ньютонів закон тяжіння гласить: якщо я кидаю яблуко, то воно падає в напрямку центру Землі. Однак закон не може перешкодити будь-кому втрутитися в цей процес і піймати яблуко на льоту. Інакше кажучи, закон передбачає, що станеться, якщо не буде жодних змін умов проведення експерименту.

Таким чином, з погляду теїзму, закони природи передбачають, *що* має відбутися без втручання Бога, хоч, звісно, якщо Бог втручається у Своє творіння, то не можна говорити про те, що ця дія подібна до дій злодія. Доводити, що закони природи унеможливають віру в існування Бога та Його втручання у світ, неправильно. Це буде подібно до твердження про те, що розуміння законів дії двигуна внутрішнього згоряння унеможливує віру в те, що винахідник автомобіля або хтось із його помічників може «втрутитися» в його механізм і, наприклад, зняти кришку циліндра. Звісно, вони можуть таке зробити. Більш того, таке «втручання» не знищує закону дії двигуна. Ті ж самі закони, що пояснюють, чому мотор

працює при закритій кришці циліндра, пояснюють, чому мотор не може працювати при відкритій кришці.

Отже, твердження Юма про те, що чудеса «порушують» закони природи, неправильне. Бог час від часу привносить у систему природи нові явища. Зміни чи призупинення дії законів при цьому не відбувається. Клайв С. Льюїс говорить про це так: «Якщо Господь знищить, або створить, або змінить яку-небудь частку матерії, природа відразу справиться з цим і впише [її] в свої закони. Скажімо, Господь замінив якоюсь силою сперматозоїд у яйцеклітині; але закони нітрохи не порушилися. За всіма законами проходила вагітність, і через дев'ять місяців народилася Дитина»⁹.

Таким чином, існує закономірність, відповідно до якої людські істоти не повстають із мертвих у результаті дії якогось закону природи. Але християни і не стверджують, що Христос повстав із мертвих у результаті дії такого закону. Вони кажуть, що Він воскрес завдяки втручання надприродної сили. При цьому самі по собі закони природи не можуть виключити таку можливість. Коли чудо відбувається, саме закони природи допомагають нам усвідомити, що це — чудо. Важливо зрозуміти, що християни не заперечують законів природи, як їм це приписує Юм. Переконаність у тому, що існують закони природи, які описують закономірності та причинно-наслідкові відносини, котрі введені Творцем і визначають нормальне життя Всесвіту, становить важливу частину християнського світогляду. Якби нам не були відомі ці закони, ми ніколи не змогли б розпізнавати чудес.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому Воскресіння Христа таке важливе для християнської Доброї Вістки?

2. Що означає теза про те, що закони природи не тільки визначають стан справ, а й мають передбачувальну силу?

3. Яке значення слів «однаковість Всесвіту»? Чи може однаковість природи бути доведеною?

4. Як теорія причинності Юма підважує будівлю науки? Що ви можете сказати про приклад з лампочкою, використаний Уайтхедом?

5. Обговоріть висловлювання: «Чудеса порушують закони природи і тому неможливі».

6. Чи згодні ви з тезою: «Авторам Нового Завіту не були відомі закони природи, тому вони вірили в чудеса». Обґрунтуйте свою думку.

7. Чому уявлення про закони природи важливе для християнського світогляду?

СВІДЧЕННЯ НА КОРИСТЬ ІСТОРИЧНОГО ФАКТУ ВОСКРЕСІННЯ. АРГУМЕНТ ЮМА ПРО ОДНАКОВІСТЬ ДОСВІДУ

Який би опис чудес ви не взяли, вони завжди подаються як виняток із правила. Якби чудеса були нормальними подіями, то хто став би називати їх чудесами! Що ж у такому разі має на увазі Юм під «однаковим досвідом»? Одна річ сказати: «Досвід показує, що дана звичайна подія має місце, але можуть бути винятки, хоча жодний з них не спостерігався, тобто *досвіди, які ми мали, були однакові*». І зовсім інше, якщо ми говоримо: «Це те, із чим ми зазвичай зтикаємося в нашому досвіді, і повинні постійно з цим зтикатися, тому що немає і не може бути винятків».

Напевно, Юм дотримується іншої позиції. Для нього чудо — це те, що ніколи раніше не відбувалося, бо якби ви зустрічалися з чимось подібним раніше, то не могли б уже називати це явище чудом. Проте це дуже довільне твердження. Чому не міг відбутися цілий ряд чудес у минулому? Чому чудо не може статися в нас на очах? Юм прагне зробити посилкою те, що намагається довести, а саме: у минулому ніколи не відбувалося чудес, тому однаковий досвід є аргументом проти можливості чуда в сьогоденні. Однак тут у його доказ украдається серйозна хиба. Звідки Юм це знає? Аби знати, що однаковий досвід є аргументом проти чудес, він повинен знати про кожну подію у світі за всіх часів, що, вочевидь, неможливо. Вірогідно, Юм забув, що людям завжди була доступна для спостереження лише невелика частина подій, які відбулися у Всесвіті, і в будь-якому разі була зафіксована дуже незначна частка їхніх спостережень. Отже, Юм не може знати, що чудеса ніколи не мали місця. Він просто припускає як посилку те, що хоче довести: природа однакова і чудеса ніколи не відбувалися! Тим самим він вважає спірне питання вирішеним.

Альтернативою аргументації Юма, побудованої на замкненому колі, є визнання можливості того, що чудеса мали місце. Це історичне, а не філософське питання, і воно залежить від свідчень та доказів. Однак Юм, мабуть, не готовий розглядати питання про те, чи існують надійні історичні свідчення про здійснення чудес. Він просто це заперечує, стверджуючи, що досвідні дані «міцні і незмінні». Проте, повторюємо, його твердження не має під собою підґрунтя, допоки він не довів, що всі повідомлення про чудеса помилкові. Дивно, але він навіть не намагається це робити, а отже, у нього в розпорядженні просто немає способу відповісти на це запитання.

Зокрема, Юм говорить, що ніхто ніколи не спостерігав воскресіння з мертвих, не роблячи навіть найменшої спроби обговорити дійсні історичні факти Воскресіння Ісуса Христа — дані, котрі, згідно з оцінкою видатного оксфордського історика ХІХ ст. Томаса Арнольда, є дивовижні. «За багато років своєї роботи я звик досліджувати розповіді, які стосуються різних історичних часів, та оцінювати свідчення тих, хто їх записав. І я не знаю жодної розповіді з історії людства, котра була б краще документованою і настільки могутньо підкріпленою даними найрізноманітнішого роду, як велике свідчення, котре Бог нам дав про те, що Христос умер і повстав із мертвих»¹⁰.

Час і нам перейти до обговорення цього свідчення.

Юмові критерії доказу і вірогідності свідчень

Юм зауважує, що «розумна людина вимірює свою віру з очевидністю»¹¹. Тобто сила її віри залежить від сили даних і доказів, які підтримують її віру. Це означає, що коли розумна людина зустрічається, наприклад, з повідомленням про чудо, вона «вимірює» всі дані на користь чуда, з одного боку, та всі дані проти цього чуда — з іншого, і в такий спосіб доходить певного висновку. Юм доповнює цю процедуру використанням ще одного критерію: «... Жодне свідчення недостатнє для встановлення чуда, крім такого, хибність якого була би більшим чудом, аніж той факт, котрий воно намагається встановити. <...> Коли хтось говорить, що бачив, як померла людина

знову ожила, я негайно ж запитую самого себе, що ймовірніше: те, що ця особа обманює мене чи сама обманюється, або ж те, що факт, про який вона розповідає, дійсно мав місце. Я зважую обидва чуда і висловлюю своє рішення залежно від того, яке з них візьме гору, причому завжди відкидаю більше чудо. Якщо хибність показу свідка була би більшим чудом, аніж саме явище, про яке він розповідає, тоді і тільки тоді міг би він претендувати на віру, або згоду з мого боку»¹².

Розглянемо, що Юм розуміє під хибністю. Припустімо, хтось повідомляє вам про те, що сталося чудо. Ви повинні вирішити, помилкове це повідомлення чи правдиве. Якщо свідок чуда є сумнівним, то ви, імовірно, одразу ж проігноруйте його розповідь. Однак, якщо свідок чуда відомий вам як людина, гідна довіри, то ви звертаєтеся до самої події. Відповідно до Юма, ви повинні відкинути будь-яке повідомлення як помилкове, якщо переконаність у хибності цього повідомлення не створить для вас цілком неможливою ситуацію або не призведе до незрозумілих наслідків в історії, таких, що ви потребуватимете ще більшого чуда для їх пояснення.

Критерії Юма стосовно ідеї, що учні Христа були ошуканцями

Саме цей критерій Юма і використовується християнами. Професор Норман Андерсон, який свого часу очолював Інститут розвитку досліджень у галузі права (*Institute of Advanced Legal Studies*) Лондонського університету, пише у вступі до своєї книги «Свідчення про Воскресіння»: «А якщо Христос не воскрес, то і проповідь ваша марна, марна і віра ваша. Притім ми виявилися б і лжесвідками про Бога...»

Задовго до Юма християнський апостол Павло ясно бачив цю проблему: або Христос воскрес із мертвих, або Павло та інші апостоли навмисно обманювали людей (1Кор.15:15). Але тоді не unikнути запитання: чи можна погодитись, що учні Христа належали до категорії людей, здатних сфабрикувати якусь вигадку і переконати своїх послідовників, що вона — істинна, а потім не тільки спостерігати, як ті помирають за неї, а й

самим розплачуватися за цю явну неправду роками тюремного ув'язнення і, нарешті, життям?

Ми повинні пам'ятати, що на самому початку християнства Петро та Іван були двічі ув'язнені за проповідь Воскресіння (Дії 4:3; 5:18). Незабаром після цього Яків, брат Івана, був убитий Іродом.

Чи можна собі уявити, що Іван був морально готовим до цієї події, якби знав, що його брат помирає в ім'я неправди, яку сам же Іван і «сфабрикував»? На той час, коли Іван, уже будучи людиною похилого віку, помер у вигнанні за віру на острові Патмос, чимало людей віддали свої життя в Ім'я воскреслого Христа. Чи належав Іван — людина, яка не бажала прикривати неправду навіть в ім'я доброї справи, бо «всякий обман не від істини» (1Івана 2:21), до тієї категорії людей, котрі змогли б спостерігати, як інші, зокрема і його брат, помирають за їхню неправду? А що можна сказати про Петра? Згідно з переказом, він помер мученицькою смертю, як і пророчив йому Ісус (Івана 21:18,19). Невже він свідомо помер за неправду?

Так чи інакше, невже можна уявити, що жоден з учнів, які поширювали цю «неправду», ніколи не зізнався б у тому, що це неправда? Ні, у жодному разі неможливо повірити в те, що вони були ошуканцями. Отже, згідно з критерієм Юма, якщо віра в те, що апостоли навмисно обманювали, призводить до цілком незрозумілого історичного і морального протиріччя, то ми повинні прийняти їхнє свідчення, як прийняли його мільйони людей за останні 20 століть.

Критерії Юма стосовно виникнення християнства

Існування християнської Церкви в усьому світі — незаперечний факт. У дусі критерію Юма запитаємо: як пояснити перетворення перших учнів Христа? З переляканої жменьки людей, пригнічених і розчарованих тим, що їм здалося нещастям, яке обрушилося на них із розп'яттям їхнього лідера, вони перетворилися на могутній рух, який охопив багато країн. Цей рух спочатку утвердився в Римській імперії, а потім і в усьому світі. Диво-

вижно те, що всі перші учні Христа були іудеями, тобто людьми, котрі сповідували релігію, яка не виявляє ентузіазму в наверненні у свою віру інших народів. Яка сила рухала всім цим процесом?

Якщо ми адресуємо це запитання першим християнам, то вони одразу ж дадуть відповідь, що були спонуквані Воскресінням. Більш того, вони стверджували, що сама підстава і мета їхнього існування полягали в тому, щоби бути свідками Воскресіння Христа: вони прийшли у світ не для того, щоб просувати якусь політичну програму або кампанію морального відновлення, а бути свідками того факту, що Господь втрутився в історію, воскресив Христа з мертвих і що в Ім'я Його може бути одержане прощення гріхів. Зрозуміло, ця мета, врешті-решт, справить принциповий вплив на суспільство, але головним її стрижнем стало саме Воскресіння Христа.

Якщо ми відкинемо таке пояснення змісту життя як засноване на дуже великому чуді, то чи зможемо запропонувати замість цього щось інше, що не припускає ще більшої напруги нашої здатності вірити? Заперечення Воскресіння просто залишає Церкву без *raison d'être*¹³ (смысл існування), що історично і психологічно абсурдно.

Професор Моул (Кембридж) пише: «Якщо втілення Назарянина — феномен, незаперечно зафіксований у Новому Завіті, — залишає “чорну діру” в історії, співвідносну за розміром і формою з тією, котру залишає Воскресіння, то що може зробити світський історик, щоби “залатати” її? <...> Народження і швидке поширення християнської Церкви... залишається нерозв'язною загадкою для історика, котрий відмовляється серйозно приймати єдине пояснення, яке пропонує сама Церква»¹⁴.

Інші заперечення Юма з приводу чудес

Дотепер критерій Юма видавався цілком осмисленим. Але далі Юм говорить: його не влаштовує, що факт чуда визначається за допомогою безстороннього аналізу даних. Він виносить своє судження проти чудес до того, як було проведено дослідження ситуації. Потім він каже, що був занадто ліберальним, коли припустив, що «свідчення, яке обґрунтовує чудо, може іноді бути рівнозначне повному

доказу», адже «жодне чудо ніколи не було обґрунтоване так очевидно»¹⁵. Проте цю тезу християни будуть обов'язково заперечувати, особливо на підставі даних про Воскресіння Христа, котрі Юм, вочевидь, ніколи не розглядав.

Отож, логіку міркувань Юма можна подати приблизно так.

1. Закони природи описують закономірності.

2. Чудеса є одиничними подіями — винятками зі звичайного ходу розвитку природи, і тому вони надзвичайно рідкісні.

3. Дані на користь закономірних і повторюваних подій повинні бути завжди більшими, ніж дані на користь одиничних і неповторюваних подій.

4. Мудра людина засновує свою віру (*belief*) на фактичних даних.

5. Отже, жодна мудра людина не може вірити в чудеса.

Іншими словами, хоч на перший погляд видається, що Юм теоретично припускає можливість чуда за умови, що про нього свідчить достатня кількість фактичних даних, він від самого початку переконаний: ніколи не може бути достатньо даних, аби переконати розумну людину в тому, що чудо відбулося. Адже розумні люди знають, що чудес не буває. І все ж позиція Юма є доволі вразливою.

Позиція 3 (див. вище) знаходить свого енергійного захисника в особі нашого сучасника Ентоні Флу¹⁶, який стверджує, що «висловлювання (*proposition*), в якому повідомляється про чудо, одиничне (сингулярне), конкретне і здійснюється в минулому часі». На цій підставі він робить висновки: позаяк у будь-якому разі твердження подібного роду не можуть бути піддані безпосередній перевірці, докази на їхню користь будуть завжди логічно незмірно слабшими, ніж докази загальних і повторюваних тверджень¹⁷.

Однак така аргументація важлива не лише в питанні про чудеса, а й стосовно деяких питань наукового характеру. Класичним прикладом останніх є питання про походження Всесвіту. Так званий Великий Вибух — це одинична, неповторювана подія (сингулярність) у минулому. Таким чином, якщо аргументація Ентоні Флу обґрунтована (*valid*), жоден учений не може вірити у Ве-

ликий Вибух. Насправді ж, коли вчені почали говорити про те, що початок Всесвіту пов'язаний із сингулярністю, вони наштовхнулися на заперечення з боку своїх колег, котрі дотримувалися строго уніформістських поглядів, подібних до поглядів Флу. Проте саме вивчення даних, а не теоретичні аргументи про те, що можливо, а що неможливо на підставі допущення про однаковість, переконало їх у тому, що гіпотеза про Великий Вибух імовірна. Отже, дуже важливо розуміти: навіть коли вчені говорять про однаковість у природі, вони не мають на увазі абсолютну однаковість, особливо якщо вони вірять в одиничні події, подібні до Великого Вибуху.

Повернемося до питання про Воскресіння Христа. Тут слід відзначити: Юм і Флу не зрозуміли, що неправильно міркувати про ймовірність Воскресіння Ісуса на підставі спостереження високої ймовірності того, що померлі люди залишаються назавжди мертвими. Цим мислителем треба було оцінити ймовірність Воскресіння Ісуса шляхом порівняння ймовірності цієї події з ймовірністю того, що гробниця Ісуса була порожня, за допомогою *будь-якої іншої гіпотези*, а не з ймовірністю Його Воскресіння. Ми зробимо це нижче¹⁸.

Юм, безперечно, усвідомлює, що існують інші ситуації, за яких у людей виникають проблеми прийняття якоїсь події як факту, позаяк цей факт не пов'язаний з їхнім безпосереднім досвідом, але мав місце в дійсності. У зв'язку з цим він пропонує історію про індійського князя, котрий відмовився «вірити розповідям про дію морозу»¹⁹. Висновок Юма з приводу цього випадку говорить: «Хоч ці факти не суперечили його досвіду, однак вони і не були погоджені з останнім»²⁰.

Проте навіть у цьому позиція Юма є хиткою, тому що в сучасній науці, особливо в теорії відносності і квантовій механіці, висловлені фундаментальні ідеї, які йдуть урозріз з нашим досвідом. Строге застосування принципів Юма призвело б до заперечення таких ідей і тим самим сповільнило би прогрес науки. Дуже часто саме аномалія, яка йде врозріз із фактами, повторними спостереженнями і досвідом, виявляється ключовою у відкритті нової наукової парадигми. Але вирішальним

моментом у цьому випадку є те, що цей виняток — *факт*, яким би неймовірним він не видавався на тлі попереднього досвіду. Розумні люди, особливо якщо вони вчені, цікавляться фактами, а не просто ймовірностями, навіть якщо ці факти не вписуються в схеми однаковості.

Безперечно, ми погоджуємося з тим, що чудеса за своєю природою — неймовірні. Ми, звісно, повинні вимагати серйозних доказів того, що вони дійсно мали місце (див. позицію 5 концепції Юма). Але стосовно чудес, описаних у Новому Завіті, це не проблема. Проблема полягає в іншому: вони загрожують підставам натуралізму²¹, який, вочевидь, визначає погляди Юма, а також Ентоні Флу з цього питання. Вони приймають за аксіому те, що природою все вичерпується і не існує жодного іншого начала, яке могло би втручатися в природні процеси. Саме це Юм має на увазі, коли говорить, що природа однакова. Таким чином, його аксіома — це ніщо інше, як просто віра, а не результат наукового дослідження.

Іронія цієї ситуації в тому, що християни переконані: тільки віра у Творця дає нам надійні підстави для віри в однаковість природи. Заперечуючи існування Творця, атеїсти підривають основини власного аргументу. Ось як говорить про це Клайв С. Льюїс: «Якщо крім Природи нічого немає, якщо наші переконання, по суті, — лише звичайний продукт механічного процесу, то немає жодних підстав думати, що наші думки і віра, яка випливає з них, говорять нам що-небудь про дійсність. Думки ці — просто *наша* риса, як колір волосся. Якщо “натуралісти” праві, то в нас немає причин довіряти нашому переконанню, що Природа однакова. Довіряти йому ми маємо право, якщо тільки правдива інша метафізика. Якщо найбільш фундаментальне в реальності — Факт, який є джерелом усієї іншої фактичності, — то це щось подібне до нас самих, якщо ж це — Розумний Дух, а наші розум і духовність виходять з Нього, тоді, звісно, нашим переконанням можна довіряти. Ми не сприймаємо безладдя, тому що воно противне Творцю»²².

Таким чином, з одного боку, виключення можливості чуда та абсолютизація Природи в ім'я науки підривають насамперед довіру в раціональність науки. З іншого боку,

розгляд природи тільки як частини більшої реальності, що включає Бога як розумного Творця природи, дає раціональне обґрунтування віри в упорядкованість природи (тобто тому світогляду, який привів до виникнення сучасної науки)²³.

Якщо для пояснення однаковості природи припускається існування Творця, то це неминуче створює можливість припущення чуда, за допомогою якого Творець втручається в хід розвитку природних процесів. Творець — це не якась тиха, смирна істота, яка не може, не повинна, або не наслідуються втручатися в хід розвитку Всесвіту. Саме тому чудеса можуть відбуватися.

Існує один момент, у якому християни погоджуються з Юмом: «однаковий досвід» показує, що воскресіння в результаті дії природного механізму найвищою мірою неймовірне і навіть може бути виключене. Але християни і не переконують, що Ісус повстав у результаті якогось природного механізму. Вони стверджують зовсім інше: Бог воскресив Його з мертвих. А якщо Бог існує, то чому це вважається неможливим?

У цьому розділі ми дотепер розглядали аргументи *a priori*²⁴, на підставі яких Юм та інші заперечували чудеса. Ми переконалися в тому, що заперечення можливості чудес виходить не від науки. Таким чином, ми підійшли до того моменту, коли відкритість свідомості для розумних аргументів диктує нам перейти до аналізу фактичних даних, установленню подій і до того, щоби приготуватися йти туди, куди нас приведе цей шлях, навіть якщо це потребуватиме перегляду поглядів *a priori*. Ми ніколи не дізнаємося, чи є мишка в шафі, поки не заирнемо туди.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означає перевіряти віру фактами? Чи завжди ми це робимо?

2. Наскільки розумно припускати, що, проповідуючи Воскресіння, учні Христа свідомо обманювали людей?

3. Заради якої мети почала існувати християнська Церква?

4. Обговоріть твердження: «Чудеса загрожують основам натуралізму».

5. Чому віра в порядок у природі, кінець кінцем, залежить від віри у Творця?

ПРИМІТКИ

- ¹ Льюис К. С. Чудо. М.: Гнозис-Прогресс, 1991. С. 144.
- ² Юм Д. Сочинения: В 2 т. М: Мысль. Т. 2, 1966. С. 115.
- ³ Юм Д. Исследование о человеческом познании // Юм Д. Сочинения: В 2 Т. М: Мысль. Т. 1, 1966. С. 28.
- ⁴ Це так звана проблема індукції. Див. про це: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 2.А, 3 і 4.
- ⁵ Юм Д. Исследование о человеческом познании. С. 76.
- ⁶ Там само. С. 77.
- ⁷ Whitehead A. N. Process and Reality. L.: MacMillan, 1929.
- ⁸ Льюис К. С. Вказ. тв. С. 58 – 59.
- ⁹ Там само. С. 60.
- ¹⁰ Arnold Th. Цит. по: Smith W. Therefore Stand. Grand Rapids USA: Baker Book House, 1965. P. 425 – 426.
- ¹¹ Юм Д. Исследование о человеческом познании. С. 111.
- ¹² Там само. С. 116 – 117.
- ¹³ *Raison'd'etre* (фр.) – смисл існування, розумна підстава, смисл. – Прим. перекл.
- ¹⁴ Moule C. F. D. The Phenomenon of the New Testament. L.: SCM, 1967. Pp. 3, 13.
- ¹⁵ Юм Д. Исследование о человеческом познании. С. 117.
- ¹⁶ Див.: *Flew A. Miracles* // The Encyclopedia of Philosophy / Ed. by P. Edwards. N. Y., 1967. Vol. 5. P. 346 – 353; *Idem. Neo-Humean Arguments About Miracles* // In Defence of Miracles / Ed. by R. D.Geivett, G. R. Habermas. Leicester, England, 1997. Pp. 45 – 57.
- ¹⁷ *Flew A. Miracles*. P. 252.
- ¹⁸ Іншим дефектом позиції Юма–Флу є те, що вона, імовірно, не піддається фальсифікації (див. про це в кн.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]) у тому розумінні, що ні Юм, ні Флу не можуть, напевно, сказати, який факт, що його спостерігають, може слугувати за доказ її хибності.
- ¹⁹ Юм Д. Исследование о человеческом познании. С. 114.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Нагадаємо читачеві, що під натуралізмом у даному разі розуміється теза, що будь-яке явище можна пояснити зведенням його до природних процесів. – Прим. перекл.
- ²² Льюис К. С. Чудо. С. 105 – 106. Цей переклад фрагменту твору Льюїса є уточненням опублікованого, позаяк в опублікованому перекладі Н. Трауберг допущені деякі пропуски, важливі в даному контексті. Так, пропущено речення: «If naturalism is true we have no reason to trust our conviction that Nature is uniform». – Прим. перекл.
- ²³ Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. С. 78.
- ²⁴ Аргументи *a priori* – це аргументи, котрі пов'язані з переконаннями, думками, вірою і принципами, за якими ми йдемо до того, як застосуємо їх до даної ситуації.

Дані, що засвідчують Воскресіння Ісуса Христа

Протягом багатьох століть християни вітають одне одного на Великдень словами: «Христос воскрес! Воістину воскрес!» Розглянемо фактичні дані, які доводять, що Він справді воскрес.

Ми розіб'ємо весь корпус фактичних даних на чотири групи, що стосуються наступних подій.

1. Смерть Христа.
2. Поховання Христа.
3. Порожня гробниця.
4. З'явлення воскреслого Христа.

I. СМЕРТЬ ХРИСТА

1. ЧОМУ ТАК ВАЖЛИВО ВСТАНОВИТИ ФАКТ СМЕРТІ ІСУСА?

Цілком очевидно: якщо ми збираємося стверджувати, що Христос повстав із мертвих, то це означає, що Він спочатку мав померти. Бо якщо Христос насправді не помер на хресті, то не міг і воскреснути. Саме тому важливо спочатку встановити факт Його смерті, тобто той факт, про який говориться в апостола Павла, в його ранньому формулюванні християнського Символу віри, або Кредо (1Кор.15:3,4).

2. СПРОСТУВАННЯ ФАКТУ СМЕРТІ ХРИСТА

Деякі люди всерйоз говорили, що Христос не помер, а зімлів, а потім, коли опинився в прохолодній гробниці, опритомнів. Незважаючи на Свою слабкість, Він зміг вибратися з гробниці і постав перед Своїми друзями. Оскільки ж Він був дуже слабкий після всіх перенесених Ним мук, то виглядав як дух. Учні вирішили, що Він воскрес, і рознесли цю звістку по всій окрузі. Потім Христос, імовірно, якийсь час бродив по околицях, поки не пропав у невідомому місці.

Проте у світлі двох найважливіших фактичних даних, як неодноразово вказувалося в різноманітних дже-

релак, ця теорія є абсурдною. По-перше, Він одержав надто великі травми і поранення; по-друге, відомо, що Його тіло, зняте з хреста, було обгорнено численними покривалами, просоченими спеціальними ароматичними оліями, та поміщено в ретельно запечатану гробницю.

3. ДОКАЗ ТОГО, ЩО ХРИСТОС СПРАВДІ ПОМЕР, ПЕРШ НІЖ БУВ ПОХОВАНИЙ

Перш ніж Ісус був розп'ятий на хресті, Він зазнав бичування. Потім Йому на голову поклали терновий вінець (Матв.27:26-31). При бичуванні, яке зніс Христос, використовувалося страшне пристосування, що називалося *flagrum*. Воно являло собою різновид бича, до якого були прикріплені шматочки металу й кісток, що слугувало глибшому проникненню в тіло бича. Траплялося, що вже під час такого бичування жертва помирала, не діждавшись кінця катування. Не дивно, що після бичування Ісус так ослабнув, що не міг нести Свого хреста до місця страти (див. Матв.27:32).

Потім Ісуса розп'яли, тобто прибили цвяхами руки в ділянці зап'ясть до поперечної жердини, а ноги прибили одним великим цвяхом до вертикального стовпа. Такий вид страти був дуже жорстоким, тому що подібне положення ніг призводило до того, що жертва інстинктивно тягнулася догори, полегшуючи таким чином собі дихання. Тим самим агонія могла продовжуватися протягом кількох днів.

Однак наближалася іудейська субота, і, згідно з Євангелієм Івана (19:31 і наступ.), релігійна влада не хотіла, щоб тіла, котрі, на її думку, оскверняли святкування суботи, залишалися на хресті. Тому вона попросила дозволу в Пилата перебити ноги трьох розп'ятих чоловіків, аби прискорити їхню смерть. Це необхідно було зробити для того, аби верхня частина тіла зависла і тим самим утруднила дихання, що автоматично призводило до смерті, якщо вона ще не настала до цього. Дозвіл був отриманий. Але, підійшовши до Ісуса, солдати побачили, що Він уже мертвий, тому не стали перебивати Йому ноги. Це означає, що воїни були абсолютно впевнені в тому, що Він помер. Ці люди знали своє ремесло. Однак, вочевидь, аби бути цілком впевненим у смерті Ісуса, один із воїнів простромив Його тіло списом.

Іван повідомляє: коли «один з воїнів списом проколів Йому бік, і тут же витекли кров та вода» (Івана 19:34). Це медичне свідчення смерті говорить про те, що в усіх головних артеріях кров згорнулася і Він помер ще до того, як Його простромили списом. Оскільки Іван не міг знати медичної основи цього факту, його свідчення є могутнім доказом того, що Христос дійсно помер. Так, Уїльям Едвардс пише: «Вочевидь, уся сукупність історичних і медичних даних свідчить, що Ісус помер до того, як Його тіло простромили списом...»¹.

4. ПИЛАТ ВСТАНОВЛЮЄ ФАКТ СМЕРТІ ХРИСТА

Коли член Синедріону, Йосип з Ариматеї, прийшов до римського прокуратора Пилата і попросив у нього дозволу поховати Ісуса (докладніше про це див. нижче), то обережний Пилат вирішив не ризикувати, навіть маючи справу з такою іменитою людиною. У найпершому описі цієї ситуації євангеліст Марко відзначає, що Пилат здивувався, почувши, що Ісус уже мертвий (адже, як ми вже казали вище, агонія при розп'ятті могла продовжуватися протягом кількох днів). Тому він про всяк випадок викликав сотника і запитав його, чи справді Ісус уже помер. І тільки одержавши підтвердження цього факту від сотника, віддав Йосипові тіло (Марка 15:44,45).

Таким чином, усі факти свідчать про те, що Ісус таки помер на хресті.

II. ПОХОВАННЯ ХРИСТА

1. ХТО ЗАЙМАВСЯ ПОХОВАННЯМ ІСУСА?

Усі чотири євангелісти розповідають, що Йосип, багатий чоловік з Ариматеї, прийшов до римського прокуратора Пилата і попросив дозволу поховати Ісуса у власній гробниці (Матв.27:57-60; Марка 15:42-46; Луки 23:50-53; Івана 19:38-42). Можливо, Йосип був вхожий до Пилата як член Синедріону.

Спонування Йосипа зрозумілі: він на той час став послідовником Ісуса і хотів бути впевненим у тому, що Він буде гідно похований. Але, імовірно, це була не єдина причина: своєю дією Йосип, можливо, хотів показати, що не має жодного відношення до рішення Синедріону стратити Ісуса і протестує проти цього рішення. Він і справді не брав участі в засудженні Ісуса (Луки 23:50,51).

Дуже можливо, що, взявши на себе місію поховання Ісуса, Йосип показав, що хоче вийти зі складу Синедріону. Зрозуміло, що після такого вчинку Синедріон навряд чи став би терпіти у своїх лавах цю людину.

З опису суду над Ісусом, даного Іваном, стає очевидним, що Пилат не мав до Синедріону жодних почуттів, окрім презирства. Він бачив, що обвинувачення, висунуте Синедріоном проти Ісуса, було явно непереконливим, і погодився на Його розп'яття лише тому, що члени Синедріону почали шантажувати його (Івана 19:1-16). Тому Пилат, імовірно, був задоволений, що хоча б один член Синедріону не погодився з несправедливим вердиктом. Віддаючи тіло Йосипові, він, напевно, відчув хоч якесь полегшення сумління.

Розповідь про те, як Пилат виконав прохання Йосипа щодо поховання тіла, має всі фактори справжнього історичного оповідання. З урахуванням конфлікту між Синедріоном, з одного боку, та Христом і Його послідовниками – з іншого, видається найвищою мірою неймовірним, що послідовники Христа могли вигадати історію про члена Синедріону, готового залишитися з Ісусом і поховати Його з почестями, тоді як Його учні розбіглись зі страху. Крім того, якби ця розповідь була помилковою, згадка про людину такого високого рангу, як Йосип, зовсім підірвала б довіру до євангельського викладу подій. Перевірка деталей оповідання та його спростування на той час не становили б жодних труднощів².

2. МІСЦЕ ПОХОВАННЯ

Відповідно до євангельського оповідання, Йосип разом з іншим членом Синедріону Никодимом (Івана 7:50-52; 19:39,40) поклали тіло Ісуса в гробницю, що належала Йосипові (Матв.27:50). Місцезнаходження гробниці бачили інші свідки: жінки з Галілеї (Луки 23:55), а також дві Марії (Матв.27:62; Марка 15:47).

Які висновки впливають з поховання Ісуса в гробниці?

Той факт, що Ісус був похований в гробниці, відіграє важливу роль у доказі про Воскресіння. Якби тіло Ісуса було вкинуте в загальну могилу, визначення того, що Його тіло зникло з неї, було б складною, навіть цілком

неможливою справою. Важливо також те, що це була нова гробниця, в якій ніхто раніше не був похований, так що Його тіло не можна було переплутати з якимось іншим (Луки 23:53). Крім того, Його гробницю можна було легко знайти і відрізнити від інших. Марко і Лука повідомляють, що кілька жінок-віруючих пішли за Йосипом і дізналися, де знаходиться гробниця (Марка 15:47; Луки 23:55). Це виключає можливість того, що вони помилилися, прийнявши іншу гробницю за гробницю Ісуса, коли прийшли до неї наступного дня вранці.

Імовірно, однією з цих жінок була Іванна, дружина Хузи, домоправителя Ірода. Лука повідомляє, що вона була послідовницею Ісуса з Галілеї (Луки 8:3). Ці жінки з Галілеї були не лише свідками Його розп'яття, а й поховання (Луки 23:49-55). Належачи до вищого класу і будучи послідовницею Ісуса, Іванна мала знати Йосипа з Ариматеї та Никодима. Позаяк у всіх цих подіях брали участь такі помітні люди, помилка щодо місцезнаходження гробниці навряд чи могла бути допущена, особливо якщо врахувати, що гробниця знаходилася в саду Йосипа, неподалік від місця розп'яття (Івана 19:42).

3. ЯК БУВ ПОХОВАНИЙ ІСУС

Йосип разом з Никодимом «огорнули його [тіло Христа] полотном з пахощами...» (Івана 19:40). Вони дотримувалися освяченого століттями звичаю поховання людини високого рангу, під час якого використовувалося приблизно 25 кілограмів смирни й алое. Як заможні люди, вони, очевидно, могли мати певний запас цих речовин у себе вдома. Цілком імовірно, що їм допомагали і заможні жінки з Галілеї (Луки 23:55,56). Так чи інакше, але в них було доволі пахощів, щоби почати бальзамування тіла і продовжити його після закінчення суботи.

В інших, менш заможних жінок не було пахощів, і їм довелося чекати, доки наступного дня після суботи відкриються крамниці, де вони змогли б купити ще пахощів (Марка 16:1).

Які висновки можна зробити з характеру приготувань?

Із цих приготувань цілком зрозуміле одне: люди, що ними займалися, не очікували воскресіння. Якби вони

думали, що померлий воскресне, то не готували б тіло до поховання так ретельно. Коли жінки прийшли до гробниці в неділю ранком, то єдине, що їх хвилювало: як проникнути в гробницю, аби продовжити бальзамування (Марка 16:1-3). І це ще одне свідчення того, що вони не очікували воскресіння.

Слід також зауважити, що кількість використаних пахоців і досить щільне сповивання тіла роблять цілком безглуздим припущення, про яке ми говорили вище: що Христос на хресті знепритомнів, потім у гробниці отямився і вибрався з неї.

Про камінь, що закривав вхід у гробницю

Тіло помістили в гробницю, висічену в скелі, а не в земляну могилу. Гробниця, в якій поховали Ісуса Христа, була, імовірно, досить великих розмірів, позаяк у Євангеліях повідомляється, що Петро і Іван змогли в неї зайти (Івана 20:3-9). У таких гробницях тіло зазвичай клали в нішу, на кам'яний виступ, злегка піднятий з одного кінця, щоб голова лежала трохи вище, ніж усе тіло. Потім за вказівками Йосипа вхід у гробницю закрили великим круглим каменем так, щоб він щільно затуляв вхід у гробницю, який вів донизу. Закотити його в прохід було не так складно, однак, щоб забрати його звідти, потрібно було кілька людей (Марка 15:46; Матв.27:60). Нарешті, відповідно до наказу Пилата, іудейські начальники запечатали вхід до неї, аби ніхто не міг зламати цю печатку без того, щоб не накликати на себе неприємностей.

4. ВАРТА БІЛЯ ГРОБНИЦІ

Більше того, на прохання фарисеїв і з дозволу Пилата навколо гробниці були виставлені стражники. Як повідомляється в Євангеліях, це було зроблено для того, щоб учні Ісуса не прийшли і не забрали Його тіло, а згодом не стали б обманювати народ, кажучи, що Він воскрес. Ось що говориться про це в Євангелії від Матвія: «Наступного ранку, що після п'ятниці, зібралися первосвященики та фарисеї до Пилата і кажуть: Пане, ми пригадали, що той обманщик сказав ще за життя: Через три дні Я воскресну! Тож накажи стерегти гробницю до третього дня, щоб часом Його учні, прийшовши вночі, не викрали Його та не сказали народові: Він воскрес».

рес із мертвих! — бо буде цей останній обман гірший від першого. Пилат сказав їм: Маєте варту, ідіть і забезпечте, як знаєте. Вони пішли й забезпечили гробницю: опечатали камінь і поставили варту» (Матв.27:62-66).

Хоча щодо історії про стражників висловлювалися сумніви, існують численні дані на користь її істинності. Насамперед, неважко уявити собі, як нервували первосвященники, розмірковуючи над словами Христа про Свое Воскресіння. Вони не могли допустити обману, тому в їхніх інтересах було забезпечити охорону гробниці. Крім того, істинність слів Христа пізніше підтвердилася, про що ми будемо говорити в наступному розділі. Але спочатку зазначимо, що варта була поставлена тільки після того, як тіло Христа поховали. Жінки, що пішли додому відразу після поховання, нічого не знали про варту. Саме цим зумовлений той факт, що коли вони повернулися на місце поховання наступного дня ранком (у неділю), то запитували одна одну: «...Хто відвалить нам камінь від входу в гробницю?» Насправді ж камінь був уже відсутній завдяки втручанням ангелів (Марка 16:3-5).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому перші християни підкреслювали той факт, що Ісус Христос помер?
2. Чому концепція про те, що Христос зомлів на хресті, а потім, опинившись у прохолодній гробниці, опритомнів, неспроможна?
3. Які фактичні дані свідчать про те, що Ісус дійсно вмер?
4. Чому важливо, в який спосіб, де і ким було поховане тіло Христа?
5. Що мається на увазі, коли говориться, що представники влади офіційно запечатали камінь, який закривав вхід у гробницю Христа? Чим загрожувало б зломникам порушення печатки?

III. ПОРОЖНЯ ГРОБНИЦЯ

Відповідно до Євангелій, коли рано-вранці першого дня тижня жінки-християнки підійшли до гробниці для завершення похоронних процедур, гробниця виявилася порожньою. І коли за покликом жінок туди прийшли апостоли, вони також побачили її порожньою.

Значення того, що гробниця виявилася порожньою, неможливо переоцінити, бо цей факт показує, що ранні християни мають на увазі, коли говорять, що вони були

свідками Воскресіння Ісуса. Вони свідчать, що мертво тіло Ісуса, яке вони поховали в гробниці, було воскресене з мертвих і зникло з гробниці. Як би це тіло не змінилося (а описи тіла, яке учні, врешті-решт, побачили живим, указують на певні зміни), вони наполягають на тому, що це було те саме тіло, котре вони поклали в гробницю. Це не було інше, нове тіло, яке не мало жодного відношення до первісного тіла Ісуса. Це було справжнє Воскресіння первісного тіла, а не його заміна на нове тіло.

Цей факт дуже важливий, позаяк за останні півтора століття кілька теологів доводили, що свідчення раннях християн про тілесне Воскресіння Христа — ніщо інше, як міфологічний спосіб вираження їхньої віри в те, що дух Христа пережив смерть. І тому, навіть якби було показано, що Його тіло залишилося в гробниці, то це у жодному разі не вплинуло б на їхнє твердження про те, що Христос воскрес із мертвих.

Однак це відносно сучасна, а точніше, модерністська теорія. Її не можна порівняти з тим значенням, яке свідки описуваних подій надавали фактові, що гробниця виявилася порожньою. Коли вони кажуть, що Христос воскрес із мертвих, то мають на увазі буквально воскресіння Його тіла.

Фактичні дані, які свідчать про те, що гробниця виявилася порожньою

А. Іудейська влада: перші свідки того, що гробниця виявилася порожньою

Відповідно до Євангелій, першою про те, що гробниця Ісуса спорожніла, повідомила іудейська влада, а зовсім не християни! Єрусалимом поповзли чутки, що тіло вкрали учні Ісуса, поки спала варта, яка охороняла гробницю. Матвій пише про це так: «Коли вони йшли, дехто з вартових, прийшовши до міста, сповістив первосвящеників про все, що сталося. Зібравшись із старшими та скликавши раду, дали доволі грошей воїнам і сказали: Говоріть, що Його учні, прийшовши вночі, викрали Його, коли ми спали. А як почує це правитель, ми переконаємо його, і він вас не буде турбувати. Вони, взявши гроші, зробили так, як їх навчили. І це слово розійшлося між юдеями — аж до сьогодні» (Матв.28:11-15).

Постає запитання: чи історія, розказана Матвієм, достовірна? Висловлювалася така думка, що це більш пізній міф, вигаданий через тривалий час після події. Але це неправдоподібне пояснення. Євангеліє від Матвія, в якому міститься ця розповідь, одностайно визнається найбільш «єврейським» Євангелієм. Кожна характеристика цього тексту засвідчує, що воно було написано не для поширення серед іудеїв. Воно ввійшло в обіг приблизно наприкінці 60-х років н.е. До цього часу факти, що стосувались розп'яття і поховання Христа, уже доволі широко циркулювали в іудейських синагогах у цій частині Середнього Сходу. Якби ця розповідь була вигадана Матвієм, то єврейське співтовариство відразу ж розпізнало б її як фікцію. Матвій, зрозуміло, не міг ризикувати, видаючи за реальні події відверту неправду.

Отже, немає жодних підстав думати, що ця історія вигадана.

Таким чином, постає наступне запитання: навіщо іудейським правителям потрібно було платити гроші за поширення цих чуток? Єдина причина, яку можна тут висунути, — це попереджувальний удар. Вони дізналися від стражників, які охороняли гробницю, що вона була порожня, і відразу ж зрозуміли, що християни нададуть цьому фактові гласності й пояснять його тим, що Ісус повстав із мертвих. Тому іудеї вирішили завдати удару першими і розповісти історію про порожню гробницю, давши тому своє трактування, аби послабити силу християнського пояснення події. Сам той факт, що вони поширювали ці чутки, був доказом того, що гробниця порожня.

Тому іудейські керівники, напевно, дуже збентежилися, коли (всупереч їхнім очікуванням) християни публічно не обговорювали цю подію упродовж семи тижнів після того, як вона сталася³. Однак протягом цих семи тижнів увесь Єрусалим наповнився чутками.

Легко уявити, що багато хто в Єрусалимі відразу ж зрозумів, наскільки непереконливою є історія, яку поширювали стражники. Людям видавалося малоімовірним, що іудейська влада довірила таку складну і відповідальну місію солдатам, які могли заснути на варті. Але навіть якщо вони заснули, то як дізналися, що відбулося і що саме учні Ісуса — порушники порядку? Було очевид-

но, що поширювана розповідь виникла в результаті збен-теження і непевності влади. Поширення цієї історії во-рогами Христа є особливо надійним історичним доказом того, що *гробниця Ісуса була дійсно порожньою*.

Далі. Якби гробниця не була порожньою, то влада могла б спокійно пред'явити тіло Ісуса і довести тим самим, що ніякого Воскресіння не було. І якби апосто-ли згодом навіть проголосили, що Він воскрес, то вони стали б загальним посміховищем і християнство ніколи б не зародилось.

Додаткове світло на описувану ситуацію проливає виявлений у ХІХ ст. і датований 30-40 рр. н.е. так зва-ний Назаретський едикт, відповідно до якого пограбу-вання й опоганення могил каралося смертю. Історики вважають, що походження цього досить суворого зако-ну спричинено якоюсь подією, і радше за все обстави-нами, пов'язаними з порожньою гробницею Йосипа⁴.

Б. Учні Христа пояснюють, чому гробниця вия-вилася порожньою

Отже, ми підійшли до того моменту, коли слід пояс-нити, як гробниця виявилася порожньою. Учні Ісуса стверджували, що Він воскрес. Чи могли вони помиля-тися? Можливо, хтось украв тіло, а учні про це не зна-ли і помилково пояснили факт його відсутності Воскре-сінням? Однак хто був би зацікавлений у викраденні тіла? Ми вже переконалися, аналізуючи моральне об-личчя учнів Христа, чому це не міг бути ніхто з них. Водночас вороги Христа найменше хотіли, щоб відбу-лася подія, котра змусила б людей увірувати у Воскре-сіння. Адже саме з цієї причини вони і приставили до гробниці охорону. Ідея про те, що учні могли помили-тися, не має жодної пояснювальної сили, особливо у світлі тих фактів, які учні висунули на користь Воскре-сіння. До розгляду цих фактів ми зараз і переходимо.

УЧАСНИКИ ПОДІЙ (dramatis personae)

Спочатку подивимося, хто брав участь у цих драма-тичних явищах. Із текстів Євангелій ясно, що в подіях, які розігралися навколо розп'яття і гробниці Христа, брало участь кілька груп жінок. Так, у Євангелії від

Матвія читаємо: «Було ж там багато жінок, що дивилися здалека; вони йшли за Ісусом з Галилеї, прислужуючи Йому. Поміж ними була Марія Магдалина, Марія – мати Якова та Йосипа, мати Зеведеєвих синів» (27:55,56).

У Євангелії від Марка повідомляється: «Були і жінки, які здалека дивилися: між ними Марія Магдалина, Марія – мати Якова-молодшого, і мати Йосії, і Соломія. Коли Він був у Галилеї, вони ходили за Ним і прислужували Йому; і було багато інших, які прийшли за Ним до Єрусалима» (Марка 15:40,41).

Іван спеціально зазначає, що мати Ісуса і три інші жінки стояли біля хреста: сестра Його матері, Марія, дружина Клеопи, та Марія Магдалина (Івана 19:25).

Цілком природно припустити, що три жінки, спеціально згадані в цих описах, були ті ж самі жінки, що прийшли підтримати Марію, матір Ісуса, у тяжку для неї годину. Джон Венхем у докладному описі подій, пов'язаних із Воскресінням, указує, що сестра матері Ісуса могла називатися Соломія, вона була дружиною Зеведея і матір'ю Якова та Івана (автора четвертого Євангелія)⁵. Марія, дружина Клеопи, була матір'ю Якова молодшого і Йосипа⁶.

З цього опису випливає, що усі ці жінки були об'єднані сімейними зв'язками. І це дуже важливо в контексті наших цілей, якщо згадаємо, що події, які цікавлять нас, відбувалися в Єрусалимі під час Пасхи. Місто було переповнене прочанами, котрі зупинилися на нічліг у своїх родичів. Винятково важливо, що Ісус наказав Іванові піклуватися про Свою матір, Марію. Ми читаємо, що Іван одразу ж забрав її до свого додому. Цілком імовірно, що його будинок знаходився в Єрусалимі, можливо, навіть неподалік будинку первосвященника Кайяфи. Можливо, мати Івана, Соломія, та її чоловік Зеведей також зупинилися в цьому будинку, причому разом з Петром, котрий, як повідомляє нам Іван, пішов разом з Іваном до гробниці того пасхального ранку (Івана 20:3).

Абсолютно очевидно, що в цих подіях брали участь і інші жінки. Цілком імовірно, що одна з них була Іванна (див. Луки 24:10), дружина Хузи, домоправителя Ірода (Луки 8:3). Вона була заможною жінкою. Як дружина високопоставленого цивільного чиновника при дворі Ірода,

вона могла жити в палаці Хасмонеїв у Єрусалимі, де Ірод та його почет зупинялися під час своїх відвідувань міста. У Євангелії від Луки (8:3) разом з Іванною згадується Сусанна, котра, можливо, також була серед жінок, що брали участь у подіях, пов'язаних із розп'яттям.

А де в цей час були інші учні Христа? Напередодні Пасхи вони перебували у Витанії (Івана 12:1). Це було село, розташоване за Оливною горою, приблизно в трьох кілометрах від Єрусалима, тобто до нього з Єрусалима можна було дійти пішки. Христа заарештували в саду біля підніжжя Оливної гори. Цей сад цілком міг належати родині Марка, автора другого Євангелія. Ми читаємо, що після арешту Христа учні залишили Його (Матв.26:56; Марка 14:50)⁷. Можливо, вони втекли за Оливну гору, у порівняно безпечне місце, радше за все — до Витанії. Наскільки відомо, тільки Іван і Петро залишилися в місті.

Таким чином, з усього видно, що в описуваних подіях брало участь чимало людей, які мешкали в різних місцях Єрусалима, причому частина з них — за межами міста. Ці факти мають велике значення для з'ясування подій, що відбулися в той пасхальний ранок. Їхні описи в Євангеліях надзвичайно стислі, і можна піддатися спокусі побачити в них протиріччя, якщо не брати до уваги виняткової складності ситуації, а також того, що до гробниці Христа приходили різні люди з різних місць і в різний час. Як побачимо нижче, стислий огляд цієї ситуації був даний у Євангелії від Матвія.

5. МАТЕРІАЛЬНІ ДОКАЗИ ВОСКРЕСІННЯ, ЗНАЙДЕНІ В ГРОБНИЦІ – ПОХОВАЛЬНЕ ПОЛОТНО ХРИСТА

Євангеліст Матвій повідомляє, що кілька жінок з числа послідовників Христа рано-вранці прийшли до гробниці, аби продовжити бальзамування тіла пахощами й ароматичними оліями, розпочате Йосипом і Никодимом (Марка 16:1; Луки 23:56; 24:1). Ще раз підкреслимо: цей їхній намір свідчить, що вони найменше очікували воскресіння свого Вчителя⁸.

Згідно з Марком (16:1), Марія Магдалина, «інша Марія» (мати Якова-молодшого і Йосипа) та Соломія купили ароматичні олії і пахощі напередодні ввечері («як минула субота»). Венхем висловлює дуже ймовір-

не припущення⁹, що саме ця оповідь Марка побудована на основі повідомлень цих трьох жінок. Тоді як оповідання Луки про те, як деякі жінки повернулися з місця поховання, «приготували пахощі та миро, а в суботу, відпочивали», радше за все, було написано з розповіді Іванни, дружини домоправителя Ірода. Як багата іудейка, вона могла мати і власний запас мира та пахощів, тому їй не треба було, як іншим жінкам, чекати, поки закінчиться святкування Пасхи й відкриються крамниці.

Як говорить Венхем, цілком імовірно, що ці дві групи жінок прийшли до гробниці окремо. Марія Магдалина, «інша Марія» і Соломія з'явилися біля гробниці раніше.

Яким же був їхній подив, коли вони побачили, що камінь відвалений, а гробниця порожня. Одна з них — Марія (ймовірно, навіть не зайшовши в гробницю) — побігла до апостолів Петра та Івана. Вона не говорила про воскресіння, натомість просто припустила, що тіло Ісуса було винесене з гробниці (Івана 20:2). Археологи зазначають, що розграбування поховань було поширеним явищем у стародавньому світі, особливо в Єгипті. Злодії виявляли значну зацікавленість до гробниць багатих людей: і тканини, що в них загортали мертві тіла, і ароматичні олії для бальзамування були дуже дорогими. Їх можна було перепродати, не кажучи вже про коштовності та інші предмети, які іноді клали разом з покійником. Ісус не був багатим, але Йосип, якому належала гробниця, був заможною людиною, і Марія та інші жінки могли подумати, що тут побували грабіжники.

Петро та Іван побігли до гробниці. Іван прибіг першим, зупинився і зазирнув усередину. Йому відразу ж впало у вічі щось дивне: полотно, в яке було загорнене тіло, лежало на місці. Ще більш дивовижним було те, що воно зберігало форму тіла. Але самого тіла не було. Тут з'явився і Петро. Можливо, Іван бігав швидше — і це одна з тих деталей, котрі надають оповіданню особливий відтінок документальності (Івана 20:3-6). Потім вони обидва ввійшли до гробниці і побачили те, що видалося їм зовсім незвичним. «...хустка, що була на Його голові...», лежала на піднятому краю виступу скелі. Вона, як і раніше, зберігала обриси голови, хоч, імовірно, злегка прим'ялася. Ці деталі справили на Івана дуже сильне

враження: побачивши їх, він повірив (Івана 20:8). Вираз «побачив, і повірив» означають не просто те, що він повірив словам Марії. Достатньо було зазирнути в гробницю, аби побачити, що тіла там не було. Він зрозумів, що сталося щось неймовірне: складалось враження, ніби тіло Ісуса вийшло з поховального полотна, а воно залишилось в тому ж положенні, в якому було на тілі. В Івана не було жодного сумніву, що він побачив чудо.

Найочевидніше запитання, що поставало як перед Іваном, так і перед будь-якою іншою людиною: як так могло статися, що поховальне полотно залишилось в тому ж положенні? Якби тут діяли грабіжники, то, викравши тіло, навряд чи вони залишили б коштовні тканини й ароматичні олії. Але навіть якби за якоїсь незрозумілої причини вони хотіли викрасти лише тіло, то навіщо вони знову згорнули полотно? Хіба що тільки для того, щоб створити враження недоторканості гробниці? Проте якби вони хотіли створити таке враження, то поставили б камінь на місце. Однак тут ми стикаємося ще з одним питанням: як грабіжник міг відвалити камінь, коли там була охорона? Адже це не можна було зробити непомітно. А відвалений камінь явно свідчив про те, що гробниця потривожена. Це було пряме запрошення підійти і зазирнути всередину.

Якщо ж тут діяли не грабіжники, то хто б це міг бути? Можливо, якісь дивні послідовники Ісуса, котрі намагалися винести тіло з-під носа варти і покласти його в більш безпечне місце? Та якби це були вони, то не стали б тримати свої дії в секреті від інших учнів. Вони благоговійно перепоховали б тіло (як мала намір зробити Марія – див. Івана 20:15), і рано чи пізно всі християни дізналися б, де знаходиться гробниця. У будь-якому разі ми повинні серйозно врахувати і проблеми шуму, який мав виникнути при відкочуванні каменя від входу, чого не могла б не почути варта.

Вигляд поховальних покривал переконав Івана в тому, що сталося чудо. Спочатку він подумав: а якщо хтось забрав тіло і надав покривалам такого вигляду, аби переконати людей у тому, що сталося чудо? Але хто б це міг бути? З морального погляду, цього не міг зробити ніхто з учнів Христа. З психологічного – це було та-

кож неможливо, тому що ніхто не очікував Воскресіння. А з практичного — це було неможливо через варту.

І, нарешті, підозрювати владу, ніби вона зробили щось таке, що змусило б людей думати про Воскресіння, — також цілком абсурдно. Адже саме вона забезпечила ретельну охорону гробниці, аби уникнути такої можливості.

Виключивши всі неймовірні припущення, Іван і Петро залишилися з одним можливим поясненням: тіло пройшло крізь поховальні покривала. Але що це означало? І де був тепер Ісус?

Із цими запитаннями вони і залишили гробницю, імовірно, вирішивши, що подальше перебування там уже нічого не дасть. Однак, як показали наступні події, вони помилялися.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Перші християни наполягали на тому, що в день Воскресіння вони виявили, що гробниця Христа порожня. Як цей факт має те значення слова «Воскресіння», яке вкладали в нього перші християни?

2. Який висновок можна зробити з того факту, що іудейська релігійна влада поширила чутки про те, що тіло Христа було викрадене Його учнями до того, як християни що-небудь сказали з цього приводу?

3. Чи вважаєте ви ймовірним, що стражники, які охороняли гробницю, могли заснути?

4. Чому, на вашу думку, Пилат не зробив спроби заарештувати перших християн, коли вони почали проповідувати про Воскресіння Ісуса з мертвих?

5. Чи могли учні Христа помилитися, прийнявши якусь іншу гробницю за гробницю Христа?

6. Який висновок зробили Петро та Іван, побачивши, як лежало поховальне полотно в гробниці?

IV. СВІДКИ З'ЯВЛЕННЯ ХРИСТА

Те, що гробниця виявилася порожньою, винятково важливо: якби вона не була порожньою, то не можна було б говорити про Воскресіння. Проте необхідно наголосити: перші християни не просто стверджували, що гробниця порожня. Набагато важливіше те, що вони протягом сорока днів, до Його Вознесіння (Дії 1:3), неодноразово зустрічалися з воскреслим Христом. Вони

бачили Його, розмовляли з Ним, торкалися Його, їли разом з Ним. Саме це надихало їх діяти й додавало сміливості в проголошенні християнської Благोї Вістки світові. Більше того, коли апостоли почали привселюдно проповідувати Євангеліє, той факт, що вони були особистими свідками з'явлень воскреслого Христа, став істотною частиною Євангелія. Наведемо приклади.

1. Петро в Єрусалимі. У День П'ятидесятниці в Єрусалимі, коли вперше було публічно проголошене Воскресіння Ісуса, Петро сказав: «Цього Ісуса воскресив Бог, свідками чого є ми всі» (Дії 2:32).

2. Петро в Єрусалимі. Незабаром після П'ятидесятниці в другій своїй найвизначнішій промові, записаній Лукою, Петро сказав: «Володаря життя ви вбили, та Бог воскресив Його з мертвих, свідками чого є ми» (Дії 3:15).

3. Петро в Кесарії. Уперше проголошуючи християнську Благую Вістку неїудеям, Петро сказав Корнилію, римському сотникові, що він (Петро) та інші люди «...з Ним їли й пили по Його воскресінні з мертвих» (Дії 10:41).

4. Павло в Антіохії Пісідійській. У своїй знаменитій промові в синагозі Павло сказав про Христа: «Коли ж виконали все написане про Нього, то зняли з дерева й поклали до гробниці. Та Бог воскресив Його з мертвих! Він багато днів з'являвся тим, що пішли з Ним з Галилеї в Єрусалим, які нині і є Його свідками перед людьми» (Дії 13:29-31).

Записуючи стисле, однак вичерпне формулювання Благої Вістки, Павло включає в неї свідчення про окремі з'явлення Христа як дуже важливу складову:

«Звіщаю вам, брати, Добру Звістку, яку я вам сповістив, і яку ви прийняли, в якій стоїте, якою спасаєтеся, коли дотримуєте слово таким, яким я вам його сповістив; якщо ж ні, — ви повірили надаремно. Найперше я вам передав те, що й прийняв, що Христос, згідно з Писанням, помер за наші гріхи, і Він був похований, і третього дня воскрес, згідно з Писанням; і з'явився Кифі, тоді дванадцятьом; після того Він з'явився одночасно понад п'ятистам братам, з яких багато хто живе ще й донині, і деякі спочили. Пізніше з'явився Якову, а тоді — всім апостолам; нарешті, з'явився і мені, — наче якомусь недоноскові» (1Кор.15:1-8)¹⁰.

КРИТЕРІЙ СВІДЧЕННЯ ЗА ЮМОМ

Юм, як ми бачили в попередньому розділі, наводить кілька критеріїв, які вважає важливими для оцінки сили свідчення, зокрема, кількість і характер свідків та спосіб, в який вони викладають свої показання. Посилаючись на Юма, ми говорили про характер апостолів як свідків та їхню єдність. У даному розділі звернемося до інших аспектів свідчення.

Критерій 1. *Кількість свідків*

Зі списку Павла в 1Кор.1:15, а також з Євангелій та книги Дії Апостолів нам відомо, що протягом 40 днів, від Воскресіння до Вознесіння, Христос з'явився понад п'ятистам особам. Двадцятьма роками пізніше, у середині 50-х років н.е., коли Павло писав своє Послання до коринтян, понад двісті п'ятдесят з них були ще живі. І їх можна було, вочевидь, розпитати про події, котрі вони спостерігали. Отже, протягом першого етапу зростання християнської Церкви не бракувало свідків, котрі могли повідомити про свої зустрічі з Христом.

Але річ не тільки в кількості свідків, які справді бачили воскреслого Христа, а й у тому, що це були дуже різні люди, котрим Він з'являвся у найрізноманітніших ситуаціях. Наприклад, Він постав перед групою з одинадцяти осіб, що знаходилася в закритій кімнаті; жінці, яка була одна в саду; кільком рибалкам на морі; двом мандрівникам по дорозі; двом подорожнім на горі. Саме ця розмаїтість людей і характерів є аргументом проти пояснення цих зустрічей як галюцинацій.

Неадекватність концепції пояснень подій як галюцинацій

Відповідно до цієї концепції, з'явлення Христа є психологічними феноменами, подібними до галюцинацій. Прихильники цієї концепції заявляють, що учні «бачили» щось, але їхнє бачення було не об'єктивно реальним, а скоріше за все, відбувалося в їхній свідомості. Проте дані медичної психології свідчать проти подібного пояснення.

1. Галюцинації зазвичай спостерігаються в людей певного темпераменту, наділених живою уявою. Однак серед учнів Христа були люди різних професій, що вимагають різних якостей. Матвій був збирачем податків,

наполегливим і розважливим; Петро і його товариші — рибалками, сміливими і витривалими; Хома — закоренилим скептиком тощо. Цих учнів важко назвати людьми, схильними до галюцинацій.

2. Галюцинації зазвичай пов'язані з очікуваними подіями. Так, філософ Вільям Лейн Крейг говорить: «По-заяк галюцинація — це просто проекція свідомості, то вона не може містити в собі чогось такого, чого б раніше у свідомості не було»¹¹. Але, як ми вже казали вище, ніхто з учнів Христа після Його смерті на хресті не очікував побачити Його знову. Замість очікування Його Воскресіння в їхній свідомості були страх, сумнів і невизначеність. Тобто для якихось галюцинацій у них не було психологічних передумов.

3. Галюцинації зазвичай відбуваються протягом відносно тривалого часу. За цей період людина зазнає то більше галюцинацій, то менше. Але з'явлення Христа відбувалися часто впродовж сорока днів, а потім раптово припинилися. Ніхто з учнів після того ніколи більше не переживав подібного досвіду. Єдиним винятком був Павло, який повідомляє, що одного разу зустрів воскреслого Христа. Проте це був останній випадок. Такі досвіди також не подібні на звичайні галюцинації.

4. Важко уявити собі, аби п'ятсот осіб, які бачили Христа одночасно (1Кор.15:6), пережили досвід галюцинації.

5. Галюцинації не могли би привести до віри у Воскресіння. Пояснювальна сила концепції галюцинації істотно обмежена: вона стосується тільки з'явлень Христа, тоді як факт порожньої гробниці залишається нез'ясованим. Однак скільки б галюцинацій не зазнавали учні Христа, вони ніколи не змогли б проповідувати Воскресіння в Єрусалимі, якби гробниця не виявилася порожньою!

Надамо заключне слово з цієї теми Клайву С. Льюїсу: «Будь-яку теорію галюцинації розбиває той факт (а якщо це вигадка, то найбільш дивна вигадка, котра будь-коли спадала на думку людині), що учні тричі не змогли одразу ж упізнати Ісуса (Луки 24:13-31; Івана 20:15; 21:4)»¹².

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як перші християни розуміли природу з'явлень Христа між Воскресінням і Вознесінням?

2. Чи існує достатньо підстав, аби припускати, що ці явища були просто галюцинаціями?

3. За яких обставин і в присутності яких людей мали місце з'явлення Христа?

4. Ці з'явлення завжди супроводжувалися якимись словами й діями Христа. Яким був зміст цих слів та дій?

Критерій 2. Несуперечність розповідей свідків

Якщо суддівські показання кількох свідків якоїсь події збігаються практично у всіх подробицях, то будь-який суддя, вочевидь, зробить висновок про те, що свідки якимось між собою пов'язані і не виключено, що вони домовилися щоби ввести суд в оману. Натомість, якщо показання незалежних свідків зовсім не збігаються, то вони також не представляють жодної користі для суду. Від незалежних показань очікується згода за основними моментами і наявність таких розбіжностей, котрі можна було би пояснити різницею позицій, з яких спостерігалася подія тощо. Описи другорядних деталей можуть різнитися, але за наявності більш докладної інформації ці описи можна звести в одну загальну картину. Якись деталі можуть залишитися нез'ясованими, проте їх можна пояснити при одержанні додаткових свідчень. Однак усі нез'ясовані деталі не повинні стосуватися головних обставин справи.

Праця історика подібна до праці юриста. Історик не проігнорує різні описи тієї самої події тільки тому, що вони відрізняються один від одного другорядними свідченнями. Це справедливо навіть для тих випадків, коли деякі свідчення суперечать одне одному. Так, існують два описи походу Ганнібала через Альпи з метою нападу на Рим. Хоч вони відрізняються одне від одного багатьма подробицями, жоден учений не сумнівається в істинності головного змісту цього історичного епізоду, тобто в тому, що Ганнібал дійсно перейшов Альпи, щоб завдати удару Римові.

Застосувавши такі принципи аналізу до оповідей про Воскресіння, ми бачимо, що Євангелії збігаються в основних деталях. У цих оповідах є якесь ядро: Йосип з Ариматеї поклав тіло Ісуса Христа в гробницю; невелика група (або групи) жінок, послідовниць Христа, прийшли до гробниці рано-вранці першого дня тижня і виявили, що гробниця порожня. Ці люди й учні Христа згодом неодноразово зустрічали Його за різних обставин.

Що ж стосується другорядних деталей, то вони істотно різняться. Наприклад, Матвій повідомляє, що Марія Магдалина прийшла до гробниці на світанку (Матв.28:1), тоді як Іван говорить, що вона прийшла туди, «як ще було темно» (Івана 20:1). Ці повідомлення можна легко пов'язати в єдине ціле: Марія могла вийти з дому, коли було ще темно, а підійшла до гробниці, коли вже розвиднювалося.

Крім того, при реконструюванні подій важливо усвідомлювати, що в тій чи іншій формі в подіях, пов'язаних зі смертю і Воскресінням Христа, брали участь різні жінки. Група, в яку входила Марія Магдалина, «інша Марія» і Соломія, прийшла до гробниці першою. Підійшовши до гробниці, жінки побачили, що вона порожня. Марія побігла назад до міста, щоб сказати про це Петру та Іванові. За її відсутності Іван можливо, разом із Сусанною, що вийшли з палацу Хасмонеїв, прийшли до гробниці іншою дорогою. Їм довелося ввійти в місто через інші ворота, тому вони не зустріли Марію Магдалину. Ці чотири жінки входили в гробницю, де ангели сказали їм, щоб вони повернулися до міста і розповіли все учням Христа. А позаяк в Єрусалимі безліч вузьких вуличок, то вони не зустріли Петра та Івана, котрі бігли до гробниці разом з Марією Магдалиною. Іван і Петро, прибігши до гробниці, побачили поховальні покривала, які свідчили про Воскресіння Ісуса. Вони залишили гробницю. А Марія Магдалина забарилася, і тут побачила Ісуса (Івана 20:11-18). Потім вона приєдналася до інших людей, котрі перебували в єрусалимській світлиці.

Отже, ангели попросили жінок повідомити про всі події апостолам. До цього моменту про них знали тільки двоє – Іван і Петро. Іншим дев'ятьом, які, вочевидь, провели ніч у Витанії, ще доведеться про них дізнатися. У цей час група жінок, в яку входили, імовірно, «інша Марія» та Соломія, вирушила до Витанії. На своєму шляху вони також зустріли Ісуса (Матв.28:9).

Зупинимося ще на одному очевидному розходженні між різними описами подій. Ідеться про наступне: в Євангелії від Луки (24:33) сказано, що Ісус з'явився одинадцятьом, тоді як в описі Івана, котрий, мабуть, стосується тієї самої події (Івана 20:19-25), мовиться,

що Хома не був присутній при цій події, тобто насправді там було тільки десять учнів. Однак цю розбіжність не обов'язково трактувати як суперечність, адже коли Лука говорить про одинадцятьох, то він, можливо, має на увазі учнів як групу в цілому. Для розуміння даного способу трактування наведемо аналогію. Скажімо, якщо в спортивну команду входить сім чоловік і спортивний коментатор заявляє, що він вирушає інтерв'ювати «сімку», то це не обов'язково означає, що він збирається зустрічатися з усіма сімома гравцями.

Більш докладний опис історичних питань, пов'язаних із похованням і Воскресінням Христа, читач може знайти в уже згадуваній книзі Венгема.

Відомий історик Майкл Грант із Единбурзького університету пише: «Різні Євангелія по-різному описують, як з'ясувалося, що гробниця, де був похований Христос, виявилася згодом порожньою. Однак якщо ми застосуємо до цих описів критерії правдивості, які ми зазвичай застосовуємо щодо інших літературних джерел, то виявиться, що в нас досить даних, аби дійти висновку, що гробниця дійсно була порожньою»¹³.

Критерій 3. *Упередженість свідків*

Часто кажуть, що оскільки свідчення про Воскресіння Ісуса Христа виходять переважно з християнських джерел, то існує небезпека того, що ми спираємося на свідчення, які не мають сили незалежних джерел. На перший погляд, це заперечення видається обґрунтованим, але воно виглядає цілком інакше у світлі наступних аргументів. Ті, кому свідчення на користь Воскресіння Христа видалися переконливими, стали християнами. *Але вони не обов'язково вже були християнами, коли вперше почули про Воскресіння.* Найбільш наочний приклад того — Савл із Тарса. Він був не християнином, а одним з учених фарисеїв, які запекло боролися проти християн. Савл доклав чимало зусиль, щоб відправити багатьох із них у в'язницю або на катування. Він прагнув викоринити історію Воскресіння зі свідомості людей і тим самим зруйнувати самі підвалини християнства. Почувши, що християнство починає поширюватися за межами Єрусалима, Савл одержав дозвіл від первосвященника вирушити в Сирію, до Дамаска, і

заарештувати там усіх християн. Але на той час, коли він дістався до Дамаска, з ним сталося щось зовсім несподіване – він сам став християнином (Дії 9:1-9)!

Навернення Савла і його твори стали віхою в європейській і світовій історії. У наступні роки свого життя він заснував безліч церков, а його твори (що становлять більше половини тексту Нового Завіту) справили і продовжують справляти вплив на мільйони людей в усьому світі. Навернення Савла стало наріжним каменем історії, і воно вимагає серйозного аналізу. Його власне пояснення звучить так: «...нарешті з'явився і мені...» (1Кор. 15:8).

Таким чином, свідчення Павла значиме з тієї причини, що він не був віруючим, коли зустрівся з воскреслим Христом. Саме ця зустріч і стала причиною його навернення.

Однак існує ще одне питання, яке варто порушити у зв'язку з нашим обговоренням. На підставі яких даних люди, котрі не вірять у Воскресіння Христа, стверджують, що Він не воскрес? Релігійні власті, що засудили Христа і стратили Його, не могли ігнорувати повідомлень Його учнів. Іудаїсти запекло прагнули зупинити суспільний рух, який зародився внаслідок Воскресіння. В їхньому розпорядженні була вся сила влади. У разі потреби вони могли спертися навіть на римську військову машину. Але, попри це, вони не поширювали жодної іншої інформації, крім свідомо нерозумної історії (за яку їм довелося ще й неабияк заплатити), що учні Христа нібито викрали Його тіло, поки вартові спали. Тому іудеї вдалися до примітивної і грубої тактики. Вони кидали апостолів у катівні і намагалися їх залякати, загрожуючи серйозними наслідками, якщо ті продовжуватимуть проповідь Воскресіння (Дії 4:17-22). Цілковита відсутність даних, які могли би бути використані як владою, так і іншими людьми для доказу того, що Воскресіння не відбулося, дуже красномовна. Складається враження, що у влади і не було жодної інформації, яку вона могла би поширювати.

Критерій 4. *Ставлення свідків*

Якщо йти за Юмом, то в цьому параграфі слід розглянути, як християни викладали свою позицію. Чи виражали вони сумнів, чи, навпаки, діяли силовими методами? Звісно, вони не сумнівалися у своїх поглядах. Лука в книзі Дії Апостолів наводить безліч прикладів сміли-

вості учнів, котрі свідчили про Воскресіння, і часом навіть перед дуже ворожо налаштованими слухачами. Проте вони ніколи не діяли силою. Найбільш дивовижне в ранньому християнстві — це відсутність насильства, сприйнята учнями від Христа. Він навчав їх не застосовувати меча для захисту Його Самого або Його вчення (Матв.26:52). У Його Царстві немає місця безглуздім агресії¹⁴. Візьмемо, приміром, той вплив, який справило на Павла його навернення в християнську віру. До свого навернення він був затятим релігійним фанатиком, переслідував своїх братів-іудеїв за їхні християнські переконання. Після навернення Павло перестав переслідувати людей, до якої б релігії вони не належали. За свою віру у Воскресіння Христа він сам зазнав страшних переслідувань і, врешті-решт, поплатився життям.

Таким чином, ми можемо, вочевидь, зробити висновок, що критерії надійного свідчення, сформульовані Юмом, у випадку з першими учнями Христа справджуються.

БІЛЯ ГРОБНИЦІ В ДЕНЬ ПАСХИ

ЖІНКИ ЯК СВИДКИ

Усякого, кому відомі хоча б якісь деталі античних законів щодо показань свідків, дивує, що перші повідомлення про воскреслого Христа в Євангеліях були зроблені жінками. Відомо, що в іудейській культурі в I ст. н.е. жінок не вважали компетентними свідками. Отже, якби хтось у ті часи захотів придумати історію про Воскресіння і видати її людям за реальну, він ніколи не почав би в такий спосіб. Єдина ситуація, за якої можна було спокійно долучити до розповіді жінок, — це ситуація цілковитої впевненості в достовірності подій, коли не мало сенсу хвилюватися, що подумують люди, якщо в розповіді про подію фігуруватимуть свідки-жінки. Отже, саме по собі включення жінок у розповідь — явна ознака її історичної вірогідності.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДАНІ

А. Відсутність інтересу учнів до гробниці

Нам не відомо, щоб Іван і Петро намагалися обговорювати з Марією, як розуміти ситуацію з поховальними покривалами (Івана 20:1-10). Психологічно важко собі

уявити, щоб вони стали обговорювати з нею це питання, бо вона ридала, обійнята горем від думки про те, що на завжди втратила тіло Того, Хто приніс їй прощення, душевний мир, спокій та повернув честь. І якщо «Воскресіння» означало, що вона втратила доступ до Нього назавжди, то їхні розмови навряд чи її утішили б. Адже вона збиралася прийти до гробниці разом з іншими жінками, щоб завершити бальзамування тіла, і думки в неї явно були зовсім інші. Якби не звершилося Воскресіння, то вони дуже швидко перетворили б гробницю на святилище, куди можна було би приходити для молитви і поклоніння померлому духовному вчителю. Дивно те, що ніде в Новому Завіті немає згадувань про подібну практику; немає жодного зауваження, з якого б випливало, що апостоли закликали відданих Христу людей до паломництва до Його гробниці, щоб одержувати якийсь особливе благословення або навіть зцілення. Навпаки, не існує жодних свідчень якого б то не було реального інтересу до гробниці Христа на ранніх етапах розвитку християнства.

Що ж заважало природному бажанню, зокрема з боку перших християнок, зробити гробницю предметом поклоніння? Імовірно, найкраще на це запитання може відповісти Марія, бо саме вона прагнула бути біля гробниці того дня, коли знайшла її порожньою. Позаяк вона прийшла завершити бальзамування тіла, то хотіла знайти це тіло (див. Івана 20:10-18). Стоячи поруч із гробницею і ридючи, вона крізь сльози побачила когось. Марія прийняла цього чоловіка за садівника. Подумавши, що це він забрав тіло, вона попросила його: «...Пане, якщо Ти Його взяв, то скажи мені, де Ти Його поклав; я заберу Його!» Разом з іншою жінкою вона хотіла взяти тіло і поховати його з почестями в тому місці, котре стало би предметом постійного поклоніння.

Проте вона цього не зробила, оскільки сталася така приголомшлива подія, що Марія та інші люди вже не могли виявляти жодного інтересу до гробниці. Іван повідомляє, що чоловік, якого Марія прийняла за садівника, був насправді воскреслим Христом. Марія, впізнавши Його голос, зрозуміла, що одержала відповідь на своє запитання. Якщо Ісус воскрес, то який сенс доглядати за Його гробницею? Жодного! Ніхто не влаштує святилище на честь того, хто живий.

Б. Нові відносини

Але разом з тим постало інше запитання. Якщо тепер гробниця залишилася поза увагою, бо учні переконалися, що Ісус воскрес із мертвих, то якими віднині мають бути відносини між учнями та воскреслим Христом? Марія, виявивши, що Він живий, природно захотіла наблизитися до Нього. Однак Христос сказав їй щось дуже особливе, що насправді було важливим не тільки для неї, а й для всіх Його послідовників: «...Не доторкайся до Мене, бо Я ще не зійшов до Мого Отця. Іди до Моїх братів і скажи їм, що Я іду до Мого Отця і вашого Отця, до Мого Бога і вашого Бога!» (Івана 20:17).

Марія тепер знала, що це був справжній Ісус — вона чула Його голос і бачила Його. Та Він сказав їй, що вже не залишиться з нею в цьому вигляді; але тепер, по інший бік смерті, Він переконував її й усіх Своїх послідовників, що створились нові вічні відносини між Ними, Собою та Своїм Отцем, які смерть уже не може знищити.

Це був живий зв'язок із живим Христом, Котрий угамував потреби її душі і багатьох мільйонів людей у наступні часи. Одного лише знання, що Він воскрес із мертвих, було б для цього не досить.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якими мали би бути критерії надійного свідчення, згідно з Юмом? Чи вважаєте ви їх справедливими? Як ви оцінюєте силу показань безпосередніх свідків Воскресіння?

2. Чим можна пояснити відсутність протилежних свідчень з боку іудейської влади?

3. Прочитайте тексти з Нового Завіту про навернення Савла з Тарса: Дії 9:1-19; 21:37 – 22:21; 26:1-32. Чому Савл переслідував християн? Що ви думаєте з приводу того, як Павло пояснює, чому став християнином? Чи можна було б запропонувати більш переконливе пояснення?

4. Що, на вашу думку, переконало Івана й Марію в тому, що Ісус воскрес із мертвих?

5. Чому перші учні Христа не зробили гробницю Ісуса місцем паломництва або святилищем?

6. Яка природа нових відносин, що встановилися між Христом та всіма послідовниками воскреслого Христа, зокрема і Марією Магдалиною?

ПРИРОДА ВОСКРЕСЛОГО ТІЛА

Того вечора Христос з'явився основній групі учнів (Івана 20:19-23; Луки 24:36-49). Вони зібралися в Єрусалимі, у кімнаті за замкненими дверима, тому що боялися єврейської влади. Він показав їм сліди від цвяхів на руках і списа на тілі. Тепер, нарешті, Іван зрозумів, що означало Воскресіння! Тіло, що пройшло крізь поховальне полотно, пройшло і через замкнені двері. Але воно було реальним, відчутним і, більше того — живим.

Деякі читачі, імовірно, з нетерпінням чекають, коли можна буде запитати: як у наше століття науково-технічного прогресу можна вірити, що фізичне тіло могло пройти крізь поховальні одежі і замкнені двері кімнати?

Нам відомі чотири виміри простору-часу. Але Бог не обмежений цими чотирма вимірами. Можливо, самій природі властиве більше число вимірів, ніж ми завжди думали. Тут нам може допомогти аналогія. У 1880 р. математик Едвін Ебботт написав чудову книгу. Це була сатира на класову структуру¹⁵. Ебботт говорить: спробуйте уявити собі двомірний світ, під назвою Плоскозем'я, населений двомірними фігурами: прямими лініями, трикутниками, квадратами, п'ятикутниками тощо — аж до кіл. Потім він уводить в оповідання персонаж на ім'я Сфера. Сфера живе в тривимірному світі під назвою Сферозем'я. Вона намагається пояснити одній з істот Плоскозем'я, що значить бути Сферою. Сфера проходить долиною Плоскозем'я, з'являючись спочатку у вигляді крапки, яка збільшується, потім зменшується і, нарешті, зникає. Це, зрозуміло, видається неможливим для плоскоземців просто тому, що вони не можуть сприймати більше двох вимірів. Сфера заплутує їх ще більше, коли каже, що, рухаючись по долині Плоскозем'я, вона може заглядати в їхні будинки і з'являтися в них, навіть якщо двері зачинені. Сфера навіть бере одного плоскоземця в космос, аби показати йому, як виглядає його світ зовні. Однак, повернувшись додому, цей плоскоземець не може донести своє нове знання до співграждан, які не знають іншого світу, крім їхнього власного двомірного світу.

Можливо, наш світ схожий на Плоскозем'я, з тією різницею, що в нас не два, а чотири виміри? Якщо це так,

то реальність із більш складною розмірністю могла взаємодіяти з нашим світом, як Сфера – з Плоскозем'ям.

Сучасна фізика простору й аналогії, подібні до аналогії Ебботта, допомагають нам замислитися над тим, що, напевно, не можна огульно відкидати новозавітний опис властивостей воскреслого тіла Христа. Якщо існує Бог, Котрий перебуває за межами простору і часу, то не дивно, що Воскресіння Його Сина розкриває такі аспекти реальності, які також свідчать про вихід за межі (*transcend*) нашого простору й часу.

Однак знайдуться, імовірно, й такі люди, котрі почнуть заперечувати ідею, що Воскресіння тіла Христа було фізичним, позаяк у Новому Завіті мовиться про воскресіння «духовного тіла» (1Кор.15:44). Зміст цього заперечення полягає в тому, що «духовне» означає «нефізичне». Та достатньо трохи поміркувати, аби зрозуміти, що існують інші можливості. Коли говоримо про бензиновий двигун, то не маємо на увазі, що двигун зроблений з бензину. Насправді ж маємо на увазі, що двигун працює на бензині. Таким чином, термін «духовне тіло» може цілком указувати на силу, що стоїть за життям цього тіла, а не бути описом самого цього тіла.

Щоб визначити, яка з даних інтерпретацій правильна, достатньо звернутися до тексту Нового Завіту. В Євангелії від Луки (24:39) читаємо, що Христос каже Своїм учням: «Гляньте на Мої руки, на Мої ноги! Це ж Я Сам! Доторкніться до Мене – подивіться, що дух тіла й костей не має; а Я, як бачите, їх маю!» З цього висловлювання очевидно: Він говорить, що Його воскресле тіло не було «зроблене з духу». Воно складалося з плоті, і до нього можна було доторкнутися. Аби підкреслити це, Христос запитав учнів, чи є в них щонебудь попоїсти. Вони запропонували Йому рибу, і Він їв разом з ними (Луки 24:41-43). Те, що Ісус з'їв запропоновану йому рибу, поза всякими сумнівами, свідчило про те, що Його воскресле тіло було фізичною реальністю. Коли Він пішов, вони, напевно, довго не могли отямитися від здивування, уп'явшись поглядами в порожню тарілку. Якою б не була природа світу, якому Він тепер належав, цей світ, безумовно, мав фізичний вимір.

УЧНІ ІСУСА СУМНІВАЮТЬСЯ У ВОСКРЕСІННІ

З Нового Завіту довідуємося про кілька випадків, коли учні висловлювали сумніви відносно Воскресіння. Наприклад, коли апостоли вперше почули вістку від жінок, вони сприйняли це як безглуздя (Луки 24:11) і сумнівалися в правдивості їхніх слів доти, доки не побачили Ісуса самі.

Хома не був з іншими учнями в Єрусалимі того вечора, коли воскреслий Христос з'явився їм у замкненій кімнаті. І Хома просто відмовився повірити їм, коли вони сказали йому, що бачили Христа. Хома заявив: «...Поки не побачу на Його руках ран від цвяхів і не вкладу мого пальця в рани від цвяхів, і своєї руки в Його бік, — не повірю!» (Івана 20:25). Хома вирішив не піддаватися загальному настрою групи — він сам хотів переконатися в істинності їхніх спостережень. Через тиждень усі вони знову зібралися в кімнаті в Єрусалимі. Ісус з'явився їм, говорив з Хомою і запропонував йому вкласти пальці у Свої рани, а руку — у простромлений списом бік. Христос дав Хомі ті докази, котрі той вимагав (це, між іншим, засвідчує, що воскреслий Христос чув заяву Хоми). Він не став дорікати цьому учневі в тому, що той не повірив словам інших і захотів побачити Христа власними очима, однак благословив тих, хто не бачивши, повірив. Христос сказав: «...Блаженні ті, що не бачили й повірили!» (Івана 20:29).

В Євангеліях не повідомляється, доторкнувся Хома до Христа чи ні. Натомість сказано, що він вигукнув: «...Господь мій і Бог мій!» (Івана 20:28). Хома визнав воскреслого Ісуса Богом.

А ЯК БУТИ ТИМ, ХТО НЕ БАЧИВ ХРИСТА?

У цьому великому розділі, присвяченому з'явленню Христа, ми говорили про перших християн, котрі бачили Христа своїми очима. Нагадаємо також, що після 40 днів Його зустрічі з людьми припинилися (за винятком досвіду Павла дорогою до Дамаска). Отже, величезна більшість християн протягом усієї історії стали християнами, не бачачи Христа на власні очі. З цього приводу Христос сказав щось дуже важливе Хомі та іншим Своїм учням: «...Тому що ти побачив Мене, ти повірив? Блаженні ті, що не бачили й повірили!» (Івана 20:29).

Свідки описаних нами подій побачили їх і тому повірили, але значна частина людей не мала цього досвіду. Це, звісно, не означає, що Христос закликав інших людей вірити, не маючи жодних даних і доказів. По-перше, пропонований нам доказ походить від людей, котрі дійсно були свідками подій. Однак, по-друге, Христос говорить, що існують переконливі докази й дані іншого роду. І один з них — це спосіб, яким Божі слова проникають у серця й душі людей.

ПРОВІЩЕННЯ СМЕРТІ І ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТА В СТАРОМУ ЗАВІТІ

Деякі учні Ісуса виявили глибшу міру недовірливості, ніж Хома, тобто таку недовірливість, яку неможливо подолати, навіть побачивши подію своїми очима. Лука розповідає про двох послідовників Ісуса, що йшли з Єрусалима до прилеглого селища Еммаус того дня, коли відбулися описані вище події (Луки 24:3-35). Вони були пригнічені тим, що сталося в Єрусалимі. Дорогою до них приєднався незнайомец. Це був Ісус, але вони Його не впізнали. Лука пояснює, що «очі їхні були стримані» (Луки 24:16), вочевидь, із причин надприродних, але, можливо, ще з однієї причини. Вони вважали, що Ісус мав принести їм політичну свободу, але, на їхнє величезне засмучення, Він Сам був розп'ятий. На їхню думку, від визволителя, який допустив, щоб його розп'яли, немає жодної користі. Таким чином, чутки про Його Воскресіння, що поширювалися жінками, вважались порожніми.

Ісус не став одразу ж говорити їм про те, хто Він. Натомість коротко виклав їм Старий Завіт, показавши, що саме відповідно до старозавітних пророків Месія, хто б Він не був, мав бути відкинутий Своїм народом, відданий на смерть, а потім воскреснути і прославитися. Це звучало по-новому для двох мандрівників. Дотепер вони бачили в Старому Завіті лише те, що хотіли бачити. Вони засвоїли пророцтво про торжество Месії, але від їхньої уваги вислизнув той факт, що Месії треба було спочатку виконати роль Слуги-Страдника, а для цього Він мав постраждати. І лише після цього Він міг бути прославлений.

Можливо, найбільш чудове з цих пророцтв міститься в Книзі пророка Ісаї (53:2-12). Більш ніж за 500 років до

того, як Месія був відкинутий, переніс Свої страждання, а потім — смерть, усі ці події були яскраво описані в Старому Завіті: «А Він був ранений за наші гріхи, за наші провини Він мучений був, — кара на Ньому була за наш мир, Його ж ранами нас уздоровлено!» (Ісаї 53:5). Потім Ісаїя говорить, що «з краю живих Він відірваний був» і похований. А потім читаємо чудові слова: «Він через муки Своєї душі буде бачити плід, та й насититься» (Ісаї 53:11). Таким чином, згідно з Ісаєю, Месія повинен був умерти. Отже, смерть Ісуса доводила не те, що Він *не* був Месією, а навпаки, вона свідчила, що саме Ним Він був. Коли обидва мандрівники зрозуміли це, розповідь жінок про Воскресіння видалася їм правдоподібною. Вона усунула причину їхнього розпачу і сповнила новою надією.

Та ці учні, як і раніше, не розуміли, що їхній випадковий супутник — Ісус. Однак було вже непогано те, що вони зрозуміли об'єктивний факт: Старий Завіт передвіщав смерть Месії. Як же, кінець кінцем, вони впізнали Його? Вони впізнали Його тільки тоді, коли запросили Його до себе в дім і Він здійснив там певну дію, яка відкрила їм усе. І це була дія, знайома близькому колу Його перших учнів. Здійснюючи разом з ними просту трапезу, Ісус переломив для них хліб — ось тут вони Його і впізнали! Ця деталь поведінки була ознакою Його справжньої сутності. Вони бачили, як Ісус переломлював хліб раніше, наприклад, коли нагодував тисячі людей. І в тому, як Він це робив, було щось властиве тільки Йому — те, що робило Його тут же впізнаваним.

Ми усі знаємо з досвіду життя в родині і спілкування з друзями, що в кожній людині є свої особливості, які роблять її пізнаваною у будь-якій ситуації. Саме за такою особливістю учні впізнали, що це був Ісус. Вона виявилася для них вирішальним доказом. Жодний самозванець ніколи не додумався б наслідувати таку звичайну деталь поведінки.

Питання, що обговорювалися в даному розділі, безумовно, заслуговують того часу й уваги, які ми їм приділили. Останнє слово з приводу Воскресіння і його доказу надамо професорові Норману Андерсону: «Таким чином, порожня гробниця є справжньою скелею, яка розбиває всі раціоналістичні теорії Воскресіння»¹⁶.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які свідчення на користь того, що воскресле тіло Христа було фізичним, ми одержали від перших християн?
2. Чим відрізнялося тіло Христа до Воскресіння від Його тіла після Воскресіння?
3. Як аналогія з Плоскозем'ям може допомогти нам зрозуміти властивості воскреслого тіла Христа?
4. Що говорить нам відносно ставлення Ісуса до сумніву історія про Хому? Що, на вашу думку, врешті-решт, переконало Хому?
5. Чи обов'язково потрібен зоровий досвід, щоб повірити? Чи можуть вірити фізично сліпі люди?
6. Чим були засмучені учні Христа, які прямували до Еммауса? Які факти зі Старого Завіту змінили їхнє ставлення до подій, котрі відбулися? Що насправді сприяло впізнанню Ісуса?
7. Які докази Воскресіння, представлені в даному розділі, видаються вам найбільш переконливими і чому?

ПРИМІТКИ

- ¹ Edwards W. On the Physical Death of Jesus Christ // Journal of the American Medical Association. 1986, 255:11, March 21, P. 1463.
- ² Ми виходимо з припущення, що у світлі даних, наведених у розділі 17, Євангелія не є більш пізніми компіляціями.
- ³ Причини цього мовчання цілком зрозумілі. По-перше, учні Христа боялися іудейської влади; це засвідчує, що після події, яка відбулася, вони зустрічалися таємно (Івана 20:19, 26). По-друге, Ісус зустрічався з ними за різних обставин після Воскресіння і просив їх не говорити людям про Своє Воскресіння до Дня П'ятидесятниці (Дії 1:4-5).
- ⁴ Stauber E. Jesus – Gestalt und Geschichte. Bern, 1957. S. 163ff.
- ⁵ Wenham J. Easter Enigma. Exeter UK: Paternoster Press, 1984. P. 34.
- ⁶ Жодних інших свідчень про Якова немає, але в списку апостолів (див. напр., Матв. 10:3 і наступ.; Марка 3:13 і наступ.) згадуються два чоловіки з тим самим ім'ям: Яків, син Заведєя, та Яків, син Алфея. Алфей і Клеопа могли бути варіантами одного і того ж арамейського імені, яке зазвичай транслітерується як *Chalpai*. Подібна транслітерація пояснюється тим, що перша літера цього імені арамейською мовою означає гутуральний звук, який може транслітеруватися як „k”, тим самим даючи ім'я (див.: Wenham J. Op. cit. P. 37), або як “h”. Останній звук у грецькій мові передається знаком, який вимовляється тяжким придиханням, що зазвичай опускалося і при вимові, і на письмі, тим самим даючи *Alphaios* або в латинській транскрипції *Alphaeus*. Цікаво, що християнський історик Євсевій Кесарійський у своєму творі «Церковна історія», написаному на початку IV ст., згадує якогось Клеопу, брата Йосипа (тобто Йосипа, чоловіка Марії, матері Ісуса).
- ⁷ Чимало спеціалістів вважає, що молодим чоловіком, який був у саду під час арешту Ісуса, і мав можливість уникнути зустрічі зі стражниками, цілком міг бути сам Марк (Марка 14:51-52).

- ⁸ Цікаво зазначити: хоч Ісус сказав Своїм учням, що помре і воскресне (див., напр., Матв.16: 21), чомусь це Його висловлювання їм не запам'яталось. І це психологічно можна зрозуміти: вони просто не очікували, що Він помре (див. Луки 24. Нижче ми будемо говорити про цей текст докладніше). Однак на Його передвіщення звернула увагу іудейська влада. Саме тому вона і поставила охорону біля Його гробниці (Матв.27:62-65).
- ⁹ *Wenham J.* Op. cit. P. 69.
- ¹⁰ Наведемо повний список віршів, у яких повідомляється про з'явлення Христа: Матв.28:1-10, 16-20; Марка 16: 9 і наступ.; Луки 24:13-31, 34, 36-39; Івана 20:11-18, 19-23, 24-29; 21:1-23; Дії 1:1-3, 6-11; 9:1-9; 22:3-11; 26:12-18; 1 Кор.15:5-9.
- ¹¹ *Craig W. L.* Reasonable Faith. Wheaton, Illinois: Crossway, 1994. P. 288.
- ¹² *Льюїс К. С.* Чудо. С. 148 (Переклад цитати Т. Б.Барчунової).
- ¹³ *Grant M.* Jesus: An Historian's Review of the Gospels. N. Y.: Charles Scribner's Sons, 1977. P. 176.
- ¹⁴ «Відповів Ісус: Царство Мое не від цього світу; якби Мое царство було від цього світу, Мої прибічники подбали б, щоб Мене не видали юдеям...» (Івана 18: 36).
- ¹⁵ *Abbott E.* Flatland. Oxford: Basil Blackwell, 1880.
- ¹⁶ *Anderson N.* The Evidence for the Resurrection. Leicester: Inter Varsity Press, 1990. P. 11.

Частина третя

Досвід

Розділ 11

Проблема морального зла

Розділ 12

Проблема болю і страждання

Проблема морального зла

I. ВСТУП

У прикінцевих розділах цієї книги звернемо увагу на проблему страждання. Страждання виникає з двох різних, з логічного погляду, джерел, хоч на практиці обидва ці джерела взаємозалежні.

Одні страждання спричинюються природними катастрофами і захворюваннями, за які людство не відповідає або відповідає лише почасти, хоч опосередковано воно могло якісь із них спровокувати. Про біль і страждання подібного роду та проблеми, які вони викликають, поговоримо в останньому розділі.

Проте є страждання, за які людство несе пряму відповідальність. І вони величезні, оскільки пов'язані з несправедливістю в політиці і бізнесі, з корупцією, експлуатацією, агресією, жорстокістю, убивствами, насильством, знущанням над дітьми, зрадництвом, придушенням свободи, геноцидом. Буває, що люди зазнають і менш помітних страждань, викликаних дрібними підлістю й обманом. Однак саме такі, на перший погляд, незначні образи, завдані нам близькими людьми, є найбільш поширеним джерелом зла у світі. Ми називаємо проблему, викликану подібного роду стражданнями, «проблемою морального зла», на відміну від страждання, спричиненого природними катаклізмами.

СТУПІНЬ МОРАЛЬНОГО ЗЛА

Щоб оцінити рівень морального зла у світі, не має жодної потреби заглиблюватися в історію. Достатньо подумати про те, скільки людей стали жертвами таких подій минулого століття. Це мільйони убитих солдатів і мирних жителів, котрі постраждали від воєнних дій, сотні тисяч людей загинули від голоду, були знищені в газових камерах і концентраційних таборах. Сюди відносяться ні в чому не винні люди, котрі були знищені в Камбоджі, В'єтнамі, Руанді та Югославії. Це також жертви релігійних конфліктів і переслідувань на етнічному ґрунті.

Проблема морального зла і є предметом даного розділу. У ньому порушуються два фундаментальних питання.

1. Якщо існує Всемогутній, Всеблагий і Всюдисущий Бог, Котрий турбується про справедливість, то як Він може допустити зло? Чому Він не втручається і не перешкоджає тим, хто чинить злочини? І чому Він від початку допустив існування подібного зла?

Друге питання ще більш фундаментальне і ставить під сумнів саме існування Бога.

2. Як можна споглядати все це величезне зло у світі і продовжувати вірити в існування Всемогутнього, Всюдисущого і Всеблагого Бога, Котрого вважають Творцем світу і, зрештою, відповідальним за цей світ?

Існує **два різних підходи до цих питань**, які можна обговорювати на двох різних рівнях. Наведемо приклади цих підходів.

У романі Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» Іван говорить своєму братові Олексію: «Скажи мені прямо, я закликаю тебе — відповідай: уяви, що це ти зводиш будівлю долі людської з метою у фіналі ошчасливити людей, дати їм, нарешті, мир і спокій, але для цього необхідно і неминуче треба було б замучити лише одне крихітне створіннячко, ось те саме дитинча, яке било себе кулачком у груди, і на невідомщених сльозинках дитини заснувати цю будівлю; чи погодився б ти бути архітектором на цих умовах, скажи і не обманой!»¹.

Зрештою, Іван визнає, що не заперечує Бога. Але з огляду на те, що у світі так багато зла, що навіть маленькі діти страждають від жорстокості, він не може змусити себе повірити в можливість загальної гармонії, яка обіцяна в Біблії. Він не бажає бути причетним до світової гармонії на тих умовах, які, на його думку, передбачаються в Біблії:

«Я не хочу гармонії, через любов до людства не хочу. Я хочу залишатися краще зі стражданнями невідомщеними. Краще вже я залишуся при невідомщеному стражданні моєму і невгамованому обуренні моєму, *хоча б я був і неправий*. Та й занадто дорого оцінили гармонію, не по кишені нашій зовсім стільки платити за вхід. А тому свій квиток на вхід поспішаю повернути назад. І якщо тільки я чесна людина, то зобов'язаний повернути його якомога

заздалегідь. Це і роблю. Не Бога я не приймаю, Олексію, я тільки квиток Йому вельми шанобливо повертаю»².

Так може говорити лише той, у душі якого проблема морального зла збуджує найсильніше почуття обурення. На відміну від Івана Карамазова, філософ Девід Юм розглядає проблему, пов'язану з моральним злом, у формальних, об'єктивних, раціональних термінах. У своїх знаменитих «Діалогах про природну роль релігії» Юм вкладає формулювання цієї проблеми в уста Філона, одного з учасників діалогу: «Старі питання Епікура ще залишаються без відповіді. Можливо, Божество хоче, але не може запобігти злу? Виходить, воно не всемогутнє. Якщо ж воно може це зробити, але не хоче, виходить, воно недоброзичливе. Якщо ж воно і хоче, і може, то звідки ж береться зло?»³

НА ПІДСТУПАХ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ЗЛА

Розв'язати проблему морального зла нелегко з тієї простої причини, що міркування людей з приводу цієї проблеми залежать від їхніх зіткнень зі злом та від страждань, до яких ці зіткнення призводять.

Якщо, наприклад, як жертва морального зла, ви знаєте фізичних і духовних страждань або вас гнітить почуття страшної несправедливості, то суто інтелектуальне вирішення проблеми навряд чи вас улаштує. Ви будете болісно шукати такі рішення, які полегшать ваш біль, пом'якшать моральне обурення, додадуть мужності і сили для подальшої діяльності.

Більш того, коли люди випробовують на собі вплив зла, вони часто звертаються до Бога і просять Його, щоб Він втрутився й полегшив їхню долю. Не відчувши Божого втручання, вони зазвичай перестають вірити в Нього і починають вірити в істинність атеїзму. Таким чином створюється враження, що за допомогою атеїзму можна уникнути проблеми.

Однак і сам атеїзм, як відомо, породжує глибокі моральні й інтелектуальні проблеми, що вимагають серйозних відповідей. Хоч атеїзм, на перший погляд, ніби вирішує обговорювані проблеми, та при ближчому розгляді виявляється, що в ньому міститься в тисячу разів більш істотна проблема.

Спочатку розглянемо філософське формулювання цієї проблеми в її крайній формі. Це формулювання гласить: зло, яке панує у світі, є нездоланим бар'єром для віри в Бога, принаймні, для такої віри, яка закладена в моно-теїстичних релігіях.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які основні джерела страждань людства?
2. У чому відмінність між природними катастрофами як джерелами страждань (іноді їх називають «природним злом») та моральним злом?
3. Існування морального зла порушує два питання, пов'язані з Богом. Одне з цих питань є більш фундаментальним за інше. Що це за питання?
4. Як би ви охарактеризували реакцію на моральне зло, вкладену в уста Івана Карамазова, героя роману Достоевського «Брати Карамазови»? Чим реакція Філона у творі Юма відрізняється від реакції Івана Карамазова?
5. Яке ваше ставлення до проблеми морального зла? Чи вважаєте ви, що існує якась надія на подолання світового зла або спосіб його подолання?
6. У чому практична складність будь-якої спроби задовільного вирішення проблеми морального зла?

II. ФІЛОСОФСЬКЕ ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ЗЛА

Проблема морального зла виникає з огляду на явну суперечність між наступними чотирма висловлюваннями:

- а) Бог існує;
- б) Бог Всемогутній;
- в) Бог Всеблагий;
- г) зло існує.

Виражена в більш формальних філософських термінах, проблема морального зла як доказ того, що Бога не існує, зазвичай представляється у вигляді іншої дедуктивної схеми:

1. Якщо існує Бог, то Він має бути Всемогутнім і Всеблагим.
2. Всеблага істота ніколи не допустить морально порочної ситуації, якщо вона може їй запобігти.
3. Всемогутня істота може запобігти всім морально порочним ситуаціям.

4. Існує, принаймні, одна морально порочна ситуація.
5. Отже, Бога не існує.

Є кілька варіантів викладу цього доказу⁴. Ми навели тут найпоширеніший.

Таким чином, доказ, заснований на проблемі морального зла, підноситься як правильний дедуктивний умовивід, тобто такий, в якому всі посилки (1 – 4) правдиві і гарантують істинність висновку, тому якщо ви заперечуєте висновок, то суперечите самому собі. Безперечно, дедуктивний висновок правильний, тільки якщо правильні посилки. Тому необхідно дуже уважно проаналізувати їхню правильність. Посилка 4 є правильною⁵. Посилка 1 також правильна, принаймні, з погляду монотеїстичних релігій (іудаїзму, християнства й ісламу). У цьому контексті посилка 3 дуже ймовірна. Тому розглянемо посилку 2. Чи є вона настільки безперечною, як стверджує чимало атеїстів? Чи могли бути в Бога достатні моральні підстави, щоб допустити зло в цьому світі? Чи це цілком неможливо? Атеїсти переконують, що існування морального зла логічно робить неможливою віру в Бога, тому атеїзм – єдиний вибір для людей, котрі мислять логічно.

Однак, перш ніж погоджуватися з цією тезою, ми повинні її проаналізувати.

ІІІ. ПРИХОВАНІ ПОМИЛКИ В АТЕЇСТИЧНИХ ПІДХОДАХ ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ЗЛА

В атеїстичних підходах до проблеми морального зла існує ряд помилок. Їх легко не помітити під мантиєю особливої форми викладу атеїстичної аргументації.

1. У деяких варіантах атеїзму категорії добра і зла розмиваються.

Деякі атеїсти стверджують, що добро і зло не існують. У їхніх міркуваннях є певна логіка. Адже якщо не існує Бога, то дуже важко зрозуміти, що означає моральне зло (чи добро). Якщо не існує наділеного особистістю Творця, відповідального за Всесвіт, якщо Всесвіт і людське життя – це просто кінцевий продукт безцільного природного процесу, не одухотвореного розумом і позбавленого особистісного начала, то що, врешті-решт, можемо вважати моральним злом? Позбавлені свідомості

сили і процеси не здатні нести моральну відповідальність за результати своїх дій. Таким чином, добро і зло перестають бути осмисленими категоріями.

Формування проблеми зла, яке зазвичай починається з нарікання відносно морального зла і закінчується висновком про те, що Бога не існує, фактично безглузде, бо воно ґрунтується на вихолощеному розумінні зла. Інакше кажучи, обурення з приводу морального зла передбачає, що існує якесь реальне мірило добра і ми міркуємо про щось як про моральне зло відповідно до мірила добра, кажучи, що так не повинно бути. Але якщо все існуюче — це несвідомі частки, то де підстава для реальності норми добра? Якщо не існує морального зла чи добра або якоїсь моральної норми, то обурення з приводу зла абсурдне, і так звана проблема морального зла розчиняється в потоці байдужої до всього матерії.

Сучасний біолог Річард Докінз розвиває концепцію, яка може бути наочним прикладом доведення атеїстичної аргументації до її логічного завершення. В одній зі своїх книг він пише: «У Всесвіті, сповненому сліпих фізичних сил і керованому механізмом генетичної реплікації, одні люди страждають, інші ж, навпаки, радіють життю. І в цьому складному процесі ви не знайдете жодної закономірності чи підстав для неї, жодної справедливості. Всесвіт, який ми спостерігаємо, має властивості, які засвідчують, що механізми, які керують ним, не несуть у собі жодної мети. Вони ані добрі, ані злі. Вони сліпі, нещадні, байдужі. ДНК нічого не знає і ні про кого не піклується. Вона просто існує. І ми танцюємо під її дудку»⁶.

«ДНК просто існує», — заявляє Докінз, але висновки, що випливають з його висловлювання, більшістю людей сприймуться як неприйнятні. Невже люди, котрі здійснили терористичний акт 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку і Вашингтоні, або школяр, який застрелив кількох людей в Ерфурті у квітні 2002, просто «танцювали під дудку ДНК»? Невже геноцид у Камбоджі чи Руанді — це просто результат дії вродженої генетичної програми, котра керувала людьми, котрі її здійснювали? Невже все відбувається внаслідок дії сліпих механізмів? Якщо людина одержує задоволення від розчленовування тіл убитих нею дітей, то невже вона просто підкоряється

біологічним закономірностям? Якщо це так, то будь-хто з нас не може не бути морально порочною людиною і ми повинні безперечно погодитися з цією ситуацією.

2. Деякі атеїстичні системи ґрунтуються на існуванні моральних норм, але в них передбачається, що вони задані людиною.

У концепції Докінза представлений крайній погляд на мораль. На відміну від Докінза більшість атеїстів вважає, що існують і повинні існувати моральні норми, і самі прихильники цієї позиції прагнуть жити відповідно до цих норм⁷. Проте вони стверджують: немає необхідності вважати, що ці норми сходять до авторитету Бога як Джерела і Вищого Захисника. Моральні норми, кажуть вони, походять від людини. Вони виникли як необхідний побічний продукт соціального розвитку й еволюції людства. Люди вирішили, що, з огляду на різні причини, жити в соціальних групах легше, ніж поодиночі чи окремою родиною. Це неминуче привело до того, що кожна соціальна група повинна була дійти згоди, яку поведінку вважати прийнятною. Таким чином, кожна соціальна група придумала власні правила моральної поведінки. Ці правила не є абсолютними, незмінними законами, встановленими Богом. З еволюцією суспільств їхні моральні правила також еволюціонували. Іноді їх зміни здійснювалися вольовим рішенням державних діячів, іноді на підставі загальної згоди народу. Є надія, що, кінець кінцем, добра воля і соціальні інстинкти суспільства в цілому приведуть до того, що моральне зло буде зовсім викорінене. Моральна еволюція без усякого божественного втручання, керівництва чи допомоги приведе до загального раю й гармонії.

НЕАДЕКВАТНІСТЬ АТЕЇСТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО МОРАЛІ

Зрозуміло, не можна применшувати моральний прогрес, досягнутий у ході історії, або значимість того факту, що мільйони людей живуть у стабільних суспільствах, які підкоряються диктатурі закону. Але давайте, відповідно до цієї логіки, зробимо наступний крок у міркуваннях. Припустімо, що моральний прогрес дає змогу вважати, що, незважаючи на величезне моральне зло, котре панує в цьому світі, моральна еволюція без усякого божественного втручання або авторитету рано чи пізно при-

веде до загальної гармонії. Навіть якщо це так, то ця атеїстична теорія моральної еволюції залишається цілком неадекватною. У ході моральної еволюції, котру постулює дана теорія, мільйони людських істот протягом багатьох століть постраждали від несправедливості і померли, не знайшовши заспокоєння. Мільйони з тих, хто живе сьогодні, також страждають від несправедливості і помруть, перш ніж буде досягнута світова гармонія. Що говорять про цих страждальців атеїстичні теоретики моральної еволюції? Вони знизують плечима, пояснюючи: «Їм не пощастило! Ті, кому не щастить, стають покидьками еволюції. Насправді їм не треба було і сподіватися на справедливе до себе ставлення. А тепер, звісно, у них немає жодних шансів домогтися справедливості, тому що Бога немає, а смерть кладе усьому край».

Саме в цьому полягала проблема Івана Карамазова. Думка про те, що будівля загальної гармонії повинна ґрунтуватися на невідомщеній сльозі одного невинного немовляти, змушувала його кипіти від обурення.

Іудаїзм, християнство та іслам стверджують протилежне: Бог — авторитет, Який стоїть за законом і стежить за його виконанням. Врешті-решт, прийде Судний День, коли буде відновлено справедливість і дано відплату за всю несправедливість, допущену в цьому світі від самого початку його існування (Дії 17:30,31; Об'явл.20:11-15).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якби вам треба було викласти проблему морального зла у формальних логічних термінах, то як би ви її сформулювали?

2. Чи вважаєте ви цілком неможливим, що в Бога могли бути достатні моральні підстави, аби допустити зло в цьому світі? Якщо «так», то чому?

3. Відповідно до однієї з атеїстичних концепцій, людські істоти — це ніщо інше, як продукти позбавлених свідомості матерії і сил, що приводять її в рух. Якими є наслідки цієї концепції для розуміння категорій добра і зла? Чи згодні ви з цією думкою?

4. Відповідно до іншої атеїстичної концепції, моральні норми і закони були встановлені не Богом, а в ході розвитку людства. Результатом цього розвитку буде встановлення загальної гармонії. У чому неадекватність такої концепції?

5. Що сказав би з приводу концепції, згаданої в попередньому питанні, Іван Карамазов?

6. Які питання виникають у вас у зв'язку з думкою про Судний День? Чи вважаєте ви, що він а) неможливий? б) морально неприйнятний? в) що його треба очікувати і вітати? г) боятися?

IV. СВОБОДА ВОЛІ: ЦІНА І СЛАВА ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Висновки, зроблені наприкінці попереднього розділу, наштовхують на такі запитання: якщо Бог є авторитетом, Який стоїть за моральним законом, і Він нас створив, то як так вийшло, що ми, Його створіння, здатні на моральне зло? Звідки взялася наша здатність чинити зло? Від Творця?

Відповідь гласить: «Так, від Творця!» Адже коли Бог створив людство, то Він наділив нас, єдиних з усіх земних істот, достоїнством і свободою волі, правом вільно вибирати між добром і злом. Він не давав людству дозволу обирати зло, а рішуче і суворо заборонив його обирати. Разом з тим Він зробив так: якщо ми вирішуємо обрати зло, то можемо це зробити (див. Бут.2 і 3 розд.).

Так виникає наступне запитання. Невже Бог не передбачив, що людина буде неправильно використовувати свою здатність робити вибір, обере зло і тим самим створить у світі цілий потік зла, який постійно розширюється і поглиблюється?

Відповідь така: «Так, звісно, Він мав це передбачати».

Тоді чому Він створив людство, яке володіє свободою волі і здатністю вільного вибору, заздалегідь знаючи, які нещастя це за собою потягне?

Стисла відповідь на це запитання (більш докладно про це ми будемо говорити нижче) гласить: «Тому що це був єдиний спосіб, за допомогою якого Він міг зробити людські істоти такими славними і величними, якими Він їх задумав».

Івану Карамазову ця відповідь не сподобалася б, проте він не міг запропонувати свого вирішення проблеми морального зла. Отже, ми почнемо з розгляду того дійсного факту, що ми, людські істоти, маємо свободу волі і право вільного вибору.

1. ДІЙСНИЙ ФАКТ СВОБОДИ ВОЛІ

Кожний з нас з власного досвіду знає, що ми, дійсно, маємо свободу волі і право вільного вибору, принаймні,

певною мірою. Ми, звичайно, не можемо зістрибнути із Землі або жити без їжі. Але ми можемо вирішити (за наявності вибору), харчуватися нам картоплею чи м'ясом, одягати червоне плаття чи біле, бути стосовно когось добрим чи злим, сказати правду чи обманути, використовувати ніж як знаряддя праці чи як знаряддя убивства.

Прихильники крайньої форми детермінізму повністю заперечували свободу вибору; деякі з них заперечують її і сьогодні. Вони доводять, що на фізичному рівні життя Всесвіту підкоряється дії причинно-наслідкових зв'язків. А позаяк головний мозок людини є частиною фізичного Всесвіту, то він має діяти в рамках цієї жорсткої системи причинно-наслідкових зв'язків. Отже, наш вільний вибір — це ілюзія. Наше рішення щось робити або чогось не робити — це просто результат дії якоїсь попередньої цього рішення причини, остання неминуча ланка в довгому безупинному ланцюзі причинно-наслідкових зв'язків. Таким чином, роблячи вибір, людина насправді не є вільною, і тому ми не несемо *моральної* відповідальності за свої рішення.

Однак насправді ніхто не вірить у цю форму детермінізму. Про це свідчить наша реакція на моральне зло. Якщо якийсь шахрай, котрий побудував фінансову піраміду, ошукав мільйони людей, то ми не виправдовуємо його, кажучи: «Він просто не міг устояти перед спокусю. Фізичні параметри його головного мозку такі, що він не міг піти проти строго визначеного ланцюга причинно-наслідкових зв'язків, який призвів його до цього вчинку. Було б ірраціональним звинувачувати його в цьому діянні». Ми вважаємо, що він сам пішов на цей учинок і тому має бути покараний⁸.

Філософський підхід до проблеми свободи волі

Починаючи з Девіда Юма, філософи, прагнучи змінити підхід до цих питань, увели розрізнення двох видів свободи:

1. Свобода спонтанної поведінки. Зміст цього поняття в тому, що ми вільні керуватися власними мотивами, вільні робити, що хочемо. При цьому жодний уряд, організація або якась інша сила не можуть змусити нас робити те, чого ми не хочемо, чи перешкодити нам зробити те, що ми хочемо.

Усі погоджуються з тим, що за наявності здоров'я, відповідних здібностей, грошей і необхідних передумов, а також за відсутності зовнішнього тиску чи якихось обмежень, ми повинні мати свободу спонтанної поведінки.

2. Свобода поводитися безвідносно колишніх способів поведінки (безвідносна свобода) (*liberty of indifference*). Тут мається на увазі свобода чинити інакше, ніж ми робили раніше. Або, коли в нас є вибір між двома можливими діями, безвідносна свобода означає, що вибір цілком відкритий: я можу обрати будь-який спосіб дії. А обравши один спосіб дії, я можу, озирнувшись назад, бути впевненим, що я міг би вільно вибрати інший спосіб.

Припустімо, наприклад, що Борис повинен нарешті вирішити, з ким йому одружитися — з Іриною чи Наталею. Він має свободу спонтанної поведінки: ніхто не може змусити його віддати перевагу одній жінці, а не іншій. Однак він вважає, що має і безвідносну свободу, тобто може спокійно женитися на одній з них.

Проте чимало філософів стверджує, що Борис не має такої свободи. Вони кажуть, що саме глибинні процеси, котрі визначають його фізичну і психічну організацію, навіть якщо він їх не усвідомлює, обмежують і детермінують його вибір. Він вільний женитися на тій жінці, яку вибере, але його вибір насправді детермінований глибинними фізичними і психічними процесами.

Так міркує чимало філософів. І недоцільно заперечувати той факт, що наші смаки в їжі, образотворчому мистецтві, музиці, вибір чоловіка або дружини не випадкові. Вочевидь, вони визначаються глибинними особливостями нашої фізичної чи психологічної організації. Однак, розглядаючи це питання, необхідно взяти до уваги дві обставини.

1. Як було сказано в розділі 1 (параграфи В і Г даної книги), моральні норми не є питанням індивідуального чи колективного інстинктивного вибору, суб'єктивного смаку чи соціального зумовлювання. Вони об'єктивні. Моральне добро або зло канібалізму — це не просто питання смаку чи внутрішньої схильності.

2. У кожного з нас є свої примхи й дивацтва, і кожний з нас переживав у своєму житті різні перипетії. Усі ці примхи і перипетії можуть штовхати нас на порушен-

ня морального або цивільного закону. Однак ми, як людські істоти, все-таки вільні робити вибір на користь контролю над своїми бажаннями і примхами, вибір на користь дотримання соціальних норм. Отже, ми морально відповідальні за це.

Друге з наведених вище міркувань, викладене в такій різкій формі, може видатися занадто жорстким. І далі нам доведеться його дещо видозмінити. Однак воно містить істотний момент смислу, який вкладається в поняття зрілої людської істоти (на відміну, скажімо, від дитини або людини зі серйозними психічними відхиленнями). Цей істотний момент полягає в тому, що ми вільні у своєму виборі, проте саме тому морально відповідальні за свої дії. Зазвичай ми вважаємо, що саме це і може показати відвідування будь-якого суду.

Припустімо, що я людина з низьким порогом чутливості і тому легко роздратовуюсь. Приступи гніву і роздратування ставалися зі мною неодноразово, і щоразу я давав собі слово змінити свій характер. Однак усе дарма. Якщо я знову втрачу самовладання й у приступі гніву завдам важкого удару своєму сусідові, то суд не візьме до уваги те, що в мене немає безвідносної свободи і тому — жодного вибору. Суд не може виходити з того, що я не міг учинити інакше, і виправдати мене. Навпаки, суд буде виходити з посилки, що я міг повестися інакше; він вважатиме мене винним і винесе мені відповідний вирок. А якщо хтось нападе на мене, то я розумітиму, що нападник також зробив вибір і морально відповідає за свої вчинки. В такому разі я очікуватиму, що суд визнає його винним. Те саме відбувається й у сімейному житті. Дружина, яку зраджує чоловік, не вважає, що в нього немає вільного вибору, що він не може поводитися інакше і тому невинний.

Таким чином, коли йдеться про моральність, людські істоти зазвичай мають і свободу спонтанної поведінки, і безвідносну свободу.

ДОДАТКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ

Звичайно, ми повинні враховувати той факт, що існують різні ступені обмеженої дієздатності. Це стосується наступних випадків.

1. Серйозні психічні відхилення. Якщо людина з такими відхиленнями вчиняє злочин, то суд зобов'язаний розібратися, чи пере-

бувала вона в осудному стані чи ні. Якщо вона перебувала в неосудному стані, то суд не виносить вироку, а направляє її на лікування. Бо завжди є надія, що лікування сприятиме відновленню психічного здоров'я пацієнта і після лікування він, можливо, буде здатен нести моральну відповідальність за свої вчинки.

2. Злочин, здійснений під дією наркотиків. Відомо, що наркомани часто йдуть на злочини, щоб добути нову дозу наркотиків. Вони не можуть жити без них, навіть якби захотіли. Хоч більшість людей усе-таки усвідомлює, що їхні злочини – це порушення моральної норми, вони намагаються виправдовувати себе тим, що пішли на ці злочини, бо в них немає виходу. Ті, що сприймають наркозалежність як серйозну соціальну проблему, ніколи не скажуть, що вчинені наркоманами злочини не мають значення. Люди, які справді співпереживають їм, здійснюють якісь заходи, щоб допомогти наркоманам вернутися до такого стану, коли вони зможуть відповідати за свої вчинки і мати можливість робити вибір.

3. Сила поганих звичок. Набуття звичок – це винятково важливий елемент організації людини як соціальної істоти. Навчаючись зав'язувати шнурки, ходити, говорити, плавати, керувати машиною тощо, ми домагаємося певного автоматизму. Завдяки автоматизму у виконанні рутинних дій ми можемо зосередитися на інших діях, які потребують особливої уваги й особливого напруження головного мозку. Добрі моральні звички збільшують імовірність правильного морального вибору, а погані – заважають, а часом і знищують свободу вибору й морально відповідальну поведінку. Хто ж у такому разі винуватий в ослабленні сили свободи вибору?

4. Наша загальна гріховність. Відповідно до Біблії, ми належимо до занепалого роду, ушкодженого гріхом, причому властива нам моральна порочність передається з покоління в покоління, постійно зменшуючи нашу моральну свободу. Як було показано в розділі 5 даної книги, у Біблії цей досвід характеризується як загальнолюдський. І там сказано, що Бог має в розпорядженні програму й особливу силу, що міститься в Його Дусі, призначену для досягнення свободи від моральної слабкості. Це не означає, звісно, що Біблія обіцяє негайне звільнення від моральної слабкості. Однак у ній показано можливість певного процесу звільнення.

Слід наголосити, що жоден з перелічених вище випадків не перекреслює того факту, що людські істоти, якими їх від початку створив Бог, мають свободу волі і можуть здійснювати вільний вибір. У житті кожної людини ці якості здатні піддатися перекрученням, проте подібне перекручення нікого не звільняє від моральної відповідальності. Наведемо приклад.

Людина, яку звинувачують у перевищенні швидкості, постала перед судом. Суддя нагадує їй, що поліція, яка зупинила її, запропонувала їй вийти з машини і пройти прямо білою смугою по сере-

дині дороги. Але людина не змогла цього зробити: вона побрела по непевній траєкторії, погойдуючись із боку в бік.

У відповідь на це водій машини заперечує: «Але я просто не міг іти прямо. Я сподіваюся, що ви не збираєтеся карати мене за те, що я не міг зробити».

«Саме це я і збираюся зробити, – каже суддя. – Ви самі винуваті, що не змогли пройти по прямій смузі. Ви були в нетверезому стані. Вам не треба було пити так багато алкоголю, але якщо вже й випили, то не треба було сідати за кермо. Ви проігнорували це правило безпеки і збили велосипедиста, який помер унаслідок важкої травми. Тому ви повинні понести за це відповідальність».

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які дані підтверджують тезу про те, що людські істоти мають свободу волі і вільний вибір? Чи згодні ви з цією тезою?

2. Опишіть позицію прихильників крайнього детермінізму. Які аргументи вони використовують для доказу своєї позиції?

3. Які практичні дані ви можете навести на підтримку тези про те, що ніхто насправді не дотримується крайнього детермінізму?

4. У чому полягає зміст таких понять: а) свобода спонтанної поведінки; б) безвідносна свобода? Яка відмінність між цими поняттями? Проілюструйте ваші міркування практичними прикладами.

5. У чому відмінність між смаками і культурними умовностями, з одного боку, та моральними нормами – з іншого? Як ця відмінність впливає на наші моральні рішення?

6. У чому суть поняття «обмежена дієздатність»? Як слід ставитися до людей з обмеженою дієздатністю?

7. Чи вважаєте ви, що слабка сила волі й обмежена свобода вибороз необхідністю звільняють людину від моральної відповідальності?

2. СВОБОДА ВОЛІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Дотепер ми наводили аргументи проти різних форм детермінізму. Ми говорили про те, що людські істоти мають свободу волі і здатні на вільний вибір, вони мають як свободу спонтанної поведінки, так і безвідносну свободу. Але це знову приводить нас до обговорення питання, порушеного раніше: якщо ми є створіннями Всемогутнього, Всевідаючого і Всеблагого Творця, то як сталося, що Він наділив нас свободою волі, заздалегідь знаючи, до яких нещастя і страждань може призвести наша свобода?

Відповідь полягає в тому, що Бог не хотів, щоб люди були подібні до роботів чи розумних тварин. Він ство-

рив людей моральними істотами. І не існує іншого способу створити моральні істоти, крім того, як наділити їх свободою волі.

Необхідною якістю моральної істоти є, насамперед, моральна самосвідомість. Можна, наприклад, навчити собаку не тягти м'ясо зі столу. Але вам ніколи не вдасться переконати собаку в тому, що красти аморально. У собаки немає й ніколи не буде морального почуття.

Якщо хтось хоче поводитися морально, то повинен не лише розуміти відмінність між добром і злом, а мати також свободу волі, щоби бути здатним вибирати між добром і злом, приймаючи рішення, як поводитися за тієї чи іншої ситуації.

Відмінність між комп'ютером і людською істотою

Існує величезна безліч відмінностей між комп'ютером і людиною. Так, у комп'ютер можна закласти значний обсяг даних, які в міру необхідності можна з нього вилучити. Але комп'ютер не здатний зрозуміти ці дані, як наочно показав Джон Серль за допомогою свого відомого уявного експерименту під умовною назвою «Китайська кімната»⁹.

Відповідно до закладеної в нього програми, комп'ютер може дати відповіді на запитання, пов'язані з мораллю. Проте сам він не розуміє і не усвідомлює моральних принципів.

Більше того, комп'ютер не можна вважати морально відповідальним за свою «поведінку» та здійснений ним вибір операцій. Якщо комп'ютер використовується при розробці мін-пасток, які призведуть до загибелі або каліцтва тисяч дітей, то не має сенсу звинувачувати комп'ютер у недозволеній поведінці. У нього немає свободи волі, і в нього не було вибору. Він зробив те, на що був запрограмований. Він не несе моральної відповідальності за свої дії, не є моральною істотою.

На відміну від комп'ютерів, людські істоти, як нам відомо, не були запрограмовані своїм Творцем. Вони мають здатність обирати і приймати моральні рішення. Більше того, вони зазвичай пишаться цим. Імовірно, ніхто з людей не захотів би стати гуманоїдом, комп'ютеризованим роботом, навіть якби була така можливість. Якщо

людина вирішила, що в ім'я дотримання своїх моральних принципів піде на ризик, то їй зазвичай подобається, що до неї ставляться як до того, хто відповідає за свій моральний вибір, вона задоволена, коли її за це прославляють. І лише тоді, коли людина здійснює якийсь абсолютно неприйнятний вчинок, вона відчуває спокусу прикритися запереченням своєї моральної відповідальності і сказати: «Я нічого не могла зі собою вдіяти».

3. СВОБОДА ВОЛІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЛЮБОВІ

Інша здатність, яка була б неможливою без свободи волі, — це здатність любити. Бог, звісно, міг зробити нас подібними до роботів. Але в такому разі ми були б не здатні відчувати самі і дарувати іншим щиру любов. Уявіть собі, що до вас у кімнату входить робот, обіймає вас за ший і каже: «Я люблю тебе». Зрозуміло, ви або відштовхнете його, або засмієтеся над абсурдністю ситуації, або те й інше. Адже робот не розуміє, що таке любов, і навіть якби він якось це розумів, то не може сам вирішити, любити вас чи ні: він може робити тільки те, на що його запрограмував хтось інший. У нього немає незалежної особистості. Філософ-екзистенціаліст і письменник Жан-Поль Сартр чудово передає цю ідею: «Той, хто хоче бути коханим, не бажає поневолення коханої істоти. Він не задовольняється нестримуваною механічною пристрастю. Він не бажає мати автомат, і, якщо його хочуть образити, достатньо уявити йому пристрасть коханого як результат психологічного детермінізму; люблячий відчує себе знеціненим у своїй любові та своєму бутті. <...> Буває, що повне поневолення коханої істоти вбиває любов того, хто кохає. Мета пройдена, той, хто любить, знову залишається один, якщо коханий перетворюється на автомат»¹⁰.

Отже, створені Богом чоловіки й жінки як моральні істоти здатні сприймати красу святості їхнього Творця та моральну досконалість Його характеру. Він наділив їх також свободою волі і здатністю любити, так що вони можуть вільно робити вибір на користь любові, довіри й підпорядкування своєму Творцеві, радіти спілкуванню з Богом і близькістю до Нього тут, на Землі, а згодом — на небесах (Івана 4:22-24).

Проте наявність свободи волі в людей неминуче спричиняє те, що вони можуть зробити вибір на користь зла, відкинувши любов і навіть любов Бога.

4. АВТОНОМНІСТЬ ПРИРОДИ ЯК НЕОБХІДНІСТЬ

Тепер звернімося до деяких необхідних наслідків свободи волі людини для організації природи. Якщо свобода волі й вільний вибір, якими Бог наділив людські істоти, були справжніми, то з цього факту випливає, що природа повинна мати такі якості, які філософи називають автономністю (*autonomy*). Надамо слово Клайву С. Льюїсу для пояснення цього феномена: «Нам часто видається, що дуже легко спілкуватися двом чистим свідомостям. Але я просто не бачу, як їм спілкуватися без зовнішнього світу, без «середовища». Навіть неясні наші спроби уявити собі спілкування безтілесних душ передбачають спільний простір і спільний час. <...> Для існування людського суспільства необхідне нейтральне середовище. Воно в нас є. Я можу говорити з вами, тому що ми обидва можемо посилати один одному повітряні хвилі»¹¹.

Потім Льюїс указує, що це середовище та інші нейтральні середовища, інакше кажучи — матерія, повинні мати певні фіксовані властивості (*fixity*), певну незалежність, або автономію. Уявіть собі, ніби Бог створив світ таким, що дерев'яний брусок залишається твердим і міцним, якщо ми використовуємо його в будівництві, але стає м'яким і ніжним, як трава, якщо я хочу вдарити ним свого сусіда; а якщо ви сказали неправду, то звук вашого голосу не поширюється повітрям. Якщо довести цей принцип до логічного кінця, міркує Льюїс, то «в цьому світі не буде... навіть помислів поганих... клітини мозку відмовляться їх обробляти»¹².

Зрозуміло, що за такого стану свобода волі й вибору буде практично зведена нанівець.

Таким чином, природа повинна мати певну автономію, аби існувало співтовариство людей, наділених свободою волі, здатністю приймати реальні моральні рішення і діяти відповідно до своїх рішень. Звідси випливає, що Бог не може усунути потенціал злих задумів і вчинків без усунення необхідних умов дії свободи волі.

V. АРГУМЕНТИ ПРОТИ ТОГО, ЩО СВОБОДА ВОЛІ Є ПРИЧИНОЮ, ЗА ЯКОЇ БОГ ДОПУСТИВ МОЖЛИВІСТЬ ЗЛА

Філософ Дж. Л. Макі міркує в такий спосіб: «Якщо Господь створив людей такими, що, роблячи свій вільний вибір, вони іноді надають перевагу добру, а іноді — злу, то чому Він не створив їх такими, щоб вони завжди надавали перевагу добру? Якщо не є логічно неможливим те, що людина вільно вибирає добро в кількох ситуаціях, то не може бути логічно неможливим, що вона вільно вибере добро в кожній ситуації. Таким чином, перед Богом не стояв вибір між тим, щоб створити невинні автомати, і тим, щоб створити істоти, котрі, діючи вільно, іноді здійснюють неправильні вчинки. Насправді, скоріше за все, перед Ним відкривалася краща можливість: створити істоти, які завжди діють вільно і водночас здійснюють правильні вчинки. Вочевидь, те, що Він не скористався цією можливістю, суперечить тому, що Він є одночасно і Всемогутнім і Всеблагим»¹³.

У своїх міркуваннях Макі випустив з уваги одну надзвичайно важливу обставину. Мабуть, він має на увазі якісь повсякденні ситуації, коли людина думає так: «Як мені поводитися сьогодні з бабусяю? Допомогти їй чи ні?» Макі вважає: якщо існує Всемогутній Бог, то Він міг би створити світ, у якому я вільно робив би вибір на користь добрих справ, наприклад, щодня допомагав би своїй бабусі. Але Макі зовсім не враховує, що принципово важливими є не щоденні ситуації вибору і рішення, які ми приймаємо, а більш фундаментальні відносини між людськими істотами й Богом: чи вільні вони сказати Богові «ні» чи не вільні. Тут важливе таке: якщо, як говорить Сартр, любов повинна бути наповнена смыслом, тоді любов до Бога має бути вільною, а це означає — усвідомленою відповіддю людського серця. В людини має бути реальний вибір: любити Бога чи ні. Бог не міг створити людину такою, щоб вона, не маючи жодного вибору, а просто з огляду на свою природу, неминуче бажала б любити Бога. Це було б явною суперечністю. Така ситуація наочно описана в відомій розповіді Книги Буття. У ній йдеться про те, як спочатку Господь помістив людину в прекрасний сад і наказав їй: «Але з дерева знання

добра й зла — не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!» (Бут.2:17). У цьому тексті просто, але глибоко показані ті характеристики, які визначають, що таке людська істота. Бог пояснив людям на словах, що вони могли їсти, тобто межу дозволеного. Він не дав їм дозволу перетинати цю межу, проте вони були наділені свободою перетнути цю межу. Якщо все дозволено й нічого не заборонено, то не існує меж і не існує відносин. Існування межі визначає можливість відносин. Але визначена Богом межа не була фізичним бар'єром, який неможливо подолати. Вони могли її перетнути. Таким є простір моральності: він повинен бути відокремлений межею, однак людина володіє свободою перетинати її чи ні.

Отже, суть свободи волі полягає в тому, чи люблять люди Бога і чи підкоряються Йому. Смысл свободи волі не лише в тому, чи доброзичливі люди одне до одного, якими б важливими не були їхні відносини між собою. Бог не міг створити нас такими, щоб ми автоматично підкорялися Його волі. Адже найважливішим якраз і є питання про те, чи приймаємо ми самостійне рішення: любити Його чи ні, підкорятися Йому чи ні, виконувати Його волю чи ні? Бог не тиран. Ми повинні бути вільні у своєму виборі. Він не змушує нас любити Його і підкорятися Йому. Це справжня свобода, якою Бог наділив людство, і Він ніколи не відступить від принципів цієї свободи.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які наслідки випливають з думки про те, що Бог повинен був створити людських істот, нездатними на зло?

2. Яка відмінність між новітньою моделлю комп'ютера і людською істотою? Як уявний експеримент Серля під назвою «Китайська кімната» ілюструє цю відмінність?

3. «Люди наділені моральним началом, тоді як комп'ютери його не мають». Поясніть, чому.

4. Чи правильно, що людські істоти обурюються, якщо до них ставляться як до механізмів або тварин? Якщо це так, то чому?

5. Чим відрізняється ставлення людей до свободи волі і моральної відповідальності у двох різних ситуаціях:

а) коли вони здійснюють хороший учинок?

б) коли вони здійснюють поганий учинок?

Який висновок можна зробити з цієї відмінності? Чи можна зробити висновок про те, що люди виступають проти свободи волі та моральної відповідальності, що впливає з неї?

6. Чи згодні ви зі Сартром у тому, що справжня зріла любов неможлива без свободи волі?

7. Обговоріть таке міркування: «Бог не є тираном. Він наділив нас свободою волі і здатністю робити вибір, аби ми могли вибрати – любити Його і підкорятися Йому чи ні».

8. Що мається на увазі під словами «справжня автономність природи»?

9. Чому свобода волі людини та її здатність робити вільний вибір вимагають певних фіксованих властивостей (fixity) природних об'єктів? Які наслідки цієї ситуації для можливості використання природи в поганих цілях?

10. Оцініть послідовність аргументації Дж. Л. Макі (див. наведений вище уривок з його статті).

11. «Якщо ви робите вибір на користь непокори Богові, то ви тим самим обов'язково робите вибір на користь зла». Чому це так?

VI. ЧОМУ БОГ НЕ ВТРУЧАЄТЬСЯ, КОЛИ ТРЕБА ЗУПИНИТИ ЗЛО?

Отже, ми говорили: для визначення людиною моралі, Бог повинен був, по-перше, наділити її свободою волі і здатністю вільного вибору. А, по-друге, давши їй свободу волі й вільного вибору, Він тим самим створив принципову можливість використання людиною свободи для вибору зла.

Однак, навіть припустивши все це, ми повинні розв'язати питання, яке хвилює багатьох людей: позаяк така величезна кількість людей протягом історії неправильно використовувала дану Богом свободу волі та чинила зло своїм практично невинним ближнім, а чимало людей і сьогодні продовжують робити зло, — чи не несе Бог за все це відповідальності? Чому Він не втручається, щоб зупинити зло й знищити носіїв зла, аби невинні люди могли спокійно перебувати в мирі і радості?

Це питання не позбавлене рації. Однак якщо серйозно замислитися над ним, то виявляється, що воно напрочуд складне і відповідь на нього вимагає цілої сукупності аргументів¹⁴. Стисла відповідь на таке питання може бути наступна: насправді, Бог не раз втручався в хід подій у минулому і втручатиметься в майбутні історичні події.

1. ВТРУЧАННЯ БОГА В ХІД ПОДІЙ У МИНУЛОМУ

Сам Христос указував, що на певній стадії історичного процесу, коли світове зло перетворилося на роз'їдаю-

чу увесь світ ракову пухлину, Господь знищив усе людство (за винятком восьми осіб), влаштувавши світовий потоп (Матв.24:37-39; Бут.6-8)¹⁵. Аналогічна доля спіткала два міста — Содом і Гоморру, мешканці яких загрузли в розпусті. Коли терпіння Боже було вичерпане, Він використав природні сили і спопелив усю територію, що належала цим містам (Бут.19; Луки 17:28-30). І те, що Він уже робив раніше, Він повторить знову. Так говорить Христос.

2. ПРОБЛЕМА СУДУ, ЩО ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ БЕЗ УРАХУВАННЯ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ ЛЮДЬМИ

Однак існує проблема, про яку в Біблії говориться у зв'язку зі Содомом і Гоморрою (Бут.18:23-32). Коли гріхом і злом заражене все суспільство, то як може справедливий Бог знищити страшних грішників разом з порівняно невинними людьми? У такому невеличкому місті, як Содом, досить легко було б зробити так, щоб практично невинні люди уникли загальної страти.

Тут слід згадати, що іноді страшне зло вражає цілі держави, нації, імперії. І в цьому разі мільйони людей виявляються тією чи іншою мірою втягнутими в жорстоку політику своїх правителів. Шкільним учителям доводиться вбивати в голови своїх учнів людиноненавистницькі ідеї фашизму і геноциду гітлерівської Німеччини, або блюзнірські атеїстичні гасла, як це було в Радянському Союзі. Під дією грубої сили чи псевдопатрістичної пропаганди людям доводилося вплутуватися в жорстокі ідеологічні війни, що ведуться з метою імперіалістичної експансії. Університетські професори втягуються в ідеологічне дійство інтерпретації історії, спрямоване проти істини і навіть природознавства, здійснюване політичним керівництвом країни. Шановані суспільством професіонали високого класу виявляються працівниками міжнародних торгових організацій, які за спиною свого персоналу експлуатують країни Третього світу, нав'язуючи їхньому населенню рабські умови праці. Як за таких обставин справедливий Бог може, знищуючи винуватих у злочинах, не знищувати маси порівняно невинних (хоч усе-таки грішних) людей?

3. НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ БОГА

«Але саме в цьому і полягає проблема, — заперечать наші опоненти. — Якщо Господь абсолютно Мудрий і Всемогутній, то Йому, очевидно, під силу оцінити кожного, покарати винуватого і дати спокій невинному. Чому ж Він цього не робить?»

Уявімо собі, що Він це зробив. Припустімо, що саме сьогодні Він розправився з поганими і грішними людьми в усьому світі, без усякого винятку. Спробуємо чесно оцінити, де Він повинен провести межу цього суду і скільки людей при цьому вціліє. Як провести межу між поганими і хорошими людьми? Як оцінити, хто поганий, а хто — хороший? «Треба позбутися капіталістів, — говорять комуністи, — і тоді ми опинимося у світі чудових людей». Капіталісти ж кажуть прямо протилежне. А якщо перевести це обговорення на рівень окремих людей, то що скаже Бог про нас?

Ніхто з нас не може обговорювати проблему зла, вважаючи, що вона безпосередньо нас не стосується і ми можемо залишатися в позиції спостерігачів. Англійський письменник Г. К. Честертон одного разу одержав листа від редактора провідної англійської газети, в якому той просив Честертон відповісти на запитання: «У чому порочність цього світу?» Знаменита відповідь Честертон була такою ж стислою, як і блискучою: «Дорогий сер! Вона — у мені. Відданий Вам, Г. К. Честертон». Він був готовий чесно і відкрито сказати все, що ми знаємо також, але зазвичай зберігаємо в глибині свого серця¹⁶. Ми також вкладаємо свій «внесок» у порочність цього світу. І тільки усвідомивши цю обставину, починаємо дивитися на проблему зла більш чесно і розумно. Ми говоримо собі: «Я ношу в собі злі думки і чиню злі справи. Якщо існує Бог, то чому Він терпить мене?» І Він справді нас терпить. Але чому?

Звідси випливає маса питань. Наприклад, що таке покаяння? І в чому саме ми повинні покаятися? І якщо ми дійсно маємо свободу волі, то за допомогою якого процесу або процесів Бог приводить нас до покаяння?

1. Покаяння — це результат вільного морального судження людини про природу зла.

Аби зрозуміти, що це означає, уявімо собі таку ситуацію. Припустімо, що я бачу злиток золота і хочу ним володіти. Я вже уявляю собі безліч прекрасних можливостей, які в мене виникнуть, якщо я ним заволодію. Проте єдиний шлях, як заволодіти цим злитком, — це вкрасти його. Водночас мене навчили, що красти погано. Але у той момент, коли я думаю, яким багатим і могутнім можу стати, моральність для мене перестає мати значення. Однак мені відомо, що цей шматок жовтого металу перебуває під високою напругою. Один дотик до нього — і я помру. Тому я й не пробуєю вкрасти злиток.

Чи означає це, що, утримуючись від крадіжки, я поводжуся морально? Звісно, ні. Я утримуюся від крадіжки не через переконання: красти погано, а просто тому, що не хочу загинути. У цій ситуації мною керує виключно обережність. Але можлива й інша ситуація: коли, утримуючись від крадіжки, я приймаю моральне рішення. Це може бути тоді, коли я переконаний, що злочинство — це порушення моральної норми. У такому разі я не вкравду золотий злиток, навіть якщо через нього не пропущено електричний струм.

Перевірка через невидимість

У творі Платона «Держава» (Книга II, 359b-362) один із персонажів на ім'я Главкон розвиває думку про те, що значна частина людей зовні вихваляє справедливість, тоді як в глибині серця вважає, що несправедливість вигідніша. Він ілюструє свою думку, нагадуючи читачам розповідь про такого собі предка людини на ім'я Лід, який оголосив, що знайшов чарівний перстень і носить його на пальці. Він виявив, що, повернувши перстень у певний спосіб, він стає невидимим для всіх навколишніх людей і може робити все, що забажає. Повернувши перстень в інший бік, Лід знову стає видимим. Використовуючи цю властивість персня, він час від часу робився невидимим і чинив усякого роду злочини, зокрема царевбивство і перелюб, залишаючись при цьому безкарним. Згодом Лід набув великого впливу й поваги в суспільстві, бо, залишаючись видимим, завжди діяв справедливо і здійснював добрі вчинки.

Главкон доводить, що велика частина людей чинить, як згаданий Лід. Єдина причина, що змушує їх поводи-

тися правильно і бути справедливими, — це бажання мати репутацію хорошої людини. Якби у своїх зlodіяннях люди могли залишатися невидимими, то вони без вагань стали б наживатися на грабежах і хабарах. Більше того, людину, яка, маючи можливість залишатися невидимою, відмовилася б чинити несправедливо на тій підставі, що несправедливість завжди приносить зло і шкоду, вони вважали б «жалюгідною й нерозумною».

Далі Главкон стверджує, що за наявного стану справ у світі, якщо хтось за будь-яких обставин і захотів би поводитися абсолютно справедливо на тій підставі, що несправедливість — це зло, то світ торгівлі, політики і навіть спорту обернувся б для нього гірким досвідом: «... така справедлива людина піддається бичуванню, катуванню на дибі; її закують у кайдани, випалять очі, а насамкінець, після всіляких тортур, посадять на кіл, і вона зрозуміє, що люди воліють не бути, а лише видаватися справедливими» (361e-362a)¹⁷.

Вочевидь, Главкон вдається тут до перебільшення, у чому він і сам зізнається. Однак у його словах набагато більше правди, ніж видається на перший погляд. Так, у наші дні буває, що молода людина, одержима пристрастю до грошей і влади, стає членом злочинного угруповання. З часом вона починає усвідомлювати, що убивства суперників, знедолення їхніх дружин і дітей — велике зло. У неї навіть з'явиться бажання піти з банди. Але це вже не так просто і пов'язано з небезпекою для власного життя. Якщо вона й відмовиться брати участь у справах банди, постарается піти з неї і почне давати свідчення проти своїх колишніх товаришів у суді, то може загинути від їхніх рук.

Розуміння зла через усвідомлення його наслідків

Отже, ми пізнаємо природу зла, зустрівшись з його наслідками. Коли людина жила ще в Едемському саду, її було попереджено, щоб вона не їла з дерева пізнання добра і зла, бо, порушивши цю заборону, помре. Проте, не підкорившись Богові, людина не була негайно знищена, тому що це перекреслило би принцип свободи волі. Їй було дозволено жити далі. Однак Бог — це осередок усякого добра. Тому не може бути альтернативного раю, тобто раю без Бога для тих, хто його відкидає, нехтує

Його Словом і владою. Людина мала пізнати на досвіді, що значить відкинути Боже повеління. Вона повинна була дізнатися, що вибір на користь зла вносить у її життя тінь і морок, відчуження від Бога, почуття сорому, провини, страху, страждання і, врешті, — смерть.

Більше того, ми пізнаємо природу зла, не тільки зазнаючи страждання самі, а й завдаючи страждання іншим. Людину, яка піддалася спокусі влади та грошей і вступила в банду, рано чи пізно починає мучити сумління за вчинені злочини. Інший може усвідомити все вчинене ним зло, стоячи над свіжою могилою своєї матері, котра не винесла ганьби злочинів свого сина. І, звісно, найбільший прояв наслідків зла у всій історії людства — це розп'яття Сина Божого. Найбільш благородний з усіх людей, які будь-коли жили на землі, Особа, Котра навчала святості, справедливості й любові, Котра жила безкорисливим і безгрішним життям, твердо відстоюючи справедливість та істину, була, як і провістив Главкон, піддана бичуванню, замучена і розп'ята. Християни, принаймні, не зводять пряме обвинувачення за цю смерть на людей, котрі стратили Його в ті далекі часи. Вони бачать у розп'ятті Сина Божого наслідки гріховності і зла, якими уражена меншою чи більшою мірою кожна людська істота. «Де були ви, — стоїть запитання в негритянському релігійному гімні, — коли розпинали мого Господа?»

Продиктоване особистим досвідом покаяння — це рішення людини, наділеної свободою волі, зміст якого в моральному висновку про природу зла, учиненого як нею самою, так і іншими людьми. Воно означає згоду з Богом в осудженні і запереченні зла.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому великим спрощенням слід вважати твердження про те, що Бог повинен просто знищити зло і залишити тільки добро?

2. Чому повна й чесна оцінка гріхів індивіда відбудеться тільки під час страшного Суду?

3. Чому для нас небезпечно обговорювати світове зло з позиції глядачів?

4. Якби редактор газети звернувся до вас зі запитанням, котре було поставлене Г. К. Честертону, що б відповіли ви? Чи приєдналися б ви до відповіді Честертона?

5. Прочитайте Гал.5:19-21 та зіставте перелічувані там «учинки тіла» і власну поведінку.

6. Людина не зважується вкрасти золотий злиток, бо їй відомо, що він під'єднаний до електричного струму. Чи можна назвати це справжнім моральним учинком? Якщо ні, то чому? В якому разі рішення людини було б справді моральним учинком?

7. Яку ідею вкладає персонаж Платона Главкон у розповідь про Ліда?

8. Чи згодні ви з тим, що чимало людей, котрі не хотіли б ославитися як злочинці, стали б порушувати закон, якби були впевнені, що їхні злочини ніколи не будуть піддані розголосу? Чи змогли б ви здійснити непривабливий учинок заради власної вигоди, якби знали, що він ніколи не стане відомий іншим? Чи правильно, що деякі люди свідомо прирікають себе на неприємності і навіть страждання й переслідування, бо не хочуть вступати у змову зі злом?

9. Прокоментуйте висловлювання: «Людство повинно зрозуміти природу зла шляхом випробування на своєму досвіді його наслідків».

10. Чи правильно, що ми пізнаємо природу зла, не лише випробовуючи на собі наслідки неправильних учинків інших людей, але й усвідомлюючи, якими стражданнями обертаються для інших наші погані вчинки?

11. Чи вбачаєте ви якийсь зв'язок між провіщенням Главкона і тим, що відбулося з Ісусом Христом?

12. Поясніть такий вислів: «Хресні муки Христа показують природу зла, що міститься в серці кожної людини».

2. Покаяння – це породжене досвідом визнання того, що людина без допомоги Бога не може перемогти зло.

Розповідь про спокусу людини в Едемському саду може ще раз стати для нас інструментом аналізу. Отже, спочатку людина в Едемському саду була невинною. Вона ніколи не зустрічалася зі злом і повинна була покладатися на авторитет Бога у визначенні, що таке зло. Їй було заборонено їсти з дерева пізнання добра і зла. Це зовсім не означало, що Бог планував вічно тримати людину в стані невинності. Порівняємо цей факт з нашим ставленням до дітей.

Розглянемо простий приклад. У фермера є рушниця для захисту від нападу і для полювання. Він тримає її в замкненій коморі і дуже суворо забороняє своєму десятилітньому синові заходити в комору і брати рушницю. Хлопчик ще не вміє поводитися з рушницею, тому не виключено, що коли він до неї добереться, це може при-

звести до найстрашніших наслідків. Але поступово хлопчик стає дорослим, і батько під своїм строгим наглядом починає навчати його, як слід користуватися рушницею, щоб не заподіяти шкоди собі та іншим людям. Одного разу хлопчик порушує заборону батька, бере рушницю і ненавмисно вбиває свою сестру. Так, на своєму досвіді хлопчик пізнав зло у двох його проявах. По-перше, він убив свою сестру і, по-друге, проігнорувавши авторитет батька, викликав відчуження між ним і собою.

Те саме сталося з Адамом і Євою. Замість того щоб довіритися авторитетові Бога і почекати, поки Він під Своїм строгим контролем навчить їх, що таке зло і як поводитися перед його наявністю так, щоб воно тебе не розчавило людину, однак, вони відкинули слово Бога та Його авторитет, вирішивши пізнати добро і зло незалежно від Бога. Так вони раніше часу зустрілися з наслідками зла: почуттям провини, відчуженням від Бога і стражданням від думки, що їм тепер доведеться все життя провадити нерівну боротьбу зі злом.

Бог продовжує моральне виховання людства

Але Бог не залишив людей і не відмовився від Своєї мети домогтися моральної досконалості всього людства. Однією зі складових цього задуму є те, що тепер людство повинно *саме* постійно боротися проти зла. Для цього воно має створити механізми управління (бо анархія виявляється непрактичною) і правові системи. Воно створило їх за підтримкою Бога, говорить в Біблії (Римл.13:1-7). І, зрозуміло, Бог навчає християн підкорятися законному урядові та молитися за своїх правителів.

Це, звичайно, не означає, що будь-який уряд досконалий і схвалений Божественним авторитетом. Нерідко буває, що правителі перетворюються на тиранів і своєю політикою зла й насильства або заперечують Божественний авторитет, або приписують його собі.

Чимала частина страждань людини — це болісний досвід, пов'язаний зі спробами визначити найкращий тип державного управління. Однак попри те, що іноді замість боротьби зі злом органи управління самі ставали і стають джерелом зла, людство у своїй боротьбі проти зла не може обійтися без державного управління. І ко-

жен з нас має бути вдячний за забезпечувані урядом мир, безпеку й добробут, навіть якщо вони недосконалі. Якщо ж державне управління підірване, то стає очевидним, яку шкоду здатне завдати людям зло, коли його не можна обмежити і стримати.

Усе це зайвий раз свідчить, що надія на еволюційні процеси як засоби вирішення проблеми світового зла без втручання Бога є лише ілюзією.

Уроки, засвоювані з досвіду

У минулому столітті вчені зробили значний прорив, спочатку провівши розщеплення атомного ядра, а потім здійснивши некерований ядерний синтез. В обох випадках виділяється величезна кількість енергії. Однак перше практичне застосування цього відкриття було спрямоване не на мирні цілі, а на знищення сотень тисяч людей. Після цього за кілька десятиліть на Сході і Заході були виготовлені тисячі ядерних боєголовок, виробництво яких підривало економіку та нагнітало напруженість у міжнародних відносинах. Країни-виробники боєголовок вважали, що це єдиний спосіб захисту від противників. Безліч цих боєголовок не просто зберігається на складах і в сховищах, а й розкладається, що становить як реальне, так і потенційне джерело генетичних порушень, хвороб і смерті. Аналогічну небезпеку являють собою атомні станції. До того ж, зберігається постійна небезпека, що нестабільні політичні режими й терористичні організації одного разу скористаються атомною зброєю масового знищення. Таким чином, розвиток атомної промисловості і наукових досліджень, покладених в її основу, не привів до помітного зниження зла в нашому світі.

У ХХ ст. голод, однією з причин якого виявилася жорстока громадянська війна, знищив тисячі жителів Ефіопії. Водночас на Заході застосування прогресивних сільськогосподарських технологій привело до виробництва величезної кількості круп, м'яса й олії, в яких країни того регіону не відчували нестатку, і вони заповнили численні продовольчі склади. Однак, коли люди тисячами вмирали в Ефіопії, європейські країни протягом довгого часу відмовлялися поділитися своїми надлишковими запасами з голодуючими під тим приводом, що *це може завдати шкоди економіці європейських країн!*

Слід також зазначити, що мільйони доларів, отриманих так званими країнами Третього світу як міжнародна допомога, осіли в кишенях корумпованих диктаторів, які поклали значні суми на рахунки закордонних банків, чим прирекли свої народи на убогість і злиденність.

За останні п'ятдесят років завдяки технічному й економічному прогресу надзвичайно піднявся рівень життя в промислово розвинутих країнах. У тих же самих країнах, які так пишаються своїми демократичними політичними системами та принциповою позицією в царині прав людини, промисловці отримують величезні прибутки завдяки виробництву мільйонів мін-пасток. Вони продають їх у країни, на зразок Анголи й Афганістану, де, підриваючись на мінах, калічаються і гинуть тисячі невинних людей, зокрема дітей. Виробники мін та їхні уряди прагнуть обґрунтувати подібну практику таким міркуванням: «Якби не продавали зброю і міни-пастки в ці країни ми, то їх продавали б інші країни. Таким чином, ми маємо на це право, тим більше що це допомагає підтримувати певний рівень зайнятості населення в нашій країні».

Деякі економісти вбачають спосіб вирішення світових економічних проблем у глобалізації торгівлі. Вже існує ряд гігантських міжнародних торгових корпорацій, річні прибутки яких перевищують державні бюджети багатьох невеличких країн. Їхній вплив на уряди величезний, тоді як можливість контролювати їх проблематична. Нещодавно директори двох таких гігантських конгломератів були викриті в систематичній фальсифікації своїх рахунків, здійснюваній при потуранні відомих міжнародних фінансових компаній. Фальсифіковані оцінки відрізнялися від реальних рахунків на мільярди доларів.

Із цих прикладів стає очевидним, що необхідність боротьби з людською жадібністю, корупцією і злом не стала меншою з прогресом цивілізації, науки, техніки й економіки. Якби провідні держави світу довіряли одна одній, то величезні фінансові засоби, що використовуються на національну оборону, могли бути витрачені на колективні зусилля з викорінення бідності і хвороб, боротьбу з наслідками природних катастроф. Проте вони не довіряють одна одній. І було б наївним припустити, що будь-коли досягнуть стану довіри.

Зрозуміло, така ситуація не є підставою для припинення боротьби зі злом. Однак вона свідчить про необхідність глибокого перетворення свідомості, яке Біблія називає покаяттям. Воно полягає, по-перше, у визнанні того, що фундаментальна причина зла, в якому загрузло людство, спричинена його відчуженням і незалежністю від Бога, свідомим запереченням Його законів; і, по-друге, у припущенні, що людство не може самостійно й відокремлено від Бога позбутися зла. Бог накреслив майбутнє Землі, але для досягнення цього майбутнього необхідно дотримуватися умов, описаних у Біблії: «... Бог... тепер наказує всім людям скрізь каятися, бо Він визначив день, коли має справедливо судити цілий світ через Мужа, Якого настановив, даючи віру всім, воскресивши Його з мертвих!» (Дії 17:30,31).

КОНТРОЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Проведіть у класі дебати для обговорення такої тези: «З огляду на моральний прогрес, якого досягло людство за останні чотири тисячоліття, можна бути впевненим у тому, що через порівняно короткий час людство подолає і викоринить зло».

Для проведення дебатів необхідно сформувати дві невеликі групи. Одна група має наводити докази «за» дану тезу, а інша – «проти». Групи повинні брати до уваги коментарі інших учнів. На закінчення дебатів клас має голосуванням визначити, хто наводив більш переконливі докази.

VII. СУД БОГА НАД СВІТОМ

Ідея про те, що прийде день Божого Суду над людством, не всіма і не завжди сприймається з ентузіазмом. Але в поетичних рядках Псалмів настання цього дня описується як очікування великої радості, як день, який усе творіння вітатиме урочисто і з вдячністю:

«Хай веселиться небо, і хай радіє земля! Нехай збудеться море й усе, що наповнює його. Нехай радіє рівнина та все, що на ній! Нехай заспівають тоді всі дерева в лісі, — перед Господнім лицем, бо Він іде, бо йде Він судити землю! Він справедливо судитиме Всесвіт, і народи — по правді Своій!» (Псал.96:11-13 ПРТ).

Чому потрібно радіти, очікуючи Суду Господнього? Ця радість не пов'язана з вульгарним почуттям помсти

ворогам. Вона продиктована впевненістю в тому, що Суд Божий — це тріумф справедливості. Зло буде знищене. Боже створіння звільниться від кайданів розпусти і розкладу, від страждань і муки. Земля в гармонії з небесами повністю підкориться служінню цілям Свого Творця. На всій Землі запанує справедливість і прийде мир. Чому ж не тішитися і не торжествувати? Яка серйозна людина не захоче, щоб зло зникло навіки?

Однак позиція деяких людей з цього питання виявляє дивну суперечність. Іноді вони кажуть, що не вірять в існування Бога. Чому не вірять? Тому, заявляють вони, що Всемогутній, Всюдисущий і Всеблагий Господь не повинен допустити існування зла. Але якщо, у відповідь на це міркування, ми говоримо, що Бог збирається судити світ, віддати належне праведникам, покарати непокаяних грішників, покласти край злу, то ті ж самі люди заперечують і проти такого повороту подій. Вони не хочуть, аби прийшов страшний Суд.

До цієї категорії людей належить і герой Достоєвського Іван Карамазов. Він не може погодитись з думкою, що «грандіозна будівля загальної гармонії буде побудована на невідомщеній сльозинці однієї-єдиної дитини». І з такою ж категоричністю заперечує будь-яку ідею Божої відплати. Для нього краще, щоб усі здійснені ним неправильні вчинки залишилися невідомщеними, і тому він повертає Богові квиток у райське життя.

Звідки походить ця дивна суперечність у ставленні людей до Божественного Суду?

Одне з можливих пояснень полягає ось у чому. Люди, мріючи про викорінення зла, водночас чудово усвідомлюють, що самі також є носіями зла. І тому, услід за Лукрецієм, вважають, що все закінчується смертю, руйнуванням тіла і жодного суду, на якому доведеться дати відповідь за вчинені злочинства, не буде. Їм не хочеться замислюватися над тим, що неправильне застосування свободи волі може потягнути за собою вічні наслідки.

ТИПОВА ПОМИЛКА В РОЗУМІННІ ПРОЩЕННЯ

Інша причина, з якої люди заперечують ідею Божого Суду, полягає в тому, що, на їхню думку, вона суперечить уявленню про те, що Бог прощає людей і вимагає, щоби християни також прощали одне одному.

І дійсно, Христос ніколи не мстив і не погрожував тим, хто Його розіп'яв. Приймавши страждання і не здійснивши жодних актів помсти, Він дарував Своїм переслідувачам час та можливість для покаяння, аби вони могли знайти прощення завдяки Його спокутним стражданням (1Петр.2:21-24). Однак у цьому ж самому уривкові мовиться, що, страждаючи, Він «не погрожував, а передавав Тому, Хто судить справедливо». А дорогою із хрестом, на якому Його розіп'яли, Він попереджав єрусалимських жінок про суд, який загрожує тим, хто, керуючись власними нормами справедливості, розіпнув свого Месію-Царя, якщо, звичайно, вони не покаються (Луки 23:34).

Відомо, що Христос клопотався перед Отцем про прощення безпосередніх виконавців Його страти, а саме: воїнів, що прибивали Його руки і ноги до хреста. Проте важливо зазначити, на якій підставі Він просив про їхнє прощення: «...Отче, прости їм, бо вони не знають, що роблять!» (Луки 23:34). Адже вони просто виконували свій обов'язок як римські солдати. Цілком іншою була ситуація щодо людей, які усвідомлюють, що чинять, однак не покаються у своїх негідних ділах. Христос закликає і Своїх послідовників прощати тих, хто заподіяв їм зло, підкреслюючи, аби при цьому вони дотримувалися певних умов: «...Коли згрішить твій брат, — докори йому; а коли покається, — прости йому. І якщо сім разів на день згрішить проти тебе і сім разів на день звернеться до тебе, кажучи: Каюся! — прости йому» (Луки 17:3,4). У цьому висловлюванні визначається найважливіша умова покаяння. Ми не повинні тримати у своєму серці зла, а маємо виявляти доброту навіть стосовно тих, хто нас переслідує, і завжди бути готовими прощати. Але не можна прощати гріх, у якому людина не покалася. Якщо такий гріх буде прощений, то це означатиме, що ми потураємо йому. Це стосується і прощення, дарованого Богом. Його милість і доброта до нас приводять до покаяння, проте якщо ми не каємося, то відбувається те, про що говорить апостол Павло в Посланні до римлян: «Через свою черствість і нерозкаяність серця збираєш собі гнів на день гніву і виявлення справедливого Божого суду» (Римл.2:5).

Є ще одне міркування, з огляду на яке Бог буде, зрештою, вирішувати проблему зла. Воно полягає в тому,

що саме Бог створив Землю й володіє нею, і тому не може залишатися байдужим, поки зло отруює планету і знищує створені Ним істоти. Він, звісно, наділив Свої створіння свободою волі. Але ця свобода волі не дозволяє людині усунути Бога з Його власного Всесвіту і встановити бар'єри, які б заступали Йому шлях назад. Таким чином, неминуче прийде такий день, коли Він утвердить Свої права Творця, здійснить Свій Суд, після чого почне Свою працю нового розвитку творіння.

СУД БОГА: ФУНКЦІЯ ЙОГО ЛЮБОВІ

Наше вроджене почуття справедливості не може не погодитися з біблійними пророцтвами, які гласять, що не в останню чергу страшний Суд буде вершитися заради невинних жертв зла. Невже хтось усерйоз думає, що за зло геноциду в Камбоджі й Руанді ніхто не буде притягнутий до відповіді? Невже хтось справді вважає: якщо лихе дійство вже відійшло в минуле, то його несправедливість ніколи не отримає відплати? Невже можна вважати, що провинна за злий учинок з плином часу знімається? Якби за всі ці злодіяння людям, які їх припустилися, не довелося постати перед Божим Судом, це було б не тільки жахливо, а й несумісне з тим фактом, що Небесний Бог — це Бог любові. Адже вчення про гнів і Суд Божий впливає з Його любові. Бог, Котрий рано чи пізно не завдасть удару по злу і не відплатить належне кожному, не буде Богом Любові. Стефан Нейл пише про це так: «Найкращий спосіб зрозуміти вчення про гнів Божий — це аналіз альтернатив. Альтернатива гніву — це любов, якщо її правильно зрозуміли; любов і гнів — це лице і виворіт тієї самої речі... Альтернатива гніву — це байдужість стосовно суперечностей та конфліктів світу... Життя в такому світі жахливе. Лише вчення про гнів Бога, Його непримиренність стосовно будь-якого зла робить людське життя у нашому світі терпимим»¹⁸.

Припустімо, що, керуючи машиною в нетверезому стані, я збив юнака, який помер внаслідок важкої травми. Малоімовірно, що його рідні скажуть: «Ну, що ж... Він помер. Тепер це не має значення», адже це говоритиме лише про те, що родичі ніколи його не любили. Кілька місяців потому люди забудуть про цю трагічну

подію, а знайомі будуть радити його родичам, аби вони не думали про те, чого вже не можна виправити. Однак Бог ніколи не займе таку позицію, бо Він любить цього юнака. І якщо я не покаюся у своєму гріховному вчинкові, який спричинив його смерть, то Бог запам'ятає про цей учинок навіки, позаяк Він не може сказати, що мій учинок «уже не має значення». Адже Він ніколи не переставав любити загиблого юнака.

VIII. ЯК МОЖНА ВІРИТИ В БОГА, КОТРИЙ (НЕ ЗАПИТУЮЧИ НАС) САМ НАДЛИВ НАС СВОБОДОЮ ВОЛІ, А ПОТІМ КАРАЄ ЗА ТЕ, ЩО МИ ВИКОРИСТОВУЄМО ЇЇ НЕ ТАК, ЯК ВІН НАМ НАКАЗУЄ?

Кожен із нас, звісно, не раз використовував свободу волі з метою, яка суперечить Божим заповідям. Стисла відповідь на поставлене в заголовку запитання гласить: задовго до того, як Бог створив людство і дав йому свободу волі, Він передбачив систему безпеки для людини. Ця система повинна убезпечити від непоправного збитку кожного, хто не один раз використовував свою свободу волі на шкоду собі й іншим і таким чином діяв усупереч Богові. Якими засобами міг би Бог підвести людину до того, щоби вона прийняла вільне рішення вдатися до цієї системи безпеки? Тут можуть відіграти роль дві обставини: з одного боку, наслідки зла, випробувані людиною, яка використала свою свободу волі для відкинення Слова Божого, а, з іншого — невичерпна, всупереч людському бунтові, любов Бога до людства.

Отже, ми підходимо до центрального питання, пов'язаного зі застосуванням людиною її свободи волі. Це питання про те, чи можна, з точки зору людини, довіряти Богові? Чи варто любити Бога? Аби переконатися в тому, що це можливо, і побачити, як це можливо, звернімося ще раз до розповіді з книги Буття.

Коли Адам і Єва скористалися своєю свободою волі, щоб з'їсти заборонений плід, то це відбулося не просто як довільне, нічим не вмотивоване порушення Божої заборони. Вони зважилися на цей учинок, тому що повірили наклепові на характер Бога, в якому їх переконав змій-спокусник. «Єдина причина, через яку Бог заборо-

нив вам їсти з дерева пізнання, — сказав їм змій, — це Його прагнення тримати вас у Себе в підпорядкуванні. Саме тому Він намагається залякати вас за допомогою байки, що, поївши плодів із цього дерева, ви помрете. Усе це нісенітниця. Ви не помрете. Насправді, ви будете подібні до Бога і знатимете, що таке добро й зло; ви більше не будете залежати від Божої влади й авторитету, якщо захочете дізнатися, що таке добро, а що таке зло. Боріться за свою свободу. Не давайте Богові тримати себе в підпорядкуванні. Будьте, як Бог». Ці слова подіяли на людей, як сп'яніння, вони повірили наклепові на Бога і скуштували плоду. Так людина потрапила в рабство зла і сил п'їтьми.

ВІДПОВІДЬ БОГА: БОГ ПОВИНЕН СТАТИ ЛЮДИНОЮ

В який спосіб Бог, не позбавляючи людину свободи волі, зможе повернути її довіру й любов до Себе? Як Він зробить Своє створіння знову слухняним Собі? Спочатку Він оголосив Адамові та Єві, що не має наміру залишати людський рід. У жодному разі. Прийде час і Нашадок жінки, Один із членів людського роду, звільнить людство від спокус і наклепу сил зла. Виголошуючи таку обітницю, Бог мав на увазі те, про що розповідає Новий Завіт, — утілення Сина Божого. У відповідь на нерозумну пропозицію сатани, щоб людина постаралася стати як Бог — Бог стане людиною. Представляючи Бога, Богочоловік повинен буде пережити всю лютість і ворожнечу, які відчувають злі люди проти усього святого. Вони розіпнуть Його, як прозорливо передбачив Главкон. Однак Бог продовжуватиме їх любити.

Водночас, представляючи людей перед Богом, Син Людський, будучи безгрішним, на хресті добровільно випробує на Собі гнів Бога проти гріхів людей, тим самим створюючи можливість для їхнього покаяння і примирення з Богом. Разом з примиренням вони також знайдуть Його прощення, яке зробить їх, незалежно від їхніх зусиль, дітьми Божими. Вони одержать у дар вічне життя і гарантію вічної слави (Римл.5:1-11; Ісаї 53:4-6). Таким чином, на Голгофі «Бог у Христі примирив світ із Собою, не зараховуючи їм їхні переступи...». І далі звернення Бога до людства залишається в силі. Він гово-

рять: «...примиріться з Богом!» (2Кор.5:18-20). Умови цього примирення такі: 1) покаяння людей перед Богом, тобто глибока зміна свідомості й душі; їхнє навернення до Бога; згода зі справедливістю Його осуду гріха і прийняття Його любові; 2) віра в Ісуса Христа як Спасителя і Господа (Дії 20:21).

Проте людина, як і раніше, має свободу волі. А якщо вона скористається нею, щоб відкинути Бога, Його любов, милість і спасіння? Бог не позбавить людину свободи волі, не змінить її силу, навіть в ім'я її спасіння: адже якби Він це зробив, то спасення проти власної свободи волі істота, не була б уже людською істотою. Водночас не може бути й альтернативного раю для тих, хто заперечує Свого Творця.

ЧИ БУДЕ БОЖИЙ СУД ПОЗБАВЛЕНИЙ ЛЮДСЬКОГО НАЧАЛА?

Багато хто вважає саме так. Наприклад, Бертран Рассел писав: «Я не можу уявити собі, щоб якась людина, котра справді вирізняється глибокою людяністю, могла вірити у вічну кару»¹⁹. У такому міркуванні не береться до уваги той факт, що останній Божий Суд творитиме досконала людська Істота – Ісус Христос, Син Божий. Він Сам запевнив нас: «Бо Отець не судить нікого, але передав Синові весь суд <...> І дав Йому владу суд чинити, бо Він є Сином Людським» (Івана 5:22,27). Тобто це буде Суд, що звершується нашим Братом.

Зло не може і не буде панувати вічно й безкарно. І моральна здатність Христа чинити Божий Суд над злом, у якому люди не покалися, не викликає жодних сумнівів: «... оправдані Його кров'ю, ми завдяки Йому спасемося від гніву» (Римл.5:9; Об'явл.5:8-10). Однак Той, Хто оплакував порочність Єрусалима, Хто молився за Своїх катів, попереджує нас, що двері милості й прощення рано чи пізно зачиняться, а ті, хто не встигне покаятися, залишаться зовні; тоді Христос скаже їм: «...Я не знаю вас, звідки ви є!... Відступіть від Мене всі, що чините беззаконня» (Луки 13:25-27). Клайв С. Льюїс коментує це висловлювання так: «На інтелектуальному рівні не легко усвідомити, а на емоційному рівні важко прийняти, що ми можемо стати вигнанцями

з присутності Того, Хто наповнює усе, і викреслені із системи знання Того, Хто знає все. Ми можемо залишитися найвищою мірою абсолютно без усього — відкинуті, вигнані, відчужені і невимовно забуті»²⁰.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому прийдешній Божий Суд можна очікувати з радістю?
2. Чи вважаєте ви: якщо Бог існує, то Він повинен втрутитися в життя нашого світу і рано чи пізно покласти край злу?
3. Чому, на вашу думку, деякі люди категорично відкидають саму ідею останнього Суду в тій формі, в якій вона викладена в Біблії?
4. Як співвідносяться прощення і покаяння? Чи повинні ми прощати людей, котрі не покаялися у своїй провині?
5. Чому, відповідно до Біблії, Божий Суд не буде позбавлений людського начала? Що мається на увазі, коли говориться, що Суд буде вершитися «нашим Братом»?
6. У чому відмінність між владою судити і здатністю судити? На чому ґрунтується моральне право Христа бути Суддею людей?
7. Що мається на увазі, коли мовиться, що відчуження людини від Бога зумовлене неправильним розумінням характеру Бога?
8. Яка відповідь Бога на нездорове бажання людини бути рівною Богові?
9. В який спосіб, відповідно до Біблії, Бог намагається повернути Собі любов людини та її слухняність, не позбавляючи її при цьому свободи волі?
10. Як Бог покладе кінець злу?

ПРИМІТКИ

¹ Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. М.: Советская Россия, 1987. С. 257.

² Там само.

³ Юм Д. Диалоги о естественной религии // Юм Д. Соч.: В 2 т. М.: Мысль, 1966. Т. 2. С.451.

⁴ Див., напр.: Swinburne R. Providence and the Problem of Evil. Oxford: Oxford University Press, 1998.

⁵ Вона правильна для більшості людей, однак за винятком тих, хто заперечує існування зла або розглядає його як ілюзію.

⁶ Dawkins R. Out of Eden. N. Y.: Basic Books, 1992. P. 133.

⁷ Слід підкреслити: ми не вважаємо, що атеїсти нездатні поводитися морально. Ми лише стверджуємо, що атеїзм не забезпечує задовільної підстави або авторитету для моральної поведінки (Див. більш докладно розд. 2. Д даної книги).

⁸ Докладніше про питання генетичного детермінізму див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 11.

- ⁹ Див.: *Searle J. Minds, Brains and Programs // Mind Design / Ed. by J. Haugeland J. Cambridge, Massachussets, 1981.* Суть уявного експерименту, запропонованого Серлем, полягає ось у чому. Спробуйте уявити собі, що ви знаходитесь в кімнаті з двома вікнами. Через одне з вікон ви отримуєте клаптики паперу, на якому нанесені різні знаки. Керуючись інструкціями, що містяться в спеціальній книзі, ви складаєте ці клаптики паперу з іншими клаптиками і тим самим отримуєте певні фігури. Потім віддаєте ці складені клаптики паперу через інше вікно. Серль говорить, що в такий спосіб ви здійснюєте операцію, подібну до тих, які здійснює комп'ютер. Уявіть собі далі, каже Серль, що знаки на папері – це китайські букви, а китайської ви не знаєте. Ви успішно справляєтеся зі складанням окремих клаптиків паперу відповідно до інструкцій. Однак не розумієте змісту одержаних символів. Так само комп'ютери не розуміють інформації, яку опрацьовують.
- ¹⁰ *Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М.: Республика, 2000. С. 382.*
- ¹¹ *Люис К. С. Страдание // Любовь. Страдание. Надежда: Притчи. Трактаты. М., 1992. С. 133.*
- ¹² Там само. С. 134.
- ¹³ *Mackie J. L. Evil and Omnipotence // Mind. 1955. P. 200 – 212.*
- ¹⁴ Наша подальша аргументація будуватиметься на підставі Біблії. Якщо хтось вважає, що у світлі існування зла не можна визнати існування біблійного Бога, то найбільш розумне – це відповісти йому, використовуючи аргументацію, ґрунтовану на Біблії.
- ¹⁵ Ці біблійні твердження часто стають предметом глузування з боку скептиків. Однак це не заважає їм погоджуватися з твердженням про те, що з історії Землі відомо про катастрофу, внаслідок якої практично все життя на планеті було знищене, а також із твердженням про те, що у віддаленому майбутньому станеться ще одна така катастрофа.
- ¹⁶ Корисно порівняти свої думки, принципи й дії зі списком людських пороків, перелічених у Гал.5:19-21.
- ¹⁷ *Платон. Государство // Платон. Соч.: В 4 т. М., 1994. Т. 3. С. 121.*
- ¹⁸ *Neil St. The Wrath of God and the Peace of God // Warren M. (ed.) Interpreting the Cross. L.: SCM Press, 1966. P. 20 – 22.*
- ¹⁹ *Рассел Б. Почему я не христианин? М.: Политиздат, 1987. С. 107.*
- ²⁰ *Lewis C. S. The Weight of Glory // Transposition and Other Addresses. L.: Geoffrey Bles, 1949. P. 30.*

Проблема болю і страждання

І. ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

У цьому розділі будемо розмірковувати не про біль і страждання, спричинені жорстоким й аморальним ставленням людини до своїх ближніх, за які людина сама несе відповідальність, а про муки, викликані природними катастрофами, а саме: землетрусами, виверженнями вулканів, цунамі, зсувами, сніжними лавинами, ультрафіолетовим випромінюванням, посухами, хворобами рослин, голодом, інфекційними хворобами, що виникають внаслідок укусів комах (наприклад, кліщів, малярійних комарів і т.п.). За усе це людина не несе прямої відповідальності, хоч її діяльність могла стати опосередкованим чинником стихійних лих, як така, що порушує екосистеми. Сюди ж відносяться страждання, спричинені вродженими хворобами й каліцтвами, травмами, смертельними хворобами і захворюваннями, що руйнують особистість, хоч, знову-таки, деякі з них могли виявитися прямими чи непрямыми наслідками людських дій. Скажімо, людина може захворіти раком легенів через куріння, а СНІДом — у результаті своєї статевої розбещеності.

Проблема, що хвилює людей у зв'язку з подібними явищами і подіями, очевидна: як можна вважати, що світ, у якому природні катастрофи, подібні до землетрусів і вивержень вулканів, в одну мить знищують тисячі людських істот, був створений Всемогутнім, Всюдисущим і Всеблагим Богом?

Хоботок москіта, за допомогою якого він проникає крізь шкіру людини, щоб упорснути в кров своєї жертви отруйну речовину, є найбільш досконалим пристроєм. Як можна уявити собі, що він був зроблений Всеблагим Творцем? І якщо людина створена за образом та подобою Божими, як свідчить Біблія, то чому так багато дітей з'являється на світ з уродженими каліцтвами і хворобами?

Ця проблема одержала умовну назву *проблеми болю і страждання*, або *проблеми природного зла*, на відміну від *проблеми морального зла*, яку ми обговорювали в

попередньому розділі. Проблему болю і страждання ми розглянемо в даному розділі.

У ЧОМУ СКЛАДНІСТЬ ПРОБЛЕМИ БОЛЮ І СТРАЖДАННЯ?

Складність цієї проблеми в тому, що ми зустрічаємося з нею на двох рівнях. По-перше, це інтелектуальна проблема, що вимагає відповіді, котра могла б задовольнити наш розум. По-друге, ця проблема виникає тоді, коли хтось зазнає сильного болю — фізичного чи психічного. Уявіть собі стан молодих батьків, які довідалися, що їхня довгоочікувана дитина народилася зі синдромом Дауна або церебральним паралічем, чи переживання батьків, у дорослого сина яких виявляються симптоми якоїсь страшної, генетично зумовленої хвороби, на кшталт хореї Хантінгтона. Подумайте, яке почуття, що поєднує в собі страх, обурення і безутішну тугу, переживають люди, на долю яких випала несподівана втрата близького друга. У подібних та багатьох інших випадках суто інтелектуальні пояснення проблеми болю і страждання виявляються порожніми й непридатними. Людині, яка страждає, потрібні не тільки суто раціональні пояснення нещастя, які її спіткали, а й розрада, котра б заспокоїла її душу. Їй потрібні відповіді, які б полегшили її муки, подарували надію і додали мужності.

Проте ми почнемо саме з раціонального пояснення цієї проблеми, бо, попри те, що інтелектуальні відповіді недостатні самі по собі, розрада і мужність, необхідні для протистояння болю й стражданню, не можуть мати суто ірраціональну основу.

II. СПРАВЖНІЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ БОЛЮ І СТРАЖДАННЯ

Обговорювана нами проблема зазвичай формулюється так: як можна примирити весь біль і страждання у світі з існуванням Всеблагого, Премудрого і Всемогутнього Бога-Творця? Неявною посилкою такого формулювання може бути твердження, що ми маємо справу з двома явищами, які суперечать одне одному, тобто ми не можемо логічно вірити в існування обох. Ми або переконалися в тому, що навколишня дійсність сповнена жахів та болю, і від-

мовляємося вірити в Бога, або закриваємо очі на жах і страждання, продовжуючи вірити в Бога. Вважається, що те й інше несумісне, а вигадка міфів про прийдешній рай — це просто втеча від дійсності (ескапізм), яка не приносить реального полегшення.

Атеїзм, як відомо, вибирає першу альтернативу: він вирішує проблему болю, заперечуючи існування Бога. Проаналізуємо це рішення.

Поверховий характер пропонованого атеїзмом вирішення проблеми страждання

1. АТЕЇЗМ ЗНИМАЄ ПРОБЛЕМУ, АЛЕ СТРАЖДАННЯ ЯК ТАКЕ ЗАЛИШАЄТЬСЯ

Атеїзм знімає проблему в такому розумінні: якщо не існує розумного Творця, то, на перший погляд, не існує проблеми пояснення існування страждання. Адже в цьому разі ми повинні припустити, що наш світ виник у результаті дії позбавлених свідомості безособових сил, які несвідомо призвели до виникнення позбавленої свідомості матерії. Пізніше в результаті випадкових змін, що тривали мільйони років, ця позбавлена свідомості матерія породила розумне життя, здатне протестувати проти страждання, викликаного нерозумними силами. Причому цей процес відбувався випадково. У нерозумної матерії, звичайно, не було «наміру здійснити» такий результат, і вона не може осмислити, до чого призвели її випадкові дії. Вона просто продовжує існувати у своєму безцільному світі бездумності, не піклуючись про майбутнє, а також про те, чи породжують її подальші дії біль, радість або ще якісь інші переживання й відчуття.

Якщо виходити з подібного уявлення, проблеми страждання не існує. Не має сенсу скаржитися і критикувати нерозумну матерію як джерело болю й страждань. Ми, звісно, критикуємо і скаржимося, але якщо послідовно дотримуватися подібного уявлення, то наша критика і скарги виходять від свідомостей, котрі самі зорганізовані на основі позбавлених свідомості і раціональності принципів і тому не мають жодного сенсу. Позбавлені свідомості сили не можуть бути джерелом ні філософської, ні, тим більше, — теологічної проблеми. Атеїзм зні-

має проблему страждання, але, як добре відомо, не звільняє нас від нього! Насправді ж — поглиблює її.

2. АТЕЇЗМ ПОГЛИБЛЮЄ НАШІ СТРАЖДАННЯ

А. Атеїзм позбавляє нас надії

Якщо існує Бог-Особа і Він створив людину, то в нас можуть бути підстави вірити, що страждання не просто деструктивне і, врешті-решт, не має смислу і значення. У такому разі, хоч страждання саме по собі є злом, воно було допущено Богом, і Бог може перетворити його на добро для нас у вічності і навіть у даний час. Але якщо Бога не існує, то Всесвіт — ніщо інше, як продукт позбавлених свідомості сил, і тому немає жодних підстав сподіватися, що страждання мають якийсь смисл. Вони безглузді і тому деструктивні.

Уявіть собі, що в молодій жінки, матері п'ятилітньої дитини, виявили рак в останній стадії. Що може сказати їй атеїст? Він, звісно, поспівчуває їй з приводу її «невдачі». Але потім додасть (можливо, про себе, бо в нього, імовірно, не вистачить сміливості вимовити подібне вголос), що її життя так чи інакше ніколи не мало жодного кінцевого змісту, і що за ним стоять позбавлені мети й свідомості сили. І взагалі, за її коротким життям не стоїть ніякої мети, яку вона могла б осмислити у світлі свого досвіду страждання. Її біль і страждання абсолютно деструктивні.

Отже, коли треба справитися з болем чи стражданням, то найкращий і вірний засіб — це надія (Римл.8:23-25). Однак спроба атеїстів вирішити проблему страждання залишає людей безпорадними перед лицем болю і втрат, позбавлених вищої надії. Саме такий стан змальовує Біблія, говорячи про те, що атеїсти залишаються не лише без Бога і Христа, а й без усякої надії в цьому світі (Ефес.2:12).

Б. Атеїзм представляє раціональні людські істоти як бранців і жертви ірраціональних сил

Одна з найбільш гірких сторін людського страждання — це розчарування і занепад духу. Людина, котра страждає, розуміє, яким прекрасним було б життя, якби всі механізми її тіла і свідомості працювали як слід. Але сталося так, що якийсь нерозумний вірус, бактерія, чи якась очманіла клітина руйнують життєво важливу систему її

тіла, і жодна медицина не може їй допомогти. Той, хто відчуває страждання, передбачає, що рано чи пізно нерозумні сили і процеси знищать його тіло й розум. Проте іронія полягає в тому, що він навіть не знатиме про це.

Таким чином, якщо, як кажуть атеїсти, Бога не існує, раціональні людські істоти є бранцями і жертвами позбавлених розуму сил. Атеїсти застосовують свій розум, аби переконати нас: якщо ми раціональні істоти, то повинні розуміти, що людський інтелект має, врешті-решт, підкоритися тиранії ірраціональності безглузлого, безнадійного страждання, заподіюваного людям позбавленими душі й свідомості силами, котрі панують над нами. І попри це, у нас не може бути ніяких раціональних підстав, щоб ремствувати на свою долю. Одного разу ці ірраціональні сили знищать Землю й усю Сонячну систему, і вся людська історія перетвориться на купу безглузлого Ніщо. Такою є, відповідно до атеїзму, доля людської цивілізації.

3. АТЕЇЗМ СЕРЬОЗНО НЕДООЦІНЮЄ ПРОБЛЕМУ СТРАЖДАННЯ

Повне формулювання проблеми болю і страждання звучить не як запитання: як можна примирити існування страждання та існування Бога? Вона звучить інакше: як ми можемо примирити великі й усе зростаючі свідчення того, що світ був створений Божественним Розумом, з існуванням страждання і болю, які, на перший погляд, ставлять під сумнів існування будь-якого розуму, або розумного задуму, покладеного в основу Всесвіту?

Наприклад, вважають, що урагани, виверження вулканів і землетруси — це результат дії позбавлених розуму природних стихій. Час від часу вони призводять до смерті безлічі людей. Чи є ця обставина надійним доказом того, що за Всесвітом не стоїть жодний розум?

Навряд! Видатний фізик і математик Пол Девіс не є теїстом, однак він висловлює таку думку: «Світ раціональний аж до найнижчих рівнів, що перебуває поза компетенцією науки» і становить компетенцію метафізики¹.

Стосовно існування раціональних людських істот він висловлюється так: «Я не можу повірити, що наше існування у Всесвіті — це просто гра долі, історична випадковість, випадковий сплеск у великій космічній драмі.

Наш зв'язок зі Всесвітом занадто сильний. Фізичне існування виду *Ното* можна не брати до уваги, але існування свідомості в якомусь організмі на якійсь планеті у Всесвіті, безсумнівно, є фактом фундаментальної значимості. Завдяки істотам, наділеним свідомістю, Всесвіт породив самосвідомість. А це не може бути тривіальною деталлю, незначним побічним продуктом позбавлених свідомості і мети сил. Нам призначено тут жити»².

Девіс не вірить у Творця-Особу; він покладається лише на об'єктивні, позбавлені особистісного начала математичні закони (див. розд. 5.Б. 2.6 книги Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд», Т.2). Яким чином закони, які не містять у собі особистісного начала, можуть мати якісь наміри, він не повідомляє. Однак слід звернути увагу на це припущення, або, радше, твердження, зміст якого в тому, що за появою людства на цій планеті стоїть намір, який існував раніше. І це — слід додати — іде врозріз із висновками, які багато хто робить на підставі деструктивної сили ураганів і подібних явищ.

Розглянемо ще один приклад. Порізавши палець, ви виявляєте: ще до того, як ви поранилися, ваш організм мав механізм для відновлення його нормального стану. У цьому механізмі беруть участь понад двадцять хімічних речовин, кожна з яких підключається в необхідний момент і в потрібному поєднанні з іншими речовинами, щоб забезпечити згорання крові в місці порізу і тим самим попередити велику втрату крові, а потім забезпечити і процес загоєння рани³.

За допомогою цих прикладів ми хочемо проілюструвати прості твердження. 1. Доки ви не порізалися і не відчули болю, ви не могли відкрити існування у вашому організмі механізмів відновлення нормального стану. 2. Щось або, мабуть, краще сказати, Хтось передбачав, що ви можете поранитися і будете страждати від болю, тому подбав, щоб рана не призвела до непоправних наслідків.

Те саме можна сказати і про практично неймовірний рівень організації імунної системи людини, котра також заздалегідь вбудована в її організм і дає змогу боротися з будь-якою інфекцією, що до нього потрапляє. Вона розпізнає й видаляє будь-який сторонній елемент. Слід ще раз підкреслити: ця система також заснована на передбаченні

і попередженні хвороб та інших порушень у функціонуванні організму. Вона покликана обмежити деструктивний вплив порушень і забезпечити видужання людини.

Ще раз повторимо висловлену думку. Люди, як відомо, старіють і помирають. Деякі вчені вважають, що процес старіння пов'язаний чи навіть викликаний зносом кінчиків, або ковпачків хромосом у ході мутацій, які відбуваються при поділі клітин⁴.

Але з цього факту не випливає, що ДНК та інші внутрішньоклітинні механізми є випадковими і незапланованими результатами дії позбавлених свідомості сил і безладних процесів. Астроном Фред Хойл і математик Чандра Вікрамасинге, аналізуючи основні ензими (ферменти), необхідні для життя, відзначають: «Простий підрахунок показує, що ймовірність одержання необхідних 2000 ензимів шляхом випадкового сполучення амінокислотних ланцюгів надзвичайно мала. Випадкова ймовірність дорівнює 1 до p , де p — це астрономічно велике число $10^{40\,000}$ (тобто 1 , за яким іде $40\,000$ нулів)... Якщо при цьому врахувати всі інші умови, необхідні для існування життя, то ситуація ще більше ускладнюється. Ймовірність один до $10^{40\,000}$ уже доволі вражає. Це число на багато порядків перевищує загальне число елементарних часток у спостережному Всесвіті. Такою дуже незначною є ймовірність випадкового виникнення життя, якщо розглядати цей процес як винятково механічний...»⁵.

Те, що люди старіють і вмирають, звісно, не може бути аргументом проти існування Творця, Котрий спланував і створив цей світ, якщо спочатку не буде доведено, що Творець нашого світу мав обов'язково створити людських істот, котрі повинні жити на цій Землі вічно. Водночас слід зазначити, що теломери, тобто клітинні механізми, необхідні для розповсюдження і підтримки людського роду в цілому, були задумані так, щоби підтримувати людський рід упродовж багатьох тисячоліть, не виявляючи при цьому ознак виснаження.

Таким чином, твердження про те, що існування страждання унеможливорює віру в Творця-Особу, є дуже поверховою реакцією на проблему болю і страждання. Проблема полягає в іншому: примирити дивовижні свідчення існування Творця, які можна побачити в будові

Всесвіту й людського організму, з болем і стражданнями, якими охоплений світ і які, принаймні на перший погляд, ставлять Його існування під сумнів.

Уявіть собі величезний зіпсований локомотив. Він стоїть у депо і вже не може тягти за собою вагони. Можливо, він потрапив в аварію, а може, зносилися деякі деталі складного механізму, або якийсь шкідник зіпсував його навмисно. Можна також припустити, що від самого початку це була невдала конструкція. Але вам у жодному разі не спаде на думку доводити, що цей локомотив узагалі ніколи не був виготовлений.

З одного боку, якщо ми віримо у Всюдисущого, Всемогутнього і Всеблагого Творця, то не можемо вважати Його відповідальним за недосконалість пристрій (недосконалість з погляду Його задуму). З іншого боку, немає сенсу закривати очі на той факт, що, наприклад, деякі механізми нашого організму, зокрема навіть захисні сили, такі як згортання крові й імунна система, здатні порушуватися і призводити до страждань і, зрештою, — до смерті. Біблійне пояснення цього загального стану справ — при першому наближенні — полягає в тому, що тут доклав свою руку вселенський шкідник, але мудрий Бог допустив цей стан справ і страждання, які випливають з нього. Проте Бог уживає заходів, щоб обернути це страждання на більшу славу людства, ніж та, котра могла бути досягнута без цього страждання. Однак Він робив і робить це, також відчуваючи страждання. На відміну від Бога Арістотеля та інших давньогрецьких мислителів, Біблійний Бог поділяє страждання людства.

Але перш ніж звернутися до цього аспекту нашої теми, розглянемо ставлення до страждання та його позитивних аспектів поза контекстом питання про існування Бога.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

- 1. Що мається на увазі під поняттям «природне зло»?*
- 2. Як ви розумієте зміст проблеми страждання?*
- 3. Вважається, що проблема болю і страждання існує на двох рівнях. Які це рівні? Чому кожний рівень припускає особливий спосіб аналізу?*
- 4. Що мається на увазі, коли говориться, що атеїзм знімає проблему страждання, але не усуває самого страждання?*

5. В якому розумінні слід вважати правильним твердження про те, що атеїстична позиція позбавляє людину надії? Чому людині, яка дотримується атеїстичної позиції, важче переносити страждання?

6. Як би ви стали втішати людину, хвору на рак в останній стадії?

7. Що означає висловлювання: «Людські істоти, незважаючи на свою раціональність, є, кінець кінцем, бранцями і жертвами ірраціональних сил»? Чи згодні ви з тим, що нераціональна стихія, врешті-решт, здобуде перемогу над раціональністю?

8. Які особливості людського тіла свідчать про те, що людський організм був створений розумною силою, яка передбачала негативні впливи на людину та необхідність спеціальних захисних механізмів проти цих впливів?

9. Чому, на ваш погляд, людський організм улаштований так, що люди рано чи пізно вмирають, але людський рід продовжується? Чи означає це, що людський рід у цілому важливий, а окремі його представники – неважливі?

10. Перечитайте наведені вище висловлювання Пола Девіса. Чи вважаєте ви його аргументацію переконливою?

11. Чи згодні ви з думками Хойла і Вікрамасинге? Обґрунтуйте свою відповідь.

12. Обговоріть доводи «за» і «проти» висловлювання: «Численні страждання людей у цьому світі не є достатнім аргументом для спростування твердження про те, що наш світ був створений розумною силою».

III. СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО БОЛЮ

1. НЕ ВСЯКИЙ БІЛЬ – ЗЛО

А. Деякі болісні відчуття є проявами захисної реакції організму і тому є благом. Якщо ви випадково зачіпаєте пальцем лезо ножа, то інстинктивно відсмикуєте руку. Цей інстинктивний рух допомагає попередити більш серйозне ушкодження. Якщо ви відчули біль у грудях, це – сигнал порушення роботи серцево-судинної системи. І цей біль також служить нам на благо. Страх болю може також відігравати захисну роль. Так, боячись обпектися, ви намагаєтеся не попадати рукою у вогонь. Страх заразитися СНІДом утримує деяких людей від аморальної поведінки. І цей страх приносить людям добро.

Б. Біль і страждання людини викликають в оточуючих симпатію, співпереживання, турботу, сприяють проявам жертвовної поведінки з боку її близьких родичів, лікарів, медиків, які доглядають за нею, і тим самим

сприяють розвитку в людях шляхетних рис характеру, котрі не можуть нас не захоплювати. Ці якості вигідно вирізняють їхніх носіїв від тих, хто за будь-яку ціну прагне уникнути зіткнення з будь-якими стражданнями і болем, шукаючи лише задоволень.

В. Буває, що постійні страждання псують характер людини. Але це відбувається не завжди. Іноді біль і страждання загартовують її, роблять більш зрілою, допомагають усвідомити, у чому полягають справжні цінності. Є велика частка правди у висловлюванні Достоєвського: «Страждання й біль завжди обов'язкові для широкої свідомості і глибокого серця. Істинно великі люди, мені видається, повинні відчувати на світі великий смуток...»⁶.

2. ДЕЯКІ ЛЮДИ СВІДОМО ЗВАЖУЮТЬСЯ НА РИЗИК, ЯКИЙ МОЖЕ ПРИЗВЕСТИ ДО СТРАЖДАНЬ І БОЛЮ

Жодна нормальна людина не піде на біль і смерть просто заради болю чи смерті. Але величезна кількість нормальних людей готова піти на ризик серйозних травм, а часом і смерті просто задля досягнення перемоги в спортивних змаганнях, наприклад, у грі в регбі, мотогонках, у змаганнях з Формули-1, дельтапланеризмі, спелеології, сходженні на гірські вершини й вулкани. Деяким людям навіть подобається відчуття ризику.

Є й інші види спорту та професійної зайнятості, що пов'язані з болем. Від болю іноді страждають циркові артисти і балерини, гімнасти й атлети. Однак бажання перемог, удосконалювання тіла, прагнення краси і грації допомагають людському духові перемагати фізичний біль.

Існує ще одна серйозна сфера ризику, а саме: участь людей у програмах освоєння космосу. Зазвичай виживання держави мало залежить від програм дослідження космосу. Проте у багатьох державах, зокрема в США і Росії, такі програми здійснюють, попри ризики, пов'язані з космічними польотами. Дотепер не бракує людей, котрі бажають стати астронавтами, хоч широко відомі випадки загибелі космонавтів у космосі або при запуску космічних кораблів на орбіту. Ризики, пов'язані з космічними польотами, ретельно прораховуються, однак, попри це, імовірність критичних («позаштатних») ситуацій зберігається.

3. СТАВЛЕННЯ ЛЮДСТВА ДО СИЛ ПРИРОДИ

Природні сили та стихії, на зразок вогню і пожеж, цунамі і землетрусів, блискавок й ураганів, набагато сильніші за людину. Позбавлені свідомості, не маючи особистісного начала, вони здатні знищити людину, якщо вона виявить недбале до них ставлення. За допомогою електрики можна приготувати їжу, проте якщо ви порушите правила поводження з електрикою, то це може коштувати вам життя. Людина, визнає вона це чи ні, створена за образом та подобою Божими, і їй призначено панувати над нижчими Божими творіннями (Бут. 1:26-28; Псал. 8:6)^У. Як особистість, людина знає, що вона набагато важливіша за безособові сили природи. Ще з незапам'ятних часів людина почала приборкувати ці сили, використовуючи їх у власних цілях. Вогонь був „приручений” дуже давно. З винаходом кораблів та вітрил людина навчилася використовувати сили вітру і хвиль, які дали змогу їй досліджувати світ. Ці й інші проекти підкорення стихійних сил природи продемонстрували торжество людського духу. Вони були пов'язані з колосальними ризиками та здійснені ціною нескінченних страждань і незліченної кількості людських життів. Але, з погляду більшості людей, користь від цих проектів для всього людства переважає і виправдовує пережиті різними людьми муки й страждання.

4. НАВКОЛИШНІЙ СВІТ – Джерело Блага, АЛЕ ВІН НЕ ЗАВЖДИ БЕЗПЕЧНИЙ

У цьому пункті міркувань у наше поле зору потрапляє важливий аспект теми. Приборкання природних сил не означає, що вони втрачають здатність нести біль, смерть і руйнування. Ніхто на це і не розраховує. У цьому розумінні ніхто не може навсправжки вимагати, аби Всесвіт був перетворений на абсолютно безпечне місце. Вогонь, утративши свою властивість спалювати, уже не зможе слугувати тим цілям, заради яких ми його потребуємо. Електрика, не здатна спричинити смерть людини, не може обігрівати будинки й надавати рух механізмів. Лазерні промені можуть бути згубними для людських тканин. Якби вони не мали цієї здатності, то не могли би бути використані в хірургічних операціях.

Сонячне тепло й світло абсолютно необхідні для існування життя на Землі. Проте Сонце, будучи «атомним

вогнищем», не є абсолютно нешкідливим для людських істот. Ми не змогли б вижити на своїй планеті, якби вона не була захищена від ультрафіолетового випромінювання шаром озону. Якщо внаслідок нерозумного використання земних ресурсів в озоновому шарі виникають діри, то в цьому нам нема кого звинувачувати, крім самих себе.

Літальні апарати здатні переборювати силу притягання Землі. Винахід і вдосконалення цих апаратів коштувало багатьох тисяч людських життів. Ми літаємо на них, усвідомлюючи: якщо в моторі літака виявиться несправність, то сила притягання знищить літак разом з пасажирами. Проте ніхто насправді не може нарікати на Бога за наявність сили тяжіння і говорити, що нам було б краще без сили тяжіння або зі слабшою силою тяжіння: мовляв, у разі пошкодження мотора сила тяжіння не призводила б до катастрофи. Якщо сила тяжіння стане слабшою, ніж вона є, наша планета швидко втратить свою атмосферу і життя на Землі буде неможливим.

Навіть у повсякденному житті ми постійно ризикуємо. Щодня відбуваються якісь нещасні випадки. Навіть за звичайних умов легко поранити шкіру, зламати ногу чи руку, заразитися якоюсь інфекційною хворобою. Саме тому людський організм забезпечений різного роду захисними механізмами, які допомагають справлятися з травмами й ушкодженнями.

Зазвичай відмова від руху шляхом прогресу, продиктована страхом перед можливими стражданнями й болем, не знаходить підтримки в суспільстві. І така позиція має свої підстави. Візьмімо побутовий приклад. Якщо з огляду на страх, що дитина захворіє на якусь інфекційну хворобу, її занадто оберегають від зіткнення з мікробами, то імунна система такої дитини виявиться нерозвиненою і не зможе бути захистом у випадку неминучого зіткнення з інфекцією.

Більш того, як ми вже говорили в попередньому розділі, природа повинна мати певну автономію, і вона її дійсно має. Відповідно до іудаїзму, християнства й ісламу Всесвіт, хоч і створений Богом, однак не є Богом, Його частиною або Його еманцією, як вважають у деяких пантеїстичних релігійних та філософських системах. Коли вчений досліджує атом або розщеплює його, він

аж ніяк не займається «розщепленням» Бога! Не дотримуючись заходів безпеки, вчений може одержати серйозну дозу опромінення і занедужати. Проте це не означає, що радіація надійшла від Бога, Бог — джерело його хвороби і Його потрібно звинувачувати в цьому. Якщо багатий батько подарував своєму синові дорогу спортивну машину, а син їздив на ній, не дотримуючись правил, і тому загинув в аварії, то не можна сказати, що його загибель — провина батька⁸.

5. НАСЛІДКИ ДАНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СВІТУ

Отже, з погляду людства, у цілому з незапам'ятних часів ризик болю і смерті вважається виправданим, якщо він, насамкінець, несе в собі благо для багатьох людей. Існує думка, згідно з якою прогрес у техніці й медицині залежить від готовності людини дотримуватися цього погляду.

Припустімо, що, створюючи людські істоти, Бог керувався задумом забезпечити їх великими благами, але водночас припускав, що ці блага не можуть бути досягнуті без ризиків, пов'язаних із болем та стражданнями як людства, так і Самого Бога. Як можна заперечити подібній думці? Її опоненти заявляють: позаяк Бог Всемогутній і Премудрий, Він міг би створити такий світ, у якому було б усе необхідне, і при цьому зробити так, щоб нам не треба було страждати.

Водночас неодноразово зазначалося, що деякі речі Богові непідвладні. Він, наприклад, не може створити круглий квадрат або чотирибічний трикутник чи існувати і не існувати одночасно. Таким чином, можливо, що мета Бога при створенні людських істот була настільки значною, що, за визначенням, її не можна досягти без ризиків, пов'язаних із болем та стражданням. Доцільно розглянути цю можливість. Адже якщо Бога, описаного в Біблії, критикують і відкидають на тій підставі, що світ сповнений болю й страждання, то мало би сенс спочатку звернутися до Біблії, щоб зрозуміти, в ім'я якої мети ми були створені.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Наведіть приклади випадків, коли біль може виявитися благом.
2. Уякий спосіб існування болю й страждання у світі може вплинути на формування характеру людини?

3. Чи згодні ви з висловлюванням Достоєвського, яке наведено в даному розділі?

4. Як ви поясните той факт, що деякі люди добровільно заради досягнення спортивних результатів ідуть на ризик, який може призвести до страждань, і навіть – смерті?

5. Як ви ставитеся до астронавтів? Чи викликають вони у вас захоплення? Чи вважаєте, що космічні польоти – лише нерозсудливість, пов'язана з ризиком для життя?

6. Чи згодні ви з тим, що людина в певному розумінні вища за сили природи? Якщо так, то в якому розумінні?

7. Чи відчуваєте ви вдячність до тих людей, що сконструювали і побудували кораблі, потяги, автомобілі, літаки, лазери, атомні електростанції тощо? Якщо «так», то яке ваше ставлення до того, що багатьом людям це коштувало життя?

8. Що маєтсья на увазі, коли говориться, що навколишній світ сповнений благ, але при цьому не завжди безпечний?

9. Чи змогли б ми використовувати вогонь, якби він не мав здатності спалювати?

10. Що маєтсья на увазі, коли мовиться, що деякі речі Богові непідвладні? Наведіть приклади.

11. Проаналізуйте таке міркування і дайте відповідь на наведені нижче запитання: «Відповідно до Біблії, Бог створив Усесвіт і підтримує його. Але Всесвіт не є ані частиною Бога, ані Його еманациєю. Природа має певну автономію».

а) Що означає це висловлювання в цілому?

б) Яка відмінність між процесом творення і пантеїстичною еманациєю (див. розд. 4.Г «Плотін і проблема зла» книги Д. Гудінга, Дж. Леннокса «Людина та її святогляд», Т.2).

в) Що означає автономія (незалежність) природи?

г) Як ця автономія впливає на взаємодію між нами і Всесвітом?

IV. ОСНОВНІ ЦІЛІ БОГА, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СТВОРЕННЯМ ЛЮДСТВА

Відповідно до Біблії, Бог мав не одну, а дві основні мети, коли помістив людство на Землі.

Перша мета полягала в тому, що тільки людина серед тисяч інших земних істот, маючи унікальний статус та функцію істоти, створеної за образом і подобою Божими, повинна бути представником і намісником Бога, по суті – царем Землі, здатним управляти нею й розвивати її (Бут.1:26-28)⁹.

Друга головна мета надавала людям нескінченно більш високий статус і становище, ніж перша. Будучи від початку створіннями Бога, люди одержали можливість стати

дітьми Божими, породженими самим життям Бога, і, з огляду на це, їм була дана можливість стати зрілими синами й дочками Бога.

Історично друга мета є логічно першою і тому більш важливою з даних двох. Це кінцева мета Бога, якій і було підпорядковане створення світу, а також створення людства за образом Божим як необхідна перша стадія для її здійснення. У Біблії про це написано так: «... Він вибрав нас у Ньому раніше від сотворення світу, щоб ми були святі й непорочні перед Ним у любові, наперед призначивши нас для того, щоб усиновити Собі через Ісуса Христа, згідно з уподобанням Своєї волі, для прославлення величі Своєї благодаті, якою Він обдарував нас в улюбленому Сині» (Ефес.1:4-6).

Незважаючи на виняткову велич, обидві ці мети неминуче поєднані з болем і стражданням. Перші християни, на долю яких, окрім звичайних людських страждань, випали ще й переслідування за віру, висловлюють своє переконання у тому, що ці страждання варто було пережити. Ось як про це сказано в Новому Завіті: «Бо я вважаю, що страждання теперішнього часу нічого не варті в порівнянні з майбутньою славою, що має з'явитися нам» (Римл.8:18); «Бо наше тимчасове легке терпіння готує нам понад міру вічну славу» (2Кор.4:17).

Отже, наше перше завдання — спробувати глибше вникнути у велич цих двох цілей.

A

Перша мета: людство як створіння Бога

Немає потреби повторювати те, про що вже говорилося в першому томі книги «Людина та її світогляд.»¹⁰, а саме про велич ролі людини в управлінні Землею, її ресурсами і потенціалом, які були передані людині Богом (Бут.1:26-28; Псал.8:1-9). Немає також необхідності докладно зупинятися на відомих фактах, котрі свідчать про успіх, досягнутий людиною у виконанні своєї місії. Досягнення людини у сфері науки, техніки, медицини, образотворчого мистецтва, літератури і різних галузях виробництва очевидні. Усі ми користуємося благами, які стали можливі завдяки цим досягненням (хоч, на жаль, доступ

до цих благ у масштабах планети не однаковий, і є деякі країни, яким вони недоступні). Наведемо два найбільш різючих приклади опанування людиною природи, котрі в певному сенсі символізують інші численні досягнення.

Перший із цих прикладів — розшифровка генетичного коду. Вона демонструє найвищий рівень людського інтелекту й винахідливості, даючи надію на благополучний результат боротьби з генетично зумовленими захворюваннями. Водночас це відкриття дає в руки людини наймогутніший інструмент влади, що в непередбачуваний спосіб може вплинути на зміну генома людини й можливості контролю над людством. (Рівень цього контролю такий високий, а його потенційні наслідки такі непередбачувані, що виникла термінова необхідність відповісти на запитання: звідки повинні бути почерпнуті моральні, духовні й етичні принципи для контролю за вченими, котрі володіють цим інструментом, а також для припинення їхніх можливих спроб пограти в богів і таким чином перетворитися на тиранів для своїх ближніх?)

Другий приклад рівня, досягнутого людством у підкоренні природи, що може символізувати інші його можливості, — це освоєння космосу. І йдеться не стільки, власне, про подорожі людини в космос (поки що подолані нею відстані не такі значні), скільки про можливості контролю зі Землі за космічними апаратами, які перебувають на відстані багатьох мільйонів кілометрів від Землі, скажімо, поблизу Юпітера, а також про можливості спостереження галактик, розташованих на краю Всесвіту, за допомогою рентгенівських, ультрафіолетових, інфрачервоних телескопів та радіотелескопів. Людський інтелект може «мандрувати» по Всесвіту, його історії, сьогоденню і майбутньому. Він може порушувати питання про те, як Усесвіт виник, коли і як завершиться його існування.

Таким чином, у світлі прогресу людства слова стародавнього псалмостівця набувають особливого сенсу: «Коли бачу Твої небеса — діло рук Твоїх, місяць і зорі, які Ти встановив, — то що є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, до якого Ти навідуєшся? А проте вчинив Ти його дещо меншим від ангелів, і славою й величчю Ти коронуєш його! Учинив Ти його володарем творива рук Своїх, все під ноги йому підкорив» (Псал.8:4-7 ПРТ).

Друга мета Бога: люди як діти Божі

Нагадаємо ще раз формулювання цієї мети, котре ми вже наводили вище: «... Він вибрав нас у Ньому раніше від сотворення світу, щоб ми були святі й непорочні перед Ним у любові, наперед призначивши нас для того, щоб усиновити Собі через Ісуса Христа, згідно з уподобанням Своєї волі, для прославлення величі Своєї благодаті, якою Він обдарував нас в улюбленому Сині» (Ефес.1:4-6).

Доповнимо це формулювання ключовим текстом з Нового Завіту, присвяченого цій темі: «У світі Він був, і світ через Нього постав, але світ Його не пізнав. А тим, — які прийняли Його, дав владу стати Божими дітьми, — тим, які вірять у Його Ім'я. Вони не народилися ні від крові, ні через тілесне бажання, ні через бажання чоловіка, але народилися від Бога» (Івана 1:10-13).

Не можна не звернути уваги на те, що в обох процитованих текстах використовується вищезгадане високий поетичний стиль. Проте це не означає, що автори висловлювань не мають на увазі нічого певного. Вони вкладають у ці висловлювання цілком конкретний теологічний зміст. Тільки сприймаючи точний теологічний зміст цих біблійних текстів, ми можемо зрозуміти глибоку відмінність між першою метою Бога — створенням людства — та Його другою метою — переходом людей у нову якість — їхнє народження від Бога, перетворення на дітей Божих та подальший розвиток у цій якості.

Відмінність між двома процесами («створення» і «народження») та між їхніми результатами (люди як створіння Божі і люди як діти Божі)

У міркуваннях про релігію на рівні повсякденної свідомості відмінність між цими двома процесами та їхніми результатами іноді затьмарюється. Це призводить до того, що всі людські істоти автоматично вважаються дітьми Божими. Але це неправильно. Бог, звісно, любить усіх людських істот, позаяк Він їхній Творець, а вони — Його створіння. Використовуючи звичайну мову, можна сказати, що Він піклується про них по-батьківськи. Але, висловлюючись спеціальною мовою Біблії, треба зазна-

чити, що всі людські істоти є створіннями Божими, однак не всі вони є чадами Божими. Більш уважний аналіз наведеного вище тексту з Євангелія від Івана (1:10-13) робить цю відмінність цілком ясною.

1. Людським істотам сказано: якщо вони хочуть бути дітьми Божими, то вони повинні ними *стати*. Мабуть, ви не можете стати тим, ким уже є.

2. Ніхто з нас не міг вибирати: бути зачатими своїми батьками і народитися в цей світ як створіння Божі чи ні. Однак стати Божою дитиною — це питання активної особистої віри й вибору. Тільки ті, хто приймає Христа і вірить у Його Ім'я, одержують можливість стати дітьми Божими.

3. Більше того, в обговорюваному тексті ясно сказано, що нас не можуть зробити дітьми Божими наші батьки або власна воля. Це процес народження від Духа Божого (Івана 3:5-9), за допомогою якого Бог вселяє в нас життя.

Таким чином, уже в самому описі процесу народження від Бога закладено відмінність між створіннями Божими та Його дітьми: створіння Божі Ним створюються, а діти — від Нього народжуються. Для пояснення цієї думки скористаємося аналогією. Інженер-електронник не може стати батьком, використовуючи ті самі операції, які він застосовує як творець комп'ютера. Він робить, або створює комп'ютер, проте йому потрібна і власна дитина. Створений ним комп'ютер має великі можливості, які значно перевищують можливості дитини. Однак комп'ютер не може стати нащадком інженера, тобто успадкувати його характер і життя, тоді як дитина може. Маючи в собі життя батька, дитина буде розвиватися, а також розвивати відносини зі своїм батьком, приносячи йому радість і любов, на що не здатний комп'ютер.

Вернімося до відносин між людиною і Богом. Процес становлення дитини Божої здійснюється не тільки наприкінці життя або в момент смерті. Хоч цей процес має вічні наслідки, він відбувається в земному житті людини, якщо він узагалі відбувається. Християнський апостол Іван у Посланні до своїх братів по вірі пише: «Подивіться, яку любов дав нам Отець, щоб ми звалися Божими дітьми! І такими ми є. Світ нас не знає, тому

що Його не пізнав. Улюблені! Тепер ми Божі діти, але ще не виявилося, що́ будемо. Знаємо, що коли Він з'явиться, ми будемо подібні до Нього, бо побачимо Його таким, який Він є» (1Івана 3:1,2). А в іншому біблійному тексті говориться так: «Бо яких Він наперед пізнав, тих і визначив наперед, щоб були вони подібні до образу Його Сина...» (Римл.8:29).

І, нарешті, той факт, що віруючі в Христа стали дітьми Божими як у їхньому теперішньому, так і у вічному житті приводить до чудових наслідків. У Біблії про це мовиться так: «Сам Дух свідчить нашому духові, що ми діти Божі. Якщо ж ми діти, то й спадкоємці, — спадкоємці Бога і співспадкоємці Христа, якщо тільки з Ним страждаємо, щоб з Ним і прославитися» (Римл.8:16,17).

Християнський апостол, автор цього тексту, як і всі, хто поділяє з ним його віру, поступово усвідомлює вічне багатство слави, яке містить у собі ця спадщина. Про це він говорить упевнено і щиро: «Бо я вважаю, що страждання теперішнього часу нічого не варті в порівнянні з майбутньою славою, що має з'явитися нам» (Римл.8:18).

СТИСЛІ ВИСНОВКИ

Отже, Бог визначив дві основні мети для людини.

1. Він помістив людину в тимчасовий світ як Своє створіння, щоби людина діяла як Його намісник на Землі, розпоряджаючись її ресурсами та розвиваючи її потенціал (Бут. 1:26-28; Псал.8).

2. Він зробив так, що людина, ще перебуваючи в цьому світі, може стати дитиною Божою за допомогою духовного народження і тим самим успадкувати життя Отця, а також одержати можливість спілкуватися з Ним (Івана 1:10-13; 1 Івана 3:1,2).

3. Він також уможливив розвиток і освіту людини як дитини Божої за допомогою Святого Духа, Слова Божого, виховання Отцем протягом життя, в результаті якого людина перетворюється на зрілого Божого сина чи зрілу дочку (Євр. 12:1-13; Римл.8:14-30).

4. Рано чи пізно в житті після смерті людина насолоджуватиметься досконалим спілкуванням з Богом та царюватиме разом із Христом над вічними новими Небесами і Землею, котрі Бог ще створить (Ефес. 1:9-11; 17-23; Колос. 1:12-23; Об'явл.22:5).

Виклад цих питань повертає нас до нашої фундаментальної проблеми: якщо Бог наперед визначив такі цілі для людства, то як сталося, що їх досягнення пов'язане з болем і стражданням, які звалюються не лише на тиранів та запеклих злочинців, а й на все людство?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1 Наскільки реалістичне біблійне твердження, що людина була створена для управління Землею та її ресурсами? Чи підтверджується це ходом історичного процесу?

2. Що, на ваш погляд, є найвизначнішим досягненням людини в освоєнні природи? Наведіть обґрунтування вашої думки.

3. Чи пишаєтеся ви тим, що належите до людського роду? Якщо так, то чому?

4. Одним із перших застосувань механізму розщеплення атомного ядра стало створення атомної бомби. Чи вважаєте ви, що розшифровка генетичного коду несе в собі небезпеку для людства? Якщо «так», то як би ви стали контролювати використання цього відкриття?

5. У чому, відповідно до Біблії, відмінність між визначеннями людини як створіння Божого та як дитини Божої?

6. Розгляньте наведену вище аналогію з інженером, творцем комп'ютера. Який зміст цієї аналогії?

7. Як у Біблії визначаються умови, за яких людина може стати чадом Божим?

8. Як ставилися до страждання перші християни і яке значення мали для них страждання?

V. ЧОМУ У СВІТІ ТАК БАГАТО БОЛЮ І СТРАЖДАННЯ?

Якщо цілі, які Бог наперед визначив для людства, настільки великі і значні, як вважають християни, то залишається питання: чому досягнення цих цілей пов'язане з такими стражданнями?

Стисла відповідь на це запитання в душі Святого Письма гласить: тому що відносини між Творцем і людиною, як Його створінням, порушилися, унаслідок чого були спотворені гармонійність характеру людини, її відносини з природою і сама природа. Висловлюючись біблійною мовою, людина – грішна. Значення цього слова полягає не просто в тому, що людина погано поводить себе зі своїми ближніми (проблема морального зла). Людина також виступає проти Свого Творця, і тому проти неї бунтує природа.

Слід, однак, відзначити ще один важливий аспект, який *не* задовольняється даною відповіддю. Біблія *не* говорить: якщо людина страждає, то це страждання є наслідком гріхів, учинених нею в попередньому втіленні. У цьому полягає істотна відмінність між біблійним підходом, з одного боку, і неоплатонізмом (див. розд. 4.М книги Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд», Т.2) та індуїзмом – з іншого.

Люди також схильні пояснювати наявність у якоїсь людини серйозних захворювань або нещастя, котрі з нею відбуваються, її прихованими гріхами й пороками. Проте це суперечить біблійному підходу. Уся Книга Йова спростовує цю думку. Христос у Новому Завіті також відкидає її. Його цікавили люди, переслідувані державою, і Він згадував про тих, хто загинув через якісь нещасні випадки. В обох випадках Він відкидав поширену думку про те, що лиха, які спіткали цих людей, не випадкові, а зумовлені їхньою крайньою гріховністю. Христос наголошував, що всі люди грішники, тому повинні покаятися, інакше їм загрожує загибель (Луки 13:1-5).

І, нарешті, коли в Біблії стверджується, що всі люди грішники, це не означає, що будь-яка людська істота настільки порочна, наскільки це можливо. Христос зазначав, що люди в Його часи, як і в будь-які інші, мають також хороші якості. Так, батьки, незважаючи на свою гріховність, піклуються про власних дітей: «Отже, якщо ви, будучи злими, вмієте добрі дари давати вашим дітям...» (Луки 11:13). Подібні спостереження ви знайдете й у Старому Завіті, де мовиться про те, що батьки «жалують» своїх дітей (Псал.102:13), а матері їх потішають (Ісаїя 66:13), і що жінці, яка колись годувала грудьми свою дитину, надзвичайно важко забути про неї і не допомагати їй у життєвих труднощах.

Однак якщо врахувати сказане вище, стає ясно: людська природа явно зазнала якихось спотворень. Так, дослідник із Кембриджа Х. Баттерфілд, вивчаючи історичні факти, виводить з них кілька принципових міркувань: «Історик починає з того, що приписує особистості більш високу значущість, аніж дослідники, що працюють у рамках інших наукових дисциплін. У цьому розумінні його позиція подібна до християнського віровчення, котре бачить у кожному індивіді створіння, причетне до вічності. Проте таке чудове начало, так само, як і в традиції християнської теології, знаходить продовження в більш приниженому погляді на людську природу, аніж загальноприйнятий у ХХ столітті... Однак, на мою думку, що стосується відносин між людською природою й зовнішніми умовами світу, то дослідження історії відкриває очі на один суттєвий факт:... якби суспільство

послабило деякі норми і способи контролю, то чимало шанованих людей істотно змінилося б, вирішивши, що багато провин залишаться безкарними; нестійкі люди, які раніше трималися в рамках закону завдяки системі стримування, що існує в суспільстві, виявилися б утягнутими в злочинний світ; інші зайнялися б злодійством і грабунками, хоч раніш їм це ніколи не спадало на думку. Тривалий великомасштабний страйк поліцейських, виникнення революційної ситуації у великому місті, безконтрольність окупаційних військ сприяють прояву темних сторін людської природи в людях, котрі у звичайній ситуації поводяться як шановані законслухняні громадяни і підкоряються нормам свого суспільства»¹¹.

Звідси Баттерфілд робить висновок, що цивілізація і варварство — «це різні аспекти тієї самої людської природи, які по-різному виявляються в різних умовах»¹². Далі він додає: «Однак... ніхто не може довести, що людина подолала свій егоїзм та зосередженість на самій собі»¹³.

Він стверджує: якщо адміністрації якогось міста вдалося досягнути істотного зниження злочинності завдяки добре налагодженій роботі поліції, то ніхто не буде доводити, що поліція в цьому місті більше не потрібна. Якщо в місті закрити всі поліцейські відділення, то недобра сторона людської натури візьме гору і рівень злочинності зросте.

Баттерфілд далі розмірковує, що приховані людські пороки, подібні до гордині, жадібності й егоїзму, породжують небезпечне самовдоволення і впевненість людини в тому, що вона завжди має рацію, а інші люди — завжди неправі. Він пише: «Мені видається, що лише християнство підточує позиції зла у світі... Воно сприяє руйнуванню саме тієї оболонки самовдоволення, яку, з огляду на саму природу свого вчення, повинно розчинити, перш ніж продовжити подальшу роботу з людиною. Чим менше людська істота... здатна... до серйозного самоаналізу, тим більше в ній самовдоволення. Так що саме “товстошкірі” більше, ніж будь-хто інший, упевнені у своїй правоті... У найгіршому випадку подібна позиція породжує міфічний месіанізм — тобто месіанський чад ХХ століття, який стоїть небезпечно близько до установки: “Ще одна маленька війна проти останнього з ворогів праведності, — і ми розчистимо ділянку для побудови раю”»¹⁴.

Слід визнати, що весь християнський світ також часом впадав у глухе самовдоволення, наприклад, коли переслідував єретиків, спалював їх живцем, обґрунтовуючи свої дії необхідністю спасіння душ своїх жертв. Крайні форми самовдоволення виявляли також прихильники могутніх політичних рухів, на кшталт нацизму або марксизму.

Баттерфілд пояснює, що його критика спрямована не тільки проти могутніх політичних рухів та широкомасштабних міжнародних акцій, а й проти окремих громадян: «Та сама людська природа, яка за сприятливих умов тендітна й ранима, не будучи загартованою, може в інших умовах перетворюватися на щось огидне. Мені доводилося зустрічатися з маленькими людьми, які виявляли таке свавілля у своїх маленьких царствах, що це просто щастя, що їм не дісталось в спадщину або в результаті політичної боротьби велике царство і що від них не залежать питання глобальної війни й миру... Мені видається, що найбільш правильними гаслами для будь-якої людини мають бути два висловлювання: “Усі люди грішники, і я — головний серед них”, “Треба покладатися тільки на милість Божу”¹⁵.

На завершення цього міркування Баттерфілд наводить слова одного єпископа, котрий сказав: якби всі ми повністю роззброїлися, то навряд чи хтось на нас напад би. Баттерфілд коментує це висловлювання так: «Можливо, украй добродібно роззброюватися та погоджуватися на мучеництво заради доброї справи; проте обіцяти, що нам не доведеться зазнавати мучеництва за подібної ситуації, або покладатися на таке припущення — значить іти як проти теології, так і проти історії. Ми не повинні вірити в людську природу. Така віра — це нова і до того ж дуже небезпечна єресь»¹⁶.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Іноді, якщо людина потрапляє в нещастя, або страждає від тяжкої хвороби, чи помирає, можна почути слова: «Вона (була) хорошою людиною і не заслужила на таку долю». Яким може бути християнський погляд на подібні коментарі?

2. Зробіть критичний аналіз інтерпретації історії у Баттерфілда.

а) Чи вважаєте ви, разом з Баттерфілдом, що відмінність між цивілізацією і варварством полягає в тому, що вони сприяють прояву різних сторін тієї самої людської природи?

б) Чи знає історія періоди, коли людина не виявляла егоїзму і не обмежувалася досягненням власних цілей? Чи прийде коли-небудь такий час? Якщо «так», то як і за допомогою яких засобів?

в) Чи прийде такий час, коли поліція буде зовсім не потрібна? Якщо ні, то чому?

г) Що Баттерфілд розуміє під самовдоволенням? Чому він вважає, що воно погане

- в політичній теорії?
- в міжнародних відносинах?
- в житті рядових громадян?

Чи вважає він, що ніхто й ніколи не може точно знати, що добре, а що погано?

д) Прокоментуйте міркування Баттерфілда з приводу висловлювання єпископа. У чому зміст оцінки Баттерфілда: «Ми не повинні вiritи в людську природу»?

е) Чи вважаєте ви, що історичні дослідження підтверджують позицію Баттерфілда? Наведіть приклади з історії, що свідчать на користь вашої позиції.

VI. У ЧОМУ САМЕ ПОЛЯГАЄ ДЕФЕКТ ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ І ЯК ВІН ПОВ'ЯЗАНИЙ З БОЛЕМ, СТРАЖДАННЯМ І СМЕРТЮ?

Аналізуючи історичний процес, легко переконатися в тому, що зло, властиве людській природі, призвело до незліченних страждань людей. І це становить проблему морального зла, яку ми обговорювали в попередньому розділі. У цьому ж розділі йдеться про проблему природного зла: чому, якщо Всеблагий і Всемогутній Бог створив нас, ми – Його створіння – страждаємо від природних катаклізмів, хвороб – фізичних та психічних – і, зрештою, помираємо? Як пов'язаний цей стан справ із дефектом, або порочністю людської природи?

Вихідним пунктом для відповіді на це запитання може слугувати висловлювання з Біблії: «...через одну людину гріх увійшов у світ, а з гріхом і смерть...» (Римл. 5:12).

Зміст цього висловлювання в тому, що людська смерть, яка в різних формах, хоч і неоднаковою мірою поєднана з болем і стражданням, сходиться до свідомого акту непослуху Богові з боку першого представника людського роду¹⁷.

Ця теза сформульована в Біблії живою ясною мовою. Непослух Адама можна уподібнити до відчинених воріт, через які гріх увійшов у світ людей і речей. Зверніть увагу на те, що слово «гріх» уживається тут в однині, а

не множині («гріхи»). Це висловлювання стосується не безконечної розмаїтості людських гріхів, які відтоді були скоєні, а гріха як принципу. Біблія визначає принцип гріха як беззаконня (грец. *anomia*) (1Івана 3:4)). Це певна позиція, стан свідомості, схильність, або диспозиція. Цей термін позначає зарозумілість, з якою людська істота наполягає на своїй волі й бажанні, протиставляючи їх волі і владі Бога. Людська істота, котра займає подібну позицію, у Біблії позначається за допомогою терміна «тілесність». Розглянемо таке висловлювання: «...тілесні задуми – ворожнеча проти Бога, бо вони не коряться Божому Законові, та й не можуть. І ті, що живуть по-тілесному, догодити Богові не можуть» (Римл.8:7,8).

Важливо зазначити, що в подібних контекстах термін «тілесність» має особливий зміст. Зазвичай слово «тілесність» має відношення до тканин людського тіла. І в цьому значенні воно жодним чином не стосується гріха. Але коли людські істоти починають покладатися на свою мудрість та силу, а не на силу Бога, і більше того, коли вони утверджують власну волю, протиставляючи її волі Бога, то Бог визначає таких людей як «тілесних». Тим самим Він свідчить їм про їхню крихкість як істот, наділених уразливою плоттю й відмінних від Всемогутнього Бога-Духа. Він свідчить про їхнє безрозсудне заперечення Бога й абсурдне прагнення жити незалежно від Того, Кому вони, насправді, зобов'язані своїм життям і всіма благами. У Біблії мовиться: «Проклятий той муж, що надію кладе на людину, і робить раменом своїм слабу плоть, а від Господа серце його відступає!» (Єрем.17:5. Див. також: Ісаї 31:1,3).

Отже, коли християнський апостол пише: «...тілесні задуми – ворожнеча проти Бога» (Римл.8:6), він має на увазі не просто гріхи, які люди зазвичай пов'язують із «гріхами плоті», тобто пияцтво, обжерливість, сексуальна розбещеність, а ставлення до життя, продиктоване прагненням бути незалежними від Бога і неслухняними Йому. А таке ставлення, як підкреслюється в Біблії, неодмінно тягне за собою смерть.

Природа гріха Адама

Згідно з розповіддю про створення світу (Бут.2 і 3 розд.), гріх Адама полягав у тому, що він з'їв заборонений

плід. Тепер багато людей вважає, що вираз «з'їсти заборонений плід» означає сексуальні стосунки. Проте в біблійній розповіді про створення світу немає і натяку на таке тлумачення.

Деякі люди намагаються критикувати цю розповідь. Вони кажуть, що Бог постає в ній як вимогливий тиран. Своїм учинком Адам, міркують вони, порушив якесь дріб'язкове правило. Страта як покарання зовсім несумірна з його провини. Однак подібна інтерпретація свідчить про абсолютне нерозуміння змісту розповіді.

Непослух Адама став, насправді, результатом його принципової незгоди з Богом у питанні щодо природи життя й серйозної небезпеки смерті для людини. Бог попереджав Адама і Єву: якщо вони скоштують плід з дерева пізнання добра і зла, ослуховавшись Його і виявивши повну незалежність від Нього, вони обов'язково помруть (Бут.2:7). Проте спокусник зумів привернути увагу Єви до дерева, і вона побачила, «що дерево добре на їжу, і принадне для очей, і пожадане дерево, щоб набути знання» (Бут.3:6). Єва подумала, що дерево обіцяє фізичне, естетичне й інтелектуальне задоволення. Крім того, спокусник повністю відкинув слова Бога про те, що куштування плодів цього дерева, всупереч вказівкам Бога і незалежно від Нього, означає смерть. Спокусник запевнив Адама і Єву в тому, що куштування плодів дерева приведе не тільки до більшої насолоди життям, а й до звільнення та незалежності від Бога («і станете ви, немов Боги, знаючі добро й зло»). Спокусник пообіцяв, що пізніше вони зможуть самі визначати, що добро, а що зло, не вдаючись по допомогу до Бога і Його слова. Відповідно до такої інтерпретації Божої заборони, вона нібито була продиктована тиранічним бажанням Бога придушити людство і змусити підкорятися Його довільним наказам. Тому, сказав спокусник, люди повинні утвердити свою волю й зазнати всієї повноти життя.

Немає сенсу досліджувати, що це було за дерево, або замислюватися над тим, що ж це були за плоди, вживання яких приводило до знання про добро і зло. Подібний напрям інтерпретації може спрямувати нас на фальшивий шлях щодо розуміння змісту розповіді. Вживання плодів будь-якого дерева, тобто будь-яка дія, продиктована

будь-яким мотивом, що суперечить волі і слову нашого Творця, є беззаконням. Налаштованість, котра протиставляє свободу створеної істоти волі Творця, відставляючи Бога вбік й виводячи на передній план керування своїми егоїстичними інтересами та власним розумінням життя, і називається гріхом. А гріх, як попереджав людину Господь, автоматично веде до смерті. Немає нічого поганого у фізичних та естетичних насолодах, а також у набутті моральної мудрості і знань самих по собі. Але вважати, що цими й іншими подібними речами вичерпується життя, що можна насолоджуватися ними цілком незалежно від Бога, ігноруючи Його Слово, — це принципова і трагічна помилка. Бог — не тільки єдине джерело всіх добрих речей, якими ми насолоджуємося. Він — Вище Благо, що надає дійсного змісту і значення другорядним благам у нашому житті, які Він нам посилає. Вищий принцип життя, проголошений Богом у Старому Завіті і повторений Христом у Новому (Матв.4:4), полягає ось у чому: «Не самим хлібом житиме людина, але кожним словом, що виходить з Божих уст».

Розглянемо вигадану ситуацію. Уявіть собі, що ви зустріли подругу, з якою познайомилися два роки тому. Ви зауважуєте, що подруга носить обручку, і тому вирішуєте, що вона заручена з кимось. Спочатку ви звертаєте увагу на саму каблучку, її форму і матеріал. А вже потім запитуйте її: «Хто ж цей щасливець?»

Припустімо, вона відповідає:

— Який щасливець?

— Ну, чоловік, який подарував тобі обручку?

— Ніхто мені нічого не дарував, — каже вона. — Я не цікавлюся чоловіками і не вірю в шлюб. Мені не потрібен жодний чоловік.

Що ви скажете їй у відповідь? Обручка, дійсно, є прекрасним зразком ювелірного мистецтва. На неї приємно подивитися. Але якщо за нею не стоїть мужчина, який подарував її на знак любові і майбутнього шлюбу, то це означає, що дівчина, котра її носить, заперечує сенс каблучки.

Так само, якщо ви одержуєте задоволення від того, що несе в собі життя і що насправді подароване нам Творцем, і водночас прагнете ізолюватися від Нього, відкидаючи Його приписи, значить, ви позбавляєте себе

найвищого рівня життя, яке полягає в спілкуванні з Живим Богом. В дійсності це початок смерті, і якщо ви вперто залишаєтеся на цій позиції, то смерть стає невідвортною і вічною¹⁸.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У біблійній теології те, що сталося з Адамом і Євою, описується як падіння. Яке значення цього терміна?

2. Який зміст біблійна теологія вкладає в такі поняття:

а) «гріх» як фундаментальний принцип;

б) «тілесність» як опис людини?

3. Прокоментуйте висловлювання: «Причиною непослуху Адама були його розбіжності з Богом у питанні про природу життя і можливість смерті». Чи є ця оцінка коректною?

4. Чим керувалася людина, коли захотіла скуштувати заборонений плід? Чи було це правильним учинком? Якщо ж це було неправильно, то чому?

5. Хто, на вашу думку, спокушав Адама і Єву? Прочитайте тексти з Біблії: Об'явл. 12:9; 20:2,3,7,8; 2Кор. 11:3; Івана 8:44. Дайте відповідь на запитання: чи існує цей спокусник сьогодні?

6. Що таке егоїзм?

7. Що означає вислів: «Не самим хлібом житиме людина...»? Чи правильний він? Проаналізуйте свій життєвий досвід і подумайте, чого вам не вистачає для повноти життя?

8. Що мається на увазі, коли говориться, що смерть може настати на різних рівнях людського існування?

9. Який зміст наведеної вище аналогії про власницю прекрасної обручки?

Наслідки гріха Адама

Нижче наведемо три найбільш відчутних наслідки гріха Адама, котрі ближче підведуть нас до біблійного розуміння проблеми болю і страждання.

1. Духовна смерть людини

Як свідчить біблійна розповідь, Адам і Єва, порушивши заборону Бога, одразу ж відчували якусь незвичну зміну, спочатку – у своїй свідомості, а потім – у своєму розумінні Бога. Вони чомусь усвідомили свою наготу, їм стало соромно за неї, і вони спробували приховати її (Бут.3:7). Спочатку почуття сорому було спричинене їхньою фізичною наготою, але потім воно стало більш глибоким, бо, почувши голос Господа Бога в саду, вони

спробували сховатися від Нього серед дерев (Бут.3:8). Зрозуміло, це їм не вдалося, адже ніде в нашому світі або навіть у всьому Всесвіті людина не в стані сховатися від свого Творця, хоч багато хто і намагається це зробити. Врешті-решт, Адамові довелося вийти зі свого укриття і пояснити свою поведінку: «Почув я Твій голос у раю — і злякався, бо нагий я, — і сховався» (Бут.3:10).

Чому Адам і Єва боялися стати перед Богом голими, адже Він створив їх такими, і дотепер вони не соромилися своєї наготи? З наступного запитання Бога стала зрозумілою причина сорому: «... Хто сказав тобі, що ти нагий? Чи ти не їв з того дерева, що Я звелів був тобі, щоб ти з нього не їв?» (Бут.3:11).

Ось у чому полягала причина: в усвідомленій відсутності віри в Слово Боже, у порушенні Його заборони, що автоматично потягнуло за собою почуття сорому, провини, страху й наготи, причому йшлося тут не просто про фізичну оголеність. Це була нагота, про яку в Біблії далі говориться так: «Тож поспішімо увійти до того відпочинку, щоб хтось не впав у непокору за тим же прикладом. Бо Слово Боже живе й діяльне, гостріше від усякого двосічного меча: воно проникає аж до поділу душі й Духа, суглобів і мозку кісток, судить думки і наміри серця. І нема створіння, яке б сховалося від Нього, але все оголене й відкрите перед Його очима, — Йому дамо звіт!» (Євр.4:11-13).

Таким чином, гріх, з якого випливає почуття сорому, провини і страху, зруйнував близькі, довірчі відносини людини з Богом, Джерелом її життя, і призвів до відчуження, що змусило людину втекти від Бога та сховатися (якщо це можливо) або, принаймні, не жити в безпосередній близькості до Бога. Це і є свого роду духовною смертю.

2. Фізична смерть людини

Ми вже вище наголошували, що атеїсти й чимало інших мислителів вбачають у розповіді про Адама і Єву тільки міф про походження людини, вважаючи його абсолютно неісторичним. Особливо вони заперечують твердження, котре міститься в Новому Завіті: фізична смерть людини — результат її гріха (Римл.5:12). Проти такого твердження вони висувають тезу, за якою людська смерть, як і народження, є цілком природною. Зви-

чайно, кажуть вони, люди можуть, якщо захочуть, піти з життя раніше, здійснивши якийсь необачний вчинок. Але зазвичай смерть приходить цілком природним шляхом або в похилому віці, чи внаслідок хвороби. Вона не є результатом якогось гріха, учиненого прабатьками людського роду. Деякі (хоч і не всі) генетики стверджують, як ми говорили вище, що старіння і смерть настають просто тому, що відбувається зношування теломерів у ході мутацій та поділу клітин.

Ми говорили вище, що повернемося до обговорення цього заперечення. Отже, розглянемо його докладніше.

По-перше, у Біблії не заперечується, що людська смерть настає наприкінці більш-менш тривалого природного процесу, внаслідок поступового (чи раптового) припинення функціонування однієї з важливих систем, необхідних або для підтримки життя, або для його захисту. Згідно з Книгою Буття, фізична смерть людини настала не відразу після того, як вона згрішила, а на більш пізньому етапі життя: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох, — і до пороку вернешся» (Бут.3:19).

По-друге, важливо зазначити: у Біблії ніде не сказано, що створена Богом людина була за своєю природою безсмертною. Безсмертний тільки Бог, що властиво самій Його природі (1Тим.6:16; порівн. Івана 5:26: «... Отець має життя в Собі...»). Створена Богом людина не «мала життя в самій собі». Залишена сама по собі, вона рано чи пізно повинна зістаритися і вмерти, як воно, кінець кінцем, і сталося.

Біблія пояснює: щоб Адам міг продовжувати фізично жити вічно, він мав постійно споживати плоди з дерева життя, яке росло посередині Едемського саду. Про природу цього дерева життя, реального, і водночас символічного, завдяки якому Адам міг підтримувати своє життя, нам нічого не повідомляється. (Хоч про те, що це був символ, можна зрозуміти з таких уривків Нового Завіту, як Об'явл.2:7;22:2). Нагадаємо також, що в стародавній скинії, там, де містився світильник, знаходилося символічне дерево життя (Вих.25:31-40). Але саме тоді, коли Адам і Єва були вигнані з Едемського саду, вчинивши гріх, вони втратили доступ до дерева життя (Вих.3:22-24). Саме

в цьому розумінні в Біблії говориться про те, що «через одну людину гріх увійшов у світ, а з *гріхом і смертю...*» (Римл. 5:12) (курсив наш. — Д. Г., Д. Л.).

Скептики вважають ненауковим уявлення про те, що Бог міг забезпечувати перших людей якоюсь особливою субстанцією, здатною підтримувати їхнє життя вічно. Проте цей скепсис нічим не обґрунтований. Професор Стів Джоунс (який, скоріш за все, не є теїстом), указує на те, що механізм, необхідний для продовження життя, був створений саме так, що міг підтримувати людський рід вічно, як це і було протягом століть. Ось що він пише про це:

«Статеві відносини відновлюють хід теломерних годин. Коли хромосоми поєднуються в пари при утворенні сперми і яйцеклітини, вони підтримуються й обновляються за допомогою ензима, який утворює нові хромосомні кінці. Ген — справжній фонтан юності — виробляє ензим, теломеразу (яку іноді називають компонентом, що подовжує теломер). Він активний лише в тканинах, які виробляють клітини зародка. Тільки сперма і яйцеклітина можуть омолоджуватися.

Теломери... просто складають, можливо, невеличку частину омолодження, яка створює чудо щоразу, коли народжується дитина... Біологія показує: хоч життя тих, хто несе їх у собі, минуще, світ генів житиме вічно»¹⁹.

У світлі вищесказаного досить довільним виглядає скептичне ставлення до того, що Творець цього «механізму омолодження» не міг постачати наших прабатьків засобами і способами постійного відновлення своїх життєвих ресурсів, до яких вони могли вдаватися доти, доки не знехтували Його попередженням про можливість смерті.

3. Марнота, безглуздість і порожнеча існування

Для розуміння цього наслідку людського гріха слід згадати про те високе становище, яке посідає людина у світлі Біблії. Людина, за Біблією — не результат атеїстичної еволюції, останній випадковий продукт позбавлених свідомості сил на планеті, не призначеної, аби прийняти людину; згідно з вченням еволюції, наша планета взагалі не була призначена для будь-якої мети. Людина, відповідно до Біблії, була створена для того, щоби бути намісником Бога на Землі, керувати Землею і розвивати її ресурси, постійно перебуваючи в спілку-

ванні з Богом. У цьому розумінні інші створіння були призначені для того, щоб служити людині як главі й володарю, і щоб вона, у свою чергу, керувала ними на славу Божу як уповноважений Богом господар.

Якщо це так, то гріх людини та її повстання проти Бога, експлуатація Землі для задоволення власних бажань, які суперечать Божому Слову й волі, мають велике значення. Адже відтоді, як стався цей бунт, планета Земля як частина Божого Всесвіту опинилася в руках управителя, чиї серце й цілі були уражені глибоким егоїзмом, байдужістю і духом непокори. На ангелів, котрі дивляться на нашу Землю зі сторони, або на інших розумних істот, слухняних Богові, наша планета, імовірно, справляє дивне враження. Повинно було минути багато століть, щоб те перше повстання людини проти Бога проросло як насіння бур'яну і наша планета побачила, як Син Творця Всесвіту, коронований терновим вінцем, був прибитий людиною до хреста.

Цікавий момент розповіді з Книги Буття полягає в тому, що після свого бунту людина не була зміщена з посади головного правителя Землі. Їй було дозволено і надалі нести відповідальність за розвиток планети. Водночас, у Новому Завіті повідомляється, що діяльність людини була неефективною, бо перетворилась на порожнечу і марноту; причому ця неефективність була наперед визначена згори: «... творіння підкорилося марноті не добровільно, а через того, хто його підкорив...» (Римл.8:20).

Ужиті тут терміни точні й цікаві, як і в інших розглянутих нами випадках. Давньогрецьке слово «марнота» (*mataiotēs*) спільнокореневе дієприкметникові *matēn*. Цей дієприкметник характеризує дію, що була зроблена даремно: вона не досягла мети, на яку була спрямована. Зміст фрази про недобровільну покірність марноті полягає в тому, що людина була в такий спосіб покарана Богом за гріх Адама: «...проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й усот вона буде родити тобі...» (Бут.3:17,18).

Біблейст Кренфілд так коментує цей текст: «Створений світ, відмінний від людини, був порушений і не зміг відповідати своєму призначенню... Уявіть собі величний Всесвіт, подібний до чарівного театру, що представляє

різноманітні характери і властивості, багатоголосий хор живих істот, створений для прославлення Бога, але не здатний до гармонійного виконання своєї партії, позаяк людина — головна діюча особа цієї драми — не змогла зіграти свою найважливішу партію» (Бут.1:26,28; Псал.8:6) і тому перебуває в немилості²⁰.

За багато століть існування людського суспільства люди добилися вражаючих успіхів у розвитку й управлінні земними ресурсами. Проте вони ніколи не досягали абсолютного успіху. Достатньо згадати про блискучі цивілізації давнини, які потім прийшли в занепад. Рух людства шляхом прогресу був обтяжений постійними відкочуваннями назад в розвитку цивілізації, такими як: епідемії, посухи, голодомори, землетруси, виверження вулканів тощо, не кажучи вже про вплив таких суто людських якостей, як егоїзм, жадібність, злість. Навіть сьогодні, у XXI столітті, світ роздирають контрасти: одні країни витрачають мільярди доларів на зброю, котра стає дедалі більш технічно витонченою, тоді як іншим не вистачає ресурсів, щоб нагодувати своє населення. Цілком очевидно, що людина не може впоратися з управлінням ресурсами планети.

Іноді сама природа відплачує за грубе до себе ставлення з боку людини. Бездумне втручання в природні процеси і статева розбещеність як наруга над людським еством призвели до епідемії СНІДу, котра вже забрала життя кількох мільйонів людей і, напевно, забере ще багато мільйонів. У результаті епідемії чимало дітей залишаються без батьків, стають вимушеними вихователями своїх молодших братів і сестер.

Масу проблем створює неправильна стратегія людини щодо підтримки існування людського роду. В традиційних культурах у минулому (а подекуди і сьогодні) подружні пари народжували багало дітей, які могли підтримувати своїх батьків у старості. Останнім часом у багатьох країнах люди похилого віку спираються переважно на державну систему пенсійного забезпечення. Ця система, у свою чергу, ґрунтується на тому, що в країні доволі людей працездатного віку, котрі платять податки і тим самим забезпечують пенсії для старших поколінь. Однак у зв'язку з легалізацією абортів та запровадженням інших форм контрацепції створюється неприрод-

ний демографічний дисбаланс. Так, лише в Америці починаючи від 1973 р. було зроблено близько сорока мільйонів абортів. У наші дні покоління, які користувалися засобами контрацепції, досягають пенсійного віку і виявляють, що людей працездатного віку, здатних забезпечити їм пенсії, бракує.

Таким чином, стає зрозумілим, що відносини між людиною та іншою частиною створеного світу порушені, і це не випадково. Земля — творіння Бога. Людина не власник Землі, а лише її орендар, і, до того ж, орендар, обтяжений гріхом. Не може існувати два раї для людини, один з яких — у спілкуванні з Богом, а інший — без Нього. Біль і страждання, що походять від природи, нагадують людству про його падіння й відчуження від Бога. Якщо ж це нагадування приведе людину до співпраці з Богом в ім'я Його мети — викуплення й відновлення як людини, так і природи, тоді навіть біль і страждання (будучи злом самі по собі), допущені Богом, можуть сприяти благій меті.

4. Наслідки гріха Адама для його потомства

Для аналізу цієї теми нам досить двох цитат:

1. «Бо як через одну людину гріх увійшов у світ, а з гріхом і смерть, так у всіх людей увійшла смерть, тому що всі згрішили» (Римл.5:12)²¹.
2. «Бо як непослухом однієї людини багато стали грішниками, так і послухом Одного багато стануть праведними» (Римл.5:19).

Із цих висловлювань випливає, що всі ми успадкували від Адама людську природу, яка обтяжена гріхом і падінням. Нагадаємо читачеві ще раз, що багато людей відкидають розповідь про Адама і те, що наша гріховна природа в Біблії зводиться до нього. Проте слід зазначити: навіть атеїсти-еволюціоністи стверджують, що *Homo sapiens* сходить до одного предка (зрозуміло, що насправді їх мало бути двоє!), і вони, як і раніше, продовжують обговорювати питання, чи жив предок людини в Африці чи десь в іншому місці. Зауважимо, між іншим, що ніхто не заперечує того факту, що довгий ланцюг нащадків першої людини успадкував від неї свої гени, а отже, — її природу.

У Біблії стверджується: це, загалом, не наша провина, що вже від самого народження ми несемо в собі порок, успадкований від Адама. Однак наша власна провина в тому,

що ми самі грішимо. Саме тому приречені на смерть. Ми подібні до дитини, яка народилася від матері-наркоманки і розповсюджувачки наркотиків і вже в її утробі випробувала на собі вплив наркотиків, а народившись, виявляє відставання в розвитку. Це не провина дитини. Поступово дитина росте і бореться зі закладеною в неї схильністю до наркотиків, а згодом усе ж здається, і сама стає розповсюджувачем наркотиків. Проте це — вже її провина.

Хоч ми успадковуємо гріховну природу мимоволі, проте пізніше здійснюємо гріховні вчинки вже під свою відповідальність, зазнаючи впливу й тиску з боку етосу* занепалого світу, що переважає. Висловлюючись мовою Біблії, ми за своєю природою — чада гніву; сама наша сутність і гріховна поведінка, що з неї випливає, викликають Божественне несхвалення (Ефес.2:3).

Однак чимало людей вважає біблійне вчення вкрай несправедливим. Ми стали дітьми занепалого племені не за своєю волею, кажуть вони. Чому ми повинні бути відкинуті Богом через те, що хтось до нас згрішив? Проте відповідь на це цілком зрозуміле заперечення можна одержати в нашій другій цитаті: «Бо як непослухом однієї людини багато стали грішниками, так і послухом Одного багато стануть праведними» (Римл.5:19).

Інакше кажучи, якщо ми з'явилися на світ грішниками з огляду на те, що згрішив хтось інший, звільнення від нашого гріха пропонується нам вільно і безоплатно на тих самих умовах, тобто завдяки тому, що зробила Інша Людина, а не ми самі. Ми самі не можемо досягти звільнення від гріха.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як у розповіді з Книги Буття описується безпосередній наслідок непослуху Адама і Єви? Чи дійсний цей наслідок?

2. У чому полягає заперечення багатьох біологів щодо біблійного вчення про те, що фізична смерть є результатом людського гріха? Наскільки воно обґрунтоване?

3. Що означає твердження: «У Біблії ніде не сказано, що людина була від початку створена безсмертною»? Як воно пов'язане зі запереченням, викладеним у попередньому запитанні?

4. У чому полягає зміст твердження, що Боже створіння виявилося поглинуте марнотою й безглуздою діяльністю, яка не дає потрібного результату?

* **Етос** — грецьк. — характер, звичай, моральні уявлення людей (прим. ред.).

5. Чи згодні ви з твердженням про те, що сучасна людина управляє земними ресурсами нерозсудливо і навіть завдає їм збитків?

6. Наведіть приклади, які могли б проілюструвати висловлювання: «Природа сама іноді відплачує за грубе до себе ставлення з боку людини».

7. Припустивши, що людина за своєю природою має чимало хороших якостей, чи згодні ви з думкою про те, що кожна людська істота має якісь пороки або вади? Якщо так, то як ви це поясните?

8. Розгляньте наведену в цьому розділі ситуацію з дитиною матері-наркоманки. Хто, на вашу думку, відповідає за поведінку цієї дитини, коли вона стає дорослою людиною: мати чи вона сама?

9. Який зміст висловлювання з Послання до римлян (5:19)?

VII. БІЛЬ, СТРАЖДАННЯ Й ІНДИВІД

Дотепер ми обговорювали проблему болю і страждання переважно в контексті людського роду в цілому, а також ставлення людства до Землі і Всесвіту. І це абсолютно необхідна перспектива аналізу. Істотна частина цієї проблеми пов'язана з тим, що на Землі відбувається величезна кількість природних катастроф. Ці катастрофи відбуваються постійно і впливають на багатьох людей, а іноді — на кілька поколінь. Те саме можна сказати про хвороби, які уражають людство, такі як рак, діабет, серцево-судинні захворювання. Незважаючи на те що в розумінні походження і способах лікування цих хвороб досягнутий значний прогрес, людині, яка страждає на якусь важку недугу, доводиться миритися з тим, що засіб повноговилікування від її хвороби не буде знайдений за її життя.

Як їй ставитися до такої ситуації? Людина живе порівняно недовго, і коли життя — її єдиному життю — загрожує передчасна смерть, а залишок днів затьмарений постійною боротьбою з болем, неміччю і страхом, то обговорення проблеми болю і страждання в контексті історії та майбутнього людського роду в цілому видається хворому не тільки недоречним, але й образливим і жорстоким.

У Біблії сказано про надію не лише для всього людства, а й для кожного створіння. Біблія обіцяє, що прийде час відновлення («відновлення всього») (Дії 3:21), коли «саме творіння буде визволене від рабства тління — для свободи слави дітей Божих. Бо знаємо, що все творіння разом стогне і страждає аж донині» (Римл. 8:21,22).

Проте Біблія не є програмою в дусі тоталітарної утопії, що обіцяє рай усьому без винятку людству, водночас ігноруючи наявні страждання окремих людей. Навпаки, турбота Бога про окрему людину знайшла своє відображення у висловлюваннях Христа. Ісус не говорив про якусь безоглядну турботу щодо Його творіння, яка охороняла б їх від будь-якої найменшої шкоди. Однак важливо те, що Він сказав: Бога хвилює біль кожної людини: «Хіба два горобці не продаються за асарія? Проте жодний з них не впаде на землю без волі вашого Отця. А вам усе волосся на голові пораховане. Не бійтеся; бо ви кращі за багатьох горобців» (Матв.10:29-31).

У Біблії також проголошується, що в Бога є — і завжди був — задум викуплення, достатньо великий, щоб охопити всю людську історію, зокрема останнє покоління людей, досягти меж Усесвіту, кінця часу і перейти у вічність. Але Його не меншою мірою турбує і кожна окрема людина, яка входить у кожне покоління. Саме тому настільки значимий порядок, за яким, відповідно до Біблії, буде відбуватися процес викуплення.

Порядок викуплення

Щоб зрозуміти, як відбуватиметься викуплення, доцільно звернутися до розповіді з Книги Буття й порядку подій, що сталися відразу ж після гріхопадіння Адама і Єви. Саме порядок цих подій (поряд з іншими аспектами) передає дух розповіді.

1. Ініціатива Бога в подоланні почуття відчуження людини

Припустившись свого переступу, як пам'ятаємо, Адам і Єва відчували сором та провину і зі страху спробували сховатися від Бога. Тоді Бог узяв на себе ініціативу встановлення з ними контакту, щоби зняти почуття відчуження, яке виникло в них, звільнити їх від сорому, подарувати їм прощення і запевнити у тому, що Він їх приймає. Це не означало, що Він хотів применшити тяжкість їхнього гріха або просто його «замазати». Господь ознайомив їх зі списком фізичних, психологічних і соціальних наслідків гріха й покарань, які вони мають за нього понести. Однак після того «...зробив Господь Бог Адамові та жінці його одягу шкуряну — і зодягнув їх»

(Бут.3:21). І це було не просто практичним заходом: при цьому виявилась винятково важлива символічна дія. Людина — почасти тварина, почасти — дух. Однак через своє падіння Адам та Єва болісно відчули і свою причетність до плотського начала, і ганебність свого духу, а тому — неможливість залишатися в присутності Бога. Господь знайшов спосіб, як допомогти їм у цьому глибоко особистому стражданні. Він пожертвував невинну тварину і використав її шкуру, щоб одягти винних людей.

Без цього жесту з боку Бога біль і страждання, які їм довелося б перенести внаслідок свого гріха, разом із перспективою фізичної смерті, могли виявитися психологічно нестерпними. Однак після того, який би біль їх не мучив, вони знали, що Бог не відвернувся від них. Він Сам їх зодягнув і посприяв тому, що вони відчули: Господь прийняв їх у Свою присутність. Бог був з ними. Їх чекає остаточне звільнення і викуплення.

Повторення метафори

Одяг для Адама і Єви став моделлю і метафорою, які багаторазово використовувалися протягом століть. Так, єврейський поет і пророк Ісаїя описує, як викуплені люди оспівують свою подяку Богові: «Я веселюся в Господі, душа моя радіє в Богові моїм, бо Він зодягнув мене в шати спасіння, і в одержу праведності мене вбрав, немов молодому, поклав Він на мене вінця, і неначе молоду, приоздобив дорогоцінностями мене!» (Ісаї 61:10 ПРТ).

У притчі про блудного сина Христос змальовує, як син прийшов додому в брудних лахміттях, натерпівшись сорому і немилості, а його батько «сказав своїм рабам: Негайно принесіть найкращий одяг і зодягніть його...» (Луки 15:22).

У насиченому метафорами Об'явленні про викуплених людей сказано так: «...випрали свій одяг, і вибілили його в крові Агнця. Тому вони перебувають перед Божим престолом...» (Об'явл.7:14,15).

Ця ж віковична метафора, перекладена на прямолінійну мову Нового Завіту, набирає такої форми: «Адже Бог у Христі примирив світ із Собою, не зараховуючи їм їхні переступи <...> Того, Хто не знав гріха, Він зробив для нас гріхом, щоб ми в Ньому стали Божою праведністю» (2Кор.5:19,21). «Бо як непослухом однієї людини багато

стали грішними, так і послухом Одного багато стануть праведними» (Римл.5:19). Такою є для будь-якого покоління перша стадія викуплення²². Християнська Блага Вістка аж ніяк не означає, що, увірувавши в Христа, ми ніколи не страждатимемо від болю, депресії та хвороб і ніколи не помremo. Натомість її сутність у тому, що Бог чекає кожного бажаючого, аби провести його через першу стадію викуплення тут і зараз – через особисте примирення з Богом, щоб він одержав упевненість: Бог ніколи нас не відкине, бо у Христі Бог – за нас. «Якщо Бог за нас, то хто проти нас? Той, Хто Свого Сина не пощадив, а видав Його за нас усіх, то хіба разом з Ним не подарує і всього? Хто буде звинувачувати Божих обранців? Бог, Який оправдує! А хто судитиме? Ісус Христос, Який помер і воскрес; Який по правиці Бога, – Він і заступається за нас!» (Римл.8:31-34). Саме ця впевненість у мирі з Богом абсолютно знімає гостроту будь-яких страждань і болю, які є результатом тимчасових наслідків нашого власного гріха та гріховності світу, і кардинально змінює їхній зміст. Більше того, любов Бога до нас, яка виявилась у тому, що Він віддав нам Свого Сина, Який помер за нас, приносить у душу віруючого глибоку впевненість і навіть почуття торжества перед лицем природного й морального зла, з якими він стикається: «Хто нас відлучить від любові Христа? Чи страждання, чи утиски, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч? Так, як написано: За Тебе вбивають нас щодня, нас вважають за овець, призначених на заріз. Але в цьому всьому перемагаємо – завдяки Тому, Хто нас полюбив. Бо я переконаний, що ні смерть, ні життя, ні ангели, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні висота, ні глибина, ні будь-яке інше творіння не зможе нас відлучити від Божої любові, яка в Христі Ісусі, Господі нашім!» (Римл.8:35-39).

2. Ініціатива Бога – дати людині надію на майбутнє

Вернімося до розповіді з Книги Буття. Бог не тільки примирив зі Собою Адама і Єву – Він подарував їм надію. Від початку Бог сказав, що непослух призведе до смерті. Сатана заперечував, що цього не станеться. Вони зробили свідомий вибір. І помилилися. Заради їхнього благополуччя не можна було допустити, щоб вони не пізнали на власному досвіді наслідків цього вибору. Якби

щоразу, коли ми робимо неправильний вибір, хтось утручався б і в чудесний спосіб рятував нас від наслідків цього вибору, то це перетворило б світ на нереальну казкову країну, а ми ніколи не навчилися б правильно користуватися своєю здатністю робити вибір. Більше того, по-заяк Бог серйозно попередив Адама і Єву, що вони помруть, якщо скуштують заборонений плід, то яким чином вони навчилися б вірити Божому Слову, якби Він пізніше приєднався до сатани і запевнив людей, що, не зважаючи на порушення заборони, вони не помруть?

Отже, перед ними відкрилася похмура перспектива фізичної смерті. Проте Бог одразу ж дав їм надію, пообіцявши, що потомство («насіння») жінки уражатиме змія в голову, хоча змії жалитиме його в п'яту (Бут.3:15).

Ця обітниця підбадьорила Єву і надала змісту її подальшому життю. Незважаючи на те що материнство завжди буде поєднане з болем, його варто переживати. Її нащадки мають майбутнє. Людство повинно, рано чи пізно, відсвяткувати тріумф над смертю, на яку його прирік спокусник. Адам, як повідомляється в Біблії, негайно зрозумів наслідки, що впливали зі слів Бога, і повірив Йому. «Тоді Адам дав своїй жінці ім'я: Єва, бо вона була мати всіх живих» (Бут.3:20 ПРТ).

Саме ця надія утішає, надихає і дотепер підтримує кожного віруючого в Христа перед загрозою нещастя, хвороб, болю й смерті. Тільки тепер ця надія, як вірять вони, уже сповнилася тією мірою, про яку Єва ніколи не мріяла, а згодом вона сповниться абсолютно. Адже люди усвідомлюють, що, використавши поняття „насіння жінки”, Бог передбачив пришестя у світ Сина Божого. Народжений від Діви Марії, Він має стати справжньою Людиною, не перестаючи при цьому бути Богом. За допомогою Своєї смерті і Воскресіння *Він звільнить тих, хто Йому вірить, від страху смерті.*

Ісус, як зазначено в Новому Завіті, зруйнувавши смерть, «життя і нетління освітив Євангелією...» (2Тим.1:10). Останнє слово не за смертю. Фізичне Воскресіння Христа — це початок відновлення людського роду й усього творіння.

У Біблії про це сказано так: «А що діти стали спільниками крові й тіла, то й Він подібним чином став їхнім

спільником, аби Своєю смертю знищити того, хто має владу смерті, тобто диявола, і визволити тих, які через страх смерті все життя утримувалися в рабстві» (Євр.2:14,15).

Для усвідомлення цього уривка варто врахувати ось що. У ньому не говориться, що віруючі в Христа не бояться хвороб, нестерпного болю чи фізичної смерті. Страх перед цими речами — природна автоматична реакція людського організму, частина механізму самозбереження. Наша природа повстає проти смерті. Христос звільняє Своїх людей як від самої смерті, так і того, що пов'язане з нею.

Диявол навіює людям страх смерті з двох різних причин.

1. Він змушує деяких людей повірити, що після смерті нічого немає. Отже, теперішнє життя — єдине, що існує. Тому деякі жертвують вірністю Богові, істиною, вірою, честю, принципом, опускаючись до ганебного зрадництва, якщо воно зберігає їм фізичне життя. Страх смерті змушує їх іти на моральне рабство і безчестя.

2. Інших людей диявол залякує страшним Судом і карами, які будуть їм визначені.

Смерть Христа і Його Воскресіння, як справжньої Людини, звільняють віруючих у Нього від першого з цих страхів. Вони звільняють віруючих від глухої безнадійності, що може здолати будь-яку людину, котра переживає смерть близьких, позаяк їм відомо, що їхні померлі близькі «покинули тіло» і «перебувають з Господом» (2Кор.5:8), або, як сказав Христос, перебувають «зі Мною в раю!» (Луки 23:43). Саме таким звільненням можна пояснити секрет хоробрості християнських мучеників, готових радше померти, ніж зректися Христа.

Смерть Христа також звільняє віруючих у Нього від другого зі страхів, що навіюються дияволом. Бог запевнив їх у тому, що Христос за допомогою Своєї викупної смерті повністю розрахувався за їхні гріхи. Фізична смерть приходить лише один раз. А страшний Суд вершиться *після* смерті. Викупна смерть Христа покриває кожний гріх, який буде розглянутий на страшному Суді. Отже, віруючий упевнений: «...як призначено людям один раз умерти, а потім суд, так і Христос: один раз приніс Себе, аби понести гріхи багатьох; другий же раз з'явиться не задля гріха, а тим, що очікують Його на спасіння через

віру» (Євр.9:27,28). А Христос, Котрий судитиме на Божому Суді (Івана 5:22), проголошує: «Знову й знову запевняю вас, що хто слухає Моє слово і вірить у Того, Хто послав Мене, має вічне життя і на суд не приходить, але перейшов він від смерті до життя» (Івана 5:24).

Фізичне Воскресіння Христа дає змогу кожному віруючому відчувати впевненість у тому, що він також колись воскресне в тілі.

У Біблії про Воскресіння Христа говориться як про перші плоди прийдешнього великого врожаю (1Кор.15:20). Цей урожай дозріє при Другому Пришестві Христа. Він стосуватиметься всіх Христових людей усіх часів. Ті, що помруть до Другого Пришестя, знову воскреснуть. А ті, хто в той час буде ще живий, зміняться. Усі вони отримають тіла, подібні до славного тіла Христового (1Кор.15:50-57; Филп.3:21).

Аргументація проти ідеї фізичного воскресіння

Дехто вважає, що ідея воскресіння абсурдна, бо коли ми помираємо, клітини нашого тіла деградують, розпадаються і стають частиною навколишнього середовища. Тому вони цілком можуть стати частиною тварин або навіть інших людей. Чи можна, у такому разі, говорити про фізичне воскресіння мертвих? — розмірковують вони. Але це заперечення не враховує деяких важливих фактів.

Почнемо з того, що, коли ми помираємо, атоми нашого тіла справді розсіюються. Але треба врахувати і те, що клітини (а отже, і атоми) нашого тіла змінюються постійно. Жодна з клітин мого тіла, присутніх у ньому сьогодні, не була в ньому десять років тому (за винятком, можливо, певних спеціалізованих клітин головного мозку). Але незважаючи на цю постійну зміну, заміщення атомів та клітин і процеси старіння, формальна тотожність мого тіла зберігається. Очевидним доказом тому є відбитки пальців. Відбитки пальців, які абсолютно індивідуальні, зберігаються в людини протягом усього її життя (якщо, зрозуміло, вони не порушуються в результаті серйозної травми). Цей факт, уперше продемонстрований Френсісом Гальтоном у 1888 р., відіграє вирішальну роль при ідентифікації злочинців. Те саме можна сказати і про ідентифікацію за допомогою ДНК.

Всемогутньому і Всевідаючому Богу відоме «кодування», яке відповідає за ідентичність тіла кожної людини, котра будь-коли жила на цій Землі. При воскресінні в Бога не буде жодних проблем з визначенням атомів чи якоїсь іншої субстанції, за допомогою якої кодується тілесна ідентичність кожної людини. У результаті будь-який віруючий отримає тіло, подібне до славного воскреслого тіла Христа (володітиме здібностями й достоїнствами, яких наші теперішні тіла не мають). Проте кожну людину можна буде ідентифікувати завдяки унікальній формі її воскреслого тіла, так само як будь-яку людину можна ідентифікувати тут, на Землі.

Практичний висновок

Оскільки кожний віруючий розуміє, що обов'язково воскресне в тілі, він робить висновок: жити в своєму земному тілі варто; потрібно також максимально використати всі свої здібності, всю свою енергію, узяти максимум із життєвих обставин, незважаючи на страждання, біль і неминучу смерть. «Тому... будьте стійкі, непохитні, завжди відзначаєтеся в Господньому ділі, знаючи, що ваша праця в Господі не даремна» (1 Кор. 15:58).

Іншими словами, хоч наші земні тіла успадковані від занепаłego роду, піддані розкладанню і смерті, усі наші вчинки, здійснювані в земному тілі, мають значення для вічності.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *Що, на ваш погляд, має більше значення: людство в цілому чи окремий індивід? Чи існує «людство в цілому»? Чи існувало воно взагалі коли-небудь?*

2. *Обговоріть таку тезу: «У тоталітарних державах більшого значення надають людським масам або расі, ніж індивіду».*

3. *Бог достатньо могутній, щоби піклуватися про почуття, проблеми і життєву долю кожної людини. Як виявляв цю турботу Христос?*

4. *Який зміст фрази «порядок викуплення»?*

5. *Що зробив Бог для того, щоби покласти край відчуженню Адама і Єви? Як це допомогло їм у подоланні життєвих проблем і страждань? У чому полягає символічний сенс дії Бога?*

6. *Як ця символічна дія, перетворена на метафору, використовувалася надалі? Який зміст цієї метафори?*

7. *На чому християни ґрунтують свою впевненість, що Бог – за них?*

8. Як, відповідно до розповіді з Книги Буття, Бог дав Адамові та Єві надію перед загрозою болю і страждання?

9. Чому так важливо, щоби ми могли випробувати на собі важкі наслідки власного вибору?

10. Як, відповідно до християнського визначення, Христос виконує обітницю Бога щодо потомства («насіння») Єви?

11. Чи справді люди бояться смерті? Якщо «так», то чому? Чи ви особисто боїтеся смерті?

12. Як перед страхом смерті людина може порушити моральні принципи?

13. У якому розумінні, відповідно до Біблії, Христос звільняє людей від страху смерті?

14. Чи вважаєте ви віру в фізичне воскресіння абсурдною? Якщо «так», то на яких підставах? Як християни відповіли б на аргументи щодо абсурдності віри в тілесне воскресіння?

15. Віра в воскресіння після смерті робить життя тут і зараз безконечно важливим. Чому?

VIII. ВІД СТРАЖДАНЬ ДО СЛАВИ

А. Повторимо пройдене

Ми поступово наближаємося до кінця розділу, присвяченого проблемі природного зла. Тому буде корисно повторити провідні думки розділу.

Отже, ми почали з формулювання проблеми: як можна узгодити проблему страждання з існуванням Премудрого, Всемогутнього, Всеблагого Бога-Творця?

Пізніше ми проаналізували ставлення людства до болю, страждання і смерті з незапам'ятних часів і дотепер, не беручи до уваги питання про те, існує Творець чи ні. Ми виявили, що людство вважає: глибокі страждання, біль і смерть виправдані, якщо завдяки їм можливо досягти істотних благ. Ми зробили висновок, що людство навряд чи може висловлювати якісь принципові заперечення, якщо цілі, котрі Бог ставить перед людиною, настільки великі і їх досягнення таке достойне, що вони виправдовують біль і страждання, яких доводиться зазнавати в процесі досягнення цих цілей.

Отже, ми проаналізували дві мети, котрі, відповідно до Біблії, стоять перед людством:

а) людина має удостоїтися унікальної честі бути представником Бога і Його намісником в управлінні Землею і розвитку її ресурсів (Бут.1:26-28; Псал.8-й розд.);

б) людина, народжена як створіння Боже, повинна мати можливість стати дитиною Божою, після чого, завдяки процесу виховання, досягти зрілості синів чи дочок Бога (Івана 1:12,13).

Далі ми відзначили усвідомлення перших християн про те, що страждання в теперішньому житті не можуть зрівнятися зі славою і блаженством, які одержить людина після досягнення двох згаданих вище цілей.

Потім, порушивши питання, чому спроба досягнення цих двох цілей пов'язана з такими стражданнями і болем, ми з'ясували, що людська природа обтяжена пороком. І це, як встановлено, не просто теологічне вчення. Численні історичні факти свідчать: попри безліч чудових якостей, людині явно притаманні і певні пороки. Тому нерозумно і навіть у певному значенні небезпечно не звертати уваги на цю обставину й безоглядно вірити в людську сутність.

Далі ми звернулися до Біблії, аби зрозуміти, як у ній пояснюється властивий людській природі порок. Ми дізналися, що порочність людської природи зумовлена тим, що перша людина, скориставшись даною їй Богом свободою волі, розійшлася зі своїм Творцем у тому, *що* становить життя і смерть, переступила визначені їй Богом межі, не погодилася з Його словом, засумнівалася в Його характері і здійснила спробу насолодитися життям незалежно від Бога. Треба сказати, що і сьогодні тисячі людей дотримуються такої життєвої стратегії. Тим самим у світ увійшов принцип гріха (тобто беззаконня), а внаслідок нього — смерть. Позаяк власний намісник Бога на Землі впровадив владу беззаконня в середовище Божого творіння, його діяльність на Землі неефективна, марна і пуста. Адже попри значні досягнення людини в управлінні природою, вона постійно зустрічається з тим, що природа протидіє її впливові, і в навколишньому світі життя руйнується.

Пізніше ми зазначили, що відразу ж після падіння людини Бог розпочав процес викуплення, який відбувається в кілька етапів. Викуплення не означає, що Бог зводить нанівець усі болісні наслідки здійсненого людиною неправильного вибору і повертає їй первісне блаженство раю. Подібний крок суперечив би любові й повазі Бога до людини. Він підірвав би гідність людини та

її відповідальність за вчинений нею вибір і створив би враження, що не має жодного значення, як людина використовує свою свободу волі. Адже, яким би чином вона нею не користувалася, Бог піклувався би про те, щоб людина ніколи не зустрілася з ганебними наслідками своїх учинків. Людина мала на власному досвіді усвідомити страшну силу гріха, що заповнив світ через її непослух. (Уже перший син припустився вбивства з релігійних мотивів²³). Нащадки першої людини також повинні були навчатися на власному досвіді. Чим більш досвідченими ставали людські істоти, тим більш витонченим ставав гріх. Насправді, одна з цілей, яку Бог мав на меті, даючи людині Закон, полягала в тому, щоб підняти на поверхню той факт, що прихований у серці людини гріх надзвичайно небезпечний (Римл.7:13). Гріх подібний до бактерії. Як тільки суспільство знаходить могутній антибіотик для його знищення, гріх зазнає мутації, набуваючи стійкості до нового засобу проти нього, і залишається таким же небезпечним.

Таким чином, перша стадія викуплення людини не полягала — і дотепер не полягає — в усуненні болю і страждання та скасуванні смерті. Початковою стадією викуплення було — і дотепер залишається — припинення відчуження людини від Бога, примирення, прощення і впевненість у прийнятті Богом, що означало: який би біль, які б страждання нам не довелося переносити, Бог з нами і за нас.

Водночас бачимо: від самого початку Бог узяв на Себе ініціативу в тому, щоб дати живу надію в серця людей, запевнити їх у тому, що останнє слово не за стражданням і смертю, бо прийде воскресіння. При Воскресінні Христа Бог не допустив, щоб Його тіло піддалося розкладу і Він повернувся на Небеса як безтілесний дух. Фізичне тіло Христа було відроджене з мертвих, і воно залишається живим навечно. Ми дізнаємося, що при Його Другому Пришесті мертві воскреснуть, а живі перемянуться: тіла всіх людей стануть подібними до славного тіла Христового — безсмертними і нетлінними (1Кор.14:50-58; Филп.3:20,21).

Більше того, відповідно до Біблії, усе створіння буде перетворене. Створіння («твар»), яке зараз «разом стогне і страждає», буде звільнене «від рабства тління — для

свободи слави дітей Божих» (Римл.8:22,21). «...Небо з гуркотом пройде, а розпечені стихії розплавляться, і земля та діла, що на ній, згорять» (2Петр.3:10; Об'явл.20:11; 21:1), тобто все навколо зазнає змін (Євр.1:11,12). Христос, Який є образом невидимого Бога, первородним усюго творіння, в Кому, через Кого і для Кого була спочатку створена вся світобудова і в Кому все воно залишається єдиним цілим, починаючи з віддаленої галактики й закінчуючи найменшою атомною часткою, примирить усю природу з Богом і приведе її у відповідність з початковим задумом Творця (Колос.1:12-23; 1Кор.15:20-28). В результаті цього примирення зникнуть біль, страждання й горе (Об'явл.21:4); більше того, початкове бажання Бога, щоб людина була Його намісником, царувала над Божим творінням і керувала ним, буде остаточно виконане в тій формі, в якій Бог від самого початку замислив (Євр.2:5-10; 1Кор.15:20-28).

Б. Аргументи проти біблійного уявлення про майбутнє і кінець страждань людини

Минуло дві тисячі років, відколи в Новому Завіті прозвучали обітниці, що колись створіння буде перетворене, а страждання зникнуть. Аналогічні обітниці були вже дані в Старому Завіті за кілька сотень років до цього (порівн. Ісаї 11:1-9). Уже в новозавітні часи були люди, котрі говорили: оскільки ці обітниці не виконуються, вони не мають жодної вартості (2Петра 3:3,4). Цілком зрозуміло, що сьогодні, дві тисячі років потому, чимало людей висуває проти цієї обітниці те саме заперечення. Якщо існує люблячий Бог, Який може перетворити творіння і покласти край болю і стражданням, то чому Він досі цього не зробив, а продовжує допускати біль і страждання, що видаються нескінченними? Чи не свідчить таке тривале зволікання з виконанням обітниці, що насправді не існує Всемогутнього і Всеблагого Бога, а в самих обітницях відображені уявлення релігійно налаштованих людей, котрі таким чином намагаються зменшити свої страждання? Більше того, закономірності протікання природних процесів важко узгодити з уявленням про можливість Божественного втручання. Звідси робиться висновок, що для покращення ситуації

слід покладатися тільки на еволюцію та здатність людини регулювати ці процеси.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Яка, згідно з Біблією, була роль Христа стосовно створеного Всесвіту?

2. Яке біблійне уявлення про майбутнє світу та припинення болю і страждань?

3. Чому християни вважають фізичне Воскресіння Христа принципово важливим для майбутнього матеріального Всесвіту?

Прокоментуйте висловлювання: «Бог вже ніколи не відмовиться від матеріального Всесвіту, так само як Він ніколи не відкине людського тіла Сина Божого».

4. Чи згодні ви з тим, що історія і розвиток нашої планети були завжди однаково підпорядкованими певним закономірностям?

5. Чи вважаєте ви, що в майбутньому наша планета не зазнає жодних великомасштабних катастроф?

6. Чи згодні ви з уявленням про те, що розвиток науки, врешті-решт, приведе до перемоги над усіма хворобами, стражданнями і смертю?

7. Чи вважаєте ви, що Сонце існуватиме вічно? Що станеться зі Землею, якщо Сонце припинить своє існування?

8. Чи можна погодитись з тим, що Всесвіт загине сам по собі? Розширяться і загине в результаті теплової смерті? Чи існуватиме вічно?

В. Деякі відповіді на наведені в параграфі Б заперечення проти біблійного уявлення щодо майбутнього світу

Слід зауважити від самого початку, що ані Біблія, ані християни не виступають проти прагнення науки покінчити з фізичним болем та стражданнями і продовжити людське життя. Навпаки, вони ставляться до цієї спроби з ентузіазмом. Успіхи медицини, особливо за останні сто років, заслуговують найвищої оцінки. Християни вважають, що ці досягнення впливають з приписаної Богом людині ролі відповідати за збереження і розвиток земних ресурсів. Більше того, християн напрочуд надихають заклики Христа до зцілення хворих. Але заперечення проти біблійного уявлення щодо майбутнього, наведені в параграфі Б, потребують коментування.

1) Відносно законвідповідності природи див. докладний аналіз у розд. 9 даної книги.

2) Щодо біблійних обітниць відновлення й перетворення творіння необхідно зазначити таке.

- Бог, будучи вічним, не вимірює час тими ж одиницями, що й ми (2Петр.3:8).
- Для досягнення Своїх цілей Богові необхідно, аби до цього були залучені чимало поколінь людей.
- Бог Довготерпеливий і Милостивий, Він хоче, щоб жоден з нас не загинув, але щоб усі ми прийшли до покаяння і приготувалися до Другого Пришесття Христа (2Петр.3:9).
- Кінець Землі і небес у їхньому теперішньому стані наступить. Бог утрутиться завдяки Своїй силі і владі, біблійні обітници будуть виконані (2Петр.3:10-13).

Однак більш важливе наступне. Аргумент про те, що якби існував Всемогутній і Всеблагий Бог, то Він уже давно застосував би Свою владу, аби перетворити Землю на рай, де немає болю і страждань, не враховує одну принципову обставину: певні справи навіть Божественна любов в стані здійснити, спираючись лише на Свою владу, шляхом простого застосування сили. У Біблії (Євр.2:10) мовиться, що Божественній любові не личить радикальне перетворення світу за допомогою одномоментного застосування Своєї влади. Перетворення світу має бути здійснене за допомогою страждання, тобто страждання Самого Бога.

Ідея про те, що Бог взагалі може страждати, для багатьох філософів і теологів є настільки дивовижною, що потрібно її спеціально обговорити. Тому повернемося до цього питання нижче. А зараз обмежимося зауваженням що, відповідно до Біблії, Христос був справжньою Людиною, але не тільки Людиною. Він був утіленим Богом, тобто Богом і Людиною одночасно. Він не був роздвоєною особистістю, а Єдиним Христом. Отже, коли страждав Христос, то страждав Бог; коли був розп'ятий Христос, був розп'ятий Бог²⁴.

Чому Бог має страждати

1. Якщо повстале проти Творця грішне Боже творіння колись славно правитиме відновленою і прославленою природою, то людина повинна бути спочатку перетвореною на любляче Боже дитя.

І це зрозуміло. Який сенс відновлення творіння до стану його повної слави і неабияких можливостей, якщо керування цим відновленим творінням буде віддано слабкій, нороровливій, егоїстичній, гріховній людині? Навіть якщо рівень науково-технічного прогресу досягне небувалих висот, то за такого правителя помилки неминучі. Саме це почасти пояснює відстрочку у виконанні обітниць відновлення світу. У Біблії говориться, що «творіння з надією очікує з'явлення Божих синів» (Римл.8:19). Лише тоді, коли постане достатня кількість людей, підготовлених до нової місії, «творіння буде визволене від рабства тління — для свободи слави дітей Божих» (Римл.8:21).

Однак у зв'язку з цим виникає запитання. Як може Бог перетворити хоча б одне Своє невірнуче, грішне, підозріле, вороже налаштоване, а іноді й озлоблене створіння на дитя Боже, сповнене любові і довіри? Зрозуміло, не за допомогою застосування сили і всемогутності, які можуть лише збільшити образу й жорстокість серця. Бог робить це шляхом демонстрації Своєї любові до людини, що виявляється в хресних муках утіленого Бога. Пояснюючи фарисеєві Никодиму основний стрижень нового народження особистості як дитини Божої, Христос говорить: «Як Мойсей підняв змія в пустині, так має бути піднятий Син Людський, щоб кожний, хто вірить у Нього, не загинув, але мав вічне життя. Бо так Бог полюбив світ, що дав Свого Єдинородного Сина, щоб кожний, хто вірить у Нього, не загинув, але мав життя вічне. Бо не послав Бог Свого Сина у світ, щоб судити світ, але щоб через Нього спасти світ» (Івана 3:14-17).

Не може бути більшої демонстрації любові, ніж жертвне страждання в ім'я іншого. Саме через страждання і смерть Утіленого Бога колишні вороги Бога можуть усвідомити, що Він насправді існує, отримують можливість примиритися з Ним і народитися знову як Його діти (Римл.5:10,11).

2. Якщо людина, котра постійно порушує закон і винна в багатьох гріхах, справедливо прощається й оголошується праведною перед Богом — моральним правителем Землі — то до того має бути здійснена розплата за її гріхи. Інакше як може Бог зробити її правителем відновленого творіння?

Саме у зв'язку з Божим задумом, відповідно до якого багато синів Божих будуть приведені до слави царювання разом із Христом над оновленим творінням (Євр.2:5-9), автор Послання до євреїв пише: «Бо так і мало бути, щоб Той, задля Якого все і через Якого все, Хто привів багатьох синів до слави, – Того, Хто є Першопричиною їхнього спасіння, через страждання зробити завершеним» (Євр.2:10). Смысл цього вислову ось у чому: якщо коли-небудь сини Божі мають бути приведені до слави, їм потрібне спасіння. Щоб зробити це спасіння можливим, необхідний Вождь (*archēgos* – засновник, автор, ініціатор, піонер) їхнього спасіння. Ця теза доповнюється міркуванням про те, що єдиний спосіб справедливого і благородного спасіння полягав у тому, щоби зробити Вождя спасіння досконалим через страждання. Це аж ніяк не означає, що Вождь, або Звершитель їхнього спасіння (а це, звісно, Христос) був якоюсь мірою морально недосконалим і потребував удосконалення. Це означає (як пояснюється далі в тексті 2:17): щоб діяти милостиво і правильно як Первосвященнику від імені людства, Він повинен забезпечити цьому людству досконале спасіння шляхом умилювальної викупної жертви перед Богом за гріхи людей. І не існувало жодного іншого способу це зробити, ніж прийняти страждання. Бог, Творець Закону, Котрий звершує моральне управління Всесвітом, не може простити гріх просто шляхом довільного акту сили, не беручи до уваги справедливості. «Якщо Бог легко простить людські гріхи – таке дешеве прощення означатиме, що моральне зло не має великого значення, – це буде цілком несправедливим діянням, котре спрямоване проти істини, милосердя й любові щодо людини, бо зведе нанівець її моральну відповідальність. Мета Христа в принесенні жертви умилювання (*hilasterion*) полягала в тому, щоб досягти Божественного прощення, гідного Бога, співзвучного Його праведності... Аж ніяк не потураючи людському злу... ця жертва полягала лише в прийнятті Ним на Себе (в Особі Його власного улюбленого Сина) нестерпного тягаря усього зла. Таким чином не тільки повністю розкривалася ненависть Бога до людського зла, а й здійснювалося повне його прощення»²⁵.

Тільки Той, Хто був справді людиною, міг солідаризуватися з усім людством як його Представник перед Богом; а Ісус був справді Людиною. Однак тільки Той, Хто був одночасно і Богом, міг понести на Собі страждання гніву й обурення, яке Святий і Праведний Бог може виражати проти мерзенності гріха у світі. Отже, Ісус Христос, Утілений Бог, «один раз за гріхи постраждав, праведник за неправедників, аби привести нас до Бога; убитий тілом, але оживлений Духом...» (1Петр.3:18). Таким чином, в основу відносин любові між Всемогутнім Богом і людиною покладено страждання, страждання Бога.

3. Віруючий повинен довести, що його віра справжня і чиста. А це неминуче передбачає страждання.

Спасіння — це дар. Людина не може одержати його як плату за працю. Його можна отримати лише шляхом віри. Новий Завіт наполягає на цьому (Ефес.2:8-10; Римл.3:28; 6:23).

Проте:

а) віруючий має довести, що його віра справжня. Тому Бог допускає перевірку віри спокусами, нещастями або навіть переслідуваннями і смертю, аби можна було упевнитись, що це справжня віра в Бога. Тобто віруюча людина має довіряти Богові, Його Слову, Його характерові й відданості (див. пролог до Книги Йова);

б) віра має бути чистою. Віра подібна до золота, яке, попри наявні в ньому домішки, все одно вважається золотом. Так, на самому початку віра може містити домішки самовпевненості, традицій, впливу середовища або релігійної ейфорії. Страждання очищують віру від домішок, перетворюючи її на чисте золото (1Петр.1:6,7);

в) дитя Боже має виховуватися Отцем, Котрий може в разі потреби навіть покарати свого вихованця. Так, поступово, дитина стає зрілим сином або зрілою дочкою Бога (Євр.12:5-13).

Усі ці процеси пов'язані зі стражданням, і тому шлях віруючого до остаточної слави неминуче пов'язаний з болем і переживаннями. Таким чином, у Біблії неодноразово пояснюється, що Бог не просто закликає Своїх людей бути вірними Йому, жити і вмирати, не піддаючись страхові. Бог розсудив: єдине, що Він може зробити, ведучи Своїх численних синів і дочок до слави, —

дати їм Вождя спасіння, Котрий Сам постраждав так, як покликані страждати вони, і тому знає на власному досвіді, що́ таке страждання. «...хоч був Він Сином, проте навчився послуху через те, що постраждав...» (Євр.5:8), тобто Він зрозумів на досвіді, що варто жити в цьому жорстокому, невіруючому світі в послузі Богові. І попри те, що Він Сам був досконалий, «став причиною вічного спасіння для всіх, хто Йому покірний...» (Євр.5:8,9). І ще: «Бо в чому Сам постраждав, будучи випробуванням, Він може допомогти і тим, що переносять випробування» (Євр.2:18). Він – Проводир і Вершитель їхньої віри (Євр.12:2), Котрий постійно допомагає їм у збереженні цієї віри (Луки 22:32; Євр.7:25). Він – вищий приклад для віруючих (Євр.12:2). За допомогою Свого Духа Він постійно супроводжує і підтримує віруючих (Матв.28:20).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як християни ставляться до досліджень у галузі медицини, спрямованих на з'ясування причин хвороб, болю і фізичних страждань, а також на продовження людського життя?

2. Як, згідно з Біблією, відповісти тим, хто заявляє: оскільки біблійні обітниця, проголошені багато століть назад, досі не були виконані, їм не можна довіряти?

3. У чому полягає зміст твердження, що існують речі, котрі навіть Божественна любов не може реалізувати за допомогою тільки сили?

4. Чому можна сказати, що при розп'ятті Христа був розп'ятий Бог?

5. Чого, згідно з Біблією, очікує створіння, перш ніж воно буде звільнене від страждання? І чому воно повинно цього очікувати?

6. Прочитайте фрагмент з Біблії (Числа 21:6-9) і дайте відповідь на запитання: як історія про Мойсея та виготовленого ним змія ілюструє істину, яку Христос хотів донести до фарисея Никодима?

7. Яким чином людина може не тільки вірити в існування Бога, а й довіряти Йому?

8. Чому, згідно з Біблією, Бог пройшов через страждання задля прощення людини? Чому Богові не личить навертати кого-небудь до віри шляхом застосування сили?

9. У який спосіб віруючий може довести, що його віра справжня, і чому цей доказ передбачає страждання?

10. Що маєтсья на увазі, коли говориться, що віра повинна бути очищена?

11. Згідно з Біблією, Христос нині перебуває на Небесах. Як Він може допомогти людям, які все ще страждають тут, на Землі?

Г. Страждання Бога

На початку цього розділу ми навели формулювання проблеми страждання в тому вигляді, в якому вона зазвичай подається: як можна сумістити існування такої великої кількості страждань у світі з існуванням Всюдисущого, Всемогутнього і Всеблагого Бога-Творця? Наявна передумова, покладена в основу цього формулювання, полягає в тому, що ми точно знаємо, *що* люблячий Бог-Творець має робити, якщо Він існує: Він не повинен допускати, щоб Його створіння страждали. Але якщо правильно те, що Сам Бог може страждати від болю, то це кардинально змінює саме формулювання проблеми. Тепер вона звучить так. Щоб мати створених Ним істот, яких Бог міг би закликати прилучитися до заснованої на любові Святої Триєдності Отця, Сина і Святого Духа, Всемогутній Творець, маючи справу з цими істотами, повинен був перенести заради них велику страждання. Але якщо це так, то чи можливо, щоб такий Бог існував?

Звідси випливає ще більш фундаментальне запитання. Звідки ми знаємо, *що* Всеблагий Бог повинен робити, а *чого* Він не повинен робити? Звідки ми знаємо, що Бог, якщо Він існує, любить усіх?

Це не було очевидним для великого античного філософа Арістотеля. Арістотель, почавши з абстрактних філософських принципів, сформулював поняття про те, що таке абсолютна досконалість. Потім він вирішив, що Бог, якщо Він існує, повинен відповідати цьому поняттю досконалості. І в результаті, як ми вже говорили вище (див. розд. 4.В/3 книги Д. Гудінг, Дж. Ленокс «Людина та її світогляд», Т.2), Арістотель прийшов до такого уявлення про Бога. Бог не міг займатися створенням речей, бо це припускає нижчу форму розумової діяльності, наявність можливості, яка потім переходить у дійсність. Бога також не могли цікавити конкретні речі в цьому світі, зокрема навіть людина, бо вони всі перебувають у процесі переходу від можливості до дійсності, що відбувається через народження, ріст, зрілість, старість і смерть.

До аналогічної позиції прийшов філософ-неоплатонік Плотін, який на підставі своїх філософських понять стверджував, що Єдине не виявляє інтересу до своїх «творів». Нагадаємо вже наведене вище висловлювання з цього приводу: «Не можна сказати, аби Бог мав потре-

бу в тому, що від Нього стається: Він не звертає уваги на всю цю сферу, котра ніколи не є для Нього необхідною. Він залишається тотожним тому, чим був до того, як створив усе інше. Якби похідні від Нього не існували, то це б Його не стурбувало» (див. розд. 4.Г книги Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд», Т.2).

Але подібний підхід до визначення того, що́ таке Бог і що Він повинен, а чого не повинен робити, не має прив'язки до об'єктивної реальності. Навіть учений, бажаючи зрозуміти, що таке Всесвіт, не сидить у своєму кабінеті і не будує уявлення про Всесвіт на основі умоглядних філософських принципів. Він виходить зі свого кабінету, намагаючись усвідомити, як Всесвіт впливає на його свідомість, і тільки потім береться за побудову висновків, що випливають з того, як йому відкривається Світобудова.

Християни переконані: ми дізнаємося, яким є Бог, тільки за допомогою Його Самоодкровення через єврейських пророків та вищої форми цього Самоодкровення — Ісуса Христа, Втіленого Слова Божого.

На жаль, деякі християнські теологи, котрі прагнуть донести до нас досконалість сутності Бога, але занадто залежні від впливу уявлень давньогрецьких мислителів про саму досконалість, наполягали на повній непричетності Бога до цього світу, тобто Його нездатності страждати. Мовляв, страждання припускає зміну, а Бог змін нам не підлягає.

Згідно з Біблією, Бог дійсно незмінний у тому, що стосується Його сутності; ніхто й ніщо не можуть змінити Його природу. Але щодо Самоодкровення Бога, Його незмінна природа не є ані статичною, ані інертною. Живий Бог завжди динамічний, завжди творить нове. Така Його сутність. Він не обмежений і не замкнений у Своїй досконалості. Був час, коли Він не був Творцем, але став Творцем Всесвіту. Це було нове. Бог-Син не завжди був людиною. Але потім Слово стало тілом. Бог-Син ніколи не помирав до того, як був розп'ятий. Людське тіло не перебувало в спілкуванні Осіб Святої Трійці, поки не сталося Вознесіння Ісуса Христа.

Коли з огляду на Свою Божественну свободу Бог створив людських істот, то Його незмінна відданість означала, що Він буде підтримувати з ними особисті

відносини і з готовністю прийме на Себе весь біль, пов'язаний з підтримкою цих відносин і викупленням людей. Бог так полюбив нас, що послав Свого Сина як викупну жертву за наші гріхи (1Івана 4:10). Неможливо уявити собі, що коли Бог-Син стікав кров'ю на хресті, Бог-Отець залишався спокійним і незворушним. Старий Завіт так характеризує ставлення Бога до Свого народу: «В усякому утиску їхньому тісно було і Йому, і Ангел обличчя Його їх спасав» (Ісаї 63:9). І таке ставлення одержало своє вище вираження, коли Син Божий викупив наші гріхи на хресті.

Саме це додає теології винятково важливого практичного сенсу. Серце Бога не могло не надриватися від страждань, коли Христос приймав за нас муки. Це дає нам підставу запропонувати справді риторичне запитання: «Той, Хто Свого Сина не пощадив, а видав Його за нас усіх, то хіба разом з Ним не подарує нам і всього?» (Римл.8:32).

Д. Прикінцеві зауваження

Багатьох людей, навіть якщо вони віруючі, особливо хвилює питання про те, чому на долю різних людей випадають різні страждання. Чому, запитуються вони, я страждаю так багато, а інші розкошують? У таких людей створюється враження: у тому, що стосується страждань, світ улаштований несправедливо.

Хоч для віруючих у Бога страждання саме по собі — зло, проте воно зміцнює дух і формує сильний характер. Для розуміння цього нам, напевно, допоможе аналогія. Відомо, що медична сестра, яку готують для роботи у відділеннях цивільної оборони і загонів надання першої допомоги в цивільних умовах, не проходить такого ж серйозного курсу навчання і таких же кваліфікаційних іспитів, як хірург. Пілоти пасажирських літаків раз на кілька місяців проходять перепідготовку на тренажерах. Під час цих перепідготовок моделюються найрізноманітніші критичні ситуації, за яких навіть дуже загартовані люди впадають у розпач. При цьому ніхто не запитує, чому підготовка пілотів більш серйозна, ніж підготовка автолюбителів. За словами Христа, становище і відповідальність Його учня в майбутньому Царстві слави частково залежать від його страждань тут, на Землі (Марка 10:37-39).

Чим більше страждань він перетерпить, тим вищі його майбутні становище і відповідальність.

Нам не потрібно самим прагнути страждань. Бог дає нам можливість насолоджуватися життям. Цілком очевидно, що ми, дійсно, народжені, щоб тішитися життям, наскільки це можливо. Ми не повинні намагатися зрозуміти і пояснити всі деталі промислу Божого. Найбільша книга в Біблії, присвячена темі страждання, — Книга Йова. Хоч Йов спочатку думав, що його страждання — велика несправедливість, проте, зрештою, він зрозумів: мета страждання — навчити нас довіряти любові й мудрості Бога. Господь у більшості випадків робить те, що перебуває за межами нашого розуміння Його. Наше внутрішнє умиротворення виникає зі заснованого на досвіді глибокого переконання, що «тим, які люблять Бога, які покликані за Його передбаченням, все сприяє до добра» (Римл.8:28).

Хтось сказав, що відповіддю на проблему страждання є не аргументація, а Особистість. І в цьому неабияка частка правди. Вівця, яка знає свого пастуха, довіриться йому, якщо відчує біль. Вівця, котра не знає свого пастуха, втікатиме від нього.

Атеїзм, як ми вже говорили на початку цього розділу, має у своєму розпорядженні незначні засоби, які могли б потішити людину, котра страждає від болю; він не може дати їй надію на те, що смерть — це не кінець.

Заперечення Бога в атеїзмі зовсім не доводить, що Його не існує або що зі смертю все закінчується. Однак, якщо Христос говорить істину, то для людини, котра переходить із цього життя у вічність, заперечуючи Бога, цей перехід означає не припинення страждання, а початок нестерпних мук.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якщо Бог здатен страждати, то як це змінює формулювання проблеми страждання?

2. Арістотель і Плотін засновували свої уявлення про Бога на розроблених ними абстрактних принципах.

а) До яких уявлень про Бога вони, зрештою, прийшли?

б) Чи є ці принципи переконливими?

в) У чому помилковість підходу, який розвивають ці філософи? Порівняйте їхню аргументацію з підходом учених.

3. Звідки християни черпають свої знання про Бога?
4. Що мається на увазі, коли стверджується, що Бог байдужий до долі світу?
5. Що означає уявлення про те, що сутність Бога незмінна, проте не статична?
6. Які практичні наслідки для людей з того, що Бог може страждати? Що було б, якби Він не міг страждати?
7. Як можна пояснити те, що одні люди страждають менше, а інші – більше?
8. Чи приносить страждання якусь практичну користь? Якщо «так», то яку?

ПРИМІТКИ

¹ Third Way. July. 1999. P. 19.

² Davies P. The Mind of God. L.: Simon & Schuster, 1992. P. 232.

³ Див.: Behe M. J. Darwin's Black Box. N. Y.: Simon & Schuster, 1998. P. 74 – 97.

⁴ Мовою біології ці кінці, або ковпачки, називаються теломерами, що в перекладі з грецької означає «кінцеві частки».

⁵ Hoyle F., Wickramasinghe Ch. Cosmic Life-Force, The Power of Life Across the Universe. L.: J. M. Den t& Sons, 1988. P. 134. Більш докладний виклад цього питання див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 3 і 4.

⁶ Достоевский Ф. М. Преступление и наказание // Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1973. Т. 6. С. 203.

⁷ Більш докладно див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 12 і 13.

⁸ Звісно, слід розрізняти ураження, спричинені природними силами, і хвороби. Ми розглянемо цю відмінність нижче.

⁹ Більш докладне обговорення величі людини, її статусу і ролі див.: Д. Гудінг, Дж. Леннокс «Людина та її світогляд». [Т.1]. Розд. 12 і 13.

¹⁰ Там само.

¹¹ Butterfield H. Christianity and History. L.: G. Bell&Sons, 1949. P. 30.

¹² Ibid. P. 31.

¹³ Ibid. P. 35.

¹⁴ Ibid. P. 41.

¹⁵ Ibid. P. 44 – 45.

¹⁶ Ibid. P. 47.

¹⁷ Чимало людей вважає це біблійне оповідання просто міфом про походження людини, вигаданим первісними людьми, що не знали науки; цей міф нібито слугував поясненням людських хвороб і смерті. Прихильники теорії міфу переконані: наука показала, що смерть – це цілком природний процес, а не результат гріховної поведінки. Це, розмірковують далі прихильники даного погляду на біблійну оповідь, підриває «міф». Ми звернемося до цієї аргументації нижче, а поки що розглянемо, власне, зміст обговорюваного біблійного оповідання.

¹⁸ Порівняймо те, як Христос описує молодшого сина в притчі про блудного сина. Той відкинув свого батька і тому став для нього мертвим.

- ¹⁹ Jones St. In *The Blood: God, Genes and Destiny*. L.: Harper Collins Publishers, 1996. P. 281 – 282.
- ²⁰ Cranfield C. E. V. *A Critical and Exegetical Commentary on The Epistle to the Romans. The International Critical Commentary*. Edinburgh: T. & T. Clark, 1975, Vol. 1. P. 413–414, 416.
- ²¹ Важливо зазначити, що в давньогрецькому оригіналі Нового Завіту останнє додаткове речення в цій цитаті не говорить, що всі люди згрішили *в ньому*, тобто в Адамі. Це речення приєднується сполучником *eph' hō*, який не може означати «в кому» або «в ньому», позаяк тоді це було би *en hō*. *Eph' hō* означає «тому що».
- ²² Викупна жертва Христа завжди була підставою, котра давала змогу Богові справедливо прощати гріхи тим, хто справді покаялися, незалежно від того, жили вони до Христа чи після (Римл.3:25,26).
- ²³ Ідеться про вбивство Авеля його братом Каїном (Бут.4:1-16). Бог прийняв жертвоприношення Авеля, але не звернув увагу на жертву Каїна. Гнів Каїна обернувся проти Бога.
- ²⁴ Усі три Особи Святої Трійці однаковою мірою є Богом. Разом з тим Отець, Син і Святий Дух – окремі Особистості. Ми не говоримо, що Отець був розп'ятий за нас, або що Святий Дух помер за нас. Натомість кажемо, що Син Божий помер за нас, і Він був Богом.
- ²⁵ Cranfield C. E. V. Op. cit. P. 213-214.

Замість висновків

З давніх часів до нас дійшла байка про розмову між школярем і совою. Сову вважали атрибутом грецької богині Атени, покровительки мудрості.

«— Я часто думаю, — каже сова, — що́ було раніше — яйце чи курка?...

— Дійсно, це дуже цікаве запитання, — відповідає їй школяр.

— Коли я дивлюся на досконалу форму яйця і замислююся над таємницею його змісту; про те, що всі відомі мені курчата вилупилися з яйця, — продовжує сова, — я схиляюся до думки, що яйце було раніше за курку.

— Напевно, це так, — зауважує школяр.

— Але іноді, дивлячись на дорослу курку, на складний устрій її крил і пір'я, пропорційність очей, дзьоба й лапок, та міркуючи про те, що жодне яйце не впало з неба, а всі вони, без винятку, були знесені дорослими курками, я доходжу висновку, що все-таки курка була раніше.

— Ну, і як же ти все-таки розв'язала цю задачу? — запитує юнак.

— Розв'язала? — парирує сова. — Ніколи не треба нічого розв'язувати.

— А чому? — запитує її співрозмовник.

— А от чому, — каже сова тоном, який відповідає її репутації мудрого птаха. — Якщо ми коли-небудь виявимося такими нерозумними, що розв'яжемо питання, то що станеться з нашими чудовими роздумами і суперечками?

— Але це означає, що ти нічого не знаєш, — говорить юнак. — Навіщо ж ти тоді сидиш на плечі в Атени?»

Мораль цієї байки очевидна. Завершивши написання цієї книги, ми хочемо бути впевненими, що не потрапили в ту ж пастку, що й сова, яка розв'язувала задачу про курку і яйце. У пошуках принципів, на які могли би спертися у своїх моральних рішеннях, ми проаналізували погляди багатьох мислителів, котрі належали до різних культурних традицій та епох. Ми прагнули з'ясувати в проаналізованих концепціях моменти, і які можна використати, і які засвідчують їхню слабкість та помилковість.

У широті представленого історичного нарису міститься одна небезпека. Побачивши розмаїтість уявлень про моральність, читач може дійти *висновку*, що розв'язання етичних питань узагалі неможливе. Але це *помилковий висновок*. Річ у тім, що в житті ми зустрічаємося з багатьма ситуаціями, коли змушені приймати рішення й діяти відповідно до цих рішень. І в тих випадках, коли наші рішення пов'язані з питаннями моралі, у наших діях виявляються принципи, котрими ми свідомо чи не свідомо керуємося.

Водночас визнаємо: життя настільки складне, що ми не можемо завжди бути впевненими в правильності своїх рішень. Передусім неможливо завжди передбачити, до якого результату приведуть наші вчинки, позаяк жодна людина не є всевідаючою або непогрішимою. Ми повинні діяти, усвідомлюючи, що наші рішення відповідають духовним і моральним нормам.

Наведемо приклади основних тем і запитань, що обговорюються в цій книзі.

Людські цінності

1. Чи є все людське життя на всіх його стадіях священним і недоторканим? Чи людське життя — це просто річ, товар, яким можна маніпулювати і який можна знищувати для досягнення якоїсь мети?

2. Чи завжди аморально вбивати невинну людську істоту? Чи вбивство невинної людини може бути виправданим, якщо її смерть буде сприяти благополуччю інших людей?

3. Чи подружнтя невірність аморальна за будь-яких обставин? Чи свобода в статевих стосунках є природною і прийнятною?

4. Чи завжди аморально зазіхання на чужу власність або чуже тіло, час, майно? Чи морально використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей? Чи можна сказати, що людські істоти підкоряються загальному законові ринку й людської жадібності?

5. Чи повинен я говорити правду завжди: у процесі судового розгляду або за будь-якої іншої ситуації, навіть якщо це ставить мене в уразливе становище стосов-

но мого опонента? Чи дозволено обманювати або говорити напівправду, якщо це в моїх інтересах?

Природа Вищої Реальності

1. Чи існує щось об'єктивно правильне, незалежне від суджень або уявлень людей? Чи правильність завжди є суб'єктивним рішенням, яке залежить від культури, умовних норм або індивідуального вибору?

2. Чи існує абсолютна, обов'язкова для всіх істина, та чи можна її пізнати? Чи істина — це просто «те, що істинне для мене»?

3. Хто є вищим моральним авторитетом, який має право сказати: «Ти повинен робити те і те» або «Ти не повинен робити того і того»? Чи є цим авторитетом Творець, чи хтось інший?

Важливо зазначити, що наше рішення прийняти *ту чи іншу позицію* і діяти відповідно до неї завжди передбачає ретельне зважування доводів «за» і «проти» цієї позиції. Причому, вибираючи будь-яку з цих альтернатив, ми діємо на підставі віри. Віра є необхідною передумовою дії.

Автори даної книги не намагалися приховати своєї віри. Проте ми і не нав'язуємо її іншим. Запропоновані нами огляд різноманітних концепцій та контрольні запитання, що завершують кожний розділ книги, відповідно до нашого задуму, мають прислужитися для того, аби порушені нами проблеми стали предметом дискусії і допомоги читачеві сформувати власний погляд.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КНИГИ СТАРОГО ЗАВІТУ

Бут.	Перша книга Мойсея. Буття
Вих.	Друга книга Мойсея. Вихід
Левит	Третя книга Мойсея. Левіт
Чис.	Четверта книга Мойсея. Числа
П. Зак.	П'ята книга Мойсея. Повторення Закону
Псал.	Псалмів
Прип.	Книга Приповістей Соломонових
Дан.	Книга пророка Даниїла
Зах.	Книга пророка Захарії
Ісаї	Книга пророка Ісаї
Єзек.	Книга пророка Єзекіїла
Амос.	Книга пророка Амоса
Єрем.	Книга пророка Єремії
Мих.	Книга пророка Михея
Зах.	Книга пророка Захарія

КНИГИ НОВОГО ЗАВІТУ – ЄВАНГЕЛІЯ

Матв.	від Матвія
Марк.	від Марка
Луки	від Луки
Іван.	від Івана
Дії	Дії святих Апостолів

СОБОРНІ ПОСЛАННЯ

Якова	Послання Якова
1Петр.	Перше Послання Петра
2Петр.	Друге Послання Петра
1Іван.	Перше Послання Івана

ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА

Римл.	Послання до Римлян
1Кор.	Перше Послання до Коринтян
2Кор.	Друге Послання до Коринтян
Гал.	Послання до Галатів
Ефес.	Послання до Ефесян
Филп.	Послання до Филип'ян
Колос.	Послання до Колосян
1Сол.	Перше Послання до Солунян
2Сол.	Друге Послання до Солунян
1Тим.	Перше Послання до Тимофія
2Тим.	Друге Послання до Тимофія
Тит.	Послання до Тита
Євр.	Послання до Євреїв
Об'явл.	Об'явлення Івана Богослова

